

Українське філософсько-економічне наукове товариство
Університет банківської справи Національного банку України (м. Київ)
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Львівський національний університет імені Івана Франка
Московський державний університет імені М. В. Ломоносова
Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка

*ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ СІМДЕСЯТИРІЧЧЮ
ЛЬВІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
УНІВЕРСИТЕТУ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ*

ФІЛОСОФІЯ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ЛЮДИНА У СВІТІ ГРОШЕЙ

Матеріали
III Міжнародних філософсько-економічних читань

25–26 травня 2010 року

Львів
2010

Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали III Міжнародних філософсько-економічних читань (25–26 травня 2010 року, м. Львів) / Університет банківської справи Національного банку України (м. Київ) ; редкол. ; відп. секретар З. Е. Скринник. – Львів, 2010. – 567 с.

Розглядаються гуманітарні проблеми, викликані зростанням ролі грошей у соціальному житті в пострадянський період та загрозою тоталізації інструментально-раціоналізованих монетарних відносин у життєвому світі української людини. Досліджуються історична еволюція грошей як феномена культури, її вплив на зміст ментальних парадигм, світоглядні передумови перетворення людини з об'єкта всевладдя грошей на свідомого суб'єкта грошових відносин.

Редакційна колегія:

Т. С. Смовженко, доктор економічних наук, професор
А. А. Гриценко, доктор економічних наук, професор
Ю. М. Осипов, доктор економічних наук, професор
В. Д. Базилевич, доктор економічних наук, професор
С. В. Пролєєв, доктор філософських наук, професор
В. Г. Бодров, доктор економічних наук, професор
В. Г. Скотний, доктор філософських наук, професор
В. П. Мельник, доктор філософських наук, професор
В. В. Ільїн, доктор філософських наук, професор
А. Я. Дутка, доктор педагогічних наук, доцент
З. Е. Скринник, доктор філософських наук, доцент
О. С. Зотова, кандидат економічних наук, доцент
О. О. Другов, кандидат економічних наук, доцент

Затверджено до друку в ченою радою Університету банківської справи Національного банку України (Протокол № 5 від 12 травня 2010 р.)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ФІНАНСОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ У ФОРМАТІ ГЛОБАЛЬНОЇ КРИЗИ	7
<i>Смолженко Т. С.</i> Капітал фінансовий і капітал соціальний: гроші в контекстах соціальної солідарності	8
<i>Пролєсєв С. В.</i> Про цивілізованість і варварство грошей.....	22
<i>Осипов Ю. М.</i> Світова криза у полі зору філософії господарства.....	26
<i>Гриценко А. А.</i> Довіра і гроші: проблеми взаємозв'язку	36
<i>Бодоров В. Г.</i> Модернізаційний проект для України як алгоритм посткризового розвитку	45
<i>Мельник В. П.</i> Цивілізаційні запити та соціоантропологічні виміри науково-технічної раціональності.....	55
<i>Шморгун О. О.</i> Економічна інноваційність у стадіально-цивілізаційному вимірі.....	76
<i>Скринник З. Е.</i> Гроші у вимірах практичної філософії.....	89

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ ЯК НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	101
<i>Льїн В. В.</i> Філософські смисли фінансового буття: про предмет «філософії економіки».....	102
<i>Скотний В. Г.</i> Культура філософського мислення в контексті економічного буття	109
<i>Базилевич В. Д.</i> Концепт філософії економіки: проблеми і перспективи.....	115
<i>Синяков С. В.</i> Про інновації в економічних дослідженнях.....	121
<i>Дімітрієва М. С.</i> «Людина економічна» та інші абстракції науки.....	127
<i>Скотний П. В.</i> Методологічний дискурс філософії економіки.....	136

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНА ТА СВІТ НА ШЛЯХУ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	145
<i>Ковальський Г.</i> Засади солідарності в конституційній регуляції суспільних фінансів у Республіці Польща (вибрані питання).....	146
<i>Пустовійт Р. Ф.</i> Транспарентність як чинник ефективної грошово-кредитної політики	163
<i>Гребенюк Н. І.</i> Грошові реформи як засіб оздоровлення економіки	171
<i>Сологубов В. М., Момотенко Л. О.</i> Що рік поточний нам готує?.....	179
<i>Кузнєцов А. В.</i> Велика Британія в системі глобальних фінансів.....	193
<i>Пилипів В. В.</i> Регіональне відтворення в умовах фінансової економіки.....	200
<i>Корнійчук О. П.</i> Фондовий ринок України: концептуальний опис розвитку.....	209
<i>Ялі М. Х.</i> Геополітичні міфологеми ХХІ століття: «енергетична наддержава».....	214
<i>Клиновий Д. В., Петровська І. О.</i> Парадигма фінансового впливу на розвиток соціального капіталу в сучасних умовах господарювання	220
<i>Антонов В. Б.</i> Ефективність іноземних інвестицій: вплив на економічну систему України в умовах фінансової глобалізації	230
<i>Бегей І. І.</i> Ескіз до суспільно-політичного та соціального становища України від першої до другої Світових воєн	238
<i>Олійник Н. Ю.</i> Проблеми гендерного паритету в економічному житті України.....	248
<i>Філатова В. В.</i> Трудова міграція як результат економічної дестабілізації в Україні	262

РОЗДІЛ 4

ДУХОВНІ ВИМІРИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	269
<i>Отець Т. Гуз</i> Чим є ринкове господарство у світлі християнської господарської етики?	270
<i>Бистряков І. К.</i> Соціально-гуманітарний простір як нова методологічна парадигма	284
<i>Недужак А.</i> Роль національної культури у Європі, яка об'єднується	290
<i>Мисик І. Г.</i> «Мова – гроші – мова», або наївна філософія економіки в дзеркалі мови	296
<i>Фоменко А. М.</i> «Homo libertе» за умов глобального прагматизму	303
<i>Скринник З. Е., Зотова О. С.</i> Гроші та ідеал розуму	311
<i>Чистиліна Т. О.</i> Ідентифікаційні перипетії соціально-економічного суб'єкта: український контекст	319
<i>Гончарук Т. В., Шумка М.Л.</i> Основні ідеї прагматизму: істинність чи корисність	326
<i>Держко І. З.</i> До проблеми метафізичної сутності грошей	332
<i>Рудь Б. Ю.</i> Соціальна доктрина Римо-католицької церкви як запорука синтезу «людини економічної» та «людини етичної»	337
<i>Скринник-Миська Д. М.</i> Мистецтво у вимірах фінансового успіху	343
<i>Рудяк І. І.</i> Міфологічне походження грошей: бартер, бриколаж і алхімія	352
<i>Гінтерс З. В.</i> Фактори професійної адаптації у процесі економічної освіти: історія і сучасність	358
<i>Комаринська З. М.</i> Штрихи до портрету Степана Федака – українського фінансиста і філантропа	370
<i>Городиловська Г.П.</i> Фінансово-економічна та банківська термінологічна лексика у художньому тексті (на матеріалі історичних творів Романа Іваничука)	375
<i>Дяк Т. П.</i> Знання і творчість в умовах огрошененого суспільства	382
<i>Ільїна Г. В.</i> Біноміальність економічної ідентичності: концептуалізація проблеми	385
<i>Ковтун І. П.</i> Грошова трансформація в антропологічній моделі інтерпретації	390
<i>Шморгун О.О.</i> Гроші в сучасному світі: екзистенційний вимір	399

РОЗДІЛ 5

МОРАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ	405
<i>Фомічов І.Ю.</i> Гроші та етика	406
<i>Дутка Г. Я.</i> Професіоналізм та відповідальність: морально-етичні аспекти фундаменталізації у математичній підготовці економістів	410
<i>Кожем'якіна О.М.</i> Філософія довіри в глобальному вимірі фінансової цивілізації	419
<i>Орлов Е.</i> «Людина економічна» та «людина етична» чи можливий синтез?	425
<i>Липов В. В.</i> Довіра як функція інституціональної компліментарності: на прикладі інституту грошей	429
<i>Мацталер А. А.</i> Від індивідуалізації до персоналізації: філософсько-освітній аспект економічного буття	439
<i>Ліпін М. В.</i> «Економічна людина» та «етична людина»: антагонізм чи взаємодія?	447
<i>Кузьмінська Н. М.</i> Брудні гроші у контекстах фінансової цивілізації	455
<i>Шикла О. П.</i> Філософія життя і прагматизм виживання	460
<i>Гольдштейн Д.М.</i> Ризик як конституюючий елемент фінансової свідомості	468

РОЗДІЛ 6

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ ЕКОНОМІЧНОГО БУТТЯ.....	473
<i>Бонусяк В.</i> Суспільство у вимірах фундаментальної трансформації.....	474
<i>Бабілюлько Ю. Д.</i> Формування української політичної нації в епоху фінансової цивілізації.....	479
<i>Діденко Н. Г.</i> Розвиток «інтелектуальної економіки» та зміни соціальної структури суспільства	484
<i>Кочурова Л. І., Філімонова О. А. , Копейн В. В.</i> Гроші та грошова філософія у сучасному світі.....	492
<i>Ілляхова М. В.</i> Роль функцій соціального часу у системі соціально-економічних відносин.....	500
<i>Котлярова К. І.</i> Новітня валюта архітектоніка світу: можливості та перспективи формування	511
<i>Романенко О. В.</i> Євро: нова формація генези європейського суспільства.....	518
<i>Лучаківська І. Л.</i> Історія та розвиток польської грошової одиниці.....	523
<i>Дзюбенко М. А.</i> До питання про фінансове насильство.	529
<i>Котлярова О. І.</i> Еволюція грошей в Україні: від натуральної форми до гривні	535
<i>Шморгун О. О.</i> Гроші в сучасному світі: екзистенційний вимір	538
<i>Філіповський О. В.</i> Гроші як фактор кримінальної небезпеки для життя та діяльності людини.....	543
<i>Бодрова Д. В.</i>	546
<i>Увага! IV Міжнародні філософсько-економічні читання, - Львів, травень 2011 р.</i>	700

РОЗДІЛ 1

ФІНАНСОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ У ФОРМАТІ ГЛОБАЛЬНОЇ КРИЗИ

Т. С. Смовженко,
*доктор економічних наук, професор,
ректор Університету банківської справи
Національного банку України
м. Київ*

КАПІТАЛ ФІНАНСОВИЙ І КАПІТАЛ СОЦІАЛЬНИЙ: ГРОШІ В КОНТЕКСТАХ СОЦІАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ

Концепт «соціального капіталу» у кінці ХХ ст. здобув широку популярність у наукових контекстах, виражаючи три основні принципи організації мережі взаємодії між людьми: взаємодовіру, толерантність і солідарність. Досить поширеною є паралель між поняттям «соціальний капітал» і концептом «невидимої руки» А. Сміта [1, с. 246–249] на тій підставі, що обидва ці поняття означають, по-перше, соціальне порозуміння, досягнуте внаслідок збалансування інтересів окремих індивідів у процесах необмеженої соціальної комунікації, і, по-друге, слугують своєрідними обмежувачами стихійних процесів ринкових стосунків, які загрожують основам соціальної солідарності. У працях Р. Патнема, Ч. Тейлора, М. Волзера та інших авторів проводиться думка, що «соціальний капітал» виникає і примножується в мережі соціальної взаємодії, заснованій на неурядових організаціях з неприбутковими інтересами. Варто відзначити думку Р. Патнема, що дух громадянського суспільства значно більше мотивований настановами громадського добра, аніж держава, орієнтована на розподіл прибутків; саме громадські асоціації виховують у громадян «шляхетні звичаї», почуття співробітництва, громадського патріотизму, збільшують взаєморозуміння [2, с. 199].

Суспільство закладає своїм конституційним вибором чіткі і жорсткі «правила політичної гри» для держави – бо ж *конституція це основний закон громадянського суспільства, а не держави*. На основі чітко визначеного і стабільного конституційного вибору будуються правові доктрини і «робочі правила», спрямовані на вирішення двох взаємопов'язаних завдань: забезпечити нормальне функціонування ринкових механізмів і розв'язати соціальні проблеми. Це досягається за допомогою антимонопольних заходів, соціального страхування, гнучкої податкової політики, а також ряду більш широких функцій: розвитку інфраструктури, дотацій на освіту, виплат безробітним, пенсій та дотацій малозабезпеченим, заходів, спрямованих на скорочення безробіття.

Зростання ролі держави не може бути необмеженим, і головний обмежуючий фактор – необхідність нормального функціонування ринкового механізму, для якого адміністративні методи втручання є руйнівними. Тому державне регулювання не заміняє собою дію ринкових механізмів, а використовує їх, посилюючи або послаблюючи їх вплив у відповідності до соціальних потреб. На нашу думку, *фінансові важелі, які держава, реалізуючи суспільний вибір, використовує для надання економіці соціального спрямування, виражають собою соціальну природу грошей у сучасному світі.*

Необхідно наголосити: соціальний характер функціонування грошей визначається не самим фактом їх використання державою, а тим, що, внаслідок реалізації конституційного вибору, прийняття рішень про застосування цих грошей *виведено за рамки ринкових механізмів* і підпорядковане гуманітарним пріоритетам суспільного вибору, імперативу соціальної солідарності.

Солідарність дослідники визначають як «такий стан взаємодії між людьми, в якому виникає злагоджене розуміння й сприйняття світу без насильства», через підхід, згідно з яким «сукупність добровільних дій, здійснюваних у певному соціальному просторі без примусу державної влади, утворює спільне взаєморозуміння і супроводжується *солідарними* взаєминами» [1, с. 421]. Дж. Маклін розуміє солідарність і субсидіарність таким чином, що члени суспільства беруть участь у долі одне одного і несуть спільну відповідальність за здійснення певного соціального рівня життя [3, с. 22]. Іспанський філософ А. Кортіна вважає, що суть солідарності в тому, що вона не визначається контекстом стосунків «один з нас», а, навпаки, за походженням орієнтована на сприйняття «іншого свого» [4, с. 19]. Наскільки повно у конкретному суспільстві реалізований цей імператив, залежить від багатьох обставин, у зв'язку з цим, на нашу думку, можна говорити про різний ступінь реалізації та виявлення соціальної природи грошей у різних історичних та соціально-економічних ситуаціях, а, отже, виникає потреба в аналізі тих конкретних моделей, які застосовує держава для організації виробництва та розподілу суспільних благ.

Вільний ринок утверджувався в країнах Заходу паралельно і взаємопов'язано з розвитком громадянського суспільства. Цей взаємозв'язок зумовлений тим, що саморегуляція ринкової сфери не дає і не може дати відповіді на питання, яким чином забезпечити у суспільстві взаєморозуміння щодо прийняття і реалізації соціально вагомих рішень.

Можна стверджувати, що і для України нормальне функціонування грошей відповідно до законів соціально спрямованого ринкового суспільства зумовлене реальним ступенем досягнення соціального консенсусу, подолання

деформацій у системі цінностей, викликаного дефіцитом у ній того компоненту, який Р. Інглгарт називає «цінностями самовираження», а Р. Патнем – «індексами громадянськості» [2, с. 91]. Проте зв'язок між громадянськими цінностями і економічним поступом суспільства не є самоочевидним для масової свідомості, хоча він безперечний для соціальної науки. Вона вважає одним з основних чинників в економічних труднощах пострадянських суспільств недостатній розвиток громадянського суспільства, малоефективність демократичних інституцій, зокрема недержавних об'єднань громадян.

У свою чергу слабкість громадянського суспільства неминуче відбивається на діяльності уряду і, зокрема, її економічних результатах. За висновками Р. Патнема, уряди в регіонах (а, отже, і в країнах) з нерозвиненим громадянським суспільством є неефективними – вони ослаблені «негромадянським соціальним середовищем» [2, с. 140], а тому нездатні ефективно захищати закон, бути справедливим та авторитетним арбітром у веденні громадських справ.

Ставлячи питання про фінансові механізми реалізації соціальної солідарності, варто згадати твердження американських вчених Г. Фрома і П. Таубмана про те, що державні фінанси є водночас філософією, наукою і мистецтвом [5]. Під філософією тут слід розуміти світоглядні параметри впливу грошей, якими розпоряджається держава, на життя людини, на розв'язання проблем її буття, гармонізацію соціальних відносин, а також визначення місця, яке посідають гроші в комплексі соціальних та особистих ціннісних орієнтацій.

Якщо розглядати соціальну проблему грошей лише в ракурсі «людина – гроші», в якому людина узята в найбільш узагальненому вигляді, зокрема абстрагована від тих соціальних контекстів, які опосередковують її взаємозв'язок з грошима, тоді насправді гроші протистоятимуть їй як самодостатня субстанція, «причина самої себе», абсолютна і вічна. Проте реально гроші не є ані історично незмінними (навпаки, їх закономірна еволюція тягла за собою суттєві трансформації як у внутрішньому світі людини, так і в соціумі), ані, звісно ж, гроші не є «причиною самих себе», їх причиною, тобто інстанцією, яка їх творить, легітимує, забезпечує нормальне функціонування, є держава. Коли взаємозв'язок людини і грошей розглядається поза цим контекстом, тоді справді гроші постають як надлюдська стихія, непереборна по силі та наслідках свого впливу на особистість. Якщо ж ввести в контекст аналізу роль держави, тоді на перший план виходить те, що роль грошей у сучасному суспільстві визначається її фінансовою політикою принциповим чином. У залежності від цього чинника гроші стають або соціально творчою силою, за допомогою якої реально розв'язуються значущі проблеми нашого

життя (для цього потрібні дві взаємопов'язані умови: правова держава і сформоване й ефективне у своїх діях громадянське суспільство) – або силою руйнівною. Це відбувається, коли гроші тим чи іншим способом витіснені в економічну тінь, або стали злочинними грошима, або перебувають у розпорядженні держави, безвідповідальної перед своїми громадянами].

Гроші можуть виявляти свою соціальну природу в діяльності держави, яка через фінансові механізми реалізує колективну волю соціуму, але це має місце лише в тому разі, коли у суспільстві справді дотримана головна умова – *неринковий характер прийняття провідних рішень щодо організації суспільного життя*, засноване на конституційному виборі громадянського суспільства, який встановлює «правила гри» для держави. Коли ж ця умова не реалізована, діяльність державних органів та чиновників, не обмежена рамками суспільного договору, набуває характеру відносин політичного ринку. У цьому разі грошові механізми залишаються неконтрольованою стихією, яка під прикриттям фінансування соціальних проєктів реалізує приватні цілі олігархічних угруповань.

Як стверджує В. Андрущенко, «Теорія і практика державних фінансів у країнах Заходу давно перебуває під домінуючим впливом соціальної філософії гуманізму та антропоцентризму, що проповідує абсолютну цінність особистості, ставить благо, права і свободи у центр державної діяльності» [6, с. 3]. Не поділяючи повною мірою такої оптимістичної оцінки, маємо разом з тим визнати актуальність і практичну потребу у виробленні соціогуманітарної доктрини не лише в раках гуманітарного знання, але також і в методологічному апараті сучасної теорії фінансів, позаяк в її компетенцію так чи інакше входить проблема: які потреби людей, за допомогою якої структури пріоритетів, з орієнтацією на яку саме людину і які людські стосунки має задовольняти суспільство засобами наявних у нього коштів.

Фінансування державою соціокультурної сфери дослідники нерідко розглядають у фінансово-економічному аспекті як інвестиції в головний соціальний та економічний ресурс – людський капітал у широкому значенні. Під цим мають на увазі асигнування на освіту, професійну підготовку та перепідготовку, охорону здоров'я, соціальну допомогу тощо. Як і будь-які інвестиції, вкладання в людський капітал є ефективними лише за певних умов. Як стверджує Л. Бальцерович, «Людський капітал потенційно є чинником швидкого розвитку економіки, позаяк освічені люди можуть швидше засвоювати нові методи, запроваджувати інновації та – завдяки усьому вище переліченому – працювати продуктивніше. Однак, немає жодної автоматичної залежності між рівнем освіченості і темпом розвитку економіки, і це не повинно дивувати. Адже те, чи і як люди можуть скористатися своєю освітою,

значною мірою залежить від внутрішнього економічного устрою... Тільки радикальна зміна спрямованості економіки в приватноринковому керунку уможливила Польщі використання її людського капіталу, а відтак – зростання продуктивності праці... та швидше поліпшення умов життя людей» [7, с. 46].

У наш час, коли основним джерелом конкурентоспроможності як економіки країни, так і окремих товаровиробників на внутрішньому і зовнішньому ринках, стає їхня здатність ефективно генерувати і використовувати гуманітарні ресурси, що ґрунтуються на всебічному розвитку окремої особистості і соціокультурного середовища в цілому, пріоритетом номер один у політиці «соціальних інвестицій» є забезпечення у суспільстві потенціалу знань, адекватного потребам доби інформаційного суспільства. Для Європи концепція «економіки знань» була конкретизована у 2000 році у Лісабонській стратегії. Вона передбачає зробити Європу до 2010 р. найбільш конкурентною і динамічною знаннєвою економікою у світі, яка має забезпечити стає економічне зростання, більше привабливих робочих місць та більшу соціальну злагоду. Поняття «знаннєва економіка» фіксує нові тенденції та закономірності світового економічного розвитку останньої чверті XX та початку XXI сторіччя: вирішальною умовою високої конкурентоспроможності національного виробництва є ефективне використання знань, інноваційних технологій, створення відповідно високого освітнього потенціалу населення. Розв'язання цих завдань залежить від ефективної реалізації освітньої та науково-технологічної політики, для її здійснення потрібне фінансування, обсяги якого прямо залежать від рівня розвитку країни.

Для України перехід від індустріальної до постіндустріальної економіки пролягає саме через формування економіки знань. У сучасному міжнародному розподілі праці виділяють такі групи країн: 1) регіони – технологічні новатори, 2) регіони – послідовники та 3) ізольовані регіони. У світі існує невелике число країн-лідерів, де концентруються фундаментальні знання. До креативних націй належать Швейцарія, Швеція, Корея, США. У регіонах – «послідовниках» поширюються здебільшого прикладні знання. Україна сьогодні перебуває у третій групі. Прорив у створенні економіки знань може бути забезпечений лише за допомогою пріоритетного фінансування. Кошти, які скеровуються в освіту – це саме ті гроші, які безпосередньо працюють для розвитку людської особистості, а не для її соціального відчуження. Фахівці-економісти вважають базовою закономірністю економічного розвитку суспільства піднесення рівня життя, освіти, культури – тобто перетворення грошей у соціальний капітал.

Один з найважливіших в добу інформаційного суспільства напрямків – фінансування фундаментальної науки, яке, на відміну від прикладних галузей,

не може здійснюватися через приватні інвестиції, а разом з тим відіграє вирішальну роль у науково-технічній конкурентоспроможності країни. У країнах, що є лідерами на світових ринках високих технологій, для цієї мети використовуються пільгові податки, митна політика, бюджетна підтримка, стимулювання інвестицій, лізинг наукового обладнання тощо. У Південній Кореї, Швейцарії, Японії, Фінляндії, Швеції затрати на цивільні наукові дослідження складають 2,5 – 3,5% обсягу ВВП. Наукоємна продукція складає у країнах ЄЕС 35%, у США 25 %, в Японії 11%, Сінгапурі 7% обсягів національного виробництва [8, с. 32].

Якщо фундаментальна наука – специфічне суспільне благо, яке може функціонувати лише за рахунок прямого чи опосередкованого фінансування з державного бюджету, то для прикладної науки в ринковому суспільстві характерні індустріалізація та комерціалізація. Однак за пострадянських умов, коли витрати на науку в десятки разів менші, ніж у країнах-лідерах, говорити про індустріалізацію науки здається передчасним. В Україні, як і в більшості цих країн, значною мірою підірвані інноваційний процес та інноваційний ринок. Але на заваді зусиллям, спрямованим на те, щоб освоювати хоча б більш-менш доступні ніші світового ринку, стоять не лише труднощі державного фінансування, а й традиційне ставлення до науки, що перешкоджає її успішній комерціалізації і, таким чином, одержанню додаткових потужних джерел фінансування. Це ставлення зумовлене тим, що за радянських часів наука, за винятком тих галузей, які обслуговували ВПК, розглядалася як так звана «непродуктивна сфера» у тому сенсі, що вона не продукує матеріальних цінностей. Тому умовою використання наукового потенціалу країни для успішного цивілізаційного поступу є утвердження не на рівні декларацій, а в практичній, у тому числі фінансовій політиці держави того факту, що наука сама у ХХІ столітті є особливою сферою товарного виробництва, яка випускає специфічний, дуже дорогий і висококілвідний товар – об'єкти інтелектуальної власності.

Позаяк в «економіці знань» саме освіта є ключем для майбутнього процвітання кожної країни, держава, яка турбується про структуру та якість людського капіталу, прагне підвищувати роль та значення освіти, зокрема через пріоритетне фінансування. Дослідники виділяють ряд напрямів, на які скеровуються кошти державного фінансування освіти в економічно розвинених країнах [9]. По-перше, це демократизація освіти. Реалізація принципу демократизму освіти пов'язана з наявністю двох взаємовиключних суспільних потреб. Перша – забезпечення *рівного доступу* до освіти всіх, оскільки всі діти рівні від народження. В основі цього підходу лежить переконання, що життєві

шанси дитини не повинні залежати від фінансового стану її батьків. Витрати на її освіту бере на себе держава, фінансуючи та матеріально забезпечуючи освітній процес. Другий, *антиегалітаристський* підхід, полягає в тому, що система освіти не лише навчає та виховує нове покоління, але виконує функцію своєрідного соціального «ліфту» – відбору та диференціації відповідно до індивідуальних здібностей, нахилів та інтересів. Принцип егалітаризму здебільшого реалізується у сфері середньої освіти, яка є, як правило, загальнообов'язковою і фінансується державою. Однак підхід до доступності середньої та вищої освіти не може бути однаковим, позаяк саме вища школа реалізує принцип соціального відбору. Разом з тим, знову таки, диференціація в процесі освіти залежить не від фінансових можливостей молодшої людини, тому забезпечення повноцінної змагальності особистих потенціалів можливе лише за умов державної «амортизації» соціальних, гендерних, расових, релігійних, національних відмінностей між учнями та студентами.

Інвестиції в культуру є ланкою більш широкого поля державної діяльності – культурної політики. Україна у спадок від радянського минулого одержала ще не повністю подоланий і сьогодні постулат про поділ суспільного життя на виробничу та невиробничу сфери, який, по суті, виключив із поняття виробництва, разом зі сферою культури, творення духовних та гуманітарних цінностей. У суспільній свідомості закріплене було не просто уявлення про їх *безкоштовність*, але разом з тим і сприйняття їх як *дармових*, які даються самі собою без напруження та затрат. Людина, для якої звичним еталоном вимірювання значущості речей є гроші, сприймає безкоштовні блага не як безцінні, а як *малоцінні, незначущі*. Доступність безкоштовних культурних та гуманітарних благ не призвела до помітного зростання культурного рівня широких мас (хоча б у сфері побутової культури, ставлення до власного здоров'я, освіти та виховання дітей), але стала трагедією для культурної спадщини, розграбованої, сплюндрованої, безповоротно знищеної «гегемоном». Успадковане від минулого ставлення до духовного виробництва як до «невиробничої сфери» виявляється сьогодні у державному фінансуванні культури за залишковим принципом, сприйняття її як «нахлібника», що проїдає і без того небагатий бюджет. Тому часткове, обмежене соціальною доцільністю повернення ринкових відносин у сферу культури є необхідним, природним процесом, який сприяє відновленню у сприйнятті суспільства шкали значущості духовних та гуманітарних цінностей. Це не означає, що їх значущість має бути зведена до грошової вартості, але ринкова вартість культурного або гуманітарного блага, наприклад твору мистецтва або медичної послуги, є і для пересічної людини, і для державних структур важливим

способом вимірювання, знаком соціальної значущості цього блага. Наприклад, для нефахівців у мистецтвознавстві вартість барокової дерев'яної скульптури Й. Пінзеля, яка обчислюється в сотнях тисяч фунтів стерлінгів, чи те, що потужні приватні банки вкладають великий капітал у витвори образотворчого мистецтва, є доступнішим сигналом, ніж художні якості твору, для оцінки яких потрібний фаховий вишкіл.

До суспільних благ, які має забезпечити фінансуванням держава, належить соціальна сфера. Соціальні гарантії слід розглядати як цілісну систему відносин людини та держави, зміст якої – забезпечення права кожної людини на такий життєвий рівень, який необхідний для становлення, підтримки здоров'я і добробуту людини та її сім'ї. Соціальні гарантії забезпечують участь кожного громадянина у розподілі наявних ресурсів на основі цивілізованості, рівної доступності, безоплатності. Соціальна складова присутня в будь-якому державному устрої, як ринковому, так і тоталітарному. Однак суттєва різниця полягає у ступені відповідальності держави перед громадянами за реальне забезпечення соціальних гарантій, а також у тому, якими методами держава прагне досягти добробуту для населення.

Основним елементом фінансування соціальних гарантій є мінімальна заробітна платня, що встановлюється державою. Підставою для її обчислення є показник вартості життя – мінімальний прожитковий стандарт, який слугує базою для розробки державних заходів з соціального захисту населення.

Фінансування системи охорони здоров'я також слід розглядати як «соціальні інвестиції». У світі існує три основні системи фінансування лікувальних та лікувально-профілактичних закладів, що надають послуги громадянам: бюджетна, платна і страхова медицина. Бюджетна медицина є привілеєм багатих країн, але доступність бюджетної медицини не є гарантією якості та повноти медичних послуг. Більшість розвинених країн світу застосовують інші форми фінансування. Платна медицина малодоступна для громадян з обмеженими доходами, тому жодна країна світу не застосовує її в чистому вигляді, хоча в комплексі медичних закладів вона виконує стимулюючу роль як доповнення і конкурент інших форм. Найпоширенішою є страхова медицина.

Одна із найбільш соціально (як і морально) вразливих верств населення – люди пенсійного віку, тому фінансування пенсійного забезпечення серед соціальних програм є особливо показовим предметом державної соціальної політики. Провідні її питання стосуються гарантій збереження пенсійних заощаджень і перетворення їх в інвестиційні ресурси, які працюють в економіці й приносять прибуток. Та пенсійна система, що склалася в Україні, має солідарно-розподільну схему, за якою працююча частина населення та

підприємці «утримують» пенсіонерів. За сучасних умов стали виявними її вади: зростає навантаження на систему пенсійного забезпечення, по-перше, при збільшенні тривалості життя людей і скороченні народжуваності населення, по-друге, при скороченні частки працюючих і наявності безробіття. У країні змінюється пропорція між активною частиною населення і пенсіонерами на користь останніх. На тисячу громадян працездатного віку на початку століття припадало 409 осіб пенсійного віку, а через двадцять років прогнозується зростання кількості пенсіонерів на тисячу населення до приблизно 450 осіб. Співвідношення кількості працюючих до кількості пенсіонерів складає сьогодні 1,5 до 1. З 2008 року цей показник почав скорочуватися у зв'язку з загальним старінням населення і з 2015 року на кожного працюючого буде припадати один пенсіонер.

Подібні проблеми існують у цілому світі. Після Другої світової війни у багатьох країнах був прийнятий конституційний принцип соціальної держави, яка на основі демократичного консенсусу громадян розвиває багатоукладну економіку, забезпечує високий рівень соціальної захищеності людини, утверджує принципи соціальної справедливості. Насамперед це стосувалося ФРН, Франції, Італії, Японії, Португалії, Іспанії, Швеції, та деяких інших. Проте це призвело не до всезагального добробуту, а до формування так званого «суспільства двох третин», в якому, власне, дві третини громадян забезпечені роботою і, відповідно, мають високий рівень життя, а решта значною мірою виключені з системи соціальних гарантій. Разом з тим справедливий доступ до охорони здоров'я, освіти, культури, чистого довкілля не повинні залежати від розподілу через грошово-ринкові механізми. Цю ідею, зокрема, висловлює принцип: «Так – ринковому господарству, ні – ринковому суспільству». Його реалізація можлива за умови, якщо раціональна соціальна організація буде спиратися не лише на перерозподіл ресурсів, але також на більш ефективне їх використання. Необхідне було реформування моделі соціальної держави, яка опинилася під величезним фінансовим тиском внаслідок усе зростаючих обсягів соціальних виплат. Суть нової моделі – перехід від політики «соціальних витрат» до політики «соціальних інвестицій». Іншими словами, держава має не просто виплачувати компенсацію тим, хто не має трудових доходів, а стимулювати людей своєю фінансовою політикою до набуття потрібних кваліфікацій та здобуття місця праці. По суті, дискусії, що точаться навколо співвідношення політики «соціальних витрат» та політики «соціальних інвестицій» торкаються пріоритетності принципів соціальної рівності та економічної ефективності. Політика «соціальних інвестицій» спрямована на те, щоб поєднати виконання обох вимог. Від перерозподілу коштів соціальна

держава переходить до «концентраційного підходу» – зосередження ресурсів на розв’язанні конкретної проблеми. Державні кошти мають витрачатися на регуляцію ринку праці, переміщення підприємств з одних регіонів в інші, збільшення попиту за допомогою промислових замовлень тощо. Так, за даними О. Мисливченка, у Швеції лише 10 % витрат, виділених для регулювання ринку праці, використовується для компенсації у випадках безробіття, а 90 % – на заходи зі стимулювання зайнятості [10, с. 8]. Таким чином фінансування соціальних програм сприяє підвищенню особистої відповідальності людини, ламає стереотипи патерналістсько-клієнталістських стосунків держави та громадян, втілення принципів справедливості та солідарності виявляється чимось значно більшим і вагомим, ніж розподіл субсидій.

Принципи європейської моделі соціального розвитку, орієнтовані на вирішення стратегічного завдання – будівництво «Соціальної Європи» було вироблено на Лісабонському самміті керівників держав Європейського союзу у березні 2000 року. Її зміст був викладений у спільній праці прем’єр-міністрів чотирьох європейських держав – Тоні Блера, Вима Кока, Йорана Персона та Герхарда Шрьодера [11]. Метою реформованої та модернізованої соціальної держави проголошено розвиток особистої ініціативи та ділової активності громадян, зростання інвестицій, посилення ролі громадянського суспільства, саморозуміння ролі громадян у державі, їх почуття відповідальності за себе. Засоби для досягнення цих цілей – покращення освіти та охорони здоров’я, безперервне навчання та підвищення кваліфікації працівників. Підкреслюючи, що за умов глобалізації розв’язання проблеми всеохопного добробуту не може бути здійснене окремою національною державою, учасники самміту ставлять питання про вихід соціальної політики на наднаціональний рівень і розвиток глобальної соціально орієнтованої ринкової економіки.

Модернізація соціальної держави в напрямку політики «соціальних інвестицій» передбачає відмову від організації діяльності держави на позиціях ієрархічного централізму, перехід до нових форм розподілу повноважень у вирішенні соціальних питань між державою та суспільством: посилення ролі громадянського суспільства, в якому формується нові форми саморегуляції. Через делегування владних повноважень на якомога нижчі рівні громадянської організації формується «суспільство співучасті», здатне контролювати державні інститути.

Ми розглянули дію державних фінансів в позаекономічних сферах соціального життя під кутом зору того, наскільки держава здатна реалізувати волю громадянського суспільства щодо досягнення цілей соціальної солідарності та субсидарності. Проте схема розгляду соціальних функцій грошей у

рамках взаємодії держави та громадянського суспільства не враховує усієї складності сучасної ситуації. Ця пара має бути доповнена ще одним компонентом – тими імпульсами, що вносить процес «глобальної модернізації світоладу». Під його впливом роль внутрішніх системних чинників кожного конкретного соціуму зазнає трансформацій, серед яких ми виділимо такі основні аспекти.

Глобалізація найбільш активно розвивається у фінансовій сфері, що спричинене розвитком у ній інформаційних технологій, можливістю роботи в режимі реального часу, застосування складних та неконтрольованих схем, зростання в десятки разів швидкості та прибутковості фінансових операцій, рентабельність яких набагато перевищує рентабельність інвестицій у виробництво. Зміни в усіх інших сферах соціального життя в тій чи іншій мірі пов'язані зі змінами у сфері фінансів. Над традиційно структурованим географічним простором та комунікаційним полем країни та місцевої громади у процесі глобалізації надбудовується віртуальний фінансовий простір, який не має звичних кордонів. Швидкість пересування в ньому визначається швидкістю передачі інформації. Це призводить до розвитку нових форм соціального спілкування, вироблення колективних рішень, маніпуляції суспільною свідомістю. Свобода пересування як традиційна цінність незмірно зростає у своїй значущості, разом з тим мобільність стає особливо поціновуваним товаром. Це відсуває на другий план традиційну укоріненість людини в національній культурі, її сприйняття своєї національної ідентичності, та не лише не знімає, але актуалізує роль держави як гаранта прав людини-громадянина у глобалізованому просторі комунікацій. Масштаби системного втручання у структури життєвого світу людини сьогодні виходять за рамки конкретної держави, по суті, можливості регулювання за допомогою насамперед фінансових важелів здатні охопити весь фізичний та соціальний простір сучасності. Суб'єктами такого втручання виступають нові глобальні економічні та політичні еліти, які ще лише виникають та конституюються. Легітимні інститути для внормування їх впливів відсутні. Перерозподіл впливу між внутрішніми та зовнішніми економічними чинниками на користь останніх призвели до того, що зовнішні чинники посідають рівноправне становище у формуванні національних ресурсів, а вміння одержати доступ до їх розподілу та використання стає вирішальною умовою захисту національних інтересів. Транснаціональний характер дістають також кримінальні та тіньові структури, які у фінансовому аспекті мають найвищі результати, а тому поступово здобувають статус неминучої своєрідної форми бізнесу, «плати за користування

свободою». Вони починають набувати силу, засоби і вплив, порівняльні з потугою найбільших транснаціональних корпорацій.

Перехід контролю над національною територією від національно-державної бюрократії до наддержавної, формування нової глобальної еліти (її утворюють власники транснаціональних корпорацій, вищий менеджмент, політики та творці масмедійних міфів, які їх обслуговують) – усе це принципово змінює цілу систему громадянського суспільства. *Влада, як політична, так і фінансова, ще більше віддаляється від відповідальності.* Глобальні еліти все менше залежні від власної національної ідентичності. Традиційна держава опиняється у вузькому проміжку між, з одного боку, розростанням наднаціональних інтеграційних та транснаціональних органів, та, з другого, розширенням повноважень громадянського суспільства. Таким чином, вимальовується вектор еволюції до слабкої, обмежено суверенної, економічно не цілковито самостійної держави. Для національної держави та громадсько-політичних інститутів стає все більш проблематичною можливість визначати пріоритети розвитку, формувати громадські інтереси навколо спільного блага, акумулювати і спрямовувати ресурси для їх реалізації. Господарський простір, який регулюється тою чи тою державою, вже більше не збігається з територією, яка перебуває під її юрисдикцією. Політична та економічна карти світу все більше відрізняються одна від одної, разом з тим розмивається принцип національного суверенітету. Втрачають ефективність такі важелі макроекономічного впливу національної держави, як імпорتنі бар'єри та експортні субсидії, курс національної валюти та ставка рефінансування центрального банку. За умов, коли фінансові процеси набули позакраїнного, глобального характеру, виникає невідповідність між повноваженнями державних інститутів та наддержавних органів, до яких переходить контроль над фінансовими ресурсами, з усіх економічних сфер першими згортаються функції проведення самостійної грошово-кредитної експортно-імпоротної та валютної політики, що, зрештою, не може не відбитися на можливостях держави фінансувати соціальні програми.

За таких умов логічним виглядає підсумок, сформульований культурним антропологом Ульфом Ганнерцом: «Що ваша нація може зробити для вас такого, чого не може зробити хороша кредитна картка?». Набирає поширення теза, сформульована німецьким соціологом Х. Беркінгом: «національне – на тлі процесів транснаціоналізації ринків товарів, фінансів та культур – ...у зростаючому ступені втрачає своє значення для конструкції колективних ідентичностей» [Цит. за: 12, с. 7].

У такому вигляді постає експансія інструментальної раціональності у постмодерну добу: від маргіналізації життєвого світу конкретного соціуму, що сформувався історично за матрицею національної культури, починається перехід до його повного розчинення в процесах та структурах, генетично не пов'язаних з жодними культурними традиціями, денаціоналізованих у самій своїй суті. Це супроводжується своєрідною «фрагментацією», накопиченням суперечностей та відмінностей всередині кожної країни, розмиванням внутрішньої єдності і ослабленням національних держав. Особливу небезпеку цей процес становить для країн, які в наш час проходять модернізацію на ринкових засадах, позаяк внутрішня нестабільність робить їх вразливими щодо зовнішніх впливів. Разом з тим глобалізаційні процеси уже виразно виявили себе як сила, що здійснює перерозподіл ресурсів на користь багатих країн за рахунок бідних.

У зв'язку з цим виправданим і закономірним стає протилежне явище, виражене в понятійному апараті сучасного соціального знання концептом «економічний націоналізм» [13]. Його корені дослідники виводять з часів формування національних ринків на початкових етапах розвитку капіталізму – французького, англійського, дещо пізніше американського, німецького, італійського і т. д. У ту добу економічний націоналізм заклав основи національних економік, що було умовою консолідації національних держав. Суть економічного націоналізму полягає в політиці протекціонізму, націленого на перерозподіл економічних, фінансових та матеріальних ресурсів на користь національних учасників ринкових взаємин, орієнтація на власну етноекономічну базу, національне підприємництво, створення переваг для національних виробників та споживачів, на зміцнення їх економічного та фінансового становища.

Виявити можливості і реальні перспективи грошей у створенні соціального капіталу солідарності та субсидіарності у сучасному суспільстві – це, на мою думку, і є головна місія наших філософсько-економічних читань.

Список використаної літератури

1. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
2. Патнем Р. Д. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. – К.: Основи, 2001. – 301 с.
3. McLean George F. Freedom, Cultural Traditions and Progress. Philosophy in Civil Society and National Building: Tushkent Lectures, 1999. Washington.

- D. C. The Council for Research in Values and Philosophy. – Glasgow, 2000. – P. 1.
4. Cortina A. *Etica aplicada y democracia radical*. – Madrid: Ed. Tecnos, 1995.
  5. Fromm G., Taubman P. *Public Economic Theory and Policy*. – New York – London: Collier-Macmillan, 1973. – P. V.
  6. Андрущенко В. Л. Соціогуманітарна доктрина західної фінансової думки // *Фінанси України*. – 2000. – № 7. – С. 3–10.
  7. Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Економія вільного ринку. – Львів: ВІД «Арсенал», 2000. – 332 с.
  8. Селезнев А. Бюджетное финансирование науки // *Экономист*. – 2002. – № 1. – С. 45–53.
  9. Каверина Э. Ю. Приоритеты США в области образования // *США и Канада*. – 2002. – № 5. – С. 90–106.
  10. Мысливченко А. Г. Перспективы европейской модели социального государства // *Вопросы философии*. – 2004. – № 6. – С. 3–12.
  11. Blair T., Kok W., Persson G., Schroder G. Ein neues Sozialmode Europas- Beitrag zum Fortschritt im 21 Jahrhundert // *Die Zeit*. – Berlin, 2000. – 7 September.
  12. Мотрошилова Н. В. Идеи единой Европы: философские традиции и современность. – Ч. 2 // *Вопросы философии*. – 2004. – № 12. – С. 3–18.
  13. Тощенко Ж. Экономический национализм // *Общество и экономика*. – 2002. – № 1. – С. 114–133.

С. В. Пролеєв,
доктор філософських наук, професор,
Президент Українського філософського фонду
м. Київ

ПРО ЦИВІЛІЗОВАНІСТЬ І ВАРВАРСТВО ГРОШЕЙ

Гроші в сучасному світі зазвичай сприймаються як визначена в собі реальність, що дорівнює певній усталеній функціональності (передусім в рамках економічної системи). Сукупність функцій, що їх виконують гроші, визначає зміст їх – себто грошей – поняття. Такий шлях визначення виглядає і логічним, і достатнім для розуміння. В той же час чимало дослідників наголошують на суттєвій зміні ролі грошей в сучасному світі. Йдеться про визначальний їх вплив на всі сфери життя суспільства, про перетворення їх на загальний засновок людської життєдіяльності. У зв'язку з цим кажуть вже не про гроші як такі, а про світ, ними створений – про тип соціальності, визначений феноменом грошей. Його позначають поняттям *фінансової цивілізації*. Принагідно зазначу, що чималий внесок в розробку цього поняття вніс один з очільників даної конференції професор Ільїн.

Якщо взяти до уваги цю метаморфозу сучасного світу, якщо погодитись з ідеєю фінансової цивілізації (вбачаючи в ній щось більше за просту метафору) і визнати універсальний вплив грошей на всі сфери і компоненти сучасного суспільства, тоді необхідно зважити на глибоку зміну природи грошей в такій ситуації.

Давайте приймемо як аксіому, що гроші перетворилися на основну культуро- та соціотворювальну силу і, виходячи з цього, змодельємо світ, що з даного припущення постає. Підкреслю: йдеться не про питання, чи стали гроші *направду* в сучасному житті настільки незаперечною визначальною силою. Ми мислимо в режимі теоретичного моделювання ідеї фінансової цивілізації, логічно розгортаємо сенс цієї ідеї та відслідковуємо її ефекти.

Відтак визначальними стають три наступні питання.

Перше. Як можливий світ у вигляді фінансової цивілізації, тобто дійсність, визначальним чинником якої стали гроші? Це класичне питання трансцендентального ґатунку про умови можливості певного феномену, в даному випадку – фінансової цивілізації.

Друге. Якими стають гроші в обширі фінансової цивілізації – як вони спрацьовують в якості не просто елементу економічної системи, а як

універсальна соціокультурна величина, що визначає параметри існування всіх складових життя суспільства і соціальних практик? Інакше кажучи: як змінюється природа грошей, що з фінансового компонента економіки перетворилися на творця нової соціокультурної дійсності?

Третє питання. З'ясувавши механізм (чи сукупність ефектів), який робить гроші визначальним соціокультурним чинником, належить поставити питання про те, яким є світ, витворений грошима? Тобто: якою є дійсність фінансової цивілізації, який спосіб життя та яку версію людини вона в собі уособлює та яку, відповідно, перспективу розвитку людства відкриває (чи, навпаки, унеможлиблює)?

Таким чином, маємо три взаємопов'язаних питання: як можлива фінансова цивілізація – проблема передумов; яких якостей набувають гроші, виходячи за межі внутрішньоекономічної функціональності і перетворюючись на універсальний засновок соціальності – проблема нової, зміненої природи (і способу існування) грошей; які особливості і властивості має світ, витворений грошима – проблема дійсності і перспектив фінансової цивілізації.

Перше з цих питань я частково розглядав позаминулого року на першій з львівських конференцій, в яких брав участь. Нагадаю, що в якості передумов фінансової цивілізації розглядалась модерна гомогенізація соціальності, уможливлена новочасовою секуляризацією дійсності та корелятивний щодо неї амбівалентний феномен праці-розкоші. В контексті другого питання мною було запропоновано розуміння грошей як чистої потуги можливого і, як вираз даної ідеї, тривірнева модель існування грошей.

Наразі з трьох поставлених питань продовжу розгляд другого, але вже не в загальній формі, а зосередившись на окремому аспекті – відмінності соціокультурного ефекту грошей в західному світі з одного боку, та на східному узбіччі Європи (до якого належать як Україна, так і Росія) – з іншого.

Хоча це лише частковий аспект поставленого питання, але він сам по собі приховує в собі доволі розлогу тему. Наразі маємо можливість торкнутися її лише тезисно.

Перша очевидна відмінність грошей в західному світі та на європейському маргінесі полягає в різниці їх ефекту як соціального капіталу.

Західні гроші забезпечують надійність та стабільність, вони є найсильнішою соціальною гарантією благополуччя та запорукою розв'язання життєвих проблем. Натомість, «східні» гроші самі по собі не гарантують соціального статусу і стабільного існування. Навпаки, вони часто примножують ризики непевності життя. Приклади драматичних доль багатьох російських олігархів – емігрантів Гусинського та Березовського, в'язня Ходорковського та

інших – це наочно демонструють. Похідна функція від зростання капіталу на Заході та європейському маргінесі відмінна: в першому випадку вона прямо пропорційна зростанню соціального капіталу стабільності, безпеки, спектру можливостей тощо, в другому має суперечливий ефект зростаючої конфліктності, ризиків і небезпеки.

Ця різниця у соціокультурному ефекті грошей пов'язана з відмінним сенсом власності у першому і другому випадках. Коротко кажучи, гроші і власність в західному світі є *гідним місцем* самі по собі. Там гроші є *самодостатньою* величиною, тому що для них існує завжди відкрита можливість активізуватися як капітал (себто постати як самозростаючі гроші, підтверджуючи своє значення чистої продуктивності). В якості капіталу гроші є самі з себе суші. Натомість, на європейському маргінесі гроші втрачають дієвість *поза контекстом влади*. Тут отримують можливість функціонувати як капітал лише гроші, убезпечені і гарантовані політично. Тому капітал (як вираз підприємництва взагалі) – для забезпечення двох головних умов існування, а саме прибутку і власної безпеки – змушений здійснювати експансію в політику. Відтак олігархія у власному сенсі слова – як зрощення економічної потуги з політичною владою – є закономірним наслідком цієї системи.

Різниця в соціальному статусі грошей тягне за собою глибоку відмінність в соціальній відповідальності капіталу. Зазначу, що поняття соціальної відповідальності капіталу та бізнесу неадекватно виводити з етичних мотивів та загальнокультурної нормативності. Правдивий засновок соціальної відповідальності грошей вкорінений в ідеї ринку. Базовим визначенням ринку є не те, що це простір нічим не обмеженого, вільного обміну, а тим, що ринок являє простір стосунків, *вільних від примусу*. Ринок – не самодостатня величина. Він є способом інтеракції, передумовами якої служать вільна праця та вільне підприємництво. Відтак гроші як учасники ринку працюють не лише на приватний інтерес, а й на відтворення системи, в якій приватний інтерес має свої права і гарантії, себто на *спільне благо*. Натомість, на європейському узбіччі не суспільство, а держава гарантує (чи спростовує) дієвість приватного інтересу. Тому капітал залучається в систему *державної* відповідальності, що – одночасно – цілком позбавляє його необхідності бути суспільно, соціально відповідальним. Утворивши альянс з державною владою, капітал може нехтувати суспільством та його благом.

Така ситуація, де влада та позаекономічний примус є джерелом відповідальності, в класичній схематиці політичної антропології іменується варварською. Тому й режим соціальної відповідальності грошей на європейському узбіччі (тобто їх якість як соціального капіталу) можна визначити як

варварський, на противагу соціальній відповідальності грошей в рамках фінансової цивілізації. Сказане не означає, що цивілізованість грошей є непроблематизованою величиною. З різноманітних процесів глобального світу повсякчас постають виклики цивілізованому режиму соціальної відповідальності грошей, і сама ця відповідальність раз у раз ставиться під питання. Але це вже інша тема, яка потребує окремого розгляду.

Ю. М. Осипов,

*доктор економічних наук, професор,
президент Академії філософії господарства,
віце-президент Академії гуманітарних наук,
дійсний член Російської академії природничих наук,
керівник центру суспільних наук
Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова,
голова Філософсько-економічного ученого зібрання,
головний редактор журналу «Філософія господарства»,
м. Москва, Російська Федерація*

СВІТОВА КРИЗА У ПОЛІ ЗОРУ ФІЛОСОФІЇ ГОСПОДАРСТВА

Всему миру известно, что нынешний мировой кризис, стоящий в одном ряду с аналогичными кризисами, случившимися в последней четверти XIX в., в 30-х гг. XX в. (так называемая «Великая депрессия») и в 70-х гг. того же XX в., т.е. кризисами, связанными с длинными циклами экономической динамики, начался в США как кризис неплатежеспособности на рынке недвижимости, став затем мировым банковским и финансовым кризисом, а потом и производственным, – но вот зато далеко не всем в этом мире приходит в голову, что это кризис вовсе не просто экономический, или же кризис в сфере экономики, а кризис *уже самой экономики в целом*, что то же самое – кризис *экономического хозяйства*, того *способа хозяйства*, который получил простор для развития по результатам европейского восстания против христианской цивилизации (XV–XVI вв.) и взлелеянного уже новой европейской цивилизацией – постхристианской и собственно... *экономической*.

Некоторое время (три-четыре века) экономика развивалась, набирая силу, за счет неэкономических способов хозяйства в Европе и вне Европы, в особенности, за счет экономического ограбления многочисленных колоний во всех частях обширного земного света. Но, встав полностью на ноги, совершив промышленный переворот и получив возможность неограниченного расширения самой себя через производительное накопление своей сущностной идеальной субстанции – *стоимости*, окончательно и бесповоротно принявшей форму *капитала*, экономика столкнулась с начала XIX в. с феноменом имманентных ей самой кризисов перенакопления стоимости, или же капитала, и товаров (производимых капиталом благ), из которых экономике приходилось выходить посредством насильственного обесценения товаров и капиталов, сокращения производства и занятости, массовых банкротств, принудительного восстановления воспроизводственного соотношения между предложением и

спросом, а также посредством обновления производственной базы, структурной перестройки, модернизации и изменения характера производительных сил (крупных технических сдвигов), массового экспорта товаров и капитала, импорта рабочей силы, концентрации капитала и производства, новых колониальных захватов и переделов, ускоренных милитаризации и развязывания мировых войн.

Экономика, как стало в XIX в. уже совершенно ясно, – это не только экономическая конкуренция, не только внешняя экономическая экспансия, но это еще и политическая агрессия, это еще и беспощадная война, тем более что вплоть до середины XX в. всей этой атрибутикой экономики-капитализма можно было более или менее безбоязненно и открыто заниматься – планета вместе с ее природой и неэкономическим населением представлялась безграничным ресурсным резервуаром, а технический прогресс рассматривался как надежное и эффективное орудие использования всего этого ресурсного потенциала.

Однако пришло время не только периодических экономических перенакоплений, соответственно и периодических экономических кризисов – конъюнктурных и структурных, но и *перенакопления самой по себе экономики*, а потому и *кризисов экономики вообще*, а вместе с тем и *кризисов собственно экономической цивилизации*.

Именно поэтому в середине XX в. в марксистской среде был выдвинут своевременный и вполне справедливый тезис об *общем кризисе капитализма*, читай – *западной цивилизации*, а выражаясь по философски-хозяйственному – *экономической цивилизации*.

Тезис был верен, но вот сделанный вывод о скором крахе капитализма, т. е. и Запада вместе с ним, оказался не то что преждевременным, или же недостаточно обоснованным, а с реалистической точки зрения неприемлемым и, как подтверждает история, – никакого скорого краха капитализма не произошло, да и произойти такой крах лишь по одному желанию противников капитализма никак не мог.

Здесь важнее был все-таки не вывод о скором *крахе* капитализма, а по философско-хозяйственному – экономической цивилизации, а вывод об общем кризисе капитализма, или же, согласно философии хозяйства, *общем кризисе экономизма*, который мог ослабевать, даже чуть ли не исчезать, но непременно был вынужден вновь давать о себе знать, выходя на поверхность, и даже резко обостряясь... вплоть до реальной угрозы крушения созданного постренесансным экономизмом искусственного мира, в котором экономика стояла и стоит, конечно же, на первом, высшем и ведущем, месте.

Нынешний, мировой кризис как раз из числа не просто экономических кризисов, а именно, кризисов самой по себе экономики, мало того, из числа кризисов, восходящих к общему кризису экономизма, т. е. кризис уже эпохи *общего кризиса экономической цивилизации*, тот самый кризис, который, с одной стороны, порождается общим кризисом экономической цивилизации, а с другой – с помощью которого экономическая цивилизация пытается свой собственный общий кризис преодолевать.

И здесь важно иметь в виду – как раз с позиции философии хозяйства – что кризис этот есть одновременно 1) *кризис собственно экономики* – как *способа хозяйства*, и 2) *кризис собственно цивилизации* – эту экономику обустроивающей, ей служащей, как и вызывающей ее к жизни и непрерывно окомляющей.

Хотя тезис об общем кризисе капитализма развивался в основном в середине XX в., в особенности после Второй (1939—1945) мировой войны, фактически данный кризис поразил экономическую цивилизацию заметно ранее, а именно на рубеже XIX–XX вв. – как раз в связи с так называемым кризисом *капитализма свободной конкуренции* и в момент перехода капитализма в *империалистическую* – согласно марксистской историософской версии – стадию, или же в стадию монополистического, а лучше было бы сказать – государственно-монополистического, капитализма.

Общий кризис экономической цивилизации был напрямую сопряжен с общим кризисом западного мира, или, как сейчас принято называть, с чем вполне солидаризуется и философия хозяйства, кризисом Модерна, – а соответственно и модернизации, предпринятой западным миром вследствие и по итогам европейской ренессансной революции, породившей не только протестантизм с секуляризмом, демократию с либерализмом, светское искусство с десакрализованной литературой, но и бескомпромиссный и неограниченный *экономизм* с братскими ему *индустриализмом*, *техницизмом*, *сциентизмом* и *прагматизмом*.

Это было время и в самом деле общего кризиса экономизма как одного из проявлений кризиса Модерна, что нашло отражение не в одних кризисах текущей экономической реальности, все более устремлявшейся вместе с социополитической реальностью к какой-то невидимой еще катастрофе, что и выразилось в конце концов в *интеллектуальном кризисе*, проявившемся в кризисе классической экономической мысли, в кризисе политической экономии, приведшем к появлению, с одной стороны, так называемых вульгарных (поверхностно-механистических) концепций теоретической экономии – уже по сути постмодернистских, а с другой – к рождению принципиально нового

течения мысли – *философии хозяйства*, не отвергавшего никакой приемлемой доренессансной, т. е. премодерновой, традиции и помещавшей торжествующую, но уже общекризисную экономику в единый природо-социо-историко-культурный контекст, выходя тем самым за пределы, с одной стороны, узкого экономизма, в том числе и классического, а с другой – за пределы кризиса модерновой и постмодерновой мысли вообще, предлагая какое-то целостное в аспекте мировой и исторической реальности онтологическое и гносеологическое разрешение.

Философия хозяйства – критический, но никак не кризисный, продукт общего кризиса Модерна, со свойственным ему экономизмом и с характерной для него классической экономической, философской и обществоведческой мыслью, неизлечимо зараженной сциентизмом, технологизмом, механицизмом, материализмом, прагматизмом.

Марксистская мысль того времени видела, осознавала и по-своему трактовала феномен общего кризиса западной цивилизации, выдвинув тезис о высшей и последней стадии развития капитализма, но... делала она это, опираясь как раз на ренессансную, или модерновую, размыслительную парадигму с ее фундаментальными идеями общественных законов, свободного от давления природы и сакрального внеприродного начала человеческого творчества и возвышающего человека материально-технического прогресса, а также на выработанные марксизмом так называемые *диалектический материализм* (или материалистическую диалектику) и *исторический материализм* (или же материалистическую историю), в результате чего Родилась и отставивалась идея антикапиталистической революции, осуществляемой рабочим классом в союзе с беднейшим крестьянством, но... на основе все того же... Модерна, никак не обращенной к ценностям Премодерна, т. е. на основе поренессансного бытия, уже, заметим особо, переходившего в постренессансное, или постмодерновое, бытие. Фактически то был замысел, говоря современным языком, революционно отвергнуть все плохое в Модерне, оставив все, на взгляд марксистов, хорошее, не попадая в явно загнивающий Постмодерн, а создавая уж свой Постмодерн – свежий и хороший, к примеру, коммунистический.

Не удовлетворенный марксизмом и его ренессансной критикой капитализма, русский мыслитель С. Н. Булгаков избрал в том же самом начале XX в. иной осмыслительный путь – путь философии хозяйства, создавая уже по сути постнаучное (не антинаучное вовсе, а именно постнаучное), а в чем-то и постфилософское (не антифилософское, конечно, а постфилософское в аспекте возрождения органичной реалистической философии *метафизики*) учение о человеческом хозяйстве, преодолевающее экономизм с политической эконо-

мией (не отвергающее их, а именно преодолевающее), но при этом и диалектически отрицающее громко воспетые Модерном механицизм, материализм, технологизм, сциентизм, прагматизм. Булгаков фактически совершил, хотя об этом сам особенно и не говорил, прорыв, или даже вырыв, из *экономической физики в хозяйственную метафизику*'.

Общий кризис экономизма, как и всей западной цивилизации, породил, помимо разных течений растерявшейся и отдавшейся математическому формализму послеклассики, т. е. не сообразованных между собой течений некоего ультранаучного, если уже и не псевдонаучного, вульгаризма, особое течение мысли – *философию хозяйства*, оказавшуюся способной, выйдя за пределы науки и научной философии, совсем иначе взглянуть на мир, на человека, на хозяйство и на их историю, на человеческое творчество, на все креативные возможности человека, на все его свободное волеизъявление, чтобы прийти в итоге к *иному* представлению о жизни, человеке и хозяйстве, как, собственно, и о Модерне в его соотношении с Премодерном и Постмодерном, соответственно об общем кризисе Модерна и взлелеянного им экономизма.

С позиции философии хозяйства общий кризис экономизма есть, как уже было замечено выше, кризис перенакопления самого экономизма, это кризис переизбытка экономизма относительно природы, человека, общества, хозяйства, самого адекватного человеку мира, – и как бы сейчас сказали, – *кризис, вызванный перезагрузкой самой хозяйственной матрицы человечества!*

Общий кризис экономизма – это кризис не просто экономики в целом – как способа хозяйства, а кризис уже *гиперэкономики*, т. е. какого-то чрезмерного относительно реальности искусственного мира – мира идеальной и своевольной стоимости, оседлавшего и подчинившего себе реальный хозяйственный мир, сделав и его чрезмерным – *гиперхозяйственным*, – и дело тут вовсе не в избытке капитала и не в произволе гигантских экономических корпораций, хотя это и имеет место в реальности XX и XXI вв., а в абсолютном доминировании экономики и экономизма как и родственных им техники и технологизма, науки и сциентизма, управления и менеджеризма, надо всем человеческим и природным жизнеотправлением, становящимся в силу такого доминирования по сути уже неприродным и во многом уже попросту нечеловеческим. Отсюда важнейшее заключение: общий кризис экономизма обусловлен на глубинном сущностном, т. е. метафизическом, уровне конфликтом *экономики с неэкономикой*, с той самой неэкономикой, к которой относятся природа, человек, жизнь, хозяйство, культура, цивилизация, само земное мироздание. Неэкономика перестала быть для экономики неограниченной, податливой и послушной средой, предназначенной лишь для ее

экономизации и ее же экономического потребления, естественно, эгоистических, безграничных, агрессивных.

Гипертрофия экономики в неэкономическом мире обернулась, в конце концов, неуклонно нарастающим сопротивлением этого мира экономике и соответственно общим кризисом экономизма!

Осознание именно такой обусловленности кризиса экономизма могло случиться лишь на основе и в контурах философии хозяйства, имевшей корни еще в древности, нашедшей отражение в силвесторовом «Домострое» и в том же бессмертном труде И. Т. Посошкова «Книга о скудости и богатстве», но возникшей как совершенно самостоятельное течение мысли как раз в связи с общим кризисом экономизма и органичного ему сциентизма – политической или любой иной теоретической экономии, включая и критический марксизм, – ведь речь в философии хозяйства идет не просто о кризисе капитализма, а именно о кризисе экономизма, как раз поставленного в той же марксистской историософии и социологии на определяющее историю и устройство общества место. Марксизм есть хоть и раскритикованный, в чем-то даже разоблаченный, пожалуй что, и выправленный, но все-таки экономизм, до конца так и не вскрытый, не «распредмеченный», и уж тем более не преодоленный. Марксизм отверг один экономизм – капиталистический (буржуазный), но выдвинул другой – социалистический (пролетарский), не замечая, что лишенный стоимостного начала экономизм превращался уже из экономизма в свою противоположность – планово-механическую организацию хозяйства, еще более далекую от природы, человека и общества, которым свойственна все-таки та или иная естественно-хозяйственная свобода. Буржуазный свободный экономизм обернулся у марксистов неким пролетарским экономизмом, а по сути и не экономизмом вовсе, а некой социальной фабрикой, заменявшей марксистам свободную экономику.

Экономизм вкупе с научно-техническим прогрессом создал сначала 1) мощную производительную силу, преодолевшую любые природные ограничения, а затем и 2) новый, уже совершенно искусственный, мир – промышленный, городской, мегаполисный, технизированный, онаученный, вышедший за пределы природного мира, ему целостно противостоящий и его вполне целостно покоряющий. Именно так: 1) безграничную производительную силу и 2) безгранично расширяющийся и поглощающий природу искусственный мир. Отсюда и *великий исторический конфликт*, проявляющийся фиксируемой человеческой мыслью в общем кризисе либо капитализма, либо экономизма, а на самом-то деле конфликт между *человеком-творцом* и данным ему *животворящим миром*.

Экономизм споспешествовал выведению человека-творца, действовавшего прежде всего по-экономически (тут роль политической экономии, оправдавшей экономизм и экономического человека, беспрецедентно велика и значима), в положение *демиурга мира* и одновременно *господина мира*, совершившего *пересотворение* данного человеку мира, построившего свой собственный мир и вызвавшего конфликт между *миром данным* и *миром созданным* (заметим, что мир данный включает в себя человека и его сознание, его мысль, а мир созданный вовсе не исключает человека, его сознания и мысли, что означает наличие конфликта и внутри самого человека – между человеком данным и человеком созданным).

Все отмеченные выше большие экономические кризисы с конца XIX в. суть не только кризисы общего кризиса экономической цивилизации, но и кризисы, отражающие фундаментальный исторический, вполне и апокалиптического характера, конфликт между, с одной стороны, человеком-творцом вкупе с созданным им искусственным, уже и вторичным миром, а с другой – первичным животворящим миром вместе с земной природой и нисходящей все еще на этот мир сакральностью.

Общий кризис экономизма стал давать о себе знать на рубеже XIX и XX вв., хотя таковым он вовсе не был еще осознан. К середине XX в. этот кризис уже достаточно обострился и обозначился, что нашло реальное выражение в той же Великой депрессии 1930-х гг., а также в фактическом крахе экономического либерализма, в отмене системы золотого стандарта, в переходе к государственному регулированию экономики, в кризисе колониализма, а затем и в величайшей для всех времен новой мировой войне – Второй мировой войне 1939–1945 гг. Наличие общего кризиса экономизма, пусть и трактовавшегося как общий кризис капитализма, никем тогда уже не отрицалось, принципиальным противникам капитализма даже казалось, что окончательный его крах был делом буквально текущего времени. Однако экономизм выжил, причем выжил он в своей капиталистической форме, мало того, вступил на путь весьма бурного развития, чему сначала способствовало сочетание разрушительных для большинства воевавших стран итогов войны, сочетавшихся с позитивным итогом для невероятно окрепших, развившихся и обогатившихся США, взявших на себя бремя лидерства над западным миром и оказавшим ему мощную финансовую и производительную поддержку, а затем, уже в последней четверти XX в. – международная интеграция западного мира, разумеется, под эгидой США; формирование гигантских международных и транснациональных капиталов (корпораций, банков, финансовых групп); либерализация и расширение трансграничной миграции товаров, капиталов, рабочей силы,

интеллекта, технических новшеств; новая волна научно-технического прогресса, если не прямо новая научно-техническая революция; развитие бывших колоний, новых индустриальных стран; крах альтернативного Западу мира в лице СССР и всей социалистической системы; глобализация экономики и планетарного хозяйства под эгидой все тех же США и руководимого институционально-корпоративного международного комплекса.

Последняя четверть XX в. и первые годы XXI в. – время невиданного ранее расцвета экономизма и ведомого им хозяйства. Да, да, именно так – невиданного расцвета экономизма – вроде бы уже имманентно кризисного – расцвета, совпавшего с окончательным переходом Модерна в Постмодерн, когда вокруг уже были не какие-то признаки (они же призраки) еще грядущего Постмодерна, а когда Постмодерн заявил о себе уже в полную силу – как факт и время торжества искусственного мира, созданного демиургически настроенным экономико-научно-техническим человеком.

Вышло так, что этот переход от Модерна к Постмодерну вызвал к жизни новые возможности как самого экономизма, так и ведомого им хозяйства, обнаружив новые просторы и ресурсы их развития и расширения – на основе, на принципах и в сфере упомянутого выше искусственного мира, или же некоего человеческого *сверхмира*, посредством движения от одной искусственности к другой – еще большей, а потому еще более *неприродной* – а произошло это все благодаря вторжению ума человеческого в сферу тонких материй и созданию разумом человеческим высоких технологий, что в свою очередь стало возможным из-за достижения высокой производительности в материальном производстве и его распространения по планетарной периферии с ее обильными и недорогими трудовыми и природными ресурсами, а также сосредоточении интеллектуального потенциала, конечно же, экономико-научно-технического, равным образом и организационно-менеджерального, в ведущих центрах западного мира, прежде всего в США.

Последняя четверть XX в. и самое начало XXI в. оказались временем бурного созидания небывалой ранее новой, уже сильно *виртуализированной*, реальности: инновационной, импровизационной, имитационной, какой-то воздушной, легкой, мимолетной, во многом попросту и мнимой – с благами-невидимками, благами-пустышками, благами-симулякрами, соответственно и с экономикой-симулякром, даже и со стоимостью-симулякром, что позволило симуляционной экономике-стоимости весьма оторваться от реальности и реального производства, и отдаться по преимуществу самой себе, что и предопределило окончательный переход от реальной стоимости к ее уже

совершенно виртуальному образу, от экономики к *финансомике*, а от экономизма к *финансизму*.

Реальная экономика, или экономика *снизу*, т. е. экономика *из* и *ради* реального производства, заместились уже во многом виртуальной экономикой, или экономикой *сверху*, экономикой *из* и *ради* самой экономики. Соответственно изменились природа и роль финансов: из обеспечивающих и обслуживающих экономику и хозяйство они стали доминирующими над экономикой и хозяйством, как и действующими в первую очередь в своих собственных интересах. Рост и развитие производства в это фактически уже постмодерновое время тоже оказались во многом виртуальными, но не потому даже, что появилось много – слишком много! – виртуальных благ, а вследствие возникшей в уже полностью созданном искусственном мире возможности творить все что угодно, и в любых количествах, ибо это время стало временем буквально фантазийного предложения и столь же неудержимо фантазийного спроса, временем массового насладительного потребления, а лучше сказать временем еще небывалого в истории *массового гедонизма*.

Все в постмодерновой реальности стало гедонистическим – даже труд, даже творчество, не говоря уже о потреблении и образе жизни. Не Царство Божие наступило, не тот же коммунизм, а как раз то, что по полному праву может быть названо именно *гедонизмом* (вместе с геидеризмом, гламуризмом и эксгибиционизмом впридачу). И если вернуться в мыслях к нынешнему, т. е. 2008 года мировому кризису, то это, безусловно, очередной кризис общего кризиса экономической, ставшей уже финансовой, цивилизации, или же очередное кризисное обострение чуть ли уже не погасшего насовсем затяжного цивилизационного кризиса. На поверхности этот новый кризис выглядит прежде всего финансовым, экономическим, как и капиталистическим, но... но... если принять во внимание, на что же работает в конце концов современный экономизм-финансизм, в каком соотношении находится ведомое им хозяйство со всем мировым контекстом – с природой, человеком, социумом, культурой, цивилизацией, самой историей, то выявится нечто и взаправду потрясающее: современным экономизм-финансизм не только работает по преимуществу на себя, но и действует непосредственно и глобально, и против всего мирового контекста, ибо он может существовать, себя поддерживая паразитарно, только ведя уже напрямую *антимировое хозяйство*, что то же самое — *анти-хозяйство*, как раз то самое хозяйство, которое не только создает необыкновенный *мир-симулякр* или *антимир*, но и создает-то его за счет всего реального мирового контекста, его тотальной деградации и неуклонного уничтожения.

Денежно-финансовый кризис будет скоро преодолен, за ним последует преодоление торгового, производственного и потребительского кризисов. Общий вид экономики, как и общий строй хозяйства, изменятся, возможно, и весьма значительно, но... но... останется этот злополучный общий кризис, причем *мировой общий кризис*, который никуда просто так не денется, ибо он давно уже органичен не только передовому и ведущему западному миру, но и планетарному миру в целом, и от которого тоже никуда и никому просто так не деться, ибо кризис этот всеобъемлющ и вездесущ, он воистину *глобален*. Это кризис по сути своей *апокалиптический кризис*, он не имеет ни автоматических, ни менеджеральных выходов, ибо требует не конъюнктурных мер, а коренного переустройства человеческого мира на началах не вседозволенности и гедонизма, а *ответственности* и *аскетизма*, что, увы, паразитарному западному миру и его искренним адептам по всей планете совсем и не светит – тут маячит *консервативная революция, новое средневековье, обновленный Премодерн*, как раз все то, что в корне противоречит ренессансной цивилизации, включая и ее экономическую составляющую, что требует *Преображения*, на которое уже не способен западного образца человек.

Именно поэтому так актуальны сегодня разговоры о *последних временах*, хотя никто из смертных и не знает никаких конечных сроков, – тем более, что у постмодерновой антицивилизации есть еще кое-какие резервы вроде той же услужливой робототехники или каких-нибудь развеселых нанотехнологий, что, конечно же, предвещает *кое-какой* и *кое-чему* конец, но опять же никак не определяет его сроков – то ли уже близких, то ли еще далеких!

Анотація

Сучасна криза, як і всі великі економічні кризи з кінця XIX ст., відображає фундаментальний історичний конфлікт між, з одного боку, людиною-творцем укупі зі створеним нею штучним, вторинним світом, а з іншого – первинним животворним світом разом із земною природою і сакральністю, яка все ще сходить на цей світ. Остання чверть XX ст. і самий початок XXI ст. виявилися часом бурхливого творення нової, вже сильно віртуалізованої реальності з благами-симулякрами, з економікою-симулякром, навіть і з вартістю-симулякром, що дозволило симуляційній економіці-вартості відірватися від реального виробництва і зумовило остаточний перехід від економіки до фінансовіки, а від економізму до фінансизму. Грошово-фінансова криза буде подолана, але залишиться ця зловісна загальна криза, усеосяжна, всюдисуща і воістину глобальна – по суті своїй апокаліптична криза. Вона вимагає не кон'юнктурних заходів, а докорінного переоблаштування людського світу на засадах відповідальності й аскетизму, що, на жаль, паразитарному західному світові та його щирим адептам зовсім і не світить – назріває консервативна революція, нове середньовіччя, оновлений Премодерн, тобто якраз все те, що докорінно суперечить ренесансній цивілізації. Сучасне людство потребує Преображення, на яке вже не здатна людина західного зразка.

*А. А. Гриценко,
член-корреспондент НАН України,
доктор економічних наук, професор,
заступник директора Інституту економіки
і прогнозування НАН України
м. Київ*

ДОВІРА І ГРОШІ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Современный глобальный кризис привлек значительное внимание к проблеме доверия. Это понятие стало очень часто употребляться в научных работах, публицистике, политических дискуссиях. Кризис в своей основе оказался кризисом доверия. К философско-мировоззренческим и социологическим работам добавились институциональные и экономические исследования, переводящие проблему в практическую плоскость и ставящие вопросы измерения доверия и влияния на него. Между тем, как это и бывает всегда в науке, вопросы сущности доверия, его содержания и форм проявления в различных сферах остаются недостаточно изученными. Наука не развивается таким образом, что сначала решаются все общие вопросы, а затем наступает черед частных. Каждый существенный шаг в решении конкретных проблем предполагает и углубленное понимание их оснований.

Легко показать, что современная денежно-кредитная система представляет собой не что иное, как разветвленную сеть форм доверия. Возьмем, к примеру, золотовалютные резервы, которые общественным сознанием воспринимаются как некий запас ценностей, который не подвержен влиянию конъюнктурных факторов и может выручить в случае непредвиденных трудностей. Однако реально этот запас представляет собой преимущественно иностранную валюту (в основном доллары США и евро), которая размещается в иностранных банках и в надежных краткосрочных ценных бумагах стран с устойчивой экономической и финансовой системами. Никакими реальными ценностями валютные резервы (за исключением золота, доля которого в золотовалютных резервах небольшая, и часто оно также хранится в иностранных банках) не являются. Это просто записи на счетах или ценные бумаги, дающие право на получение иностранной валюты (тоже в виде записи на счетах), в обмен на которую могут быть получены реальные ценности. В сущности, валютные резервы есть доверие к странам со стабильной финансовой системой и существующему в мире финансовому порядку. Притом доверие взаимное. Если, например, какая-то страна держит свои валютные

резервы в казначейских обязательствах США (что очень распространено), а США в силу каких-то причин посчитают эту страну неправильно ведущей себя на международной арене и арестуют ее активы, то валютные резервы перестанут быть таковыми. Потеря доверия есть потеря валютных резервов.

Но не только валютные резервы суть доверие. Доверием является и кредит. Собственно, в переводе с латинского языка кредит и есть доверие. И депозит есть доверие (вкладчик доверяет банку свои деньги). И деньги тоже есть доверие. Когда работник в виде заработной платы получает бумажные денежные знаки, то он доверяет существующему в стране финансовому порядку, именно тому, что в обмен на эти бумажки можно будет приобрести реальные ценности. Из этого следует, что вся денежно-кредитная и финансовая системы есть пирамида форм доверия: деньги – доверие, депозит – доверие денег, кредит – доверие доверенных денег, или доверие доверенного доверия, финансы – движение и накопление доверия и т.д. Само же доверие представляет собой определенную норму общественного бытия, систему правил поведения субъекта (в нашем случае – в денежно-финансовом мире), и в этом качестве выступает как институт. Таким образом, доверие является базовым институтом современной денежно-кредитной и финансовой систем.

В чем же суть этого фундаментального института. В литературе существует достаточно много попыток определить категорию доверия. Как отмечает Т.А.Кричевская, доверие рассматривается как: уверенное ожидание благоприятного результата потенциально незащищенных взаимодействий с другими агентами [1, с. 7]; взаимная уверенность двух сторон в том, что другая сторона не использует вашу уязвимость в обмен на то, что вы сделаете то же [2, с. 177]; определенный уровень субъективной вероятности, с которой агент оценивает возможность другого агента или группы агентов осуществить соответствующее действие, перед тем, как он сможет выявить это действие (или независимо от его способности наблюдать за действием) в условиях, когда это действие будет влиять на его собственную деятельность [3, с. 217]; ставка на будущие возможные действия других людей, что позволяет смягчить ощущение непредсказуемости будущего путем понимания его как чего-то данного [4, с. 196]; ожидание определенных действий окружающих, которые влияют на выбор индивида, когда индивид должен начать действовать до того, как станут известны действия окружающих [5, с. 134]; совокупность ожиданий, разделяемых всеми участниками обмена [6, с. 54]; ожидание членами сообщества, что другие его члены будут вести себя более или менее предпологаемо, честно и с учетом потребностей окружающих, согласно некоторым общим нормам [7, с. 53]. Обобщая эти определения, Т.А.Кричевская выделяет такие

составляющие доверия: 1) определенный уровень уверенности в позитивных последствиях действий другого; 2) осознание вероятности негативных последствий; 3) принятие решения в условиях неопределенности или риска как оцененной вероятности потерь; 4) социальный характер отношений [8, с. 8–9].

Все эти определения фиксируют достаточно важные стороны доверия и основаны на обобщении его многообразных проявлений. Но есть и другой путь выяснения сущности – отыскать способ порождения явления и его воспроизводства. Рассмотрим в этом ключе возникновение доверия в экономической сфере. По своей природе человеческая деятельность носит совместно-разделенный характер. Понятие «совместно-разделенная деятельность» сформировалось на стыке психологии и педагогики в связи с конкретными задачами решения проблемы обучения, воспитания, введения в человеческий мир слепоглухих детей. Она позволила разработать, практически осуществить и многократно воспроизвести процесс порождения, формирования человека в тех случаях, когда обычный путь из-за нарушения естественных каналов связи с миром для слепоглухих детей был закрыт, в силу чего они не становились людьми, у них не возникала человеческая психика. Базируясь на категории совместно-разделенной деятельности, И.Соколянский и А.Мещеряков разработали и реализовали практически метод введения в человеческое общество слепо-глухонемых детей, которые без этого никогда людьми не становились, в них не формировалось человеческое сознание, мышление, способы деятельности, они оставались существами, которые не могли самостоятельно удовлетворить даже свои элементарные нужды. Введенные с помощью совместно-разделенной деятельности в общество дети становились людьми, хотя слепыми и глухими, но с нормальным человеческим мышлением, человеческими способностями. Некоторые из них стали известными учеными. «Ключевым понятием педагогики И. Соколянского – А. Мещерякова, – писал Э. В. Ильенков, – и стало понятие «совместно-разделенной деятельности», – осуществляемой ребенком совместно с воспитателем и, естественно, разделенной между ними таким образом, чтобы ребенок постепенно перенимал все те специфические способы осознанного взаимодействия со средой, которые предметно зафиксированы в формах вещей, созданных человеком и для человека. Осваиваясь в мире этих вещей, то есть активно осваивая их, ребенок осваивает и опредмеченный в них общественно человеческий разум с его логикой, то есть превращается в разумное существо, в полномочного представителя рода человеческого, тогда как до этого (и вне этого) он был и оставался бы лишь представителем биологического вида, то есть не обрел бы ни сознания, ни воли, ни интеллекта («разума»))» [9, с. 8–9].

Таким образом, то, что именно совместно-разделенная деятельность есть тем общественным отношением, в котором формируется человек и общество, подтверждено современными психолого-педагогическими исследованиями. Однако в онтогенезе человека в сокращенном виде воспроизводятся все существенные моменты филогенеза. Основываясь на этом, можно утверждать, что первоначальной формой человеческой деятельности был **совместно-разделенный труд**. Все члены общества участвовали в процессе труда, совместно добывали средства к жизни. Их труд с самого начала являлся совместным трудом, но каждый человек выполнял лишь часть этого труда. Следовательно, весь труд был разделен между индивидами. Однако это не разделение его на различные роды, виды (охоту, земледелие и т.д.), а разделение между индивидами одного и того же труда, например охоты. Разделенность труда выступает здесь как другая характеристика совместности. Раз труд совместный, то он выполняется несколькими индивидами. Следовательно, каждый выполняет лишь часть труда, и весь труд оказывается разделенным между его участниками. Такой труд можно квалифицировать как **совместно-разделенный**. Он и является той клеточкой, из которой исторически развиваются как общественное **разделение и обособление** видов труда, так и его **кооперирование и обобществление**, и т.д. Именно вследствие непосредственного совпадения совместности и разделенности деятельность индивида приобретает характер общественно-человеческой деятельности. Если животное относится к предмету своей потребности непосредственно, то человек овладевает им через опосредствующее отношение к другим людям.

Это можно показать на примере первобытной охоты, когда одни впускают дичь, а другие ее убивают. "Вспугивание дичи загонщиком, – писал А. Н. Леонтьев, – приводит к удовлетворению его потребности в ней вовсе не в силу того, что таковы естественные соотношения данной вещной ситуации, скорее наоборот, в нормальных случаях эти естественные соотношения таковы, что вспугивание дичи уничтожает возможность овладеть ею. Что же в таком случае соединяет между собой непосредственный результат этой деятельности с конечным результатом? Очевидно, не что иное, как то отношение данного индивида к другим членам коллектива, в силу которого он получает из их рук свою часть добычи – часть продукта совместной трудовой деятельности. Это отношение, эта связь осуществляется благодаря деятельности других людей. Значит, именно деятельность других людей составляет объективную основу специфического строения деятельности человеческого индивида; значит, исторически, т.е. по способу своего возникновения, связь мотива с предметом

действия отражает не естественные, но объективно-общественные связи и отношения» [10, с. 281].

Однако превращение категории совместно-разделенной деятельности в категорию совместно-разделенного труда и введение ее в экономическую теорию – не механический процесс и не просто применение уже готового познавательного средства в новой сфере. Этот процесс связан с решением сложных теоретических задач. Например, совместно-разделенная деятельность в том виде, в каком данным понятием оперирует психолого-педагогическая наука, предполагает, что один из ее субъектов уже обладает готовыми способами человеческой деятельности, а другой лишь осваивает их. Совместно-разделенный труд как родовая деятельность, т.е. как деятельность, порождающая человека и общество, не имеет субъектов, обладающих готовыми способами человеческой деятельности. Последние только формируются. Участвующие в совместно-разделенном труде индивиды в одинаковой мере выступают как осваивающие и производящие формы человеческой деятельности. Производство и освоение человеческой деятельности – один и тот же процесс. В этом плане продукт данной деятельности – ее общественная форма [11, с. 51–53, 110–115].

Категория совместно-разделенного труда представляет собой исходное общественно-экономическое отношение, из которого развились все остальные отношения. Поэтому исходные основания доверия также необходимо искать в совместно-разделенном труде. Логика движения от непосредственного совмещения через исторические формы разделения до современного развернутого взаимодействия индивидуального и общественного является общим основанием для развития как товарных отношений и денег, так и доверия.

В совместно-разделенном труде цель является также совместно-разделенной. Но чтобы достичь этой цели необходимо выполнить свою часть трудовой деятельности. Например, для загонщиков и тех, кто подстерегает дичь, общая цель – добыча. Но эта цель разделяется между участниками охоты таким образом, что загонщики имеют непосредственной целью вспугнуть дичь, а те, кто находится в засаде, – убить ее. Здесь уже заложены основания для формирования отношений доверия. Если кто-то поведет себя не так, как это необходимо для достижения общей цели, последняя вообще не будет достигнута. Соотнесенность деятельности одного субъекта с деятельностью другого в аспекте включенности в процесс достижения целей является необходимым и исходным структурным элементом отношения доверия. Реальное поведение субъекта должно соответствовать его идеальному образу, соотнесенному с целью совместно-разделенной деятельности.

С развитием разделения труда и обособлением разных видов деятельности включенность в общий процесс достижения индивидуальных целей достигается через обмен и рынок. В процессе непосредственного обмена товаров каждый участник получает необходимый ему продукт труда другого, отдавая взамен свой. Здесь основания доверия уже перемещаются от субъекта к обезличенному порядку (рынку), который дает возможность достичь своей цели. С возникновением денег этот порядок усложняется, так как получение необходимого товара на рынке опосредуется получением денег за проданный свой товар. И пока деньги являются реальным товаром (серебром, золотом), отношения доверия находятся в актах обмена в имплицитном, скрытом виде и еще не проявляются в своей собственной форме. Однако, когда взамен реальных товарных денег в обращение пускаются их представители (бумажные, идеальные деньги), проблема доверия обнаруживает себя как самостоятельная реальность.

Субъект, отдавший реальную ценность в обмен на бумажку, которая называется деньгами и сама по себе никакой ценностью не обладает, должен быть уверен в том, что эту бумажку можно будет беспрепятственно обменять в нужное время на реальную ценность. Он должен доверять и субъекту, которому продал товар (например, в том, что ему дали не фальшивые деньги), и существующему в обществе порядку (в силу которого бумажные деньги принимаются в оплату товаров и не обесценятся к моменту покупки), т.е. институтам. Здесь присутствуют уже почти все основные составляющие отношений доверия, кроме одного, которое и придает остальным отношениям специфический характер доверия. Если субъект знает, как все будет происходить, или каждый раз убеждается в том, что все будет именно так, как надо, то решения субъекта опираются на знание, а не на доверие. Доверие, как специфическое, особенное отношение возникает тогда, когда знание не актуализируется, хотя оно присутствует, но в снятом и непосредственно непросматриваемом виде. Например, человек, положив деньги на депозит, доверяет их банку, не исследуя вопрос, как банк распорядится этими деньгами, надежному ли клиенту он даст кредит, достаточно ли обеспечение этого кредита и т.д. Эти знания непосредственно заменяет доверие, хотя знания именно о таком поведении банка предполагаются, но не актуализируются.

Описанное выше относится к доверию вообще, а не только к доверию в экономической сфере. Чтобы выяснить специфику доверия в данной сфере необходимо учесть главные основания экономических взаимоотношений. Если мы рассмотрим обмен товара на реальные (золотые) деньги, то обнаружим, что каждый субъект получает стоимостный эквивалент своей собственности, и на

этом отношения завершаются, феномена доверия не возникает, хотя он имплицитно в обмене присутствует (ведь, отдав товар, надо быть уверенным, что контрагент отдаст деньги, а не убежит с товаром, не заплатив). Однако, если в обмен на товар субъект получает бумажные деньги, то здесь доверие становится постоянным фактором всех последующих действий с деньгами, которые являются представителями эквивалента стоимости проданного товара. Отношения возмещения затрат и эквивалентности определяют специфику оснований доверия в экономической сфере.

Основываясь на изложенном, доверие в экономической сфере можно определить как отношение к субъектам и институтам, выражающее меру уверенности в соответствии их поведения представлениям об образе этого поведения, включенного через различные формы совместно-разделенной деятельности в процесс достижения цели, без актуализации оснований возмещения затрат и эквивалентности.

Сеть взаимопревращений форм доверия в денежно-кредитной сфере очень разветвленная и сложная, но можно выделить базовые превращения, лежащие в основе всех других. Для этого необходимо проследить путь денег, выходящих из обращения в сферу накопления. Этот путь таков: доверие – деньги – сбережения – депозит – капитал – кредит – процент. И дальше процент возвращается к своему основанию по расширяющемуся кругу: процент за кредит – процент на капитал – процент за депозит – процент как плата за сбережения – процент как дополнительные деньги, возникшие в результате сбережения и капитализации денег – процент как дополнительные деньги, воплощающие материализацию доверия. Если теперь это движение выразить как систему норм и правил, воплощенную в учреждении, то получим банк. Если же рассмотрим условия доверия к деятельности банка, то получим банковскую систему вместе с центральным банком, денежно-кредитной политикой и всеми производными от этого категориями.

Форм развития отношений доверия в различных аспектах и фрагментах экономической действительности множество. В современных условиях господство движения денежных форм над всеми остальными экономическими получило определение финансизма, финансономики и даже финансовой цивилизации

[12, с. 190; 13, с. 14–15; 14, с. 420]. «Ныне, – замечает Ю. М. Осипов, – экономика не просто с деньгами. Даже и не просто с приоритетом денег, это уже самая настоящая финансовая экономика – финансономика, в которой все подчинено не просто денежному началу, но ... как бы уже вдвойне денежному, а быть может и суперденежному, когда деньги действуют исключительно ради

денег, а хозяйство этому «ради» покорно и упорно служит» [13, с. 14–15]. Нашу цивилизацию, считает В. В. Ильин, по праву можно назвать финансовой [14, с. 15].

Современный финансово-экономический кризис является вместе с тем началом кризиса всей финансовой цивилизации. «Нынешний ... мировой кризис, – отмечает Ю.М.Осипов, – как раз из числа не просто экономических кризисов, а именно, кризисов самой по себе экономики, мало того, из числа кризисов, восходящих к общему кризису экономизма, т.е. кризис уже эпохи *общего кризиса экономической цивилизации*, тот самый кризис, который, с одной стороны, порождается общим кризисом экономической цивилизации, а с другой – с помощью которого экономическая цивилизация пытается свой общий кризис преодолеть» [15, с. 12].

Кризис финансовой цивилизации, финансовоэкономики есть вместе с тем кризисом современных мультиплицированных денежно-финансовых форм доверия, но не доверия вообще, как общечеловеческого феномена. Предстоит разграничить сущность доверия и его разнообразные проявления, выявить механизмы его мультипликации и превращенные формы, чтобы их скорректировать и подчинить социальным и подлинно человеческим целям. В современной денежно-кредитной политике наиболее прогрессивной технологией обеспечения стабильности денежной единицы считается таргетирование инфляции. Однако и эта технология под воздействием изменяющейся реальности и кризиса корректируется, ставится вопрос о необходимости более широкого подхода – обеспечении финансовой стабильности. Наиболее зрелым результатом этих трансформаций будет таргетирование доверия, лежащего в основании всей денежно-финансовой системы.

Список використаної літератури

1. Ляско А. Проблема доверия в социально-экономической теории. – М.: Институт экономики РАН, 2004.
2. Barney J.B. and Hansen M.H. Trustworthiness as a Source of Competitive Advantage // Strategic Management Journal. – 1994. – 15 (Winter Special Issue).
3. Gambetta D. Can We trust Trust? in D. Gambetta (ed.), Trust: Making and Breaking Cooperative Relations. – New York, NY: Basil Blackwell, 1988.
4. Sztompka P. Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society // Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by J. C. Alexander. – Guildford, Surrey: Biddies Ltd., 1998.
5. Олейник А. Институциональная экономика / Институт плана и институт рынка // Вопросы экономики. – 1999. – № 4.

6. Zucker L.G. Production of Trust: Institutional Sources of Economic Structure, 1840–1920 // Research in Organizational Behavior. – 1986. – 8.
7. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004.
8. Кричевская Т. А. Логико-исторический анализ доверия в контексте социально-экономических отношений // Экономическая теория. – 2009. – № 3.
9. Ильенков Э. В. Становление личности: к итогам научного эксперимента. – // Коммунист. – 1977. – № 2.
10. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – М.: Политиздат, 1981.
11. Гриценко А. А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. – К.: «Основа», 2005.
12. Осипов Ю. М. Философия хозяйства. – М., 2001.
13. Осипов Ю. М. Деньги // Экономическая теория в XXI веке – 6(13): Деньги / Под ред. Ю. М. Осипова, Е. С. Зотовой. – М.: ТЕИС, 2007.
14. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007.
15. Осипов Ю. М. Мировой кризис в поле зрения философии хозяйства // Философия хозяйства. – 2008. – № 6.

Анотація

Сучасна фінансова криза у своїй основі виявилася кризою довіри. Тому в осмисленні проблеми довіри до філософсько-світоглядних і соціологічних робіт додалися інституціональні і економічні дослідження, що переводять проблему в практичну площину і ставлять питання про можливості вимірювання довіри і впливу на неї. Легко показати, що сучасна грошово-кредитна система являє собою не що інше, як розгалужену мережу форм довіри. Довірою є і кредит, (власне, в перекладі з латинської мови кредит і є довіра), і депозит, і гроші. Вихідні підстави для розуміння категорії довіри, на думку автора, необхідно шукати в спільно-розподіленій праці, оскільки цей феномен є початковим суспільно-економічним зв'язком, з якого розвинулися усі інші соціальні відносини. Ґрунтуючись на ключовому понятті спільно-розподіленої праці, автор визначає довіру в економічній сфері як ставлення до суб'єктів та інститутів, що виражає міру упевненості у відповідності їхньої поведінки уявленням про образ цієї поведінки, включеної через різні форми спільно-розподіленої діяльності в процес досягнення мети, без актуалізації підстав для відшкодування витрат і еквівалентності.

В. Г. Бодров,
*доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної
теорії та історії економіки
Національної академії державного
управління при Президентові України,
заслужений діяч науки і техніки України
м. Київ*

МОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ ПРОЕКТ ДЛЯ УКРАЇНИ ЯК АЛГОРИТМ ПОСТКРИЗОВОГО РОЗВИТКУ

Глобальна фінансова криза несе з собою не тільки цілком очевидні і неочевидні ризики та загрози, але й створює певні можливості, спонукає до оновлення суспільно-економічного організму. Реальне життя з важкими наслідками світової депресії переконують українську громаду у безперспективності сировинного шляху розвитку національного господарства, паразитування на транзитних перевагах економіки, у відсутності цілої низки необхідних передумов для переведення виробничої сфери на інноваційну траєкторію зростання, у серйозності невирішених проблем соціальної політики і державотворення. Головним чинником посилення чи послаблення економіки внаслідок кризи виступає здатність або нездатність управлінської, політичної еліти до реалізації нагальних реформаторських проектів, насамперед, технологічних інновацій. Для України важливо вже сьогодні (як це роблять Китай, Індія, Франція та Росія) започаткувати модернізаційний проект, назрілі реформи, перехід на інноваційну модель розвитку як єдину альтернативу нинішній деградації [1, с.345].

Відомо, що вирішальними передумовами забезпечення виходу з кризи в розвинених країнах стали потужна економіка і міцна держава. Це дозволило, з одного боку, урядам зосередити на подоланні кризи значні ресурси, а з іншого - влада, бізнес і населення змогли консолідуватися для проведення єдиної антикризової стратегії, спрямованої одночасно і на закладання основ подальшої модернізації національного господарства. На відміну від них Україна має слабку економіку і слабку державу, політична реальність характеризується протистоянням різних політичних сил, недовірою бізнесу і населення до влади. В країні сформувалася соціально-економічна і політична системи, які в певному сенсі виявилися адекватними слабкій економіці та державі. Ці системи функціонують за допомогою специфічних компенсаторів, що лежать як на боці влади,

так і на боці економічних суб'єктів і населення. Слабка влада і неконсолідоване суспільство в Україні виявилися не підготовленими до такого ступеня розвитку, коли вони спроможні реалізовувати стратегічну політику. Тому вибір цілей та завдань трансформації в Україні здійснюється багато в чому стихійно, під тиском різноспрямованих груп інтересів. Вектор розвитку економічної системи та конкретного змісту економічної політики є результатом боротьби між ними та співвідношення політичних сил на поточний момент.

Існуючий державний механізм та економічна політика є своєрідними трансформаціями, які змінюються під тиском найсильніших груп інтересів. Технологічно це можливо тому, що в системі управління широко застосовуються "ручні" механізми. Роль приводних важелів від основних груп інтересів до влади зараз відіграють політичні партії та корупція. Таке стихійне сполучення різних впливів дозволяє розвиватися країні більш-менш адекватно можливостям її економічної та політичної систем, навіть просуватися вперед у своєму розвитку [2, с.90]. При такому способі формування і реалізації державної політики досить важко оцінювати раціональність і ефективних окремих заходів влади, оскільки неможливо порівнювати їх зі стратегічними цілями, які вона публічно не ставить. Результат є комбінацією різних заходів, які навіть можуть мати полярні цілі або загалом не мають нічого спільного з економічною політикою і застосовуються як засіб боротьби з політичними опонентами. Натомість Україна продовжує створювати нові і досить своєрідні форми власного суспільного буття, займається пошуками національної самоідентифікації. При цьому ціна кожного прийнятого рішення занадто висока, що означає гіпертрофоване посилення суб'єктивного, людського чинника особливо в системі державної влади з її специфічними управлінськими і суспільними функціями. Звідси випливає виняткове значення якості державного управління як в умовах глибокої фінансово-економічної депресії, так і в процесі подолання її негативних соціальних наслідків та подальшої модернізації економіки і суспільства посткризового типу.

Накладання світової фінансової кризи в Україні на фазу посилення внутрішньої політичної конфронтації істотно загострило наявні структурні диспропорції національної економіки, вивело на поверхню недієздатність експортоорієнтованої моделі економічного зростання, яка встановилася у попередні роки. Зазначена модель зростання з переважанням низькотехнологічного експорту виявилася вельми вразливою до спалаху світової кризи і раптових змін кон'юнктури на світових ринках. В умовах падіння зовнішнього попиту адаптаційна реакція економіки у вигляді девальвації гривні виявилася неефективною, а негативний ефект скорочення експорту став домінуючим у нега-

тивному впливові на загальну економічну динаміку. Вплив зовнішнього чинника згенерував реалізацію внутрішніх дисбалансів вітчизняної банківської системи, які накопичувалися протягом останніх років. Виявилась обмежена ефективність монетарних засобів НБУ в кризових умовах. Заходи НБУ часто застосовувалися з запізненням, що послаблювало їхній позитивний ефект, а відсутність чітко окресленої програми антикризових дій посилювала недовіру до НБУ і живила розгортання спекулятивних настроїв. Негативні зовнішні чинники було посилено зниженням внутрішнього попиту на продукцію вітчизняної промисловості з боку як населення, так і державного та приватного секторів через сповільнення приросту доходів та неможливість залучення кредитних коштів; падінням платоспроможності підприємств, зростанням витрат на основні складові собівартості. Ефект впливу кризи на соціальну політику, стан соціальної сфери, рівень та якість життя населення почав набувати відчутного прояву лише в останні місяці 2008 року, а вплив кризових явищ на становище з фінансуванням соціальних статей Державного бюджету виявився значною мірою відтермінованим на 2009- 2010 роки [3, с. 91].

Економічна криза вплинула на різке погіршення макроекономічних показників, пік падіння, яких прийшовся якраз на кінець 2008-го і 2009-го років. Неузгодженість дій влади, домінування в процесі прийняття важливих макроекономічних рішень політичної доцільності з огляду на президентські перегони 2010 р., хаотичність і безсистемність запроваджуваних Урядом та НБУ стабілізаційних заходів, зірваний бюджетний процес призвели до втрати автономної керованості економіки у законодавчо визначених алгоритмах і перехід до «ручного» режиму управління господарським комплексом та розподілу бюджетних коштів. Як наслідок, державний бюджет України 2009 року не виконаний по жодному із запланованих показників і в цілому. Такі результати значною мірою зумовлені абсолютно неадекватною оцінкою тодішнім Урядом впливу світової фінансової кризи на фінансово-економічне становище країни. Фактично мало місце намагання прикрити власну управлінську неспроможність наслідками глобальної фінансової рецесії. Нерозуміння природи світової фінансової кризи, яка не може бути першопричиною глибокої рецесії в економіці країни, а є лише детонатором загострення внутрішніх проблем, каталізатором переростання локальної фінансової кризи у системну.

Прогноз макроекономічних показників на 2009 рік був відірваний від економічних реалій. Так, Уряд запланував зростання економіки у 2009 році на 0,4 відсотка, а реальний ВВП знизився на 15 відсотків. За результатами економічної діяльності до оподаткування планувався прибуток у 171 млрд. грн., а отримано збитків майже на 32 млрд. грн. Дефіцит платіжного балансу за

минулий рік збільшився у порівнянні з попереднім більш ніж у 4 рази (13,7 млрд. дол.). Безпрецедентного характеру набуло вилучення коштів єдиного казначейського рахунку на витрати, не передбачені бюджетним розписом, що призвело до абсолютно нової проблеми – недостатньої ліквідності самого Державного казначейства. Катастрофічна ситуація склалася з дефіцитом бюджету Пенсійного фонду. Протягом 2009 року сума неповернутих кредитів, одержаних пенсійним фондом у Держказначействі, перевищила 22 млрд. грн. Державний борг на кінець 2009 року збільшився в 1,6 рази і склав 212 млрд. грн, що на 19 млрд. грн перевищує граничну межу, визначену законом [4, с. 1-2].

Драматичний стан національної економіки і державних фінансів істотно позначився на завершенні з президентськими виборами 2010 року чергового політичного циклу. Відбулося повне перезавантаження політичної й управлінської матриці суспільства. Перед новою правлячою коаліцією і загалом всією політичною елітою країни постала низка фундаментальних ціннісних викликів, адекватну відповідь на які чекає суспільство. З огляду на цивілізаційний характер глобальної фінансової кризи, її глибину, ймовірну багатоступінчасту тривалість, сьогодні вже неможливо обмежитися пакетом стандартних антикризових заходів короткотермінового і навіть середньострокового часового формату. Сьогодні Україна має нагальну потребу і шанс здійснити прорив до світового доходу через інтернаціоналізовані відтворювальні цикли шляхом проведення глибоких і стійких соціо-господарських змін. Останні, як свідчить історичний і сучасний досвід України, можливі лише у процесі і в результаті системного реформування економіки і суспільства, мобілізації необхідних для цього матеріальних, інтелектуально-духовних і людських ресурсів.

На жаль, оздоровчий вплив глобальної кризи на стан національної економіки, коли з неї витискуються неефективні та надлишкові проекти, розчищається поле для нових ефективніших програм, коригується склад власників і топ-менеджерів, які замінюються на більш креативні, виявився мізерним і доволі невиразним. Зміни в українській економіці, в основному, стосувалися обсягів виробництва, які почали пристосовуватися до зменшеного попиту як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Антикризова політика разом із застосуванням економічними суб'єктами різних способів виживання значним чином нейтралізували виклики, які вимагали глибинних структурних змін. Звідси є побоювання, що українська економіка вийде з кризи, швидше за все, з мінімальним коректуванням, тобто залишиться малопродуктивною, енерговитратною, недостатньо диверсифікованою і залежною від зовнішніх джерел енергії. В цих умовах величезного значення набуває активне реформування, яке має стати основою посткризової перебудови економіки. В

першу чергу, необхідні реформи, які посилять здатність економіки до розвитку й адекватних відповідей на внутрішні та зовнішні виклики [2, с. 124].

Звуження економічної політики до заходів антикризового спрямування, націлених лише на стабілізацію економічної ситуації та подолання проявів кризових тенденцій входить у суперечність із цілями стимулювання економічної активності, обмежує можливості адаптації до структурних змін, що відбуваються в світовій економіці, та сприйняття позитивних антидепресійних імпульсів, що надходять від світової економіки, і тих, які пов'язані з відновленням чинників зростання на вітчизняному рівні. Головна ж задача для вітчизняних реформаторів посттрансформаційного періоду полягає у забезпеченні органічного взаємозв'язку пакету власне антикризових заходів з програмою глибинних суспільно-економічних перетворень. Податкова, бюджетна, структурна, соціальна реформи повинні скласти невід'ємну частину тактичних і стратегічних програм економічного розвитку України.

Забезпечення стійкого зростання економіки України в посткризовий період вимагає зміни ідеології державної політики в напрямку впровадження комплексу стимулюючих важелів та алгоритмів стосовно формування нової економічної моделі. В основі такої моделі зростання повинні лежати цілеспрямований розвиток внутрішнього попиту, модифікація участі України в міжнародному поділі праці через вихід на зовнішні ринки з більш технологічною, адекватною наявному виробничому і людському потенціалу продукцією.

Сучасне українське суспільство потребує модернізації всіх сторін своєї життєдіяльності, але фундаментальним при цьому залишається завдання істотного і якісного підвищення ефективності національної економіки, її конкурентоспроможності для успішної, прибуткової інтеграції у світовий господарський простір. На сьогодні з боку державної влади є розуміння необхідності серйозних структурних зрушень, окреслені фундаментальні принципи, які мають бути закладені в програму стратегічного реформування економіки:

1. Створення надійної бази для макроекономічної стабільності розвитку України, забезпечення стійкого розвитку фінансового сектора, скорочення бюджетного дефіциту протягом п'яти наступних років.

2. Підвищення конкурентоспроможності економіки через зменшення державного втручання і зниження всіх бар'єрів для вітчизняних та іноземних інвестицій, недискримінаційне ставлення до підприємств різних форм власності.

3. Прискорення технологічного оновлення та модернізація національного господарства, формування нової структури економіки, що вивести на міжнародні ринки нову, конкурентоспроможну українську продукцію.

4. Підвищення якості життя населення, проведення реформ пенсійного, системи медичного обслуговування, формування адресної системи захисту найбідніших верств населення, підвищення якості, доступності соціальних послуг.

5. Розвиток міжнародного співробітництва, яке повинно будуватися не на базі порушених старих угод, а за правильно вибудованим вектором європейської економічної інтеграції й забезпечувати взаємовигідну співпрацю з країнами СНД та іншими потенційним торговельними партнерами.

Перелічені принципи є загальними, але їх більш детальна наповненість і практична реалізація має ключове значення для побудови конкретного плану реформ [5]. У зв'язку з цим варто звернути увагу на сучасні тенденції в пошуках виходу із глобальної фінансової-економічної кризи й розбудови ефективної стратегії посткризового розвитку, врахувати міжнародний, зокрема, європейський досвід стратегічного реформування.

У березні 2010 року Європейська комісія запропонувала нову економічну стратегію під назвою «Європа 2020: Європейська стратегія інтелектуального, стійкого та всеохоплюючого зростання». Комісія визначила три ключові фактори зростання, які будуть задіяні протягом поточного десятиріччя в економіці на рівні ЄС і національних рівнях: інтелектуальне зростання (smart growth) за рахунок розвитку знань, інновацій, освіти і цифрового суспільства; стійке й екологічно збалансоване зростання (sustainable growth) за рахунок розвитку низьковуглеродної економіки, більш ефективного використання ресурсів при виробництві продукції, підвищення її конкурентоспроможності, екологічності; всеохоплююче й справедливе зростання (inclusive growth) за рахунок підвищення рівня зайнятості на ринку праці, боротьби із злиднями.

Прогрес у досягненні зазначених цілей буде оцінюватися за п'ятьма цільовим показниками, які слугуватимуть відправними орієнтирами для держав-членів ЄС при реалізації ними відповідних національних програм:

- зайнятість на рівні 75% населення у віці 20-64 років ;
- інвестування у наукові дослідження і розробки на рівні 3% ВВП;
- частка учнів, які не закінчили середню школу має бути не більше 10%, а не менше 40% представників молодого покоління повинні мати вчений ступінь або диплом про вищу освіту;
- зниження на 20 млн. людей, які перебувають на межі бідності;
- забезпечення загального доступу до мережі швидкісного інтернету (30 Мбіт/с. і вище) до 2013 року і підключення до інтернет-сполучень (вище 100 Мбіт / с.) до 2020 року.

Комісія пропонує включити у порядок денний для Європи 2020 цілу низку флагманських ініціатив, реалізація яких стане загальним пріоритетом для

всіх рівнів: організацій ЄС, держав-членів, місцевих і регіональних влад. Серед них можна виділити «Інноваційний союз», «Молодь на марші», «Цифровий порядок денний для Європи», «Ефективне використання ресурсів Європи – перехід до низьковуглеродної економіки», «Промислова політика зеленого зростання», «Порядок денний для модернізації ринків праці», «Європейська платформа по боротьбі з бідністю»[6].

Зазначені вище амбітні цілі навряд чи досяжні в окреслений період для України, але вони дають чіткі орієнтири, в якому напрямку треба рухатися, долаючи наслідки глобальної фінансової кризи, і мають бути в основі цілепокладання національної стратегії економічних реформ. На цьому варто особливо наголосити, оскільки серед української наукової спільноти сьогодні точиться гостра дискусія довкола питань змісту модернізаційного проекту, перспективи європейського вибору, оцінки потенціалу інноваційного розвитку країни. Поширюється думка про необхідність “подолати ілюзорні уявлення щодо можливості забезпечення постіндустріальної трансформації української економіки вже на нинішньому етапі розвитку.” [7, с. 209-210]. Наводяться й відповідні аргументи, зокрема, про те, що: постіндустріальний етап розвитку потребує, як мінімум, у три-чотири рази вищий ВВП на душу населення; постіндустріальна економіка передбачає стабільний внутрішній попит на відповідну продукцію, неможливий за відсутності потужного середнього класу; утвердження зрілої системи постіндустріального розвитку зайняло в країнах Заходу практично всю другу половину XX сторіччя. З цього робиться головний висновок, що при визначенні стратегії економічної політики має йтися, насамперед, про структурну відповідність інвестиційній моделі завданням реіндустріалізації виробничого потенціалу держави, перед яким свого часу зупинилася радянська економіка. Серйозні резерви індустріальної модернізації розглядаються як основа потужного потенціалу зростання, який утримує українська економіка і який нині реалізується [7, с. 214].

Особливість сучасного етапу еволюції світової економіки і, відповідно, новизна концепції інтелектуального зростання, знаннєвої економіки_полягають у тому, що принципи політики досягнення світового лідерства стають необхідністю і для аутсайдерів, якщо вони не відмовляються від економічного зростання. Для країн, які прагнуть потужного розвитку, ця вимога стає критичною й безальтернативною. Європейський Союз висунув до країн-кандидатів вимогу обов’язковості розбудови у найкоротші терміни знаннєвої економіки. Це обумовлено саме тим, що сьогодні неможливо уникати (чи зволікати з реалізацією) стратегії розвитку, яку застосовують країни-лідери, зокрема Європи, і не бути аутсайдером. Сучасна європейська спільнота не хоче і не буде

брати на себе “інтеграційний” тягар у вигляді економічно відсталих і політично розбалансованих державних утворень, які залишатимуться обабіч постіндустріального шляху розвитку людської цивілізації.

Пріоритети стратегії «Європа 2020» внаслідок їх прогресивного соціально-економічного змісту, націленості на сталий розвиток країни мають певний універсальний характер, відповідають національним інтересам і співпадають з цілями стратегічного реформування національної економіки, визначених у програмних документах нової правлячої коаліції, Президента України, Уряду, а також мають визначати алгоритми інноваційно-інвестиційних і посткризових трансформаційних процесів в економіці України.

Для забезпечення відповідності критеріям, що висувуються перед країною, яка прагне до вступу до Євросоюзу, поступ України за європейським вектором інтеграції має визначатися наближенням до індикативних показників соціально-економічного розвитку та відновлення екологічної рівноваги, визначених у стратегії «Європа 2020». З метою розв’язання виявлених глобальною фінансовою кризою структурних проблем та інших вразливих місць у розвитку національної економіки, забезпечення курсу на наближення до соціально-економічних стандартів й орієнтирів Євросоюзу пропонується здійснити у стислі терміни розроблення із залученням науковців та фахівців провідних наукових центрів «Стратегії реформування і модернізації економіки України», розраховану на середньострокову і довгострокову перспективу (на 15-20 років вперед), вихід за межі циклічної тактики трансформаційних процесів з українським часовим горизонтом.

Така стратегія має базуватися на органічному поєднанні нестандартних алгоритмів виходу з депресії, механізмів запобігання кризовим явищам у майбутньому і пакету структурних реформ на засадах:

- утвердження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку і зростанні інтелектуального капіталу суспільства, джерелами формування якого мають стати розвинені наукова, науково-технічна і освітня сфери діяльності;
- впровадження релевантної системи державного моніторингу ходу реформ з метою забезпечення постійного і достовірного інформування органів державної влади і громадськості про реалізацію завдань і виникаючих проблем реформування для прийняття ефективних державно-управлінських рішень щодо механізмів досягнення цілей економічних і суспільних перетворень;
- підвищення рівня і якості відповідного ресурсного забезпечення впровадження соціальних стандартів, як фактору боротьби з бідністю;
- забезпечення конкурентоспроможності національної економіки шляхом створення умов для технічного переоснащення вітчизняних виробництв на

передовій технологічній базі, впровадження енерго-, ресурсозберігаючих технологій і відповідного спрямування інноваційно-інвестиційних процесів на досягнення зазначених цілей;

- підвищення рівня зайнятості працездатного населення шляхом подолання процесів рецесії в національній економіці, запровадження заходів фінансової стабілізації і модернізації реального сектору економіки, розширення сфер виробництва і послуг в Україні разом з відповідним розширенням сегментів внутрішніх і зовнішніх галузевих ринків;

- забезпечення інституціональної спроможності органів державної влади, органів місцевого самоврядування стосовно досягнення цілей стратегії реформування і модернізації національної економіки.

Піднесення або занепад економіки будь-якої країни зумовлюється не тільки і не стільки власною динамікою, як кількісним і якісним співвідношенням її зростання з розвитком інших країн, особливо, якщо ці країни - партнери або конкуренти у зовнішньоекономічних відносинах. Цілком очевидно, що саме ті країни, які вийдуть із кризи переможцями, будуть додатково заможні, у том числі й за рахунок тих, які виявляться неспроможними до модернізаційних перетворень. Звідси випливає безальтернативність модернізації економіки України саме на основі постіндустріалізації, навіть при усвідомленні необхідності паралельного відновлення індустріального потенціалу (неоіндустріалізації) у тих сферах національного господарства, які найбільше постраждали під час глобальної фінансово-інвестиційної кризи. Вирішення згаданих пріоритетних завдань з реформування економіки безперечно зроблять країну більш ефективною, керованою і конкурентоспроможною, але при умові консолідації державної влади і суспільства навколо ідеї модернізації.

Список використаної літератури

1. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
2. Державний сектор і функції держави у період кризи / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, О. М. Кошик, К. М. Агеєва, Д. П. Згортюк. – К.: Центр економічного розвитку, 2009. – 32 с.
3. Економічна криза в Україні: виміри, ризики, перспективи / Жаліло Я. А., Бабанін О. С., Белінська Я. В. та ін.; За заг. ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2009. – 142 с.

4. Виступ Голови Рахункової палати України В.К. Симоненка щодо підсумків виконання Державного бюджету України 2009 року на засіданні Верховної Ради України. – Сайт Рахункової палати України. – Режим доступу: <http://www.acrada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16724271>.
5. Акімова І. Мета наради – отримання першої консенсусної думки про те, які саме принципи мають бути закладені в програму стратегічних реформ // Прес-служба Президента України Віктора Януковича. – 02.04.2010.
6. Росманн К. Європа 2020: Комісія пропонує Нову економічну стратегію для Європи // Прес-реліз Європейської комісії. – 03.03.2010. – Режим доступу: http://ec.uropa.eu/eu2020/index_en.htm.
7. Гальчинський А.С. Помаранчева революція і нова влада. – К.: Либідь, 2005. – 246 с.

В. П. Мельник

доктор філософських наук, професор,

декан філософського факультету

Львівського національного університету ім. І. Франка

м. Львів

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАПИТИ ТА СОЦІОАНТРОПОЛОГІЧНІ ВИМІРИ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Проблеми, які нагромаджувались впродовж, по суті, усього ХХ століття – екологічна криза, антагонізм у відносинах на європейському континенті різних культур, перманентно-нестихаючі локальні військові протистояння, криза демократії та раціоналізму як універсальних способів організації життєдіяльності людини і суспільства, фінансові кризи, домінування подвійних стандартів у міждержавних стосунках та інші – поставили під сумнів не тільки реальність гуманістичних імперативів розвитку європейської цивілізації, але й, власне, її майбутнє як таке. Важливою умовою та опорою в подоланні негативних тенденцій у цивілізаційному розвитку є науково-технічний прогрес. На нього небезпідставно покладають провину в нинішніх бідах та негараздах, одночасно у ньому бачать чи не єдиний реальний чинник виходу з кризи та подолання цих проблем. У контексті реальної оцінки феномену “науково-технічний прогрес” ставиться питання про “уточнення”, “оптимізацію” перспектив та пріоритетів його розвитку. Передусім, ставиться питання про гуманізацію науково-технічного поступу як подолання технократичних тенденцій та переорієнтації спрямованості науково-технічної діяльності на всебічний розвиток особистості, її самотворчих інтенцій, ствердження цінностей толерантності, взаємоповаги, морально-духовних вартостей. У такій системі цінностей визначальними є принципи екологічно-гуманних стосунків із природним оточенням та відтворення своєрідних (найчастіше – етнонаціонально-культурних) способів самобуття людини у світі, яку визначають як проблему ідентичності.

Як видається, “пускові механізми” гуманізації науково-технічного розвитку слід шукати у внутрішньо-іманентних структурах цієї системи – техніці та науці, а також вибудувати нову стратегію у взаєминах із природою та встановити певні імперативи науково-технічного поступу. Зрештою, це складає об’єктивно-онтологічну основу гуманізації, яка “запрацює” за умови моральної відповідальності особи та політичної відповідальності суспільства.

Передусім, зазначимо: сьогодні аксіоматично сприймається твердження про те, що вся історія людства нерозривно пов'язана з розвитком і вдосконаленням технічних засобів, що набагато посилюють перетворювальні можливості людини. Досконалість техніки, рівень технологічної озброєності суспільства стали не тільки (а, можливо, і не стільки) синонімом процвітання та благополуччя, скільки причиною погіршення природної основи буття людини, змін і деформацій у традиційних уявленнях про моральні та соціальні цінності. Змінюється не лише довкілля. Формується і розвивається техносфера – “друга природа”, внаслідок чого трансформуються два взаємопов'язані світи – світ буття людини і внутрішній світ самої людини, її визначальні сенсожиттєві цілі й цінності. Під сумнів ставиться самоцінність людської долі. Водночас виявляються порушення міри людського відношення до природи. Чи не є рівнозначним це твердження до деформацій відомого “морального закону в людини”, власне, людської сутності людини?

Очевидний той факт, що техніка сама собою, якою б потужною та досконалою вона не була, не визначає оптимістичну перспективу людства. “Технологічна агресія” призводить до краху людського у людині, згубних перспектив втрати людської ідентичності. Тим паче, людина в умовах глобальної, планетарної й особистісно-індивідуальної технізації перетворюється на об'єкт маніпулювання технотронним суспільством.

Одна з програм унебезпечення людини та природи від загроз, які породжують процеси необмеженої експансії техніки, пов'язана з поширенням та імплементацією у соціальну практику ідеології технократизму. Очевидно, що створення і використання нових технічних структур передбачає постійну рефлексію техніки з певних позицій. Передусім йдеться про екологічну доцільність та соціальну адаптивність, можливість реалізації гуманістичних цінностей та перспектив оптимістичної моделі цивілізаційного поступу. Зрозуміло, що такі підходи є нормативістські, оскільки закладають соціально-етичні нормативи техніко-технологічного зростання. Зокрема, Г. Гаштейд вважає за необхідне розвивати просвітницький проект стосовно технічного прогресу та пропонує своєрідну “пошукову матрицю” етики техніки, яка передбачає п'ять нормативних принципів: узгодженість з основними свободами; підтримка основних свобод людини; забезпечення соціальної справедливості; однакові шанси для майбутніх поколінь; гідне життя людини¹.

Реалізація такої етичної програми – важлива й актуальна проблема, але, вочевидь, залежить від політично-соціальних чинників і тому є радше

---

¹ Hastedt H. Aufklärung und Technik. – Frankfurt-am-Main Suhrkamp, 1994. – S.257.

моральним запитом до суспільства. Якщо ж взяти до уваги, що управління суспільством – від прийняття рішень до їхнього виконання – цілком і повністю визначається технократичним дискурсом, то прагматична оцінка просвітницької моделі етики техніки достатньо песимістична.

Цілком природне у цьому контексті прагнення з'ясувати сутність техніки, технічного загалом, виявити закономірності та межі технічної діяльності, технічного прогресу, встановити міру експансії техніки. Для відповіді на ці питання, які, по суті, є фундаментальні в колі проблем філософії техніки, необхідно подолати обмеженості поверхово-схематизованих підходів до техніки як чогось зовнішнього стосовно людини та її діяльності. Треба мати на увазі, що сучасна техніка нерідко є визначальним чинником вирішення не лише соціально-економічних та екологічних проблем, а й політичних, суто наукових та ін.

Аналізуючи соціально-економічні наслідки технічного розвитку та питання його гуманізації, необхідно розглядати науку як теоретичну основу проектування, конструювання й інженерно-виробничу складову експлуатації сучасної техніки та технології. Розвиток останніх детермінується і соціально-економічними чинниками, і парадигмально зумовленими науковими здобутками. Сутнісні характеристики техносфери задаються ступенем оволодіння людиною закономірностей природної та соціальної дійсності й опредметненням установлених законів у предметно-практичних структурах практичної діяльності – техніці й технологіях.

Тому, поряд із виявленням соціально-антропологічних вимірів технічного як такого, необхідно з аналогічного погляду проаналізувати науку, наукову раціональність як специфічно людський спосіб освоєння світу, експлікувати її іманентно-внутрішню соціоантропологічну сутність.

У зв'язку з цим для філософії постають дві основні групи питань: як техніка і технологія впливають на буття та сутність людини, на трансформацію природної екосфери? Одночасно варто не лише покласти на науку відповідальність за всі негаразди сучасної європейської цивілізації, вбачати в експансії наукової раціональності (як способу організації життєдіяльності людини та її впливу на всі сфери буття особи й суспільства) визначальний чинник кризи культури, а виявити атрибутивний характер наукової раціональності, власне, до буття людини європейської культури: людина не просто хоче, вона приречена утверджувати себе, реалізовувати свої ідеї, цілі, прагнення через (і завдяки) науково-теоретичний спосіб досягнення світу.

Звернемось до техніки, техносфери. Яка відправна основа у дослідженні феномену технічного, зокрема проблеми гуманізації технічної діяльності загалом? Очевидно, у визнанні факту, що за природою людина – технік,

творець. Їй властива, атрибутивно притаманна здатність формувати цілі, ідеї та реалізовувати, опредметнювати їх у реальні структури своєї практичної діяльності. Формування й опредметнення людиною цілей своєї діяльності зумовлено її можливостями, цілями та цінностями, соціальними умовами й потребами. Отже, технічна діяльність та її результат у формі опредметнених суб'єктивно зумовлених цілей не зводяться лише до технічних характеристик як таких, а мають і соціально-антропологічну заданість та вимірність.

У контексті нашого розгляду принципово важливим є визнання постійно зростаючої технізації людської діяльності як цілком закономірного явища, оскільки технологічний аспект прогресу суспільства є, по суті, його атрибутом. Технологія виражає об'єктивно-предметний спосіб людської діяльності, а загалом технічне як таке постає сутнісною стороною будь-якої діяльності.

Техніка та технічна діяльність кардинально змінює середовище життєдіяльності людини, визначаючи нові горизонти цивілізаційних змін. Опановуючи все досконаліші способи і форми перетворення природної та соціальної дійсності, людина техногенної доби формує визначальні означеності свого буття, закладає життєву перспективу та смисложиттєві цінності й норми. Іншими словами – техніка як витвір людського генія визначає його долю. Сучасне інформаційно-технологічне суспільство ґрунтується на принципах постійного оновлення в усіх сферах соціальної дійсності, експансії перетворювальної діяльності, інтегративно-глобалізаційних процесах і децентралізації. “Така нова форма взаємодії відкриває можливості високої мобільності, можливості адаптації, безперервної реконструкції, що дає змогу людині керувати факторами простору та часу, які раніше вважалися об'єктивними, моделювати сферу виробництва, влади та культури”¹.

Інша принципово важлива обставина у з'ясуванні сутності техніки, технічної діяльності та їх впливу на людину й суспільство полягає в тому, щоби “вдивлятись” у їхні сутнісні означення не виокремлено, а у взаємозумовлюючих зв'язках із довкіллям і людськими цінностями.

На ранніх етапах людської історії характерним був значний збіг спрямованості, інтенсивності, масштабності змін, що здійснювалися в елементах системи “людина – природа”. Зміни у природі та людська діяльність загалом узгоджуються, тобто є не лише суперечливими, а й взаємодоповнювальними. З появою масової механічної техніки, помітним зростанням масштабів виробничої активності людей даються взнаки порушення, нерідко глобального та незворотного характеру і в природних екосистемах, і в самій

---

¹ Castells M. The Information Age Economy, Society and Culture. The rise of the network society. – Madlen, Mass.: Blackwell Publishers, 1996. – Vol. I. – P. 469.

людині – виявляються ознаки можливості втрати нею певних рис своєї автентичності. Людина, “народжуючись” як людина, вирізняючись із природного світу, постає носієм гармонійних відносин із самою собою та з природою. Власне, у цьому аспекті моральне розглядається не як таке, що є протилежним до матеріального, продуктивно-діяльного, а існує як оптимізуючий імператив, норма, своєрідний засіб розвитку людини у світі природи та розвитку самої природи. Для цього, власне, і покликана здатність людини виробляти штучне, вміння створювати речі, котрих не існує в природі – те, що, як ми вже зазначали, стародавні греки називали “техне”. З часом, у процесі розвитку пізнавальної та вдосконалення засобів перетворювальної діяльності людина, людство губить “Природою дану Гармонію”.

Техніка як сукупність технологічних знарядь постає елементом культури лишень тоді, коли сприяє розширеному відтворенню суспільного характеру праці, сутнісних сил людини і “життєвих” самовідновлювальних сил природи, що становлять предмет людської праці. Інакше техніка не є елементом культури, а постає уречевленим засобом виробництва, тобто своєю утилітарно-практичною функцією. У процесі виробництва техніка “споживає” і природні ресурси, і ресурси людської праці, її колективний характер і предметно-доцільну форму. Діалектика гармонійного співвідношення цих моментів, її змістовно-сутісна та гуманістична основа синтезуються в соціально-культурній і екологічній раціональності¹.

Суспільний характер виробництва полягає не просто у ставленні людей до природи, технологічних знарядь, предметів і продуктів праці, а й у взаємовідносинах людей, котрі становлять фундаментальну основу суспільного життя. Тому не тільки виробництво об’єктивних умов життя визначає характер відносин між людьми, а й навпаки. У цьому сенсі виробництво не вичерпується процесом виготовлення матеріальних знарядь і засобів до життя, воно обов’язково охоплює момент створення суспільних форм зв’язку між людьми, тобто виробництво суспільних форм єдності, кооперацій людей, яке сукупно з технологічними знаряддями праці постає стосовно індивіда засобами реалізації його праці, формування сутнісних сил і творчих можливостей людини. Тобто варто погодитись з думкою, що “наука і технологія не є результатами певної невідвортної та незупинної сили, а людським результатом, суспільною формою, з якої вони виникають”².

Отже, доходимо обґрунтованого висновку: соціально-культурна, людиновимірна й екологічна раціональність зумовлені генетичною специфікою виникнення та розвитку техніки, а не зовнішніми зумовлюючими чинниками

---

¹ Див.: *Тарасенко Н.Ф.* Природа. Технологія. Культура (Філософсько-мировоззренческий анализ). – С.168–181.

² *Bridgstock M.* Science, technology, and society: an introduction. – U.K. : Cambridge University Press, 1998. – P.4.

стосовно феномену технічного як такого. Про жодну соціально-культурну й екологічну раціональність не може бути й мови без “виробництва” людини, здатної творити, продукувати, конструювати нове поле, задавати нові горизонти своєї життєдіяльності. Відтворення, “виробництво” людини містить декілька елементів відтворення індивіда: виробництво індивіда людського, тобто істоти, здатної до людської, власне соціальної, діяльності й формування в людському індивіді якостей фахівця певного виду соціальної діяльності.

Технологічне знаряддя – це опредметнена єдність виробничих здатностей людини, що розвинулися на основі поділу, кооперації й інтеграції праці, а також аналогічних закономірностей природи, котрі використовує суспільне виробництво як засоби його реалізації та відтворення. Тому раціональність технологічного знаряддя полягає в найоптимальнішому, доцільно-узгодженому поєднанні впливу засобів праці на розвиток людини (посилення ефективності її пізнавальних та перетворювальних можливостей) і перетворення природної та соціальної дійсності.

У зв’язку з цим ще раз зазначимо, що у створюваних предметних структурах практики опредметнюються не лише закони природи, а й соціальні сутності. Техніка не тільки (і не стільки) опредметнено виражає міру людського оволодіння силами природи, скільки виявляє у реальному матеріалізованому предметно-перетворюваному вигляді конкретно-історичні цілі суспільства, буття суспільної сутності людини. Соціальність – не просто зовнішньо-функціональна характеристика техніки, форма, в якій відтворюється природний матеріал. Саме соціальність і є визначальним внутрішнім мірилом техніки, невід’ємним атрибутом її сутності (про що йшлося в розділі 3). Логічно доходимо висновку: джерело її розвитку становлять суперечності між суспільною потребою в певному технічному ефекті й неможливістю за допомогою існуючих візріців техніки його досягнути.

Отже, технологія як об’єктивно-предметний спосіб діяльності – це атрибутивно необхідна риса своєрідної суспільної форми освоєння сил і речовини природи відповідно до потреб людини. Уже згадувалось, що людство не лише “хоче”, воно “приречене” розвиватися через технічне як універсальну його здатність. “Технічне – не просто сутнісна сила людини, а сутність сутнісних сил як сил. Технічне – дім людського буття, об’єктивно-предметний спосіб розвитку суспільної сутності й творчих потенцій людини”¹.

Якщо внутрішньопарадигмальним виміром сутності техніки і технології є їх соціальна зумовленість, то, вочевидь, потенційна соціальна визначеність

---

¹ Князев В.Н. Человек и технология (социально-философский аспект). – С.51.

наслідків технічного прогресу наперед (потенційно) “закладаються” у техніку. Тому людська заданість і визначеність технічного як такого становить, по суті, первинний елемент, першоприроду всього того, що ми отримуємо внаслідок науково-технічного прогресу.

Технологічна, предметно-перетворююча діяльність набула величезних масштабів і кількісно стала співмірною з геологічними процесами Землі. Вбачаючи у технічному не тільки засіб вирішення життєво важливих проблем, а й реальну загрозу людству, вчені, цілком природно, занепокоєні в перспективах науково-технічного прогресу. Так, свого часу ще М. Бердяєв слушно зазначав: “Ми стоїмо перед основним парадоксом: без техніки неможлива культура, з нею пов’язане саме виникнення культури; остаточна ж перемога техніки в культурі, вступ у технічну епоху веде культуру до загибелі”². Наступним і, напевно, останнім кроком на шляху самознищення людства є втрата людиною ідеалу, смислу свого буття. Йдеться не лише про технізацію різних сфер життєдіяльності як самоцілі, коли технологія, техніка зі засобу досягнення цілей, розкріпачення духовності, свободи самовиразу особистості, повної реалізації її творчих засад перетворюється на самостійний, незалежний чинник буття, стає його суттю, смислом. Загроза бездуховності спричиняється й тим, що у процесі практичної діяльності виявлені закономірності природи отримують також утилітарне призначення. Таке виявлення і застосування законів об’єктивного світу, по суті, є творчим процесом. Подальше ж багаторазове використання відкритого природного та сконструйованого технологічного процесу вже не вимагає ані нових знань, ані нового творчого, духовного акту. Наступає етап, коли духовність “виштовхується” з трудового процесу, а сама праця набуває ознак рутинності, бездуховності. “Праця без затрат духовних сил вже не є необхідним засобом на службі сформованій свідомості і стає самодостатньою. Людина занурюється в стан, за якого свідомість відсутня або губиться”¹.

Проблема полягає в тому, що моральні засади як визначальні імперативи життєдіяльності в умовах технічної цивілізації просто перестають бути такими. У зв’язку з цим В. Князєв справедливо застерігає: “Йдеться про можливість заміщення контактів людини з реальним світом та іншими людьми роботою з інформацією, творчістю інформаційних моделей, буттям лише в світі знань та можливих інформаційно-модельованих світів. Це може призвести до самозамикання людини у створюваному нею світі... виникнення в суспільній формі руху матерії своєрідних “чорних дірок”, непроникних, замкнутих

---

² Бердяев Н.А. Человек и машина: Проблема социологии и метафизики техники // Вопр. философии. – 1982. – № 2. – С.148.

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – С. 119.

культурних світів, а в кінцевому підсумку – до стану масової соціальної шизофренії”². І в цьому випадку “спрацьовує” механізм технократизму – засіб досягнення мети стає домінуючим, набуваючи ознак мети діяльності.

У цьому контексті зауважимо: суть технократизму не вичерпується його основоположними принципами – ціль виправдовує засоби, людина перетворюється, трансформується із самоцілі на засіб цивілізаційного поступу. Технократизм виявляється і в тому, що техніка вирішує долю людства через технізацію практично всіх сфер життєдіяльності людини; техніка, технологічний потенціал суспільства визначає цілі, нерідко ідеали цивілізаційного поступу. Без перебільшення, технологічний розвиток досяг величезних масштабів, породив специфічні глобальні проблеми (від їх розв’язання залежить доля людства загалом і доля кожної конкретної людини зокрема), утвердив у суспільній свідомості уявлення про техніку як двоголового Януса: все підвладне техніці, вона може вирішити всі цивілізаційні проблеми, зі залізною закономірністю породжуючи нові негативістські явища, що загрожують не лишень існуванню людства, а й феномену живого як такого на Землі. Однак суть справи полягає в тому, що створені суспільні відносини – це відносини маніпулювання інструментально-одномірними істотами, котрі покликані виконати певні соціально-технологічні функції, отримуючи за це на самовідтворення елементи масової культури та споживчий, матеріальний, технологічно створений продукт. Людська духовна сутність набуває ознак і перетворюється на елементарний “комп’ютер” для раціоналістичної поведінки і виконання чітко визначених функцій у наперед заданій ціннісно-прагматичній суспільній техногенній системі.

Домінування техніко-технологічних чинників у суспільному житті спричиняє те, що на певному етапі виробничо-економічна, суто технологічна функція суспільного буття набуває значення мети та видимості самостійності. Сутнісна визначеність технократичного буття, “яка виявляється в установленні провідної ролі речових елементів виробництва над особистісними, позбавляє останні, людину ознаки головної продуктивної сили суспільства... Інакше кажучи, коли техніка підноситься до рангу абсолюту, то все інше, і насамперед людина, має рівнятися на цей абсолют, будуватися за його образом і подобою”¹. Така метаморфоза засобу й мети дає згубні наслідки у сфері духовності, створюючи умови й одночасно постаючи причиною деградації людських ідеалів, її моральних засад.

---

² Князєв В.М. Технократизм як суспільне явище // Пробл. філософії. – 1992. – № 91. – С.5.

¹ Архипов О.П., Охрімченко О.Г. До понять технократичного буття та технократичного мислення // Філософські проблеми сучасного природознавства. – 1991. – Вип.76. – С.32.

Цікавими видаються такі моменти: людина у системі “наукотехніка” якщо і приймає самостійно рішення, то лише для ефективного виконання ззовні поставленої мети, що і є сутністю технократизму. За однією прикметною рисою: у цьому випадку ідеологію технократизму задає науковий раціоналізм. Наука розглядається як безпосередня продуктивна сила, що дає змогу оволодіти силами і ресурсами природи та контролювати її розвиток. Відтак сучасна наука розвивається не як чинник самореалізації творчого потенціалу людини, а зовсім за іншим сценарієм – наука разом з технікою стає самовладним чинником, що використовує людські інтелектуально-духовні можливості для саморозвитку. У свою чергу науково-технічна раціональність визначає сутнісні виміри техногенної цивілізації. Маємо унікальний феномен нашого часу – *наукотехнократизм*.

У зв’язку з цим наголосимо: по-перше, технократизм – абсолютно неминучий, атрибутивний чинник, а згодом – етап розвитку європейської цивілізації. Будь-яке волюнтаристське впровадження технократичних схем в економіку, їх абсолютизація у розв’язанні соціально-економічних, політичних та інших завдань призводять до ще більшого відчуження людини, гальмування науково-технічного прогресу саме для вирішення людиновимірних, гуманних цілей; по-друге, технократизм як форма співвідношення людського чинника виробництва з власне технічним як своєрідним принципом практики характеризується, в кінцевому підсумку, підпорядкуванням людини технічному, що зводиться до рангу абсолюту.

Наведені ознаки технократизму як форми буття не вичерпують його глибинного змісту, не дають відповіді на запитання про його джерела. Річ у тому, що сьогодні внаслідок технізації світу змінилась, на думку В. Князева, сама парадигма осмислення суті експансії техніки, технократичного буття. Йдеться передусім про зумовленість власне людського технічною складовою суспільного буття, трансформацію смисложиттєвих проблем людини під тиском техніки. Інакше кажучи, в умовах тотальної та всеохоплювальної технізації світу відбувається зміщення акцентів у дослідженні проблеми технократизму. “Якщо раніше це питання сприймалося як проблема людського існування, в тому числі й як загроза самознищення людського існування, то тепер – як загроза самій сутності людини, втручання у смислові виміри її буття. Захоплюючи сфери духовності, свободи, творчості, мотивації та діяльності, життєвих цілей і цінностей, здійснюючи заміну духовних потреб суто технічними, влада техніки набуває дійсно універсального характеру, ставить під сумнів традиційні гуманістичні цінності”¹.

---

¹ Князев В.М. Технократизм як суспільне явище. – С.4.

Загалом зауважимо, що у світоглядно-практичній інтерпретації техніки варто бачити не лише тривожні симптоматичні ознаки кризовості та трагедійності нічим не обмеженої експансії техніки. Вона справді породжує страхіття Армагеддону та зневіру в можливість досягнення моральних цілей людини. Але вже у цьому доцільно відзначити і технічну пересторогу зарозумілості “раціоналізованої людини”, геть усе перетворюючій та розкутій від духовних імперативів. Техніка – одна із інтерпретацій людиною самої себе, спосіб уже сьогодні, заглянувши у “дзеркало вічності”, побачити і наблизити завтра. Техніка задає горизонт буття людини, вона не стільки інструмент, скільки позиція людини, одна із внутрішніх можливостей її екзистенції, зрештою, вибір способу нашого буття. Техніка створена адекватно до законів природи, її імперативів та соціально обґрунтованих потреб, відповідає вимогам соціоекологічної раціональності та є формою реального вивільнення буття людини, оскільки реалізує її духовно-творчий потенціал.

Гуманізаційна трансформація суті й спрямованості науково-технічного прогресу (системи “наукотехніка”), крім з’ясування сутності техніки та механізмів технократизації життєдіяльності людини, передбачає звернення до аналізу науки, її потенційних можливостей ставати предметною основою перетворювальної діяльності й створення нової техніки. Інакше кажучи: чи можливо віднайти у генетичному ядрі науки чинники, які можуть ставати відправними точками гуманізації науково-технічного поступу, забезпечення гармонізації відносин суспільства і природи, а також стверджувати цінності толерантності та морально-духовні цінності як системовизначальні у структурі життєдіяльності людини й суспільства?

Передусім наголосимо на визначально важливій ролі науки як цивілізаційного чинника, власне, у формуванні не стільки її “обличчя”, скільки внутрішніх вимірів. Наука, по суті, закладає потенційні загрози цивілізаційному світу. Річ у тому, що “наука є результатом розвитку тих цивілізацій, які переходять від культу природного до культу штучного. Тому вона не виникає на Сході, де традиційно освячувалось природне буття, але привноситься у східні країни з Європи. Проте відмова від культу природи була обтяжена і певними загрозливими обставинами. Наука теоретично засвідчує розкол між природним та штучним, проміжок між якими стає джерелом можливих помилок та, навіть, в перспективі – технологічних катастроф”¹. Очевидно, можна вести мову про те, що об’єктивно необмежена експансія наукового

---

¹ Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – С.152.

раціоналізму закладає механізми до реальних цивілізаційних криз, зокрема екологічних проблем.

Під тиском тотального раціоналізму трансформуються духовні виміри власне людського світу. Абсолютизація норм і традицій раціоналізму зашкодила не лише духовній сфері людського буття, а й самому науковому пізнанню. У підвалинах наукового пізнання укорінена установка на абсолютну відкритість істин, які, щоправда, не одразу і не всі “даються” людині. Але це – тільки питання часу. Людський розум прямує висхідними кроками від однієї істини до іншої, все повніше розкриваючи закономірності природи. В установках гносеологічного оптимізму зовсім ігнорувався реальний факт хибних наукових висновків, абсурдів та оман, який, практично, вилучався з ідеології переконання в концепції визначально-надійної парадигми наукового пізнання. Крім того, наукове пізнання жорстко демаркувалося від ненаукових форм освоєння світу. Йдеться передусім про мистецтво, релігію, міф як форми освоєння світу, а також форми суспільної свідомості – етичну та мовну свідомість, мудрість тощо, які мають відношення до них.

Усе очевиднішим стає той факт: у процесі наукового дослідження як творчого процесу пошуку і встановлення істини наукове та позанаукове знання не лише не відділені одне від одного абсолютно неперехідною стіною, а органічно взаємопов’язані й доповнювальні. Наука в своєму історичному розвитку, зокрема в XX ст., демонструє, що вона ідейно “насичується” з інших сфер пізнання світу, з багатоманітних форм ненаукового знання та позанаукового пізнання новими ідеями, установками, образами духовного характеру ірраціональної природи. Саме від цього залежать можливості прориву науки до пізнання тонших і фундаментальних підвалів буття.

У духовно-практичному утворенні синкретично подані соціокультурний і пізнавальний досвід, які постійно накопичуються та видозмінюються. В інтегрованому вигляді у ньому, окрім наукового знання, репрезентуються різні види власне позанаукового знання, пов’язані з етико-релігійною та комунікативною практикою людини, буденне знання про способи і форми забезпечення життєдіяльності людини й спільноти, художньо-творче знання як спосіб ідентифікації та самовиразу особистості. Власне, у сфері духовно-практичного знання в наочно-образній формі зафіксовано суто людський, персоніфікований образ світу, наповнений вірою, сумнівами, прозріннями, емоціями й інтуїцією, здогадками, ідеями та ідеалами, прагненнями й оцінками.

Особистісно-індивідуалістична “навантаженість” гносеологічної практики, як виявляється, є необхідною умовою ефективності раціоналістичного осягнення істини. Проте встановлені людиною універсально-всезагальні

закономірності світу як об'єктивні механізми його розвитку не вичерпують багатоваріантності й багатовимірності дійсності. “Світ, – слушно зауважує С. Кримський, – не раціоналізується без залишку”². Він значно багатший і сутнісно не редукується до сухих механізмів універсальних закономірностей. Осягнути і виявити, а не звести сутність лише до мови законів у висловлюваннях істинності, можна тільки у випадку, коли концепція раціональності не зосереджується на вузькопрагматичних міркуваннях і цінностях. Її справжня актуальна сила виявляється і реалізується тільки за умови апеляції та залучення до ширшого духовного контексту. “У зорієнтованості на вищі духовні цінності, яку передбачає концепція раціональності, полягає і її сила, і її слабкість. Справа в тому, що ця концепція – не самодостатня. Вона потребує ширшого духовного контексту і філософсько-світоглядного обґрунтування. Взята у вузькому значенні раціональність хвибує на серйозні вади. Вона не виконує власних же постулатів. Адже такі її вимоги, як принцип нормальності (тобто переконання в тому, що явища тяжіють до норми), допущення можливості чіткого розмежування істини і брехні, правди і кривди, ідея “непорожності” майбутнього (принцип оптимізму), зміна хаосу на гармонію, припущення щодо прозорості явищ відносно “світла розуму” і т. д., потребує віри, а це суперечить самому духу раціональності. Не можна відкидати і ту обставину, що розумом за його софістичного використання можна виправдати все, що завгодно”¹.

Під час пошуку парадигмально-нових, креативних ідей дослідник саме у цій духовно-практичній сфері знаходить продуктивні образи та пізнавальні підходи, які стають основою висунення й обґрунтування нових раціоналістичних принципів. На цю особливість наукового пізнання неодноразово звертають увагу, зокрема, Н. Бор, М. Борн, А. Айнштайн та ін. Так, В. Гайзенберг на основі цілком зрозумілих міркувань про поняття траєкторії відмовився від його використання у процесі пояснення ефекту проходження електрона у камері Вільсона. Уже з “розгляду механіки й оптики Ньютона, – вважає В. Гайзенберг, – можна бачити, що сила... абстрактного розвитку науки про природу полягає насамперед в її здатності охоплювати простим способом широкі сфери досвіду і безперервно все більше спрощувати й уніфікувати картину природи, яку малює наука”². Аналогічно міркує і М. Розов, пояснюючи та інтерпретуючи соціальні процеси (вводить поняття “куматоїдів” і

---

² Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – С.107.

¹ Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – С. 107.

² Гейзенберг В. Философские проблемы атомной физики. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – С.32.

“соціальних естафет” для інтерпретації складних соціально-культурних процесів)³.

У сфері духовно-практичного освоєння дійсності конструюється образ світу крізь призму людських потреб і цінностей. Саме тут формулюються відповіді на “вічні запитання”: що є людина і людяність, як потрібно ставитись до світу, людей та до себе самого. На відміну від інших форм освоєння світу, в духовному утворенні практичного спрямування здійснюється постійне звернення до універсально-життєвих цінностей крізь призму власного, особистісного досвіду, внаслідок специфічного виду діяльності – споглядання, орієнтованого на гармонізацію душі й світу, розвиток людських начал у людині. Цілком переконлива думка про те, що споглядання як чинник людського буття – “це різновид неспоживчої діяльності, завдяки якій змінюється не об’єкт, суб’єкт дії. Це особливе відношення до навколишнього середовища, метою якого є збереження зовнішнього світу, а ціною та платою – перетворення внутрішнього світу людини. Споглядання потребує поєднання питання “що я повинен робити” з питанням “яким я повинен бути”. Воно веде до стану внутрішньої свободи, коли природа та людина виражають єдність процесів самоорганізації в універсумі”¹.

У цьому споглядально-специфічному освоєнні світу роль науки – не лише в розширенні горизонту пізнання світу та його розумінні, а й у тому, що людина через науковий раціоналізм розкриває (або може відкрити) свої сутнісні сили. І не тільки у тому, щоби пізнати і перетворити світ, а й у тому, якою повинна стати людина, щоби вдосконалювати свої внутрішні інтенції у процесі розкриття таємниць природи, пізнати (відчути) духовні імперативи власного самовдосконалюючого буття та перетворення світу. Таке споглядальницьке ставлення до світу ніколи не приведе до відкриття загальних, універсальних зв’язків. Навпаки: у кожній людині – свій пізнавальний шлях “відкриття себе”, свого персоніфіковано-особистісного сприйняття світу й віднаходження свого істинного призначення у цьому світі. Інша річ, чи у процесі пізнання та духовно-практичного освоєння світу істини буття стають правдою людської життєдіяльності, – це питання, яке міститься у сфері етико-моральної відповідальності особистості. Істини науки “переплавляються” через індивідуально-ціннісне суб’єктивне ставлення людини до світу і стають (або, радше, можуть стати) правдою життя людини. А це вже – якщо не щастя, то дорога до щастя людини, яке завжди має виключно персоніфікований вираз і вимір.

---

³ Див.: Розов М.А. Теория социальных эстафет и проблем эпистемологии. – С. 8–9.

¹ Кримський С.Б. Світоглядний зміст проблеми лімітів людської діяльності. – С. 16.

Підсумовуючи все сказане про науку, звернемось ще раз до її іманентно-генетичних характеристик. Очевидно, що образ науки, її роль у суспільстві історично змінювалися і змінюються. Наука, безсумнівно, у своєму розвитку виявляє власну автономію і як гносеологічний феномен, і як цивілізаційний чинник. Однак важливіше наголосити на соціокультурній зумовленості наукового поступу, що виявляється в різних планах. Суверенний характер наукової раціональності дає змогу пізнавати, а отже, розуміти зовнішній світ, прогнозувати перебіг природних процесів. Це відкриває перспективу переоблаштування природної та соціальної реальності адекватно до певної системи соціокультурних цілей і цінностей. У такій ситуації поряд з автономністю наукового поступу пріоритети науково-технічного розвитку часто визначають уже не лише його внутрішньою логікою, а й соціокультурними цілями та завданнями. Науково-технічний прогрес, відповідно до своїх масштабів і впливу на цивілізаційні процеси, починає ототожнюватись і з соціально-економічним, і з соціокультурним розвитком.

Безумовно, джерелом наукового поступу є динамічний, внутрішньо-допитливий світ духовно-ментальних та інтелектуальних сутностей людини. Проте особливості сучасного етапу розвитку науки якраз полягають у тому, що горизонт наукового дослідження “задається” його технічними можливостями; без належної технічної бази сучасний експеримент, передусім у природознавстві, просто неможливий. Окрім того, наука ХХІ ст. ґрунтується на розробці й ефективному використанні комп’ютерної техніки на всіх етапах наукових досліджень. Предметно-практична зумовленість розвитку науки саме тепер, в епоху техногенного етапу цивілізаційного поступу, стала особливо очевидною, і дійсно “технологія (як працює світ, створений людиною), вочевидь, набуває більшої вагомості, ніж наука (як працює світ природи)”¹.

Загалом сьогодні науковий та техніко-технологічний розвиток органічно поєднані. Закономірно, що виникають новітні комплексні наукові дисципліни, в яких синтезовані особливості фундаментальних і прикладних, природничих, суспільних і технічних наук. Показовим прикладом такої наукової дисципліни є інформатика. Вона забезпечує дослідження інформаційних процесів будь-якої природи, створення на цій основі інформаційної техніки та технології. Наука техногенної доби, не втрачаючи інтенцій на пізнання дійсності, віддає пріоритет у своїх дослідженнях не стільки виявленню сутнісних рис дійсності

---

¹ *Yager R. E. Science – Technology – Society: As Reform in Science Education.* – New York: State University of New York, 1996. – P. ix.

як такої, скільки прагненню відобразити процес *творення* нової реальності, тобто націленню на *предметно-перетворювальну* діяльність людини.

Отже, сучасний етап розвитку науки виявляє не лише закономірності її розвитку, зумовлені її внутрішньоіманентними характеристиками. Сьогодні слід констатувати й нові особливості у взаємозв'язках науки і техніки. Технічна складова науково-пізнавальної діяльності часто стає визначаючим чинником не лише її ефективності, а й задає саму можливість такої діяльності. Окрім цього, соціокультурна зумовленість наукового знання виявляється і в тому, що завдяки опредметненню наукового знання у технічних і технологічних структурах, які забезпечують життєдіяльність людини та суспільства, здійснюється легітимізація науки. Вона стала не просто співтворцем “другої”, штучної природи. Завдяки власне науковій раціональності й соціальній активності даність природної дійсності перетворюється на факт культури, відбувається трансформація – суще переводиться у вимір належного. Отже, наука ніби задає і розширює горизонт соціальності, одночасно визначаючи ліміти і соціокультурного розвитку, і власні (або мала би визначити), з погляду гармонійності розвитку людини, суспільства та природи.

Найбільш експлікований етап розвитку науки пов'язаний із домінуванням у науково-технічній картині світу природничо-наукової парадигми, яка ґрунтується на переконанні у безмежності пізнавальних (і похідних від неї) предметно-перетворювальних можливостях спільноти та домінуванні класичних уявлень про раціональність як спосіб і механізм наукового пізнання та засіб перетворення світу. Такий тип раціональності ототожнюється з нормою й однозначною відповідністю причини і наслідку. В межах класичної раціональності, органічно пов'язаної з ідеалом наукової об'єктивності знання, послідовно просувалась ідея про елімінацію суб'єктивного чинника з пізнавального процесу. Людський чинник, глибинні ментальні структури людського “Я”, творчість та інтуїтивні процеси у науковій діяльності були витіснені – їх замінив абстрактно-нейтральний суб'єкт пізнання.

Наступні етапи розвитку науки пов'язані з утвердженням неklasичної та постнеklasичної раціональності. Некласичний тип раціональності не лише охоплює логіко-методологічні стандарти, а й враховує динамічне відношення людини до реальності, постійне самовдосконалення суб'єкта пізнання у процесі взаємодії зі зовнішнім світом. Результативність як, власне, і зміст результатів наукового пізнання корелюють не тільки з активністю суб'єкта пізнання, а й із залученими засобами пізнавальної діяльності. Тенденція до посилення антропологізації наукового пізнання особливо чітко виявляється в ідеології постнеklasичної раціональності, що характерна співвіднесеністю знань і з

активністю суб'єкта та засобами пізнання, і з ціннісно-цільовими структурами діяльності. Суб'єкт пізнання трансформується з пасивного “пізнавального відображувального дзеркала” в активно-селекційний та системоутворювальний чинник. У новій раціональності предметні визначення об'єктивної сфери містять також цільові й ціннісні установки суб'єкта пізнання.

Крім цього, варто звернути увагу, що в природознавстві людинозаданість і антропомірність виявилась також у методологічно важливому антропному принципі. Як відомо, його суть у найзагальнішому сенсі зводиться до питання: чому природа облаштована саме так і чому закони Всесвіту саме такі, якими ми їх пізнаємо?

Якщо філософія виникла як результат здивування античного мислителя в осмисленні світу, то цілком філософсько навантаженим є твердження (у контексті змісту антропного принципу): кількісні значення фундаментальних фізичних констант були визначені й запрограмовані на початкових етапах еволюції Всесвіту адекватно до програми виникнення живого та людини на подальших етапах історії світу. Людський розум, відповідно до антропного принципу, “задавався” в еволюційній програмі наперед для усвідомлення Всесвітом самого себе.

Якщо якась рука і “запускала експериментальну установку, на якій синтезувався наш Світ...”, то можна “лише дивуватися, наскільки тонко та прецизійно вона підбрала фундаментальні фізичні константи, які і дозволили реалізувати наше існування”¹. Іншими словами – “Природа дуже тонко налаштувала відповідні константи ...”, і достатньо їх порушити на незначну величину, “як Всесвіт у такому вигляді, як ми його спостерігаємо, зникає разом з нами”².

Наголосимо: “предметом “антропних аргументів” є насправді не те, що вирізняє форми життя на тлі стійких структур “неживого Всесвіту”, а те, що їх об'єднує на тому рівні (атомному та субатомному), де ще не існує відмінностей між “живим” і “неживим”³. Тому є підстави передбачити: “Принцип, який організовує Всесвіт певним способом”, нагадає не “неперервний промисел”, який пронизує всю “історію буття” від Великого вибуху до появи розуму, а механізм на зразок “пускового гачка”, який спрацьовує вже на ранній стадії

---

¹ Вакарчук І.О. Квантова механіка. – С. 253.

² Там само. – С. 254.

³ Балашов Ю. В. “Антропные аргументы” в современной космологии // Вопр. философии. – 1988. – № 7. – С. 126.

фізико-космологічної еволюції Всесвіту, тобто на тому етапі, коли про передумови власне біологічної еволюції не могло бути ще й мови”¹.

Уже з наведених міркувань стосовно евристичного потенціалу антропного принципу можна дійти висновку про те, що у розвитку людина і природа не просто взаємопов’язані та взаємозумовлюючі – вони коеволюційні. Людина може пізнати те, що вона потенційно й історично, ґрунтуючись на соціокультурних здобутках, може досягнути, відповідно до своїх реальних і конкретних можливостей. Одночасно природа не “здається без бою”, а “відкривається” тією мірою, наскільки відповідає етапу вдосконалення ґносеологічних можливостей людини й еволюції природи на шляху до все повнішого усвідомлення себе мислячим розумом.

До наведених міркувань про потенційні й актуальні шляхи гуманізації науково-технічного поступу, експлікації людиновимірності науки і техніки варто додати ще одне твердження. Воно стосується теоретико-світоглядної проблематики – пошуку нової стратегії розуміння Всесвіту та місця людини у ньому.

Ще раз звернемось до критики наукової раціональності. У чому варто погодитись з аргументами її критиків? Передусім у тому, що принципи раціональності з наукової царини поширились, ставши сенсовизначальними, на всі сфери життєдіяльності людини й суспільства. Це, очевидно, визначальна причина кризових явищ у культурному бутті людини, насамперед – як духовної особи.

Основне, на думку І. Цехмістро (і з чим варто погодитись), відбулися суттєві трансформації у структурі духовної культури стосовно ставлення людини до абсолюту: Бога, Природи, Істини або “в разі невизнання нічого з названого – це стосунок до великої таємниці буття, уникнути питання про яку ще нікому не вдалося”². Крім названого вертикального складника духовної культури, існує горизонтальний, сутність якого становлять стосунки між людьми. Розвиток науки призвів до витіснення духовних чинників культурного буття і заміни їх визнанням природної та соціальної закономірностей, які повністю визначають імперативи буття людини, суспільства та їхніх стосунків між собою і Природою. У цьому, вочевидь, і полягає суть сучасної кризи європейської культури, вияв її дегуманізуючих тенденцій та ролі наукового раціоналізму: людина стає похідною від суспільно-економічних відносин, отже, її можна проектувати в необхідному для чогось чи когось ключі. Інакше

---

¹ Балашов Ю. В. “Антропные аргументы” в современной космологии. – С. 126–127.

² Цехмістро І. З. Голістична філософія науки. – Х.: Акта, 2003. – С. 14.

кажучи, людина загубилась у тотальності природно-історичної закономірності, її неповторність у духовному сенсі стала вимірюватись раціоналістичними можливостями пізнання і перетворення світу – соціального, природного і, власне, свого внутрішнього, який став ущільнюватись до задоволення певних примітивних потреб самозадоволення та самовідновлення вже не стільки людини, скільки “одномірної істоти”.

Вирватись із цупких обіймів існуючих концепцій гуманізації й існуючої раціоналістичної концепції світу, по суті, неможливо, оскільки вони апелюють до цивілізаційних систем, в яких антропоцентристські ідеї є похідними від інших, нелюдиномірних – тобто недуховних її (людини) сутностей.

Принцип антроповизначеності науки “спрацьовує” й у сфері соціо-гуманітарного пізнання таким способом, що, на відміну від природознавства, тут акцентується не стільки на поясненні, скільки на пізнавальній процедурі інтерпретації та розуміння. Водночас у методологічній моделі соціо-гуманітарного пізнання органічно поєднані принципи об’єктивності знання, детерміністсько-дедуктивні схеми пояснення соціальних феноменів, що виражають генералізуючо-узагальнені методи становлення загального в явищах дійсності, з персоналістсько-індивідуалізованими чинниками. Останні фіксують специфічні особливості соціально-гуманітарного пізнання – системотворну вагомість і механізми дії суб’єктивних чинників у ньому. В свою чергу суб’єктивний вимір соціогуманітарного пізнання не зводиться до абстрактного, позаіндивідуалізованого виміру людини, а інтерпретується як реальна соціальна одиниця з ціннісно-цільовими установками, переконаннями й уподобаннями.

Соціально-антропологічна вимірність усієї системи наукотехніки та кожного структурного її елемента – “науки – технікознавства – техніки” – становить реальну потенційну об’єктивну основу гуманістичної спрямованості науково-технічного поступу. Однак для того, щоби генетично закладені в науці й техніці гуманістичні механізми запрацювали, необхідно, як це не звучить звично традиційно, звернутись до морально-етичних норм людини, ідеалів і запитів суспільного розвитку. Тобто ці механізми повинні бути “запущені”, оплодотворені морально-духовним чинником. Йдеться передусім про те, що проблему гуманізації науково-технічного поступу неможливо вирішити, якщо вона не стане екзистенційним питанням персоналістського вибору особистості. А цей вибір має зрезонувати з установленими нормативно-імперативними принципами гуманістично-стверджувального характеру розвитку суспільства. Вісь драматичного конфлікту – між особистісно-визначеними цінностями й універсально-загальними соціальними цілями. Крайнощі, абсолютизація однієї

зі сторін, суперечності призводять або до суб'єктивізму й егоїзму, або до засилля технократизму і тоталітаризму.

Гармонійно-оптимальне співвідношення інтересів особи та суспільства можливе за умови, коли людина керується почуттями обов'язку і відповідальності, а гуманістично-прогресивний ідеал стає суспільною нормою. Основним принципом гармонізації особистісних і суспільних інтересів має стати визнання етики виживання як єдиної можливої ідеології суспільного договору, що забезпечить перспективу розвитку європейської цивілізації.

Поняття відповідальності відображає особливий характер взаємозв'язків між різними суб'єктами цивілізаційного прогресу – особами, соціальними групами, націями, народами, державами тощо, котрі реалізують у життєдіяльності певні запити та цінності. Стосовно наукової діяльності, відповідальність її суб'єкта репрезентується як моральний обов'язок ученого – багатокомпетентним духовним утворенням, де синтезовані моральні переконання, духовні цінності й раціоналістичні чинники – фахово-інтелектуальний потенціал особистості. “Водночас моральна відповідальність істотно пов'язана з *духом епохи*, де прямо, а де опосередковано залежить від специфіки конкретно-історичної системи суспільних відносин, панівної ідеології, загальної культури людства, рівня розвитку науки, її проблематики, впливу на історичний процес тощо”¹.

Наука як специфічно раціоналістичний спосіб осягнення світу не лише розкриває механізми, закономірності саморозвитку дійсності (природної та соціальної), вона одночасно дає змогу пояснити і зрозуміти своєрідну її телеологічність, потенційну напередзаданість дійсності. Соціальні ж науки на сучасному етапі трансформуються у своєрідні науки проектно-конструкторського характеру, які “задають” моделі майбутньої соціальної дійсності. Однак науку варто також інтерпретувати, власне, як спосіб освоєння світу, оскільки вона не тільки “задає” людині траєкторії її предметнотворчих і перетворювальних можливостей, а й творить, розкриває горизонт можливостей, спрямовує на творення штучного соціально-доцільного світу, отже, розкривається як даність наявного з нарощуванням очікувано-створюваного. У цьому силовому напруженому дипольному утворенні між даним, сущим та належним і перебуває людина з її надіями й очікуваннями. Засобами, з допомогою котрих людина передусім може облаштувати свій життєвий світ, є її воля, інтуїція, переконання, а також розум, раціоналістичні міркування. Завдяки науковому

---

¹ Сичивица О. М. Моральная ответственность ученого и общественно-исторический процесс. – Донецк: ООО “Юго-Восток, Лтд”, 2003. – С. 25.

раціоналізмові перед нею розкриваються найнеймовірніші перспективи, у тому числі й самознищення. Саме тому наука як раціоналістичний спосіб освоєння світу повинна перебувати в постійно-керуючих і нормуючих обіймах ірраціональної упорядкованої стихії – волі й вірі у гуманістичні ідеали як в імперативи будь-якої діяльності.

Людина відкрила у собі неймовірні можливості стосовно розуміння та перетворення світу. В наш час надзвичайно актуальним є завдання (як очікування) нового відкриття – відкриття у людині морального імперативу як форми виразу моральної відповідальності перед теперішнім і майбутнім людства. Моральна відповідальність ученого “синтезує в собі раціональні та чуттєво-емоційні сторони духовного світу людини, має своєю глибинною основою його морально-етичну освіченість і вихованість, широку ерудицію й глибокі спеціальні знання, ціннісні орієнтації та життєві смислові установки, почуття обов’язку, вини, гордості, сорому, гріха і под.”¹

Який же перший крок стратегічної програми гуманізації технологічного процесу? Знайти такі механізми у самих структурах предметно-практичної діяльності, очевидно, неможливо, оскільки технологічний процес передбачає використання людини як засобу, а не відповідної мети.

Перший і абсолютно необхідний крок гуманізації техніки, технологічної діяльності – фундаменталізація цієї проблеми. Тобто гуманізація науково-технічного розвитку ґрунтується на фундаментальному, теоретико-концептуальному підході до аналізу не просто техніки і технічного як такого, а всебічного, системного дослідження техносфери – нової багатокомпонентної реальності (людина – природа – технологія), що розвивається за внутрішньо властивими їй закономірностями. Вони формуються як синтетичні, інтегральні стосовно законів складових елементів техносфери, але водночас не зводяться до них. Інакше кажучи, проблему гуманізації технології та науково-технічної діяльності варто розглядати у двох площинах: по-перше, необхідності об’єктивного пізнання природного явища та технології його використання (власне технологічне використання науки) і, по-друге, дослідження на рівні фундаментального пошуку закономірностей розвитку нової реальності – техносфери як комплексного соціоприродно-технічного утворення. І, врешті-решт, надзвичайно важливо змінити вихідні цінності, установки вченого й інженера. Сьогодні, коли технічне знання посідає у системі культури дедалі важливіше місце, реально вимальовується небезпека відчуження науки і техніки від людини. Однак самі собою технічні знання не можуть бути єдиною

---

¹ Сичивіца О. М. Моральная ответственность ученого и общественно-исторический процесс. – С. 235.

основою розв'язання всіх складних проблем сучасної техніки. Гуманітаризація науки і техніки – це один з важливих (хоча і не єдиний) шлях їх гуманізації.

Такий нетрадиційний підхід до розуміння й оптимізації технічної діяльності, техносфери, коли самоціллю, метою та вищою вартістю проголошується людина, а науково-технологічна діяльність стає формою виразу її сутнісних, творчих сил, відкриває перспективи, з одного боку, духовного оволодіння технізацією, технологію, з іншого – знаходження людиною у технології свого адекватного відображення, яке стає джерелом її розвитку.

Сподіваємось, що у XXI ст. ми вступили у принципово нову фазу людської цивілізації, коли наявні суперечності знімаються як результат не заперечення розвитку людського у людині через технізацію її діяльності, а досягнення такого стану технізації соціальних процесів, коли техніка стає сферою реалізації сутнісних сил людини, розвитку творчого, гуманістичного начала у ній.

О. О. Шморгун,
кандидат філософських наук,
провідний науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України,
старший науковий співробітник
Інституту європейських досліджень
НАН України
м. Київ

ЕКОНОМІЧНА ІННОВАЦІЙНІСТЬ У СТАДІАЛЬНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

1. Історія розвитку економічно розвинених країн не тільки Заходу, але й Сходу в XIX – XX столітті незаперечно свідчить про можливість безпрецедентних за масштабами соціально-економічних проривів, які суттєво покращують стандарти споживання і якість життя мільйонів людей. Причому, в контексті пошуку шляхів подолання в Україні глибокої системної кризи, особливо важливо врахувати, що післявоєнна Німеччина, Японія, Китай, країни-«далекосхідні тигри», Франція за часів Ш. де Голля, Іспанія – Ф. Франко, Чілі – А. Піночета, які спромоглися на так звані “економічні дива”, одночасно долали вкрай важкі системні кризи, які впритул підводили ці країни до катастрофи загальнонаціонального масштабу.

Традиційно феномен “економічного дива” – стрибкоподібного, фактично стадіального (перехід від індустріалізму до постіндустріалізму) розвитку економік – пояснюється низкою геополітичних та геоекономічних чинників, вдалою внутрішньою і зовнішньою ринковою кон’юктурою. До об’єктивних чинників, що “породили” досліджувані спалахи економічної активності, різні автори також відносять, зокрема, вкрай сприятливу геополітичну ситуацію не тільки для країн, що зазнали поразки у Другій світовій війні (Німеччини, Японії), але й для практично всіх європейських країн та країн далекосхідних - Південної Кореї, Сінгапуру, Гонконгу, Малайзії і навіть Китаю. Йдеться передовсім про безпосередній патронат – економічну допомогу з відродження народного господарства з боку США, а пізніше – про надання цією наддержавою військового прикриття всім названим державам, окрім Китаю, перш за все з метою ізоляції Радянському Союзу і дискредитації існуючого там суспільного ладу.

Важливим було і прагнення народів, що зазнали поразки у Другій світовій війні або, як Китай, після величезного періоду цивілізаційної величі у далекому минулому скотилися до колоніального статусу у Новітній час, добитися реваншу, виграти тепер уже в технологічно-економічному суперництві, довести всьому світові свою здатність відроджуватися з попелу і грати за світовими цивілізованими правилами гри.

Справді, величезну позитивну роль у забезпеченні перемоги на ниві соціально-економічного розвитку відіграла наявність у країна-переможців в економічному суперництві національно-патріотично орієнтованих еліт, здатних створювати і реалізовувати загальнонаціональні програми, долаючи корупцію, компрадорські орієнтації місцевих філій фінансово-імперіалістичних кіл, вузькопартійні кланові інтереси. Причому відсутність належних правових механізмів контролю за тим, щоб авторитарні режими не трансформувалися в тоталітарні, здебільшого компенсувалася високими моральними якостями самої політичної і економічної еліти. До сказаного можна було б додати наявність потужної антиспоживацької мотивації переважної більшості громадян, усвідомлення ними необхідності здобути більш високий рівень життя за рахунок власних, узгоджених із загальнонаціональними пріоритетами зусиль (чого не скажеш про населення тих самих України і Росії, яке легко “купилося” на ваучерну і трастову пропаганду “довічної ренти”) [1].

Цей чинник є надзвичайно важливим, адже внаслідок соціального напруження, що викликає будь-яка глибинна реструктуризація економіки країни, необхідності одночасно узгоджувати ліберальну політику стимулювання фінансового капіталу і державно-капіталістичну стратегію реалізації великих інвестиційних проектів з тривалим терміном окупності, на першому етапі глибинних реформ, що так чи інакше проводяться коштом добробуту широких верств населення, неминуче виникає майнове розшарування, диспропорції регіонального розвитку, і тому лише конструктивно авторитарні або елітистські форми правління здатні впоратись із завданням стабілізації ситуації в перехідному періоді.

Навіть незважаючи на практично нав'язані силоміць Японії й Німеччині парламентські системи, такі видатні авторитарні лідери як Л. Ерхарт, К. Аденауер, імператор Хірохіто діяли всупереч диктату “плану Маршалла”, одночасно використовуючи надані за цим проектом інвестиційні ресурси у власних національних інтересах.

Можна зазначити і цілий ряд суб'єктивно-психологічних чинників, що обумовлюють сприйняття успіхів у сфері економіки як “економічного дива”, а також ідеологічних упереджень в оціночних судженнях щодо суті подібного

феномену. Очевидно, що масштаби перетворень суб'єктивно сприймаються значно більшими в країнах, які починали сходження з дуже низького стартового рівня за ситуації, коли ніхто не очікував великих здобутків на ниві реформ, особливо після попередньої руйнації країни у Другій світовій війні, як це відбулося у післявоєнних Німеччині та Японії або в ще донедавна у колоніальному, виснаженому невдалими соціальними утопічними експериментами Китаї. Саме тому, наприклад, американський “Новий курс” Франкліна Рузвельта на тлі «великої економічної депресії» сприймається саме як “економічне диво”.

Проте, багато аспектів досліджуваної проблеми залишаються не розв’язаними. Наприклад, як пояснити те, що за, здавалося б, рівних стартових умов і об’єктивних обставин в одних країнах виникає потужне прискорення економічного розвитку, а в інших – ні? Якщо прийняти версію про домінантний вплив етнокультурних чинників у якості потужних каталізаторів “економічного дива” (наприклад, так званої конфуціанської етики), про що, зокрема, пишуть Ф. Фукуяма у «Довірі», Б. Гаврилишин у «Дороговказях у майбутнє», то, знов таки, незрозуміло, чому приблизно в один і той же час “економічне диво” відбувається в ареалах Західної Європи і Далекого Сходу?

Залишається відкритим і питання про витоки “економічного дива” у тоталітарних країнах: у фашистській Італії, нацистській Німеччині і Радянському Союзі попри, здавалося б, реальне придушення творчої ініціативи мільйонів людей і масових репресії щодо найбільш пасіонарної частини суспільства. Незрозуміло, чому СРСР, володіючи величезними ресурсами і людським потенціалом, вже практично “вписавшись” в етап НТР і відійшовши від практики масового терору, не зміг реалізувати переваги побудованого суспільного ладу і зазнав катастрофічної руйнації? Нарешті, з яких причин ніяк не може спрацювати на пострадянському просторі “проривна” у пасіонарному відношенні, за словами її adeptів, євразійська релігійно-світоглядна парадигма тощо?

Підсумовуючи, можна зробити висновок: на жаль, попри існування величезного масиву наукової та публіцистичної літератури, присвяченої феномену “економічного дива” у різних країнах, практично відсутні узагальнюючі типологічні дослідження, в яких була б, так би мовити, побудована концепція “економічного дива”, розкриті механізми його виникнення.

2. Спробуємо дещо прояснити ситуацію, виходячи із гіпотези про те, що сам феномен “економічного дива” не зводиться до сфери власне економіки, а має значно ширший культурно-історичний, світоглядний, можна сказати, цивілізаційно-стадіальний контекст. Адже цілком очевидно, що природа “економічних див” у вищезгаданих країнах не тільки споріднена з циклами

потужного загальноцивілізаційного сходження у різні часи і у різних народів, а є безпосереднім проявом сплеску так званої пасіонарності, причини появи якої є предметом гострих дискусій, але, в той же час, існування якої тією чи іншою мірою визнає більшість дослідників теорії цивілізаційного процесу [2]. Тому спробуємо осмислити деякі витоки феномену “економічного дива” під кутом зору не стільки кількісних показників темпів зростання ВВП, які, до того ж, не прояснюють багатьох особливостей соціально-економічного розвитку тієї чи іншої країни, скільки в аспекті глибинних системно-стадіальних механізмів, що складають передумову часто несподіваного сплеску ентузіазму і самовідданості мільйонів, а то й сотень мільйонів людей, у своєму намаганні зробити саме через колективне зусилля своє життя краще.

Для цього порівнюємо феномен “економічного дива” у XX столітті в окремих країнах із особливостями економічного піднесення різноманітних цивілізацій, в межах яких відбувається спочатку зародження якісно нового суспільно-економічного укладу як майже непомітного локального утворення, що знаходиться в опозиції до стагнуючого способу виробництва, що вже вичерпав свій інноваційно-виробничий потенціал; потім становлення цього якісного нового економічного способу виробництва в якості класичного, такого, що є свосередню формаційно-стадіальною «візитівкою» певної локальної цивілізації (близькосхідної, античної, індокитайської, капіталістичної, так званої постіндустріальної); і, нарешті, перетворення нового типу економіки в панівну форму технологій та виробничих відносин.

З точки зору розуміння природи стрибкоподібних етапів економічного розвитку важливо зазначити, що еволюція будь-якого формаційно визначеного способу виробництва, в тому числі й капіталістичного, відбувається зовсім не за концептуальною схемою К. Маркса, що, між іншим, він сам усвідомлював наприкінці життя, зазначаючи у «Філософсько-економічних рукописах» та «Капіталі», що геній Есхіла і Софокла, а потім і Шекспіра, неможливо пояснити рівнем розвитку продуктивних сил, адже за їхнього життя і творчості рабовласницького уклад був далеко не панівним а економічні відносини раннього капіталізму ще зовсім не розвинені.

Згідно з концепцією стадіально-цивілізаційного переходу, яку я відстоюю вже багато років, економічний детермінізм в даному випадку проявляється не в тому, що продуктивні сили «переростають» віджилі виробничі відносини, котрі стали гальмом на шляху їх розвитку, а в тому, що, використовуючи понятійний апарат історіософії А. Тойнбі, можна сказати: зародження кожної наступної цивілізації відбувається як духовний пошук альтернативної форми суспільного буття у вигляді світоглядної “відповіді-заперечення” на “виклик” – затяжну

стагнацію попереднього способу виробництва, що, так і не встигнувши досягти своїх найбільш розвинених форм, вже переживає свій занепад. Як це, наприклад, сталося у європейські середні віки, коли різноманітні форми кріпосництва так і не трансформувались у форми класичного землевласництва, подібно до середньовічного Сходу: Індії та Китаю, а затяжна важка економічна криза зокрема була обумовлена нездатністю на основі існуючих технологій ефективно протистояти несприятливим кліматичним змінам і масовим епідеміям [3]; вона буквально провокувала пошуки не просто паліативних засобів вирішення проблеми в сфері виробництва, а докорінної зміни всього стилю життя і світобачення, яким і став європейський Ренесанс.

Як і чому це відбувається? Зародження цивілізації як злету в галузі мистецтва, а потім філософії і науки, обумовлено складним характером взаємодії між рефлексивно-теоретичним і предметно-практичним, безпосередньо перетворюючим способами соціального освоєння світу. Адже досягнення головної мети соціальної практики – створення ефективного способу виробництва – вимагає попереднього рефлексивно-теоретичного ставлення до світу як об'єкту пізнання і естетичного переживання. З метою вироблення максимально нестандартного, прогностично перспективного способу розв'язання завдань удосконалення, в тому числі й економічно-технологічних засобів реалізації людських потреб, подолання будь-яких кризових явищ, необхідно максимально дистанціюватися від об'єктивної реальності, не занурюватися у виробничий процес, бачити навколишню дійсність ніби іззовні. Адже навіть первісна людина на противагу тварині вже повністю не занурена в навколишній світ, до виживання в якому вона рефлекторно пристосована, не розчинена в ньому; навіть діючи в режимі спроб і помилок, людська істота вже здатна до оцінювання ефективності тих чи інших засобів досягнення мети, а значить, нехай і мінімальної, прогностичності.

Не випадково видатні соціологи А. Вебер і К. Мангейм, досліджуючи феномен інтелігенції як особливій соціальній групі в структурі суспільства («творчої меншості» за А. Тойнбі і тим же А. Вебером) називали цей прошарок «вартовими у мороці ночі» (поняття «інтелігенція», що скоріше за все прийшло у філософію із німецької класичної, пов'язане із уявленням про особливий суб'єктивний творчий дух, що творить реальність).

Отже, зародження кожної наступної цивілізації є не що інше, як духовна реакція на системні кризові явища в економічному базисі попереднього типу економіки, внаслідок яких виникає система духовних цінностей і мотивацій, яка, своєю чергою, слугує духовним базисом для наступного способу виробництва, фактично виступаючи каталізатором для його виникнення і

розвитку [4]. Саме тому феномен Ренесансу, Реформації і Просвітництва не є лише надбанням Нового і Новітнього часів, а спостерігається в кожній із цивілізацій на етапі їх розвитку по висхідній [5].

Особливо варто підкреслити, що згадані вище сплески духовної культури – мистецтва, науки, філософії, єйкуменічно-гуманістичного реформаторства – мали не менш, якщо не більш безпрецедентний характер, аніж етапи бурхливого економічного розвитку, і з повним правом можуть бути віднесені до своєрідних “духовних див”, так чи інакше корельованих із “дивами економічними”, значною мірою виступаючи каталізатором останніх. Саме цей очевидний факт явно вплинув на формування цивілізаційних концепцій О. Шпенглера, А. Тойнбі, М. Вебера, К. Ясперса, П. Сорокіна, згідно з якими не “економічне диво” спричиняє духовно-цивілізаційні злети, а навпаки, – духовно-релігійні чинники, діяльність «творчих меншостей» виступає “базисом” відносно економічної “надбудови”.

Інша справа, що жодний із згаданих видатних мислителів не зрозумів механізму системної взаємодії між матеріальним і духовним виробництвом, за якого стагнуючий економічний базис попереднього способу виробництва саме внаслідок своєї неефективності не породжує, а скоріше викликає реакцію виникнення духовної «надбудови», в межах якої формується нова людина, яка, за Марксом, є головною продуктивною силою. А вже потім ця людина створює засоби виробництва і технології якісно нового економічного базису. Ось чому на противагу К. Марксу, правильно зафіксувавши автономність розвитку духовної сфери відносно економічної, А. Тойнбі і М. Вебер намагались винайти якісь особливі творчі архетипи формування нового конкретно-історичного типу особистості безпосередньо в концептуальних особливостях християнської релігії (останній взагалі відмовляв конфуціанству, даосизму і буддизму у можливості породження «протестантської етики» – особливої власне капіталістичної мотивації до праці); а В. Зомбарт вважав, що витoki цієї мотивації знаходяться в генетичних властивостях єврейського етносу [6].

Той самий М. Вебер так і не зрозумів, що фундаментальні світоглядні засади нового гуманістичного антропоцентризму і богоборчого титанізму, що у рафінованій формі елітарної філософії й мистецтва спочатку розроблялися і декларувалися європейським Ренесансом (а потім, за доби соціального романтизму вже у Новітній час набули нових творчих вимірів), власне й виступали світоглядною основою Реформації, яка була не чим іншим, як перекладом ідеалів Ренесансу на більш зрозумілу широкому загалу християнську релігійну мову, спрощенням породженої Ренесансом якісно нової духовної картини світу з метою її адаптації до свідомості пересічної людини,

без чого розвиток нових економічних відносин був би неможливий (не випадково кальвінізм і пуританізм більше апелюють до прагматичного Старого Заповіту, як і ренесансні гуманісти – до язичницької Античності, зміст яких більшою мірою дозволяв переорієнтовувати людину з потойбічного світу на проблеми земного життя, а, головне, формувати у неї готовність до їх успішного розв'язання). Втім, і самі видатні митці пізнього Ренесансу, такі як Сервантес, Шекспір, Рабле, Чосер, Брегель, Рембрант, уже активно «перформували» масову свідомість у буквальному сенсі на новий суспільний лад.

М. Вебер не зрозумів і того, що безпосередньо пов'язана із ренесансним християнським неоплатонізмом Контрреформація, ідеї якої, до речі, знайшли потужне розповсюдження на Україні, також має дуже важливі вже пострелігійні гуманістичні виміри, які в подальшому будуть розвиватись уже в межах неокapіталістичної концепції соціального католицизму. Причому, якщо протестантський пуританізм акцентує на ліберально індивідуалістичній приватновласницькій мотивації, то єзуїтські контрреформаційні течії, а також квієтистські та пієтистські напрями самого протестантизму – на модерно-національній і авторитарно лідерській складовій ідеї безкорисливого служіння своєму земному покликанню [7].

Отже, новий тип так званої пасіонарності або агональної етики (від античного терміну “агон”, дуже близького до бергсонівського поняття “життєвий порив”) виникає не тільки в епоху європейської Реформації, як вважав М. Вебер. Він передує і значною мірою детермінує появу якісно нового економічного укладу в більш ранніх за часом зародження античній та далекосхідній цивілізаціях. З цією мотивацією безпосередньо пов'язаний механізм стадіального міжцивілізаційного переходу, феномен всесвітнього Ренесансу – “духовного дива” загальноцивілізаційного рівня, з приводу природи якого свого часу точилися гострі дискусії як в західній, так і в радянській науковій літературі. Аналогічна ситуація склалася на Далекому Сході, де панівному суспільно-економічному укладу передували інтенсивні світоглядно-філософські пошуки, формування того типу особистості, яка, врешті, і створила трохи пізніше величну будову індокитайської цивілізації, в межах якої на основі духовного злету філософії і мистецтва в стародавніх Індії і Китаї виник класичний землевласницький спосіб виробництва [8].

Як відзначалось, і в межах капіталізму не економічний базис у своєму максимальному розвитку породжує більш зрілі форми ідеології та культури, а скоріше навпаки: розквіт духовної діяльності є продуктивною духовною реакцією на нездоланно кризовий тип середньовічного економічного господарства. У кінцевому підсумку, після передачі духовного ренесансного

імпульсу Реформації, а потім, за епохи Просвітництва, і остаточної десаكرалізації, технологізації, алгоритмізації стереотипів нового стилю життя і формування нової робочої сили через систему масової освіти, це призводить до утворення специфічного “світу-економіки” (Ф. Бродель), до безпрецедентної за ефективністю економіки ринково-індустріального типу.

Перефразуючи знамениту марксистську максиму про те, що певні знаряддя праці породжують відповідний їм суспільний устрій, і надаючи їй протилежного змісту (одночасно дещо “спрямлюючи” зигзаги розвитку сучасної західної цивілізації), можна сказати, що саме Ренесанс породив торгівельний капіталізм, Реформація – мануфактурний, а Просвітництво та розвиток природничих наук підготували суспільну свідомість до буржуазного промислового перевороту. Отже, саме героїчно-авантюрний, навіть титанічний дослідницький дух пізнього Ренесансу і аскетично-моралізаторський потяг до самовідданої праці, породжений Реформацією, і, нарешті, незламно-вольова воявоєничість Контрреформації, оволодівши масами”, справді стає “матеріальною силою” с тимулює розвиток нового способу виробництва.

Саме цей потужний творчий імпульс призвів до того, що, в міру переміщення центру економічного розвитку буржуазної формації, “економічні дива” цивілізаційного масштабу відбулися спочатку в Італії і Голландії, потім у Британії, Франції, Німеччині і, нарешті, в США. Причому економічний і духовний розвиток набував все більш обернено пропорційного характеру: духовний потенціал після вищого піку розвитку, що передував економічному перевороту, поступово згасав, а економічний базис все більше переорієнтовував науку на так звані прикладні засади, а мистецтво на розважально-спрошені стереотипи дегероїзації реальності (сьогодні це «масова культура»). Тобто класична капіталістична цивілізація пройшла в прискореному темпі класичний цикл, який врешті-решт також завершився етапом занепаду і розпаду, безпосереднім наслідком чого стало виникнення адекватних цьому етапу суспільно-політичних режимів відверто компрадорсько-космополітичного спрямування і псевдоколегіальної парламентської квазідемократії. В кінцевому підсумку тоталітаризм в усіх його вимірах – це безпосередній наслідок перетворення капіталу як акумульованої людської праці на різноманітні його фетишистські форми відчуження від людини [9].

Тому, між іншим, таємниця економічних і технологічних успіхів тоталітарних режимів значною мірою полягає не в їхніх особливих мобілізаційних можливостях, а часто-густо у нещадній, нераціональній експлуатації величезного творчого потенціалу, напрацьованого у ще у дототалітарну добу. Насправді ж головним джерелом натхнення і творчих

здібностей, наприклад, поколінь, які офіційно були проголошені новою історичною спільністю радянських людей, залишалась національно-культурна традиція європейського типу, яка на протигагу проголошеній формулі про радянську культуру – соціалістичну за змістом і національну за формою – була національною якраз за змістом, а соціалістичною – за формою, а частіше за все – за проформою. До того ж, величезна кількість видатних особистостей, які були вимушені працювати на радянську владу (часто під тиском прямих репресій) були людьми, творче формування яких відбувалось ще до встановлення радянської влади.

Комуністична система фактично привласнила творчі здобутки цілих шкіл і напрямів, заснованих цими новаторами, гранично неефективно і нерационально використавши їхні творчі досягнення; а, головне, нещадно не тільки фізично, а й морально і духовно нищила всі творчі елементи. Ось чому практично вся справжня радянська еліта й інтелігенція, а не тільки художники та суспільствознавці, перебувала в прихованій або в прямій опозиції, а то й конфронтації до існуючого суспільного устрою (згадаймо численні гоніння на видатних конструкторів, вчених в галузі кібернетики, генетики тощо). З певною затухаючою інерційністю у 50-80-х роках минулого століття в країнах “соцтабору” мали місце значні здобутки в галузі мистецтва й фундаментальних наук. Загальна антитворча атмосфера, що панувала за тоталітарної системи, прекрасно передана в творі О. Бека «Нове призначення», стала головною причиною неминучої загибелі самої системи. Саме тому навіть загальнодержавні програми розвитку і вдосконалення освіти, насамперед спрямовані на забезпечення технологічного прориву в галузі ВПК, змогли лише загальмувати, але не зупинити загальну духовну деградацію радянського суспільства, яка позначилася в тому числі й на програші СРСР не просто в гонці озброєнь, а в змаганні технологій і темпах НТП взагалі.

Як відомо, еміграція виданих вчених і художників з нацистської Німеччини також різко знизила техніко-економічний потенціал цієї країни і, відповідно, духовно, інтелектуально і, нарешті, військово-економічно збагатила знов-таки США. Що ж економічних здобутків за часів Гітлера і Муссоліні, то насправді проблема того ж гітлерівського або фашистського італійського режиму не в тому, що вони справді до певної міри базували свою економічну і соціальну політику на засадах корпоративізму та солідаризму (фактично споріднених із ідеями шведського соціалізму, соціальної держави, ордолібєралізму, автомарксизму і навіть соціального католицизму), а в тому, що вони так і не спромоглись до кінця послідовно реалізувати ці стратегії,

скотившись до примітивного етатизму, на який далеко не випадково найбільше страждав радянський варіант тоталітаризму [10].

3. Отже, “економічним дивам” ХХ століття передувало формування новими меритократичними спільнотами якісно нової постгедоністичної і постутилітарної духовної картини світу, яка створювалася в атмосфері воістину неоренесансного розвитку науки, філософії і мистецтва не тільки в Західній Європі, а й у Європі Східній (в Україні і в Росії), а також у Японії та Індії. Оволодівши в процесі знаменитої «весни народів» масовою свідомістю, вона стала своєрідним детонатором вибуху творчої енергії. Загальна ж творча патріотично-мобілізаційна консолідованість об'єднаних спільною системою духовних цінностей народів країн-лідерів дозволяла командам політиків-реформаторів розробити і впровадити в життя широкомасштабні комплексні соціально-економічні реформи.

Йдеться про посткапіталістичний національний копоративнос олідаристський суспільний устрій, ідеал якого майже синхронно і навіть у тісній взаємодії було розроблено в межах концепції так званої пруської і самурайсько-конфуціанської держав. На його основі, власне, і були досягнуті у ХХ столітті «економічні дива» і на Заході, і на Сході [11]. Звідси й цілком закономірна поява харизматичних лідерів, по суті породжених новим «осьовим часом», що синхронно на Сході і на Заході почав формуватися приблизно з другої половини ХІХ століття у вигляді повернення до героїчних ідеалів служіння і честі, занедбаних буржуазним утилітаризмом, прагматизмом, індивідуалізмом, або, навпаки, зрівняльним казарменим комунізмом.

Варто наголосити на тому, що у зазначених процесах формування критичної маси для пасіонарного вибуху в країні так звана гуманітарна інтелігенція відіграє аж ніяк не меншу роль, аніж технічна. Занепад суспільних наук і елітарного мистецтва різко звужує творчі горизонти не тільки дослідників у галузі природничих наук, а й представників національних політичних та економічних еліт. Зокрема, без особливого духовного клімату, створеного в Японії середини ХІХ – середини ХХ століття видатними літераторами і художниками, які, до речі, формувалися під величезним впливом “золотого віку” російської літератури, ні прискорена технологічна модернізація, ні подальший економічний прорив цієї країни після Другої світової війни були б у принципі неможливі. Причому йдеться про письменників і художників світового рівня, в творчості яких водночас втілювався неповторний дух японського народу, таких, як Р. Акутагава, І. Такубоку, К. Хокусай, лауреати Нобелівської премії, здобутої вже у 60-ті роки ХХ століття Я. Кавабата і К. Ое, геніальний кінорежисер О. Курасава і багато інших.

Аналогічно, внаслідок творчої атмосфери неоренесансу XIX – початку XX століття, одним із вчителів концепції духовно-гуманістичного націоналізму Шарля де Голля став видатний філософ і письменник, лауреат Нобелівської премії А. Бергсон, а в момент початку французького “економічного дива” в країні ще активно працювали такі видатні філософи і письменники, лауреати цієї ж почесної нагороди, як А. Камю, Ж.-П. Сартр, А. Жід, Ф. Раблес, А. Мальро, Ф. Моріак (останні двоє були міністрами в уряді де Голля). До цього списку можна додати таких видатних мислителів і художників як М. Фуко, Р. Мерль, П. Віалар, А. де Сент-Екзюпері і багато інших представників “творчої меншості”, що в своєму антибуржуазному неконформізмі належать до цієї ж плеяди.

Те ж можна сказати про Іспанію, яка за часів Франко також продемонструвала класичне “економічне диво”: лідери масштабу генерала Франко могли виникнути лише в країні, де до одного з ним покоління належали художники і мислителі масштабу Х. Ортеги-і-Гассета, М. де Унамуно, Г. Лорки (незалежно від того, хто із них під час громадянської війни опинився по який бік барикад).

Не випадково за десятиліття правління генерала де Голля кількість працівників розумової праці збільшилася у два рази, Франція здійснила науково-технологічний прорив (зокрема, створила власну ядерну зброю), причому французький «дирижізм», знов таки, значно ближчий до неокорпоративізму, аніж до директивного державного регулювання [12].

Що ж до Радянського Союзу, то саме гранична ідеологізація мистецтва і фундаментальної науки не тільки різко знизила потенційні масштаби можливого соціально-економічного прориву наприкінці 50–початку 60-х років, а й заклала духовно-світоглядні підмурки майбутнього руйнування радянської супердержави.

Важливо, що, незважаючи на гігантські прояви тоталітарного катастрофізму світового масштабу у вигляді двох світових війн, колосальний занепад всіх форм мистецтва внаслідок нівелюючої дії нового типу американського культурного імперіалізму (термін належить міністру культури і уряді де Голля Андре Мальро) та новітніх комп’ютерно-комунікаційних форм маніпулювання людською свідомістю в другій половині XX століття, про які з тривогою писали Г. Маркузе, П. Сорокін, Д. Белл, Л. Мемфорд, Д. Оруел, О. Хакслі, саме в країнах, що знаходились на периферії Західної цивілізації, знайшлися, так би мовити, вільні духовні зони, “точки зростання”, в яких відбулися сплески мистецтва масштабу духовного дива.

Йдеться передовсім про феномени латиноамериканської літератури і поезії кінця ХІХ – ХХ століття, могутню течію італійського неореалізму в кінематографі та переважно британської рок-музики, естетично-світоглядний вплив яких, в тому числі й антиспоживацька налаштованість, сягнули далеко за межі власних країн. В той самий час у країнах технологічного лідерства і найбільшого економічного потенціалу, насамперед США, спостерігається неухильне наростання “одновимірності” способу життя. Якби не залучення “свіжої крові” вчених і художників іззовні, ці країни вже давно перетворилися у релікт попередньої стадії цивілізаційного розвитку.

Тому і в добу так званого постіндустріалізму розраховувати на серйозні прориви в економічній сфері, подолання чергової світової економічної кризи, викликаной новим типом вже віртуально-фінансового тоталітаризму, без розвитку “немасової” культури, в тому числі й, здавалося б, абсолютно позбавленого користі справді народного «високого мистецтва» (яке насправді розширює горизонти творчого мислення не тільки справді творчої інтелігенції, а й так званих “білих комірців”), абсолютно марно. Саме у відході від космополітичного технократизму і утопій самодостатності сучасних інформаційно-мережевих технологій, які начебто розвиваються за власною логікою під тиском розширеного зростання споживацьких мотивацій, на мій погляд, і полягає зміст сучасної національної ідеї.

Цей момент дуже важливо враховувати у зв’язку з неминучою зміною в суспільній свідомості уявлень про “економічне диво”, яке насамперед буде полягати в здатності окремої держави або навіть геополітичного об’єднання нового типу досягати максимальної якості життя за граничної мінімізації витрат будь-яких форм капіталу і природних ресурсів, а головне розвитку так званого соціального капіталу. В наш час, коли технології оновлюються в середньому за декілька місяців, по-справжньому здивувати розвинені країни якраз і змогла б поява в Україні і Росії насамперед видатних художників і вчених в галузі фундаментальних природничих і соціальних наук, що є реальною запорукою реальних економічних успіхів.

Список використаної літератури

1. Шморгун О. Авторитарний вимір демократії: еліта проти антиеліти // Народний депутат. – 2010. – № 2–3. – С. 24–29.
2. Фрумкин К. Г. Пассионарность: Приключения одной идеи. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 224 с.

3. Гофф Ж. Ле. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург: У. – Фактория, 2005. – С. 130–135.
4. Шморгун А. Методологическая функция теории общественно-экономическо формации. – К., 1990. – 150 с.; Шморгун А. Социальная революция как форма разрешения социального противоречия // Закон единства противоположностей. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 65–78.
5. Шморгун А. Эстетическое освоение действительности как диалектический процесс // Закон единства противоположностей. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 111–119.
6. Зомбрат В. Собрание сочинений: В 3-х т. // Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека. – СП-б, 2005. – С. 269.
7. Шморгун А. Этнонациональное измерение глобальных цивилизационных тенденций Нового и Новейшего времени // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 258–272.
8. Шморгун А. Религиозно-мировоззренческие парадигмы Востока и Запада в контексте стадияльно-цивилизационной типологии: поиск духовной альтернативы // Цивилизационные структуры современного мира. Цивилизации Востока в условиях глобализации. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 367–530.
9. Шморгун О. Світова фінансова криза в цивілізаційному вимірі // Філософська думка. – 2009 – № 2. – С. 56–72.
10. Сціборський М. Націократія. – Вінниця, 2007. – С. 22.; История государства и права зарубежных стран. – М., 1991. – С. 225 – 227; Данилов С. Правовые демократические государства: очерки истории. – М., 1999. – С. 246 – 253.
11. Шморгун А. Инновационно-цивилизационные измерения посткапиталистического общества // Экономическая теория в XXI веке – 7 (14): Инновационная экономика. – М. – Краснодар, 2008. – С. 46–56.
12. Кокошин А. Реальный суверенитет и суверенная демократия. – М.: Изд-во «Европа», 2006. – С. 96.

З. Е.Скринник,
*доктор філософських наук,
завідувач кафедри суспільних дисциплін
ЛІБС УБС,
м. Львів*

ГРОШІ У ВИМІРАХ ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Формування усвідомленого ставлення до грошей в українському суспільстві актуалізована такими чинниками:

- У сучасному світі формується „фінансова цивілізація”, сутнісною рисою якої є домінування грошових чинників в усіх сферах соціального життя.

- Українська держава декларувала і реалізує соціальну мету: розбудова соціально спрямованої ринкової економіки. Проте масова свідомість залишається антиринковою, це спричинює непослідовний, суперечливий, хаотичний характер соціально-економічних процесів.

- Сучасна ринкова трансформація має катастрофічний для переважної більшості населення характер: масове зубожіння, криміналізація та тінізація економічних процесів, брак досвіду ринкової поведінки, ідеологічна упередженість. Ці чинники призводять до демонізації образу грошей та грошових відносин у масовій свідомості як нездоланного зла.

- Україна – країна „пізнього розвитку”: ринкова свідомість формується на національному ґрунті з відставанням на кілька століть. Причини – колоніальний статус в Російській імперії (з колоніями не торгують, у них беруть задарма); відсутність протестантського морального досвіду, доповнена патронажно-клієнталістськими взаєминами держави та громадян у радянську добу; адміністративно-командні принципи економічного життя радянських часів, в якому гроші не виконували повноцінно своїх функцій.

Існує суспільна потреба в осмисленні соціальної природи грошей на філософському рівні.

Існує та зростає потреба в новому рівні взаємостосунків соціальної філософії з економічною теорією й теорією фінансів:

- Теоретичне знання про економічні процеси зародилося „в надрах” філософії як розділ теорії моралі. В модерну добу відбулося конституювання „чистої” економічної теорії, вільної від нормативних засад, орієнтованої лише на максимальну економічну ефективність.

- У постмодерну добу стало наочним, що курс на економічну ефективність, який підміняє принципи морального вибору принципами

інструментально-раціонального вибору, призводить до втрати смислу самої господарської діяльності. Шукаючи граничні, смисложиттєві засади дії економічних механізмів, провідні авторитети економічного знання змушені виходити поза межі економічної теорії й позиціонувати себе як політичних та моральних філософів, залишаючись, проте, на методологічних позиціях економічної теорії.

Потрібний „зустрічний” рух філософського знання та філософської методології для визначення граничних засад економічної діяльності, позаяк такими засадами є вся повнота життєвих проявів людини.

У чому полягає сутність грошей як соціокультурного феномена? Відповідаючи на це питання, ми інтерпретуємо гроші як медіум обмінних процесів між людьми, за допомогою якого досягається порозуміння між людьми.

Виходячи з таких міркувань, в якості методологічної бази дослідження була обрана комунікативна філософія. Це зумовило такі концептуальні підходи:

- Соціальні процеси за своєю природою є процеси комунікаційні, позаяк єдність будь-якої спільноти досягається через консенсус.
- На місце об’єктивного розуму надіндивідуальної суспільної свідомості комунікативна філософія поставила інтерсуб’єктивний розум.
- Аналогічно в філософському розумінні грошей застосування комунікативного підходу означає перехід від інтерпретації грошей як соціальної субстанції-суб’єкта до їх статусу як опосередковуючої ланки в універсальній міжособистісній комунікації. Така інтерпретація є принциповою передумовою для відходу від фетишизованого сприйняття грошей як самодостатньої сили, що диктує свою волю людині та суспільству. На відміну від розповсюдженого підходу до грошей, який акцентує в їх функціонуванні момент самовідчуження людини, ми наголошуємо на присутності в грошових відносинах аспекта комунікативного порозуміння між людьми.

Як медіум комунікації гроші являють собою знак, символ. Первісно, при виникненні грошових взаємин, знак – натуральні гроші – невіддільний від значущості – природних властивостей конкретного товару. Ми розглядаємо зміст подальшої історичної еволюції грошей як розвиток здатностей людини до узагальнення, абстрагування, ідеалізації. Виділяємо такі етапи:

- Виникнення та розвиток ненасильницьких форм обміну матеріальними цінностями між людьми: 1) дарування; 2) перетворення однобічного акту дарування на двобічний; 3) виділення конкретних пар продуктів, що підлягають обміну; 4) поява місцевих натуральних грошей (тобто формується єдиний для

даної культури символ-еквівалент, з яким співміряється значущість будь-якого товару).

- Поява монетних грошей як граничного рівня репрезентації організованої суспільної волі у сфері обміну товарів; завершується процес „розходження” значення окремого товару та значення універсального еквівалента всіх товарів, утвердження самостійного буття соціального символу.

- Виникнення банкнот, зроблених з паперу, але розмінних на золото – фізичне відділення у просторі і часі знаку – паперу, засвідченого певним законним чином – від його значення, тобто золотого забезпечення.

- Кінець світової валютної системи, заснованої на золоті, відмова від натурального (золотого) забезпечення паперових грошей і перехід до забезпечення соціального – довіри до здатності держави контролювати стихію ринкових процесів.

- Поява електронних грошей та кредитних карток. Гроші втрачають предметно-чуттєву форму, перетворюються в інформацію в чистому вигляді, що існує як упорядкована знакова система, призначення якої – задавати алгоритм, порядок, матрицю функціонування метасистеми економічного життя. Інформація перетворюється у субстанційну основу сучасної економічної реальності.

Таким чином, гроші в ході своєї історичної еволюції утворили специфічну підсистему комунікативної системи соціуму, варіант спрощеної спеціалізованої мови, заміник природної мови у стандартизованих діях обміну.

Існує тенденція до подальшого перетворення грошей у метамову універсального спілкування необмеженої комунікативної спільноти. Л. Вітгенштайн стверджував: „Межі моєї мови окреслюють межі мого світу”. Які межі людського світу окреслює мова грошей? Існує кореляція між еволюцією грошових відносин та змістом культурної реальності:

<ul style="list-style-type: none"> • Безгрошова доба • Доба натуральних грошей	Великі культури стародавнього світу.
<p>640 - 630 роки до н.е.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Винайдені монетні гроші • У Греції розвивається ринкове господарство	<p>„Близько 500 р. до н.е., 800 - 200 р. до н.е.” (К.Ясперс) Осьовий час: виникає нова культурна реальність - раціональне усвідомлення людиною буття в цілому, самої себе, свої межі.</p>

I тисячоліття н.е. Безгрошовий період - натуральне господарство, перехід власності через усадкування.	Доба патристики в середньовічній духовній культурі. Провідною тенденцією є неоплатонізм.
XI-XIII ст. У Європі зароджується і розвивається перша у світі банківська система.	Рання та зріла схоластика. Звернення філософської думки до аристотелізму. Тома Аквінський обґрунтовує місце розуму в життєвому світі людини.
XIV - XVI ст. У містах південної Італії банкірські родини-новобогатки, наслідуючи взірці життя римських патрициїв, ініціюють звернення до античної культурної спадщини	<ul style="list-style-type: none"> • Дискусія між реалізмом та номіналізмом торує дорогу для розвитку наукового пізнання • Гуманізм доби Відродження • Протестантизм утверджує трудову етику
XVII - XIX ст. Індустріальне суспільство розвивається на ринковій основі, у грошовій системі координат	<ul style="list-style-type: none"> • Просвітники декларують ідеал суспільного життя - царство Розуму. <p>3 життєвого світу людини елімінується все, що не вкладається в рамки прагматичного розрахунку.</p> <ul style="list-style-type: none"> • К.Маркс висуває проект відновлення „реального гуманізму” через знищення капіталу і його субстанційної основи – грошей.
XX ст. Гроші переходять під контроль державної політики, стають віртуальною реальністю, перетворюються у наддержавну стихію завдяки Інтернету і глобалізації	Рациональність набирає тотального характеру Формується „одновимірна людина”

Гроші були рушійною силою розвитку й тоталізації раціональності в життєвому світі людини. Ця раціональність визначає моральні засади модерної доби ставленням до грошей. М. Вебер наводить у своїй відомій праці моральні принципи капіталізму за Б. Франкліном: „Пам’ятай, що час – гроші...” „Пам’ятай, що кредит – гроші...” „Пам’ятай, що гроші по природі своїй

плодоносні і здатні породжувати нові гроші...” „Той, хто марнує одну монету в п’ять шилінгів, убиває все, що вона могла б породити: цілі колони фунтів...” „Веди точний облік своїм витратам і прибуткам...” Все існування людини має бути спрямоване на примноження грошей, яке стало метою її життя.

Онтологічний вимір соціокультурного буття грошей – це їх роль у процесах життєвого світу людини. Вона полягає в роз’єднанні суспільства на дві сфери:

Життєвий світ	Система
Життя, кероване системою смислів, ретрансльованих людиною традиціями та культурними взірцями.	Сформовані на засадах інструментальної раціональності спеціалізовані соціальні структури для маніпулювання соціальними процесами

Унаслідок цього поділу економіка та державний апарат поступово перетворюються на єдину системну сутність, яка протистоїть життєвому світові й неухильно колонізує та маргіалізує його, спираючись на два основні ресурси: гроші та адміністративну владу.

- Відбувається вивільнення політичної та економічної сфер від нормативних приписів життєвого світу, підпорядкування їх виключно прагматичному розрахунку.

- Формується економічна система, яка регулює свої взаємини з неекономічними сферами соціуму через монетарні канали - наростає експансія грошових відносин у позаекономічні сфери, насамперед у сферу державного управління, влада привіюється до грошей.

- Як соціальна противага загрозам, що їх створюють керована монетарними кодами економіка та керована владними кодами адміністративна система, консолідується громадянське суспільство.

Яку роль відіграють гроші у життєвому світі людини? Як явище культури вони є ціннісним феноменом, а саме об’єктивованою формою соціальних відносин.

Вони виступають чинником інтеграції соціуму:

- єдина грошова система призвела на місце родоплемінних спільнот державні об’єднання, інтегровані ринком та системою податків;

- національна валюта є реальним чинником і символом національного суверенітету;

- людство було вперше організаційно об’єднане міжнародною валютною системою, заснованою на золотому стандарті;

- нині каталізатором процесів глобалізації є електронна світова система грошового обігу, в якій легко долаються обмеження простору, часу, відмінностей між національними валютами, контроль урядів;

- разом з тим ці процеси різко поглиблюють диференціацію розвинених та відсталих регіонів світу.

Специфічним є плив грошей на систему соціальних відносин у сучасній Україні. Ринкова трансформація здійснюється з розрахунком на значний соціально-економічний вииграш від приведення суспільних відносин у відповідність до принципів, вироблених у процесі цивілізаційного поступу людства. Проте, ринково-грошові відносини були раптово „десантовані” в суспільство, не готове для цього:

- політично – не була сформована протидія соціальній сваволі ринку, якою може бути громадянське суспільство

- морально – не сформована трудова мораль, яку в країнах Заходу утвердив протестантизм

- світоглядно – у свідомості багатьох поколінь радянських людей утверджений ідеологічний стереотип, за яким для „будівництва світлого майбутнього” гроші мають відмерти

- економічно – вихід з рубльової зони супроводжувався катастрофічними процесами, внаслідок яких був витворений образ вітчизняних грошей як „грошей для бідних”.

Потрібний виважений підхід до формування соціального образу грошей у масовій свідомості:

- Краще розуміти їх сутність і механізми функціонування, бо найбільший страх викликає те, чого ми не розуміємо

- Образ грошей має бути ідеологічно нейтральним: це не демонічна сила, а дуже ефективний інструмент для високопрофесійної діяльності

- Пересічна людина має відійти від позиції жертви всевладдя грошей і стати повноцінним суб'єктом грошових відносин

- Зрозуміти непродуктивність намагань сформувати духовно багату та морально відповідальну особистість без врахування грошових інтенцій в її мотиваційній сфері.

Епістемологічний вимір соціокультурного феномена грошей – це їх роль у формуванні та утвердженні раціональності:

Головна ознака раціональності, породженої грошима – її інструментальний характер, що робить її антиподом смисложиттєвих цінностей. Ця раціональність буде людські взаємини зі світом на засадах калькуляції прибутків і збитків. Формується „одновимірна” людина як витвір нового виду

тоталітаризму - джерелом інструментальної раціональності стає сам виробничий механізм. Гроші стають універсальним посередником, що пов'язує людину, яка керується раціональним вибором, з усіма формами споживання, а по суті формами соціального контролю над нею. Матеріальні культурні об'єкти для такої людини перетворюються на товари, що зводить усе багатство її життєвого світу до грошей.

Другий аспект епістемологічного виміру феномена грошей – теоретичне осмислення граничних засад їх функціонування.

Економічна теорія повертається до розуміння того факту, що граничні засади економічної діяльності лежать поза її межами, у гуманітарному знанні: у компетенції соціальної та моральної філософії, соціології, психології, філософської антропології. Виникають „фінансова антропологія”, „економічна аксіологія” тощо. Проте, попри спроби узгодити засади економічного та соціального вибору, в сучасному економічному мисленні залишається чинним переконання в тому, що економічна ефективність та моральні імперативи взаємно виключають одно одне.

Якщо утвердження грошових відносин загрожує розмиванням моральних засад людського життя, то хіба не є справедливою їх оцінка як безперечного морального зла?

Існують вагомі аргументи на користь моральної легітимації грошей:

- Лише заснована на ринково-грошових засадах економіка здатна створити такий рівень добробуту людей, який відповідає стандартам сучасної цивілізації

- Гроші створюють передумову для рівного ставлення до рівних на соціальному тлі фактичної нерівності

- Грошові відносини виконують роль „невидимої руки”, яка за умов корисливої поведінки кожного учасника ринку витворює спільне благо для всіх.

Визначення місця грошей в особистій системі цінностей людини, як правило, засноване на протиставленні духовних та матеріальних вимірів буття, що веде до дихотомічної типології особистих ціннісних систем:

- Нижчий тип, у якого гроші мають достатньо важливе значення.
- Вищий, в якого грошові інтенції втрачають своє значення, будучи витіснені вищими цінностями.

На нашу думку:

- Грошові інтенції за нормальних (не екстремальних) умов не витісняються з мотиваційної сфери особистості, а можуть лише, не втрачаючи актуальності, бути підпорядковані побудованим над ними постматеріальним

цінностям. Спроможність людини до ефективних грошових відносин не може слугувати підставою для виключення її з кола духовно багатих особистостей

- Типологія особистісного ставлення до грошей потребує конкретизації та уточнення.

Типологія особистісного ставлення до грошей на основі концепції продуктивності характеру Е.Фрома:

Спрямованість	Непродуктивний тип		Продуктивний тип	
Орієнтація	Спосіб поведінки	Риса характеру	Спосіб поведінки	Риса характеру
Рецептивний	Відбирає	Сервільність	Одержує	Залежність
Експлуататорський	Експлуатує	Агресивне панування і використання влади для збагачення	Використовує	Авторитарність
Накопичувальний	Накопичує	Скнарність	Зберігає	Ощадливість
Ринковий	Продає	Шахрайство	Вимінює	Самовпевненість, дипломатичність

Тенденції у ставленні до грошей:

В економічно розвинених суспільствах:

- Посилення гедоністичної спрямованості поведінки
- Посилення маніпуляцій поведінкою споживачів
- Зростання плюралізму в значущості грошей для різних соціальних і демографічних верств
- Поглиблення диференціації у сприйнятті грошей, зумовленої соціально-культурною ідентичністю
- Зростання компонентів особистого самовираження
- Експлуататорська та накопичувальна домінанти поступаються місцем споживацькій та вимінювальній

В Україні:

- Різкіше виражений гедоністичний ухил.
- Диференціація доходів населення перейшла припустимі межі.

- Відсутність культури багатого життя. Паралельно зі „стратегією виживання” переважної маси населення у верстві новобогатків широко розповсюджуються стереотипи демонстративного престижного витрачання „шалених грошей”.
- Тривалий час увага „пересічного” громадянина концентрується на грошах в силу їх відсутності або недостатності, тому має місце не зниження, а перебільшення значущості грошей.

Для оптимізації сприйняття грошей у масовій свідомості в Україні необхідно створити умови, за яких гроші для гідного життя можна заробляти чесною працею.

Передумови виходу сучасної людини за рамки «людини економічної» пов'язані зі спробою комунікативної філософії обґрунтувати етику відповідальності. К.-О. Апель стверджував: сучасна кризова ситуація людства – «етична проблема». Необхідно поєднати цілераціональність «фінансової цивілізації» зі спільною моральною відповідальністю людей за наслідки своєї діяльності в глобальному масштабі – витворити метаетику:

- обґрунтувати основоположні моральні цінності не за допомогою традицій, а на засадах самого розуму;
- інтерпретувати сферу моральної практики як інтерсуб'єктивне спілкування.

Тоді моральний обов'язок людини виникає із взаємних вимог відповідальності людей одне перед одним у межах комунікативної спільноти. Категоричний імператив комунікативної етики – вимога до кожної людини діяти так, наче вона є членом необмеженої комунікативної спільноти – людина несе зобов'язання в комунікативній взаємодії з усім людством.

Грошові відносини, які самою своєю суттю „вписані” в систему комунікативних практик, за певних соціальних умов можуть бути об'єктом взаємних вимог відповідальності людей одне перед одним. «Людина економічна» - історичний тип, що вичерпав себе. Його неможливо усунути й замінити іншою моделлю. Потрібно над структурами монетарної цілераціональності розбудувати ціннісно-раціональну сферу взаємної відповідальності.

Традиційно альтернативою щодо стихійних впливів монетарних кодів на суспільство вважали державну політику. Проте в постмодерному суспільстві стирається відмінність між інструментарієм політичних та ринкових відносин, політика стає продовженням ринку. Держава не протистоїть впливові принципу купівлі-продажу на суспільні процеси, а ретранслює його у позаекономічні сфери. Постає проблема: що потрібно, щоб держава, розпоряджаючись грошима своїх громадян, не підривала основи соціальної солідарності та

моралі? Проблема взаємовпливу державних та ринкових механізмів переходить на філософський рівень: наскільки держава спроможна виконувати роль виразника організованої волі суспільства? Це можливо настільки, наскільки у суспільстві розбудовані бар'єри стримування у взаємодії між системою і життєвим світом. Проект держави суспільного добробуту має бути спрямований на приборкання не лише стихії ринково-грошових відносин, але й самої адміністративної влади. В Україні очікування радикальних змін у політичній та економічній сферах у постпомаранчевий період («чесної» влади, «чистої» економіки) породжені екстраполяцією імперативів нормативної волі громадянського суспільства, вираженої Майданом, на «ігрове поле» системи. Проте система керується принципово іншими правилами – інструментальною раціональністю. Це насправді різні сфери, причому коди грошей і влади в системі вкорінені глибше, ніж у національному життєвому світі укорінені винищувані протягом століть моделі солідарності.

Єдиним обмежувачем для соціальної стихії грошей є організована воля громадянського суспільства. Вона конститується через механізми деліберативної демократії, у якій легітимність загальної волі досягається через відкрите обговорення та обмін аргументами між рівноправними громадянами. Результатом цього процесу є суспільний вибір, в якому прийняття рішень щодо виробництва та розподілу суспільних благ виведене за рамки ринкових відносин. Іншими словами: ми даремно очікуємо від держави, що вона перестане будувати свою політику за моделлю монополіста на політичному ринку. Гроші і влада добровільно ніколи не відділяться одне від одного. Рамки, які можуть обмежити сваволю олігархів та корупцію може створити лише громадянське суспільство. Таким чином, граничні засади економічних процесів слід шукати не в економічній політиці держави, а в конституційному та постконституційному виборі громадянського суспільства.

За умов неухильного зростання частки й абсолютної маси грошей, які перебувають у віданні держав та урядів, можна виділити дві моделі поведінки держави, яка розпоряджається грошима своїх громадян:

- Фінансова діяльність держави, де забезпечений неринковий характер конституційного та постконституційного вибору
- Фінансова діяльність держави, яка має змогу діяти у власних інтересах як монополіст на політичному ринку

У першому випадку гроші можуть бути соціально креативною силою, що діє в інтересах людини.

У другому випадку монетарна система стає джерелом деформацій у різних аспектах соціального життя.

ВИСНОВКИ

- Інструментальні схеми монетаристської свідомості та поведінки не є чимось випадковим або несуттєвим у соціальних процесах. Вони зумовлені довготривалим процесом історичного розвитку, природою сучасного соціуму, потребами людського життя. Комунікативна система грошових відносин має винятково високу здатність до саморегуляції, самозбереження, саморозвитку.
- Людина завжди житиме в світі, де гроші відіграватимуть велику й, імовірно, дедалі зростаючу роль; вона завжди буде в небезпеці потрапити в залежність від грошей.
- Від цієї відповідальності неможливо ухилитися, проте соціальну стихію грошей можна приборкати ціною значних та постійних зусиль.
- Репрезентований грошима код системи та репрезентовані національними й громадянськими цінностями моделі життєвого світу взаємно пов'язані, але не однопорядкові за значущістю:
  - цінності життєвого світу самодостатні;
  - коди системи потребують легітимації.

У добу глобалізації держава, під тиском наднаціональних та транснаціональних чинників, змушена шукати граничні засади легітимності своєї влади у ресурсів життєвого світу – національно орієнтованій економічній політиці, знаходячи протизагрози монетарної інструментальності у контекстах національної ідентичності, підтримуваних громадянським суспільством.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ ЯК НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Ільїн В.В.,
доктор філософських наук, професор
кафедри економічної теорії
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
президент Українського
філософсько-економічного
наукового товариства
м. Київ

ФІЛОСОФСЬКІ СМИСЛИ ФІНАНСОВОГО БУТТЯ: ПРО ПРЕДМЕТ «ФІЛОСОФІЇ ЕКОНОМІКИ»

Людина могла відбуватися в культурі, думці, творчості тому, що *завжди шукала смисл*. Навіть незважаючи на ілюзії, помилки, часто досить трагічні, розчарування, її рятував пошук чогось нового - незвичайного, спокусливого, відкриваючого інші обрії життя. У результаті відбувалися наукові відкриття, створювалися шедеври мистецтва, розкривався Всесвіт та світ духовного інобуття. Поряд з цим із страху виникала релігія як зв'язок з вищими силами, із примітивізму безпосереднього життя – необхідність його розуміння, а з нього - знання. Так людина стала на *шлях пізнання*, що відкрило не тільки істину, а й явило спокусу пізнання добра і зла. Незважаючи на небезпеку гріха, людина вибрала саме цей шлях. Звідси виникло усвідомлення, осмислення, а з ним - теоретичне мислення. А в його контексті, поза всім іншим, економічне знання, що перетворилося сьогодні в один з головних способів розуміння світу. Реальним стало виникнення фінансової цивілізації, цінності якої стали смыслом життя сучасної людини.

Однак разом з її колосальними досягненнями виникла проблема монетарної свідомості як проблема економізму (економікоцентризму). Суть її в тому, що принципи й закони економіки безпосередньо прямо переносяться на сферу мистецтва, освіти, особистих і міжлюдських відносин. Глибинний смисл соціального регулювання ринку як установлення граней економізму, підпорядкування прагнення до прибутку й тотального прагнення більш високим цілям втратив своє значення. Можливість споживання, що стало новим смыслом буття, поставило під загрозу ту надзвичайно ніжну духовну ауру, сотнями років формовану релігією, культурою, філософією, наукою. Причому це не спеціальний задум якихось варварів, а цілком закономірний результат економічного суспільства. Його бездуховність – не відхилення або якась ущербність в організації й структурі. Вона впливає із суті економічного

суспільства як вираження споживчого відношення до світу. Не піклування, не служіння, не альтруїзм, не особистість, не дух, не Логос (Слово, але слово розумне), а більше, краще, вигідніше. Смысл щодо цього стає не тільки непотрібним, але й важким тягарем, що тільки спокушає з путі істинного. Тим самим "економіка перетворюється в *економоцентризм*" [2, с. 23-24], душу якого становить *фінансизм – гроші*. Вони скрізь і у всьому с крізь і у всьому розрахунок, прагматизм, раціональність. Гамлетівське "бути чи не бути" перетворилося в "вигідно чи не вигідно". Людина як образ і подоба Бога перетворилася в економічну людину і виявилася знеособленою, але заможною і цілком розумною у всіх життєвих відносинах. Це новий тип людини - актор, діяч, практик. Як споживач, технократ, інтелектуал, діло, вона органічна для суспільства *товарів і грошей*. Але саме для них. Переносючи ці властивості в культуру, вона втрату душі й духу, власного людського начала, вважає "нормальним". Розхожа фраза – "давайте без риторики й емоцій" означає – без спілкування, що стало непотрібним, і відчуження – участі слабких.

Подібна "перемога економізму" не означає дискредитації економіки в цілому і економічної теорії, яка її виражає. Тільки "справжні" економісти, або, просто кажучи, "чисті" (тупі) професіонали" вважають завдання збереження духовності, морального й екзистенціального виміру світу порожнім, непотрібним й не відповідним сучасності. Саме з їх авторитетної й часто визначальної точки зору економіка перетворюється в економізм, а економічне знання в набір дефініцій, правил і формально-математичних розрахунків, за яких "економіка стає ощадливою", такою, що втратила смислове наповнення.

Однак, як сьогодні, так і в історії *економічне знання* завжди було наповнено філософськими пошуками вищих смислів буття. Кожна економічна теорія – це не тільки розмірковування про власність, вартість, товар, гроші, капітал, торгівлю, але й, у першу чергу, модель облаштованості буття людини. Те, чим власне займається кожна філософська теорія. У свою чергу жоден видатний філософ не міг обійти своєю увагою проблеми господарського життя. Досить згадати "ідеальну державу" *Платона*, де визначені порядок і хода розумного життя, в якому головне значення приділяється продуктивній праці й мудрому розподілу. Його учень, великий *Аристотель*, у контексті побудови системи метафізичного знання приходить до аналізу проблем економічних. Розділяючи господарську діяльність на "ойкономіку" і "хрематистику" залежно від способів життєдіяльності, *Аристотель*, досліджуючи в цьому зв'язку сутність понять "товар", "гроші", "вартість", "праця", "власність", "багатство" й ін., ставить проблему "справедливої ціни", визначаючи тим самим необхідність філософсько-економічного мислення й освоєння ним світу людського буття.

У кожен епоху, що представляє свій спосіб мислення, парадигму наукового пізнання, реалізованих у діяльності великих мислителів, у пошуку гармонії Космосу й буття, природи й людини, божественного задуму і його реалізації у свободі волі індивіда, завжди була присутня сфера економічного. У міру свого розширення вона переставала бути "нічийною землею".

У міру становлення власне *економічної теорії* вона не ставала запереченням філософії, а навпаки, її доповненням, розширенням, альтернативою інтелектуального пізнання й діяльності. Великі метафізичні системи "епохи Розуму" (Новий час) однією із центральних проблем визначили дослідження принципу свободи. Але, виявляється, вона не існує поза власністю. А де власність, там багатство, гроші, торгівля, виробництво, політика, держава, прибуток, людина, рівність, мораль, наука, пізнання, прогрес, капітал і, звичайно ж, людина. Тому цілком закономірна трансформація наукових інтересів професора моральної філософії *А. Сміта* до проблем економічних. Не причини виникнення Всесвіту, або сонячної системи, як *І. Канта*, цікавлять *А. Сміта*, а причини багатства народів.

У свою чергу великий *Г. Гегель* не міг завершити своєї системи розвитку Світового Духу поза "Філософією права", у якій осмислюється ряд найважливіших економічних проблем. Жоден філософ, що вважав свою діяльність головним смислом життя не тільки для себе, але й для всіх, не міг ігнорувати питання економічні. Справа не в тому, що вони могли йти в традиції аристотелівського поділу на "ойкономіку" і "хрематистику", а в тому, що поза економікою не могло бути справжньої раціональної розмови про людину й смисл її життя. Але й кожний представник економічної думки, починаючи з XVIII століття, коли поняття "економіст" перетворилося в професію, не міг перебувати поза контекстом філософських ідей свого часу. І чим більш оригінальними, амбіційними були ці ідеї, тим більший інтерес представляла економічна теорія. Інноваційні ідеї в економічній теорії *Дж. С. Мілля* не могли відбутися без його захоплення філософією позитивізму та її розвитком. У цьому ж контексті варто розглядати *М. Вебера* й *В. Зомбарта*, які, відповідно до вітчизняної традиції філософування ввели в економічну теорію головне поняття класичної німецької філософії - "дух". У результаті економічне знання збагатилося "працюючими" категоріями "дух капіталізму" і "дух підприємництва". Суб'єктивізм емпіріокритицизму невід'ємний від методологічного індивідуалізму австрійської школи маржиналізму, як філософія прагматизму від Кембріджської неокласичної школи економіки. Не викликає сумніву вплив філософії "життєвого пориву" *А. Бергсона* на теорію інновації *Й. Шумпетера*, як філософії екзистенціалізму й персоналізму на неолібералізм *Л. фон Мізеса* й

Ф. фон Гайєка. Один з найвидатніших економістів ХХ століття *Дж. М. Кейнс* як учений і мислитель формувався в інтелектуальному середовищі Кембріджського університету, куди входили *Б. Расел, Л. Вітгенштейн, Р. Карнап* й ін. У цьому плані немає ніякого сумніву в плідному взаємозв'язку філософської й економічної думки, у результаті якої й народжувалася філософія економіки.

Разом з тим слід зазначити, що кожний економіст був мислителем, філософом, оскільки по-справжньому видатні економісти не були вченими педантами. "Предметом свого вивчення вони вважали цілий світ і намагалися вловити самі різні його настрої, малюючи його злим, невтішним, таким, що має надію. Перетворення їхніх еретичних думок у зразок здорового глузду разом з їх же викриттям "здорового глузду" як набору забобонів були найважливішими елементами при спорудженні інтелектуальної будови сучасного життя" [3, с. 15], - відзначає *Р. Л. Хайлбронер*.

Вони належали до різних народів, займали різні положення, мали різні характери, були занудами й цікавими людьми, гуманістами й зовсім байдужими до оточуючих, філософами й священнослужителями, революціонерами й аристократами. Всі вони, як і вчені, філософи, літератори, писали книги. Але одні написали бестселери, від читання яких по усьому світі "мільйони сердець стали битися сильніше", творіння інших, не менш важливих для плину історії й створення науково-духовної, інтелектуальної атмосфери, – залишалися зрозумілими для меншості. Всіх їх поєднували не особисті властивості, не соціальна кар'єра, не ідеї, а *цікавість*. Їх заворожувала складність навколишнього світу, уявна безладність і жорстокість, що прикривається лицемірством доброти, поразка й успіх. Кожний був глибоко захоплений поведінкою людини, яка спочатку створила багатство, а після "вчепилася за нього в глотку сусідові". Їх, таким чином, "можна назвати *філософами від світу цього*, адже кожний прагнув побудувати філософську систему, що пояснює найбільш приземлене з людських бажань - гонитву за багатством" [3, с. 17] . Хоча ця філософія "не сама елегантна", оскільки намагається виявити порядок і план у побуті бідняків, краху або підйомі спекулянтів, у посмішці вуличного продавця або в банківській та біржовій суєті, проте її представники у всьому цьому намагалися виявляти послідовність і гармонію.

Як і погляди філософів "від світу того", трансцендентного, погляди філософів "від світу цього", реального виявилися багато в чому виправданими історією. Між ними не потрібно проводити безпосередньої тотожності, але їх ріднить одне – буденне, нудне, хаотичне, неупорядковане життя світу людей вони наповнюють *сміслом*, завдяки чому юрба перетворюється в колектив, маса – у суспільство, матерія в дух, людина в особистість. Пошук саме такого

порядку й такої свідомості робить життя таким, у якому хочеться жити, а надії й мрії – реальними можливостями. Так формується й виникає *філософія економіки* – новий шабель у розвитку пізнавальних здібностей людини по освоєнню такого знаного й разом з тим невідомого світу. Вона не виникла сьогодні, а пройшла тривалий шлях розвитку, починаючи від епохи фараонів і мудрості старозавітних пророків, до сучасних постмодерністських дискурсів, філософії постінституціональних проектів і економічної антропології як нової теорії людини епохи фінансової цивілізації.

Як наукова дисципліна, *філософія економіки* є областю дослідження загальних, закономірних процесів в економіці. Цей аналіз здійснюється на основі *історико-філософських традицій*. По-перше, мова йде про ґносеологічне трактування економічних знань для виявлення й опису *існуючих структур економічного знання* і їхньої адекватності об'єктивним реаліям. По-друге, філософія виступає як методологічна основа для *розгляду економічних проблем*. Принципову роль тут набуває конкретно-історичний підхід до пізнання економічного життя, а також *принцип системності*. Звичайно, філософія не ставить за мету замінити конкретні економічні знання, економічні теорії й прикладні економічні дисципліни. Вона озброює переважно *загальними орієнтирами*, пізнавальними принципами, необхідними для успішного вирішення економічних проблем. Історико-філософський підхід націлює на розгляд економічного знання з різних позицій, висвітлює основні тенденції й рушійні сили її розвитку й функціонування. В. Зомбарт указує на керівну роль ідей пізньої античної філософії, що лежить також в основі стоїцизму – "про природний закон моральності, відповідно до якого розуму личить панування над природним світом вражень, – отже, ідея раціоналізації всього способу життя. Цю думку, яка йде із глибини пізнання..., ми бачимо розвинутою в піднесену систему світогляду й світовідчужання" [1, с. 219]. Подібний підхід відкриває значні можливості для глибокого пізнання економічних явищ і процесів.

В "філософії економіки" ключову роль виконує філософсько-антропологічний підхід, відповідно до якого людина, її потреби й інтереси є визначальними в соціально-економічній діяльності. Особистість, як рушійна сила громадського життя, трактується як *суб'єкт економічної діяльності*. Це фундаментальне положення перебуває в основі теоретичного аналізу економіки. В аспекті *існування (екзистенції)* в соціоекономічному житті людина здобуває цінності, ідеали, цілі в навколишньому соціальному середовищі, а "мистецтво життя" (М. Монтень) складається в умінні реалізувати їх у практичній діяльності. Існування не зводиться тільки до *суб'єктивних*

переживань, тому важливе місце має *об'єктивність буття*, підтверджене соціальним статусом індивіда, його сім'єю, майном та іншим. Виникає проблема виявлення співвідношення суб'єктивного й об'єктивного в економічній поведінці людини. У зв'язку із цим соціально-філософські інтерпретації аспектів економічної поведінки обґрунтовують моральні орієнтації, мотиви, пов'язані з поняттям справедливості, роздумами щодо престижного споживання, етики взаємодопомоги й колективного виживання.

Важливий аспект у філософсько-економічних дослідженнях займає проблема виявлення характеру й специфіки діяльності, обумовленої певними соціально-політичними структурами. Тим самим соціально-філософські підходи значно розширюють і збагачують наше бачення господарсько-економічних процесів і ролі в них людини. Принципи філософської антропології дозволяють розкрити сутність поняття соціально-орієнтованої економіки, глибше розібратися в механізмі економічної соціалізації, формуванні соціальних типів особистості, що діють у сфері виробництва, обміну, розподілу й споживання.

Специфіку предмета "філософії економіки" характеризує також *ціннісний* компонент. У соціально-філософській літературі цінності трактуються як матеріальні й духовні явища, що володіють позитивною значимістю для людини, страти, суспільства в цілому й служать засобами задоволення їхніх потреб та інтересів. В економічному житті цінності – це одночасно й *споживчі блага*, тобто те, без чого не може відбутися життя. Всі споживчі блага створюються в процесі матеріально-виробничої діяльності людей. Саме продуктивна праця безпосередньо забезпечує появу результату – *блага*. Однак цей важливий соціально-економічний процес включає багато інших аспектів. Їхній аналіз лише засобами економічної теорії виявляється недостатнім внаслідок наявності певних обмежень застосування *кількісного аналітичного підходу або причинно-наслідкового методу*.

Філософський підхід спрямований на прояснення *відношення* людей до споживчих благ, до цінностей. Цей процес пов'язаний із ситуацією вибору, що не завжди носить усвідомлений характер. Тут досить часто спрацьовує інерція стереотипів і консерватизм стандартів споживання. Хоча від характеру ціннісних орієнтацій залежить соціальна поведінка людей – активність або пасивність, яка кінець кінцем визначає *загальне положення* людини в суспільстві, а також самої людини, її відношення до споживання. Важливим є те, що характер, особливості ціннісних орієнтацій обумовлюють не тільки образ, спосіб життя окремої людини, але й здійснюють вплив на результати соціально-економічного розвитку суспільства в цілому.

Наведені положення щодо предмета й методу філософії економіки показують її величезні продуктивні можливості в освоєнні "космосу економічного буття" (*М. Вебер*). Поставлене завдання – дослідження філософії економіки – можна вирішити на фоні панорами взаємозв'язку й взаємодії філософських і економічних ідей як єдиного духовно-культурного, інтелектуального, наукового прогресу. Тільки в такий спосіб можна створити цілісну картину філософії економіки як закономірного підсумку інтелектуальної й пізнавальної діяльності людини. Адже сьогодні ми живемо не тільки у світі ідей, не тільки у світі господарства, але й у світі глобального економічного, політичного, культурного буття, по праву названого фінансовою цивілізацією.

Список використаної літератури

1. Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь. – М.: Айрис-пресс, 2004.
2. Кутырёв В. А. Человеческое и иное. – СПб.: Алетея, 2009.
3. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего. – М.: КоЛибри, 2008.

В. Г. Скотний,
*доктор філософських наук, професор,
ректор Дрогобицького державного педагогічного
університету імені І.Франка
м. Дрогобич*

КУЛЬТУРА ФІЛОСОФСЬКОГО МИСЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОГО БУТТЯ

Сучасна наука розвивається на основі міждисциплінарних зв'язків. Нормою стали філософія культури, філософія освіти, філософія управління тощо. Тим самим змінюються традиційні уявлення, система координат, яка склалася. Філософія, розмірковуючи над реальним буттям світу, обов'язково вводить у предметне поле своїх міркувань умови можливості цього буття, умови його істинного знання. Отже, і розвитку. Однак постає питання: наскільки правомірним буде застосування філософії як методу до аналізу економічної проблематики? Чи не є це певною даниною сучасній моді, коли, наприклад, під поняття “філософський аналіз” потрапляють ряд сфер безпосереднього людського життя і з'являється “філософія харчування”, “філософія кохання”, “філософія фітнесу” тощо? [1, с. 126] Відповідь випливає із самої сутності філософії, яка не має справу з обмеженою, належною до практичного досвіду предметною сферою, а повинна “проникати” через “емпірично-фізичну даність до її останніх і межових основ” (Е. Корет). Оскільки останні знаходяться “по той бік” можливого досвіду, філософія не може (як це роблять емпіричні науки) вказувати на фактичні результати, і цим додатково виправдовувати свій методичний спосіб дії. Філософія ніколи не має свого “предмету”, завдяки якому можна було б емпірично довести її фактичні результати або її принципову можливість. Її “предмет” тільки завдяки філософському мисленню стає тематичною, але ніколи не емпірично-предметною даністю. Разом з тим, філософське мислення завжди якимось чином – свідомо чи ні – вже методичне, тобто є методом, оскільки “схоплює” свій зміст певним способом і робить його предметом. Отже, на відміну від емпіричних наук, “даність предмета” вже опосередкована методом. Тому філософія вже з першого кроку свого самообґрунтування повинна “виправдовувати власний метод, пояснюючи свій підхід і спосіб подальшої дії” [2, с. 23–24]. Але як в такому випадку бути з економікою, наскільки вона може стати об'єктом філософського осмислення? Очевидно, потрібно виходити з того, що метафізика як цілісна наука охоплює все, що є, і належить всьому

іншому знанню. Цим і пояснюється можливість і необхідність включення в “поле” дослідження філософії економічного знання.

Ця обставина обумовлена, крім всього, зміною соціокультурного середовища, що веде за собою еволюцію усталеної системи цінностей культури. Однак філософське мислення, філософія, ніколи не виходили з поля зору наукового дискурсу. Це ще раз підтверджує тезу про особливе місце філософії в культурі взагалі і культурі наукового мислення зокрема, коли її внутрішні проблеми “сигналізували” суспільству, наприклад, про зміну культурних парадигм. Тобто філософія виступає в ролі певного інтелектуального барометру, характеризує сучасну ситуацію і визначаючи тенденції розвитку суспільства, його культури [5, с. 155]. Звичайно, і економіки, яку, оскільки ми живемо у “фінансовій цивілізації”, неможливо залишити поза метафізичним аналізом. Таким чином, трансформації, котрі “раптом” починають відбуватися у філософії, завжди відображають глибинні зміни, які виникають, наступають не лише в культурі, але і в економіці, сприяючи розкриттю їх змісту для всіх.

В цьому відношенні аналогією можуть бути трансформації філософії. Одним з перших, хто “вловив” цю тенденцію, був О. Конт з його вченням про стадії людського духу, кожна з яких характеризується своїм власним самовираженням. Саме він зробив висновок про те, що на заміну теологічній і метафізичній стадіям, самовираженням яких були відповідно релігія і філософія, прийшла стадія позитивна (звідси позитивізм), пов’язана із зміною ролі науки в культурі. Якщо сьогодні уточнити думки мислителя, то він, міркуючи про утворення, які виступають самовиразом культури, у всіх випадках має на увазі форми філософії (релігійну, класичну або позитивістську), котрі відображають тенденції змін у всій культурі в цілому. Філософія вловлює зміну “лідера культури”, і в ній виникає “мода орієнтації” на даного лідера, котра, в свою чергу, проникає на всі рівні свідомості і широкого обговорення у суспільстві. Все інше, що має відношення до філософії, залишається всередині неї самої, в рамках професійного дискурсу академічного середовища, а новітні тенденції завжди проникають в “світські салони” (К. Маркс). Так було з позитивізмом і неопозитивізмом, так було із структуралізмом, так сьогодні відбувається з постмодернізмом [5, с. 155]. Коли ж філософія знову “повертається” до еволюційної стадії, всі ці новомодні тенденції посідають відповідне їм місце в загальній системі філософії.

Визнання виконання філософією даної місії призводить до висновку, що за змінами всередині самої філософії можна визначити деякі тенденції розвитку не тільки культури і суспільства, але й економіки, визначального вектору розвитку сучасної цивілізації. Філософія постає перед нами, як правило, в

якості всеосяжної філософської системи, яка включає в себе все, що на даному історичному етапі підлягає раціональному мисленнєвому дослідженню. Економіка і є тим всім, що найбільше сьогодні відповідає статусу “лідера” – як науки, так філософії і культури [4, с. 30–31]. Саме економіка визначає сьогодні динаміку розвитку цивілізацій, науки, соціокультурну ситуацію в світі людського буття.

Це особливо яскраво продемонстрували останні дослідження, які принесли в розвиток науки і культури такі значні зміни, що проблема їх переосмислення одержала зовсім нові імпульси, котрі не могли не зачепити метафізику. Більш того, оцінюючи потребу в філософському осмисленні науки, можна передбачити смисл зміни всієї науки (і культури) в цілому в майбутньому, яке настає. Наука, а в даному випадку економіка, котра в її класичному варіанті виступає в якості насамперед локальної науки, вбираючи в себе всі внутрішньонаукові зміни, зштовхнулася з тим, що на неї почали здійснювати впливи деякі зовнішні фактори. Точніше, вона сама стала частиною певних загальних змін [1, с. 129].

Економіка все частіше почала “поринати” в певне нове наукове і соціокультурне утворення, закони функціонування та інтегративні сили якого є настільки сильними, що змушують традиційну науку пристосовуватися до нього, бути його частиною. Виникає нове інтегративне утворення, в якому наука, в першу чергу суспільна, змушена функціонувати за законами комунікації, але перебувати поза межами традиційних уявлень. Це обмовлено також загальним станом культури – середовища, або “другої природи” людини, в якій і можуть відбуватися ці трансформації. Глобальні перетворення, що відбуваються в світі, безпосередньо впливають як на формування культури, так і на науку нового типу. Однак, самі ці перетворення пов’язані з цілим рядом явищ. Їх виявлення дає можливість зрозуміти необхідність філософського аналізу економіки як сфери буття людини.

Першочергове значення має інформаційна складова сучасної цивілізації. Зростає кількість і швидкість обробки інформації, об’єм якої в буквальному смислі переполює життя людини. Але одночасно зростає доля неосмисленої надлишкової інформації, яку людина привчається не обмірковувати, а просто споживати. Виникає ситуація смислової пустоти при наявності величезного об’єму інформації. Стрімкість наших переживань “розчиняє” їх смисл. Це свідчить про виникнення в культурі деструктивних процесів, пов’язаних із суперечністю між її традиційним змістом і новими культуруотворюючими компонентами. Наука починає активно шукати нові смисли, які відповідали б на запити сучасної соціокультурної ситуації. Виникає потреба в створенні нової

теорії пізнання, яка врахувала б досвід “наук про дух”, а також феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, філософії життя. Вони не відповідали параметрам традиційної, суб’єкт-об’єктної теорії пізнання, і тому перебували поза межами економіко-теоретичного пошуку, який виходив із усталених гносеологічних принципів [1, с. 130–131]. Власне, це і привело до втрати смисложиттєвих значень тих чи інших наукових знань. Ця ситуація виникла не раптово, а має історичні передумови.

В центрі традиційної культури мислення стояв розум, який в кінцевому рахунку привів до надоптимістичної позитивної оцінки науки. Філософія, в її класичному варіанті, такий стан визначила формулою – “розум і просвіта”. При цьому розумілося, що вироблені філософським розумом критерії оцінки поведінки особистостей (норми моралі), дій країн і народів (філософія історії), розвитку культури, суспільства, знання і віри, є абсолютними, справедливими на всі часи, що дозволяло вносити корекцію в ті дії, вчинки і наслідки, котрі цим критеріям не відповідають. Раціональність, уособлена протилежністю суб’єкта і об’єкта, була базовою для систематичної філософії, основою її “науковості” [3, с. 71]. Раціональність домінує в традиційній культурі мислення, яка в такому випадку репрезентує собою систему еталонованих цінностей. Раціональність також забезпечує обережне відношення до будь-яких змін, забезпечує стабільність, що робить її дійсно базисом культури.

Але починаючи з XVIII століття в традиційну культуру мислення входять дві нові компоненти: розвиток буржуазного ладу, а з ним – “дух капіталізму”, і наука. Установка на розум з цього моменту починає ототожнюватися з установкою на науку. Наступає період Модерну, який “пронизує” всю гуманітарну сферу (культуру). Але достатньо швидко, вже на рубежі XX століття, культура починає відчувати могутній тиск системи “наука-техніка”, одночасно “витискаючи” з себе науку як феномен, який все більше віддаляється від неї. Саме в цей період філософія заговорила про кризу і загибель культури. Це породило пошук нових шляхів, якщо не збереження, то створення нової системи цінностей. Одночасно виникла гостра необхідність перегляду наукових принципів пізнання [1, с. 132]. Щоправда, ця проблема не могла (і не може) знайти своєчасного вирішення. Адже поняття “криза культури” (криза духовності, науки, раціональності тощо) фіксує різке збільшення швидкості руйнування старих цінностей, “стискування” часових рамок цього процесу, що не дозволяє новим знанням, ідеям, символам, знакам, смислам адаптуватися до традиційної знакової системи цінностей. Це положення посилюється тим, що мислителі, які визначають сьогодишню ситуацію в науці і культурі (ситуацію Постмодерну), об’єктивно є носіями минулої, по відношенню до сьогодишньої,

традиції культури мислення, а тому вони оцінюють сучасність немовби з минулого. Вони виховані в певній парадигмі пізнання і цілком природно розглядають існуючі знання як певний культурний і науковий еталон [5, с. 162].

Однак усвідомлення неповноти, нереальності “старого” знання, невідповідність раціонально-просвітницької теорії як свого роду “віртуального конструкту” дійсним подіям і процесам пізнавальної діяльності людини, незастосовність її принципів і категорій безпосередньо до “живої” дійсності в історії помічені давно. Що й породило множину намагань відрефлексувати, пояснити природу кризи як природу буття, зрештою, удосконалити природу його пізнання, або запропонувати нові способи розуміння і бачення реальності в гносеологічному контексті; розробити інші за природою вчення про наукову реальність та її пізнання. Таким вченням і виступає філософія економіки, котра як цілісна наука, повинна охопити все, що відбувається в бутті – бутті економіки, економічної науки, пізнавальному процесі господарської реальності, культурі економічного мислення.

Необхідно врахувати, що ми живемо в суспільстві, в якому порушена синхронізація культури, а разом з нею – всі інші сфери духовного буття людини, в першу чергу науки. В них новоутворення формуються настільки швидко, що не встигають адаптуватися до традиційної системи. Карнавал (або сьогодні шоу), перейшовши в саме життя і ставши постійним явищем, відсуває на периферію не карнавальні, смислові форми життя. Природний баланс між «високою» і «низовою» культурою порушився, і диспропорція її частин змінилася на користь останньої, аж до того, що вона стала виступати у вигляді офіційної культури, як її перетворена форма” [5, с. 163]. В цей процес включена філософія як частина культури, як її “самосвідомість”. Зокрема, “руйнування” класики і поява філософських концепцій, подібних “постмодернізму”, є реалізацією сучасної культурної ситуації всередині самої філософії.

Постмодернізм – своєрідне “карнавальне дзеркало” сучасної філософії. Як філософія він потрібний, але в обмежених смислових пропорціях і часових рамках. Але сьогодні, завдяки виникненню глобального “комунікативного простору”, який дозволяє миттєво переміщатися ідеям з однієї культури в іншу, без попередньої смислової адаптації, ці пропорції і рамки порушені. Постмодернізм став першою формою філософії, котра випробувала на собі нову комунікативну ситуацію. Первісно не прийнятий академічною філософією, постмодернізм звернувся до буденної свідомості.

Постмодернізм вловлює “феномен фрагментаризації” сучасної культури, пов’язаної із руйнуванням класичного світосприйняття. Він відображає умонастрій епохи, в якій людина втомилася читати “товсті” тексти і трактати,

оскільки об'єктивно не має для цього часу, і одночасно стала більш вільною у власному мисленнєвому виявленні. Останнє, однак, здебільшого реалізується через елементи епатажу, що збіднює науковий дискурс в цілому, позбавляє його інтелектуалізму. Філософія в даному контексті покликана зняти подібні суперечності і розбіжності, які виникли у зв'язку з глобальними трансформаціями культури. Філософія економіки повинна виявити смисли сучасного культурного буття в контексті сучасного економічного глобалізму. І одночасно – виявити зміст і глибинне значення економічного буття, яке має всеохоплюючий характер, для людини в процесі її становлення як особистості.

Список використаної літератури

1. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К., 2007.
2. Корет Э. Основы метафизики. – К., 1998.
3. Микешина Л. А. Философия познания: диалог и синтез подходов // Вопросы философии. – 2001. – № 4.
4. Миронов В. В. Образы науки в современной культуре и философии. – М., 1997.
5. Миронов В. В. Трансформации философии в эпоху глобализма // Философия хозяйства. – 2002. – № 4.
6. Осипов Ю. М. Философия хозяйства. – М., 2001.

В. Д. Базилевич,
доктор економічних наук, професор,
декан економічного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
м. Київ

КОНЦЕПТ ФІЛОСОФІЇ ЕКОНОМІКИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Аналіз економічної теорії і господарської діяльності закономірно підводить до питання про співвідношення “*філософії і економіки*”, яке на сьогодні є широко розповсюдженим як у вітчизняній, так і зарубіжній економічній і теоретичній думці. Чи немає тут повтору, тотожності предметів? Необхідно виявити відмінності між предметом і методологією “*філософії економіки*” і, з другого боку, “*економічною теорією*”. Одночасно потрібно окреслити поле теоретичного аналізу “*філософії господарства*”, щоб можна було дотримуватися визначеної методологічної позиції щодо “метафізики економіки”.

“*Філософія економіки*” – це сфера досліджень, спрямованих на осмислення і розуміння основ економічного життя як однієї з найважливіших сфер людського і суспільного буття. Спираючись на філософські категорії і принципи, вона виявляє сутнісні аспекти економічних явищ і процесів. Філософський підхід до економічного життя передбачає висвітлення фундаментальних тенденцій і закономірностей відносин людини з природою, а також *відношення людини до людини* в процесі трудової діяльності.

На відміну від економічної теорії, котра аналізує конкретні форми економічних відносин, структурні елементи економіки, філософія економіки орієнтована на *розуміння* загальних універсальних закономірностей розвитку господарсько-економічного світу. В центрі її уваги знаходяться принципові питання *природи економіки*, тенденції формування матеріальних умов життя людини і суспільства в цілому. Філософський “кут зору” передбачає також виявлення сутності поведінки і діяльності людини в економічній сфері. Тобто мова йде про *гуманістичну складову* предмета “філософії економіки”.

Як наукова дисципліна, “філософія економіки” є областю дослідження загальних, глибинних процесів в економіці. Цей аналіз здійснюється на основі *філософських традицій*. По-перше, мова йде про гносеологічне трактування економічних знань для виявлення і опису *існуючих структур економічного*

знання та їх адекватності об'єктивними реаліями. По-друге, філософія виступає як методологічна основа для розгляду *економічних проблем*. Принципову роль тут набирає конкретно-історичний підхід до з'ясування економічного життя, а також *принцип системності*. Звичайно, філософія не ставить метою замінити конкретні економічні знання, економічні теорії і прикладні економічні дисципліни. Вона озброює переважно загальними орієнтирами, методологічними принципами, необхідними для успішного вирішення економічних проблем. Філософська методологія націлює на розгляд економіки з різних позицій, висвітлює основні тенденції і рушійні сили її розвитку і функціонування [4, с. 10-12]. Такий підхід відкриває значні можливості для глибокого пізнання економічних явищ і процесів.

У “філософії економіки” ключову роль відіграє антропологічний підхід, згідно з яким людина, її потреби та інтереси є *визначальними* в детермінації соціально-економічної діяльності. Особистість як рушійна сила суспільного життя трактується як *суб'єкт економічної діяльності*. Це фундаментальне положення знаходиться в основі аналізу економіки. В аспекті *існування*, тобто аспекті соціоекономічного життя, людина здобуває цінності, ідеали, цілі в навколишньому соціальному середовищі, а “мистецтво життя” (М. Монтень) полягає в умінні реалізувати їх у практичній діяльності. Існування не зводиться до *суб'єктивних* переживань, тому важливе місце має *об'єктивність буття*, яке підтверджене соціальним статусом індивіда, його сім'єю, майном тощо. Виникає проблема співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в економічній поведінці людини. В зв'язку з цим філософсько-соціологічні інтерпретації економічної поведінки обґрунтовують моральні орієнтації, мотиви, пов'язані з поняттям справедливості, міркуваннями щодо престижного споживання, етики допомоги і колективного виживання.

Важливий аспект у філософсько-економічних дослідженнях являє собою проблема виявлення характеру і специфіки діяльності, обумовленої певними соціально-політичними структурами. Тим самим соціально-філософські підходи значно розширюють і збагачують наше бачення господарсько-економічних процесів і ролі в них людини. Принцип філософського антропологізму дозволяє розкрити сутність поняття соціально-орієнтованої економіки, глибше розібратися в механізмі економічної соціалізації, формуванні соціальних типів особистості, які діють у сфері виробництва, обміну, розподілу і споживання.

Специфіку предмету “філософії економіки” характеризує також *ціннісний* компонент. В соціально-філософській літературі цінності трактуються як матеріальні і духовні явища, котрі мають позитивну значущість для людини, групи, суспільства в цілому і служать засобами задоволення їх потреб та

інтересів. В економічному житті цінності є одночасно і *споживчими благами*, тобто тим, без чого не може відбутися життя. Всі споживчі блага створюються в процесі матеріально-виробничої діяльності людей. Саме виробнича праця безпосередньо забезпечує появу продукту – *блага*. Однак цей важливий соціально-економічний процес включає багато інших аспектів. Їх аналіз лише економічною теорією виявляється недостатнім в силу свого *кількісного аналітичного підходу*.

Філософський підхід спрямований на вивчення *відношення* людей до споживчих благ, до цінностей. Цей процес пов'язаний із ситуацією вибору, який не завжди носить усвідомлений характер. Тут досить часто спрацьовує інерція стереотипів і консерватизм стандартів споживання. Хоча від характеру ціннісних орієнтацій залежить соціальна поведінка людей – активність чи пасивність, що врешті-решт визначає *загальне становище* людини в суспільстві, а також саму людину, її відношення до споживання. Важливим є те, що характер, особливості ціннісних орієнтацій обумовлюють не тільки образ, спосіб життя окремої людини, але й здійснюють вплив на результати соціально-економічного розвитку суспільства в цілому.

В сферу проблем “філософії економіки” входить поняття “духовність”, яке протиставляється сучасному “економізму”. Сьогодні дуже поширеною є точка зору, згідно з якою ми є свідками “занепаду” і “розпаду” духовності. Причому цей кризовий процес виявляє себе в результаті “експансії принципів раціональності” і розповсюдження “імперативів інформаційності” [4, с. 11-12]. Знання, розум, наука посідають домінуюче місце в суспільстві, породжуючи прагматизм, ведуть до “забуття” чуттєво-емоційної сфери і здатності до співчуття, добра тощо. Відбувається так звана “втрата душі” світу і людини. Втрата “душевності” рівноцінна аморальності і “безсердечності”.

Вважається, що особистість трансформується в “ділка”, “діяча”, “функціонера” в процесі науково-технічної революції, наростання швидкості і складності соціальних дій, опосередкування людських відношень речово-предметними. “Людська душа, – писав *М. Бердяєв*, – не може витримати тієї швидкості, якої від неї вимагає сучасна цивілізація. Ця вимога має тенденцію перетворювати людину в машину... Технічна цивілізація по своїй суті імперсоналістична. Вона не хоче знати особистості. Вона вимагає активності людини, але не хоче, щоб вона була особистістю” [2, с. 149]. По мірі того, як особистість стає “ділком”, “функціонером”, культура як регулятор соціальних відношень буде замінена технологією і соціотехнікою.

Філософський підхід передбачає аналіз *соціального смислу духовності*. Вважається, що її ядром, основою є вихід окремої людини за межі

індивідуального життя, орієнтація на загальне благо. Це альтруїзм, принцип служіння, який протистойть егоїзму, розрахунку. В рамках цього підходу пропонуються різні рекомендації, які повинні вивести людину з даної кризи. Однак подібні пропозиції носять здебільшого просвітницький характер, оскільки в них акцентується увага на вихованні, на виробленні “ідейного стрижня”, “духовного ядра” в суспільній свідомості, яке ще називають “*національною ідеєю*”. Ставиться завдання духовно-морального оздоровлення суспільства, а разом з ним – економічного життя, що передбачає засвоєння і реалізацію “вічних” моральних законів. Наголошується на тому, що без совісті, без честі, без турботи про людей, без чіткого виконання моральних правил неможливі успішні соціально-економічні перетворення” [4, с. 31]. Тим самим буде досягнута мета згуртування суспільства, виконання ним ясних і чітких орієнтирів на цілий історичний період.

Міркування такого плану свідчать про недостатність філософського підходу і аналізу, на який претендує “філософія економіки”. Її теоретизування відбувається на *трунті загальнофілософських* положень і принципів, завдяки яким увага спрямовується на розгляд *основ* економічного буття як однієї з найважливіших сфер людського життя і суспільства. Проте акцент “на основах” не дає можливості проникнути в сутність проблеми “духовності”, яка завжди була суто об’єктом метафізики. Тільки з її позицій можна виявити дійсний смисл “духовного”, невід’ємного від буття, котре сьогодні, з вступом суспільства в соціотехнічну стадію розвитку, перестає бути власне виключно людським і перетворюється в “людсько-машинне” (В. А. Кутирьов).

Зрозуміти сутність сучасного буття і “*нової духовності*”, коли через *контрінтуїтивність* і *контрраціональність* надскладних нелінійних “людсько-машинних” систем індивід змушений відмовитися від свого пріоритету в них, досить проблематично. Їх децентрованість перетворює суспільство, яке складалося з особистостей, в цивілізацію, яка вже складається з “ділків”, а цивілізація – в “технос”, що складається “із факторів”. Взаємодія оператора і машини стає всезагальною формою буття людини, цілі якої постають як відображення внутрішніх законів оптимізації й ефективного функціонування соціотехноса. Цілерациональна поведінка “ділка” заміняється безглуздою раціональністю. Всі його вчинки “звіряються з критеріями розсудку і розуму, але розуму, який є чужим йому як суб’єкту життя. Це пост /не/ людська раціональність” [3, с. 13]. Але вона, ця “пост” і “не/ людська” раціональність, є тією *новою духовністю*, тим новим буттям людини, виявити яку не до снаги “філософії економіки”, котра виходить із просвітницьких засад “всезагального” і “абстрактної людини”, конкретність якої детермінується соціально-

економічними умовами. Нова духовність, яка формується на основі інформаційного і матеріального буття, роз'єднаного по всіх параметрах, має зовсім інші виміри, яким не відповідають критерії альтруїзму “всезагального” – *добра, блага, добробуту, сили щастя* тощо. Нове штучне середовище “сканує” людину, приймає тільки її “інформаційний аспект”, вводячи її як цілісну істоту в стан кризи. Виявити можливості буття людини в новій духовній ситуації, коли мова йде про “смерть людини” як *онтологічний стан*, до снаги *метафізичному дискурсу*, який не лише ставить в якості об'єкта вивчення речі, а осягає їх сутність через силу думки.

“Філософія економіки” ставить завдання відійти від прагматизації буття людини. На відміну від економічних теорій, які вивчають конкретні прояви *економічних феноменів*, в центрі уваги “філософії економіки” знаходяться *природа* економічного життя, *сутнісні* сторони економічних явищ і процесів. “Філософія економіки” покликана дати уявлення про найважливіші аспекти економіки, де відтворюються необхідні матеріальні умови існування людей. І вона виконує цю роль. Проте, чим складнішим стає буття людини в суперечностях, які не вкладаються сьогодні в певні методологічно виважені рамки, тим більш нагальною стає *необхідність пошуку нових підходів*.

Ця ситуація обумовлена, поза всім, все більшою диференціацією економічного знання, котре стало сьогодні основним виміром реальності. Що й виокремило, поряд з “економікою”, поняття “господарства”. Економіка в повній мірі об'єктивно виникає і формується в надрах господарства взагалі, вона є продуктом людської історії, тому вона не має тієї *трансцендентності (таїни)*, яку має, про що постійно говорить Ю. М. Осипов, “господарство”. Не все в економіці “є таємничим від її власної природи, як та ж сама вартість, багато що виявляється свідомо прихованим, яке насильно перетворюється в трансцендентне, як наприклад, доходи, їх джерела, а часто і їх користувачі. Економіка – цілковито хитромудра техно-соціальна наука, для якої техно-соціальне лукавство – норма” [1, с. 90–91]. Економіка, як свідчить теоретична економічна наука, є занадто “версійною”. Предмет її, побудований на принципі протиставлення “суб'єкта” “об'єкту”, є “невловимим”, що свідчить про недостатність як теоретико-економічного, так і філософсько-економічного підходів. Як перший, так і другий не проникають в її таїну, в складність її смислів, що відсторонює від реальності, утворюючи абстрактну картину економіки. Її подоланням є “філософія економіки”.

Список використаної літератури

1. Базилевич В. Д., Ільїн В.В. Метафізика економіки. – К., 2006.
2. Бердяев Н. А. Человек и машина // Вопросы философии. – 1989. – № 2.
3. Кутырев В. А. Человек XXI века: уходящая натура // Человек. – 2001. – № 1.
4. Самсин А. И. Основы философии экономики. – М., 2003.

С. В. Синяков
доктор філософських наук, професор
Національного транспортного
університету
м. Київ

ПРО ІННОВАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В основі неокласичної економічної теорії лежали три основні ідеї: ідея рівноваги, ідея можливості строгої математичної інтерпретації економічних явищ і ідея чистої економічної науки. Остання передбачала виключення з її предметного поля "всяких ненаукових теорій, міфологізацій і суворе предметне розмежування з іншими суспільними дисциплінами" [1, с. 228]. Однак економічна реальність змінюється і вимагає нових форм теоретичного опису явищ і процесів. Сформувалася нова глобалізована економіка, багато в чому відмінна від колишньої фінансова система, які принесли інші принципи господарювання. Все це вимагало нового наукового осмислення. Нові форми знання поки не мають строго окресленого предмета, конкретної методології дослідження і не завжди спираються на колишні наукові традиції. Але сталося головне – розмежування зі старою системою знань, що з необхідністю викликає генерацію нових ідей в науці, веде до гострих дискусій серед вчених – представників різних областей знань. Посилюються міжнаукові контакти, здійснюється міждисциплінарний підхід до вивчення змінених економічних об'єктів. Серед дискусійних проблем економічної науки виявилися такі ключові питання, як створення нової методології, понять і принципів дослідження, цінність економічних законів, ідеалів і норм пізнання, теоретичний плюралізм, гроші та їх інтерпретація, картина економіки постмодерну та ін. Зафіксувати, що відбуваються зміни – перший крок в розвитку нового знання. "Усвідомити думку - значить визнати, що думка відбулася в часі як емпіричний факт" [2, с. 221]. Процес філософської рефлексії вже розгортається в економічних науках: йде осмислення алгоритму трансформації як фінансової та економічної систем, так і самого економічного знання в ХХІ столітті.

У сучасній економічній думці була не тільки зроблена спроба більш широкого і об'ємного розгляду господарської діяльності у вигляді неоінституціоналізму, але і сама інституціональна теорія посіла місце на стику кількох суспільних наук: культурології, філософії, соціальної психології, історичної науки, права та соціології [7].

Ці зміни можна вважати суттєвим кроком вперед у справі опису господарського життя в порівнянні з колишніми неокласичними теоріями. Об'єктом інституціональних теорій перестала бути раціональна економічна людина, зорієнтована на отримання максимального прибутку і мінімізацію витрат. На її місце приходять людина не завжди раціональна і нерідко ірраціональна. Ця людина є продуктом конкретного соціокультурного середовища, має масу особливостей, належить до певної етнічної, національної та референтної групи, дотримується певної системи цінностей, ідеалів і норм, моральних і стильових принципів. Така людина багато що змінює в традиційних фінансових та економічних відносинах, впливає на функціонування інститутів господарства та суспільство. Наслідками її рішень і дій є фінансові ігри або відсутність таких, фінансові спекуляції і біржові крахи міжнародних гравців, їх неправильні уявлення про стабільність і нестабільність грошової системи.

Це стосується такого складного і заплутаного феномена, яким, безсумнівно, є гроші. У концепції грошей сьогодні присутні різноманітні підходи та уявлення, гроші не просто включені в світ людини, але і самі є феноменом, який перетворює людський світ в особливий фінансовий простір. Людині доводиться пристосовуватися до цього світу грошей, рахуватися з ним і звикати до думки, що її життєвий кар'єрний успіх може оцінюватися ступенем оволодіння певною кількістю грошей. Природа грошей та їх роль у житті суспільства, звичайно ж, змінюються: гроші вже зовсім не те, чим вони були раніше. І якщо вони стають об'єктом пізнання, якщо вони включені в систему нових пізнавальних засобів суб'єкта, це означає необхідність застосування до їх вивчення нових підходів і трактувань. Вони стають предметом міждисциплінарного дослідження, включаючи антропологічний, соціально-психологічний, герменевтичний і філософський підходи. Зразком інноваційного підходу до вивчення ролі і місця фінансів у сучасній цивілізації – постеконічному суспільстві є дослідження Ю. М. Осипова, В. В. Ільїна та ін.

Важко не погодитися з концепцією Ю. М. Осипова, відповідно до якої гроші сьогодні не стільки обслуговують реальне господарство, скільки управляють ним, спочатку його кредитуючи і забезпечуючи, а пізніше витягають із нього господарську ренту [7, с. 7–14].

В результаті процесу глобалізації роль фінансових центрів в управлінні світовим господарством постійно зростає і через фінансові потоки відбувається управління світовою економікою. Причому центральним банкам тепер уже не вистачає традиційних фінансових коштів для боротьби зі світовою кризою і фінансовою нестабільністю, тому що нерідко фінансова ліквідність здійснюється через канали, які неможливо контролювати. Все це викликає

необхідність доповнювати фінансові, економічні інструменти управління позаекономічними методами. Американська федеральна резервна система і західноєвропейські банки в період кризи отримали величезну фінансову допомогу по каналах державних установ. Але, отримавши сотні мільярдів доларів і євро державних інвестицій, банки не поспішають позичати капітали як виробникам товарів, так і їхнім покупцям, видавати останнім товарні кредити. Люди в свою чергу не поспішають робити покупки навіть у тих випадках, коли вони мають необхідні запаси грошей. І банки, і споживачі товарів прагнуть уникнути фінансових ризиків в умовах економічної нестабільності. Інвесторів більше цікавить не кредитна історія підприємства, а його ринкова перспектива, а також валютна політика уряду, який її здійснює. Зазначені феномени свідомості в даному випадку суперечать об'єктивним факторам, економічній доцільності, фінансовим вигодам. Господарюючі суб'єкти в сфері ринкових відносин керуються неадекватним уявленням про економічну необхідність, ірраціональними психологічними установками. Такий суб'єктивний образ не викликає раціональних об'єктивних дій, психологічне в економічному перешкоджає оздоровленню економіки, консервує кризові явища. Якщо на мить припустити, що замість людей в економіці стали б діяти раціоналізовані роботи з комп'ютерною системою мозку, процес подолання економічної кризи пішов би набагато швидше.

Підкреслюючи соціокультурні, політичні, психологічні та інші позаекономічні причини кризи, слід відзначити, що криза нерухомості, фактор неплатежів, що призвів до краху багатьох престижних організацій, мав під собою причини психолого-емоційного характеру, надлишковий оптимізм, надії, мрії та інші ідеологічні і світоглядні установки. Звідси випливає припущення про неадекватність традиційних економіко-теоретичних засобів новим уявленням про об'єкти економічного дослідження. Перш за все, мова йде про психоекономічні виміри суб'єктів господарської та фінансової діяльності, часткову несумісність панівного дедуктивного методу з новим розумінням об'єкта в економічному знанні. Чи можна сьогодні скористатися традиційними економічними теоріями, що дають дедуктивно-раціональні способи пояснення фінансово-економічних процесів? Стара економічна концепція – монетаризм – не допускала різких коливань валют. Вона виходила з презумпції, що економіка, коли нею займаються вільні активні люди, а держава не перешкоджає їх діловій активності, здатна сама після кризи і стагнації прийти в норму як самоорганізований організм. Нинішня економічна криза показала, що це далеко не так. Інша дедуктивно-номологічна концепція – антимонетаризм – виходив з припущення, що в державі завжди є люди, які краще за інших

знають, як потрібно діяти в економіці, що і скільки виробляти. Тривала економічна рецесія дає всі підстави вважати, що цього недостатньо.

Ідея про ефективність ринкової економіки, серйозно скомпрометована ще в XX столітті, найімовірніше підірве довіру до себе після кризи і піде в минуле, як і багато інших міфів постіндустріальної економіки. Ні для кого не секрет, що низка високорозвинених європейських країн (Фінляндія, Швеція, Норвегія та ін.), де частка держави в економічному житті велика, легше пережили кризу і мали менше падіння ВВП, ніж інші ринкові держави. А такі країни-амортизатори як Китай, Індія, Бразилія – відсторонилися від кризи з однієї простої причини: в їхніх економіках було набагато менше віртуального або фіктивного капіталу. І тому не лише банки, які акумулюють величезну масу фінансів, накопичень, заощаджень, для яких все важче знайти місце для вкладання, є винуватцями кризи. Головна причина кризи коріниться у свідомості людей, причому не тільки в економічних структурах мислення, а й у всіх інших, які є предметом вивчення психолого-герменевтичних та культурологічних засобів дослідження.

Найбільш адекватною зміною об'єкта системи економічних знань, на мій погляд, сьогодні є філософія господарства. Якщо економічну теорію, враховуючи її дедуктивну спрямованість, можна розцінювати як ідеологічну форму, що конструює певну економічну картину світу, то філософську теорію господарства можна вважати більш фундаментальним видом знань. Якщо економічна теорія має нормативний характер, то вона не виконує сьогодні частину своїх завдань і функцій, необхідних людям. Одна з причин цього полягає в тому, що господарство "існує самостійним онтологічним і широким соціальним змістом, тоді як економіку треба розуміти лише як одну з історичних форм господарювання" [1, с. 110]. Крім того, філософія господарства конструюється з максимальним урахуванням ідеальної компоненти в структурі економічної реальності, долає вузький економізм, розширює горизонти уявлень про господарську діяльність. "Філософія господарства – це не філософія і не економіка, не їх суміш і не проміжна об'єднуювальна ланка, – пише Ю. М. Осипов. – Мало того, це й не філософія в економії – тут усе інакше: філософія господарства - витягнута з самої реальності, в якій також і людина, і її свідомість, і її думки, а не самі лише речі, що оточують людину; метанаукове знання-міркування, не віддільне ні від світу, ні від усієї доступної людині ідеальності" [4, с. 6]. Теорія господарства, поряд із сучасною інституційною теорією, є найбільш перспективними пізнавальними конструкціями для вивчення економічної свідомості і поведінки господарських суб'єктів. Дуже важливою особливістю теорії господарства є те, що вона, будучи

філософської рефлексією за своїм характером, абстрактною за своєю природою, позбавлена будь-якої спекулятивності, схематичності, догматизму, надлишкової дедуктивної раціональності; по суті вона враховує всі особливості свого об'єкта – господарства. "Філософія господарства є не стільки філософія за предметом, скільки філософія із предмета, бо господарство – діяльне, продукуюче, виявляюче себе ..." [5, с. 9].

Небувала віртуалізація суспільства і фінансів, тотальна інформатизація суспільства у всіх його сферах життєдіяльності зажадала осмислення цих явищ в абсолютно новій науковій формі, яка подолала б, з одного боку, спекулятивність філософії, з іншого боку пізнавальну обмеженість лише економічного дослідження господарських процесів. Нова теоретична концепція за своєю природою є не тільки рефлексією над господарством, його змістом, завданнями та структурою, вона також критично аналізує існуюче економічне знання, що дозволяє переосмислити принципи, понятійний апарат економічної науки і суспільствознавства в цілому. Плюралізм в методології економічних досліджень набагато вигідніший, плідніший і досконаліший монізму. Це крок вперед у порівнянні з тим, що було раніше. Він підвищує рівень наукової культури і ефективність теоретичних досліджень. Економіка – це спосіб бачення тих самих явищ, які, можливо, вивчаються іншими суспільними та природничими науками, тому альтернативний підхід до аналізу різних соціальних і господарських феноменів представляється запотребуваним і ефективним. Економічна теорія здатна проникати в сутність і бачити мале і велике в тому випадку, коли вона звертається до глибинних структур для обґрунтування власне економічних процесів. "Важливо мати на увазі, - пише Ю. М. Осипов, – що філософія господарства виникає і розвивається в особливі історичні часи, коли тихоголоса філософія вже пережила свій апогей, надійно перетворившись на джерело власної мудрості – в історію самої себе, а гучноголоса наука перебуває в стані ейфорії тріумфальної, за якою вже маячить і несподіване протверезіння ..." [4, с. 6]. Концепція філософії господарства є ефективним інструментом у боротьбі з догматизацією й міфологізацією економічних знань вже тому, що вона не скута вузькими рамками якоїсь однієї науки, переважно спирається на реальну господарську діяльність як об'єкт пізнання.

Світ увійшов в епоху глибокої трансформації економічної, фінансової і, як наслідок, соціальної систем. Нове тисячоліття продемонструвало негативні наслідки фінансової глобалізації, невідповідність суспільства до врегулювання кризових явищ та економічних проблем. Сучасна фінансова система сама по собі не забезпечує ні справедливості, ні соціального прогресу,

не усуває нерівність. Перетворення у сфері фінансів призвели до появи каналу фінансування незалежно від банківських кредитів. Посилюється необхідність створення нової системи фінансової архітектури та реформування механізмів, що її регулюють. Для здійснення цього завдання необхідно провести ретельний аналіз ціннісно-нормативних і світоглядних аспектів діяльності господарських суб'єктів, залучаючи для цього дані соціології, психології, антропології та аксіології. Визначити межі, за які та чи інша економічна система не може вийти без шкоди для світоглядних цінностей, соціальних принципів своєї суспільної програми. Це передбачає з'ясування соціально-політичних, моральних передумов і умов прийняття рішень і поведінки в економіці. Дуже важливим є відповідь на питання, яким має бути комплекс цінностей, норм і установок, що забезпечують функціонування центральної, "осьової" ідеології, навколо якої може об'єднатися більшість громадян. Така доктрина включає ключові поняття людського суспільства: добро, зло, справедливість, несправедливість, рівність і нерівність.

Список використаної літератури

1. Андреев А. Л. От экономической идеологии к философии хозяйства // Философия хозяйства: Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. – 2009. – № 1.
2. Гиренок Ф. И. Экзистенциальная антропология // Философия хозяйства: Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. – 2003. – № 2 (26).
3. Осипов Ю. М. Курс философии хозяйства: Примерная программа. – М., 2003.
4. Осипов Ю. М. Философия хозяйства как познание // Философия хозяйства. Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. – 2005. – № 4–5.
5. Творчество как принцип антропогенеза // Институт философии РАН. – М., 2006.
6. Тутов Л. А. Философия хозяйства и экономическая теория: точки пересечения и противоречия // Философия хозяйства: Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. – 2004. – № 4.
7. Экономическая теория в XXI веке. – № 6 (13): Деньги // Под ред. Ю. М. Осипова, Е. С. Зотовой. – М., 2007.

*М. С. Дмитрієва,
доктор філософських наук,
професор Південноукраїнського
Національного педагогічного
університету ім. К. Д. Ушинського
м. Одеса*

«ЛЮДИНА ЕКОНОМІЧНА» ТА ІНШІ АБСТРАКЦІЇ НАУКИ

В тематике, предлагаемой для философско-экономических чтений, обозначен интересный вопрос: «Человек экономический» и «Человек этический» – возможен ли синтез? Вопрос, действительно, интересный с разных сторон. Материал подготовленного доклада может быть рассмотрен, если не как ответ, то как рассуждение к вопросу. Рассматривается трансформация теоретической абстракции **homo economicus**, на которую экономическая наука опиралась до начала XXI века. В этой абстракции, согласно общеевропейской тенденции, была воплощена рационалистическая позиция по отношению к человеку. Экономика обедняла человека, который был органично включен в «среду рынка» и активно действовал в ней «не вопреки тому, что ему свойственно все человеческое, а именно по этой причине» (Т. Кун), т.е. действовал с проявлением всех психологических свойств человека. Две науки вступили в успешное взаимодействие на одном объекте – на «человеке рынка». Каждая в своем ракурсе раскрыла две разные сущности – абстракцию «экономического субъекта» и гносеологический образ психологически многообразно и многосторонне проявляющего себя индивида.

Такой своеобразный синтез дал ощутимые результаты, главным из которых было то, что в экономической теории на смену потерявшей свою силу абстракции «экономический человек», «рациональный экономический человек» пришел полноценный гносеологический образ индивида «с человеческим лицом». Предложенная здесь методологическая рефлексия над ходом мысли исследователей и трансформацией понятийного аппарата науки позволяет прояснить механизм развития абстрактных научных понятий и их функционирования в реальном процессе познания.

Восемь лет назад мир узнал имена двух новых лауреатов Нобелевской премии по экономике: психолога профессора Даниила Канемана, который был отмечен «за исследование реального поведения экономических субъектов в условиях современной рыночной экономики», и Верона Смита, награжденного

«за применение лабораторных исследований в качестве средства эмпирического анализа экономики» [1, с. 30-36]. Премией были оценены не только новые успешные усилия самой экономической науки, но и объективная значимость современного состояния экономических исследований категорий и закономерностей, разрабатываемых психологией. Получили одобрение открытия и методы, до настоящего времени казавшиеся не совместимыми с методами, преобладающими в экономической теории, сущность которой сопрягается с категорией «экономического человека» и презумпцией принципиальной невозможности эксперимента в науках об обществе.

Многолетние исследования психолога Канимана относительно реального поведения экономических контрагентов на рынке доказали существенность влияния человеческой субъективности и индивидуальности на ход и исход экономических процессов. Фактически в реальной жизни результат предпринимаемых целесообразных воздействий возникает не буквально в том виде, который первоначально предполагался участниками и организаторами процесса. Он реализуется со значительными отклонениями, так как конечный итог диктуется всей совокупностью взаимодействий, значительная часть которых характеризует обычного, нормального, вменяемого человека как личность и неотделима от него даже в тот момент, когда человек выступает и воспринимается в роли экономического субъекта.

Между тем в абстракции «экономического человека» концентрируются только те моменты и силы, которые связаны с экономической сущностью его решения и предпринимаемого действия. Этого недостаточно для объяснения реального экономического поведения людей, ибо психологические свойства экономического субъекта достаточно самостоятельны и требуют соответствующего и адекватного учета. «Экономический человек» – это теоретическая абстракция, специально выработанная для выделения и обозначения свойств эмпирического человека, реализуемых в экономических действиях и подлежащих специальному рассмотрению в экономической теории. В создании такого рода абстракции сказалась общеевропейская тенденция утверждения в научных исследованиях (как и во всем мировосприятии) рационалистической позиции по отношению к человеку.

Более того, во многих областях знания обращение к психическим свойствам объекта до последнего времени считалось психологизмом, а применение методов лабораторных исследований психологии для социальных наук исключалось категорически. Сегодня общество достигло такого момента, что объективная экономика не может не включать в свои оценочные критерии фигуру психологического человека, который проявляет себя через осознава-

емые интересы и влечения. Он рационалистичен и эмоционален одновременно, руководствуется чувством долга, собственного достоинства, иногда одержим страхами, чтит науку и отдает дань суевериям и т. д. Это особенно заметно в новых наукоемких отраслях современного жизнепроявления.

На сегодняшний день в экономической теории оказалась упроченной не категория «экономический человек», а ценностный, полноценный гносеологический образ индивида, органично включенного в экономическую среду и активно действующего в ней. Действующего «не вопреки тому, что ему свойственно все человеческое, а именно по этой причине» (по Куну), т.е. действующего с проявлением всех психологических свойств человека. Следовательно, именно приложение достижений практической психологии в области разработок лабораторных исследований поведения человека привело к столь важному прояснению человекомерности экономических процессов [2, с. 53-57].

В описываемой ситуации, необходимо подчеркнуть, кроме успешного движения вперед экономической науки, кроме легатимации методов практической психологии, состоялся акт междисциплинарного подхода к сложному объекту. Две разные науки, каждая в своем ракурсе создавая два разных гносеологических образа – абстрактного «экономического человека» и психологически многообразно и многосторонне проявляющего себя индивида, – вступили в успешное взаимодействие на одном общем объекте – на «человеке рынка». В итоге метод экстраполяции достижений практической психологии в области лабораторных исследований поведения человека обрел статус общенаучного метода. Когнитивная сила вновь рожденного комплексного подхода к субъекту экономической деятельности уже дала результат – рождение новой абстракции. Объект исследования экономической науки обрел более многогранную объемную модель, в которой представлены его сущностные связи и отношения. При этом судьба абстрактного понятия «экономический человек», признанного неэффективным, нам не безинтересна. При рассмотрении этой судьбы как раз и выявляются общие закономерности генезиса научных абстракций и их реальное функционирование в познании.

Попробуем рассмотреть эту судьбу в общем плане. Научные понятия, представляющие собой достаточно сложные и постоянно преобразующиеся, со многими связями, подвижные, открытые системы разного уровня, как констатирует обновляющаяся общенаучная методология, переживают свою историю. Абстрактные понятия целостной концептуальной обоймы (категории теории и метатеории) также проходят путь от рождения до зрелости и угасания. В этой истории наблюдается три критические стадии – кульминация, восходящая и нисходящая ветви развития [3, с. 63–64]. В стадии восходящей

ветви развития абстракции обретают максимальную востребованность, щедро расходуют внутренние ресурсы на объяснение ситуаций поиска, способствуют их прояснению, «высвечивают» (выражение В.И.Вернадского) направление и суть мысленных и реальных, т.е. «в материале» проводимых экспериментов на объекте и с объектом. На каком-то определенном отрезке времени научные абстракции выполняют тем самым свою ближайшую историческую задачу. Они обеспечивают приемлемое для соответствующего этапа развития общества понимание изучаемого фрагмента реальности. Далее они также продолжают участвовать в том трансформационном процессе, который знаменует самоорганизацию всего поля предметно- познавательной деятельности в этой зоне науки. При этом все чаще возникают ситуации, когда научная теория начинает испытывать потребность в корректировке их результатов. В процессе самоорганизации науки и возникают такие ситуации, где обнаруживается ограниченность абстракций:

Все теоретические абстракции имеют границы своей применимости и достаточно жесткие. На определенном этапе наука нуждается уже не только в дальнейшей корректировке и уточнении их содержания, но и в смене кардинальной модели изучаемого объекта. Границы применения понятий определяет дисциплинарная организация научного знания и законы связей объективной реальности. В ходе развития науки со временем обнаруживается, что успешно используемые научные понятия на разных участках и при разрешении разнотипных и разноуровневых вопросов начинают создавать трудности с их применением. Это вынуждает ученых обращаться к уже найденным в других отделах дисциплинарного знания решениям и использовать их в приложении к своим объектам. Практика трансляции приемов из одной системы научного знания в другую побуждает методологию естествознания обратиться к глубинному изучению природы понятия, роли абстракций и абстрагирования в мыслительном процессе.

Феномен развития языка науки методологией обозначен как принцип уточнения базовых понятий теорий. «Ведущая парадигма науки достаточно отчетливо определила признание *СТАНОВЯЩЕГОСЯ* характера не только исследуемого объекта, но и ее понятийного аппарата, а значит и неизбежность уточнения категорий»[5, с. 8–17]. Рефлексия над научными теориями сегодня фиксирует применение операции уточнения понятий на всех уровнях научно-познавательной деятельности.

Способность к уточнению и систематизации понятий свойственна всякой развивающейся науке, но принципом, а не просто операцией, уточнение понятий становится именно на этапе формирования научных теорий,

подкрепленных развитием методологии науки. Уточнения, смыслопроясняющие изменения категориального языка науки становятся принципиальной необходимостью и возможностью только при отказе от методологических допущений классической науки об абсолютном и исчерпывающем характере знания объекта исследования. Сегодня уточнение и другие операции с категориальным корпусом научной теории и метанауки стали чрезвычайно актуальными и получили название переоткрытий и переосмыслений [6, с. 31–35]. Подобные «обнаружения обнаруженного» наполняют историко-теоретические исследования всего трехсотлетнего пути развития классической физики, осуществленные И. Пригожиным [7, с. 143–161]. Его теория диссипативных сред и конструктивно преобразованная концепция неравновесной термодинамики оформлялась через обнаружение точек инакомыслия, через пересмотр взглядов на физический мир, как на жестко детерминированный, вневременный, равновесный, линейно изменяющийся. Эти точки инакомыслия, которые он сам называл, ссылаясь на Мерло-Понти, негативными открытиями, послужили толчком к кардинальным преобразованиям миропонимания, к соответствующему оформлению понятийного аппарата одной из наиболее удачных моделей самоорганизации сложных динамических систем.

Судьба абстракции-категории складывается по-разному. Отметим два варианта. В тех случаях, когда успешно происходит расширение предметного поля данной абстракции, она на новых вариантах соприкосновения с объектами расширяет свои инструментальные возможности объясняет и проясняет появление новых проявлений традиционных законов общего плана [8, с. 64–65]. Логическая операция трансформации самой абстракции-понятия носит название обобщения. Абстрактное понятие при этом сокращает свое содержание, а объем его или число охватываемых объектов (на основе действия закона обратного соотношения объема и содержания понятия) – увеличивается. В результате того, что предметная область теории расширяется за счет все большего соответствия между областью реального действия теории и сферы осознанного ее приложения, абстракция содействует интенсивному приросту информации об объекте, причем во все большем разнообразии [9, с. 111–113].

Так, например, возникновение теории авторегулирования первоначально было связано с описанием замкнутых, разомкнутых, затем комбинированных систем, позже – систем многоконтурных и самонастраивающихся, а также самообучающихся. При несомненном усложнении этих кибернетических систем методы их исследования в принципе остаются общими. Предметную область новой теории может образовать также какая-либо сторона многих других наук. Таковым было формирование теории колебаний, кибернетики,

теории управления. Именно подобный способ образования лежит в основе возникновения синергетики или теории сложных, самоорганизующихся систем, которая в настоящее время обретает статус интегратора своих методов и категориального аппарата в трансдисциплинарном масштабе.

Второй вариант трансформации абстрактных понятий в науке принято обозначать как «возвращение их к своему пределу» [10, с.137–142]. Этот вариант имеет более сложный характер и вызывает напряжение в развитии теории. Дело в том, что в ходе развития абстрактность понятия возрастает по мере роста-увеличения предметного поля (объема понятия) и исключения из содержания понятия новых и новых свойств объекта. Развитие абстрактного понятия лежит от исходного конкретного понятия до полного идеализированного его обозначения всех объектов своего предметного поля как существующих. Если же абстракция оказывается за границей своего предметного поля, или не имеет силы его охватить, то реальность уже не служит денотатом абстракции. Это свидетельствует об исчерпанности ее когнитивного потенциала и сигнализирует необходимость свести это понятие к его исходному значению, т.е. пределу.

В условиях обозначения предела главной абстракции видна только смысловая нагрузка начального понятия. Абстракция ввиду своей оторванности от реальности уже не способствует поиску, осмыслению и открытию новых свойств объекта, т.е. уже не выполняет своих когнитивных функций. Исследователь начинает когнитивную операцию, в которой абстракция обращается исследователем к своему предельному случаю – к исходному знанию о видовой представленности объектов или даже отдельно взятого феномена этого вида. В формально-логическом плане это будет происходить как ограничение понятия от родового к видовому через наращивание одного за другим видовых признаков бывшему идеализированному объекту. За этим переходом от абстрактного к конкретному происходит переключение термина-абстракции от множественности объектов (может быть бесконечной) к уникальному единичному объекту. При этом в обозначении конкретного родовое начало абстракции присутствует (как всегда общее в видовом), но служит лишь объяснением в нем общих связей и закономерностей, раскрывает родовую природу вида [11, с. 282–283].

Отметим, что исследователь должен сознавать эту смысловую трансформацию прежней абстракции и обогащение смыслов, несомых новой абстракцией, возникшей на высшем уровне. Пригожин, надо полагать, ощутил новый уровень видения равновесного нелинейного макромира во всем его разнообразии, шагнув от метауровня категориального корпуса теории сложных,

диссипативных систем к их пределу в виде равновесности и стабильности только линейно развивающихся систем. Через приведение к пределу осуществляется обогащение когнитивного потенциала абстракции и самого метода исследования, обнимающего мир теперь уже во всей его целостности. И. Пригожин заключает: «Распознать обратимое движение мы можем только по тому, что нам известно о необратимом» [12, с. 372].

Порой происходит обратное: кризисное состояние метода служит сигналом ослабления и даже завершения потенциала абстракции. Это вызывает беспокойство самих ученых-исследователей и активную критику ими неоправданных уже претензий абстракций. Эдгар Морен, основатель эпистемологии сложного мышления и теории сложных систем подвергал резкой критике теорию систем Берталанфи в самый разгар ее популярности. Он отвергал за неполноту и произвольность само определение системы. В формулировке системообразующего фактора абстрактную, расплывчатую категорию «взаимодействие» Морен заменил абстракцией «организация» [13, с.131–134], прояснению природы которой он посвятил свой главный труд .

Почти одновременно академик Анохин П. К., заложивший основы методологии теории функциональных систем [14, 19–51], также подверг критике общую теорию систем за оперативную беспомощность в роли «инструмента для более усовершенствованной исследовательской работы» [15, с. 13]. Анохин П.К. ввел в модель системы системообразующий фактор с его обязательным свойством инвариантности. Это обеспечивает возможность выделения системной природы объектов в предметном поле каждой науки. Ведущую абстракцию системы «взаимодействие» он считал преступившей границы своей применимости и привел ее к своему пределу – абстракции «взаимоСОдействие» Таким странным написанием он подчеркнул важнейшее свойство системы – *ВЗАИМОСОДЕЙСТВИЕ* компонентов на получение единой цели» [15, с. 28].

Деятельностный подход, подобно системному, не обеспечивает пока необходимую поддержку и опору наукам постнеклассического периода, включающимся в междисциплинарное, проектно-комплексное изучение сложных систем реальности Как свидетельствуют материалы тематических Круглых столов (1985 и 2001 г.г.), деятельностный метод не стал пока действенным. И, как подчеркивает Лекторский В.А., вряд ли станет таким без проработки, переосмысления абстракции «деятельность» и ряда связанных с нею представлений, даже тех, которые непосредственно кажутся недейственными [16, с. 64–65].

Возьмем также свежие примеры обращения философов к абстракциям, которые уже вышли за границы своего применения. Н. Мотрошилова привела в статье «Гражданское общество: философское понятие и практика» знаменитое изречение Черчилля о том, что «лучшего, нежели (эта) демократия, человечество пока не придумало» и подчеркнула, что оно уже не звучит убедительно, ибо абстракция «демократия» выполнила свою историческую задачу. К тому же, она несет на себе черты малых полисов древней Греции, где она была порождена. Н. Мотрошилова призвала коллег и всю общественность «придумать всем миром, воплотить в жизнь проект существенно обновленной демократии и ее форм.» [17, с. 2–4]. Такова же судьба теоретической абстракции «гражданское общество», при обсуждении которого видно, что каждый из высказывающихся имеет в виду совсем разные реалии. Это свидетельствует об острой необходимости «прояснения столь важного понятия, которое пока остается смутным». ИБО КАК АБСТРАКЦИЯ ОНО ВЫШЛО ЗА ГРАНИЦЫ СВОЕГО ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ. Но это предмет отдельного разговора.

Теперь вернемся к вопросу о возможном синтезе «человека экономического» и «человека этического». После проведенного методологического анализа ответ такой: ДА, СИНТЕЗ АБСТРАКЦИЙ «ЧЕЛОВЕК ЭКОНОМИЧЕСКИЙ» И «ЧЕЛОВЕК ЭТИЧЕСКИЙ» ВОЗМОЖЕН, ВОЗМОЖЕН И НЕОБХОДИМ. Следует сказать даже – НЕИЗБЕЖЕН.

Ведь состоялся же, и при том настолько успешно, синтез экономической науки с практической психологией. И модель объекта экономики представлена теперь значительно более полной абстракцией, с набором всех психических свойств, проявляемых любым «человеком рынка» в различных, индивидуально неповторимых сочетаниях.

При этом однако следует помнить, что сегодня термин «человек экономический» это уже не прежняя теоретическая абстракция, а предельное видовое понятие, какое получается при разделении объема родового понятия «человек», если мы делим его на виды по признаку, ну, скажем, сферы занятий (например, человек науки, человек искусства, человек политический. Во всех этих случаях термин «человек» подчеркивает родовой признак.

Абстракция «человек этический» в предлагаемом синтезе обогатит модель исследуемого объекта экономики множеством неотъемлемых для человека свойств, прежде всего человекомерностью.

Список використаної літератури

1. Филатова А. Н., Алексеев С. А. Отклик на событие (абстрагирование сущности и его пределы) // Философское наследие и современность. – М.: МГГУ, 2003. – Ч. 2. – С. 30–36.

2. Дмитриева М. С. Легитимация психических свойств человека творящего / ПНЦАПН України // Наука і освіта. – 2007. – № 4–5. – С. 53–57.
3. Филатова А. Н. Концепции современного естествознания. Образ природы в научном знании. – М.: МГГУ, 2006. – С. 43–45.
5. Дмитриева М. С. Об уточнении базовых понятий в развитии теории // Логика. Методология. Наука. – Москва–Обнинск, 1995. – С. 8–17.
6. Дмитриева М. С. Обнаружение обнаружения или *ceteris paribus* // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Одеса, 2004. – Вип. 1 (13). – С. 31–35.
7. Дмитриева М. С. Пригожин: механізм переоткриття // Сб. трудов Дмитриева М. С. Синергетика в науке и наука языком синергетики. – Одесса: Астропринт, 2005. – С. 147–161.
8. Филатова А. Н., Дмитриева М. С., Алексеев С. А. О существовании пределов абстрагирования и их роль в развитии научного знания // Философское наследие и современность: Сб. науч. работ. – М.: МГГУ, 2008. – С. 59–75.
9. Дмитриева М. С. Об экстраполяции метода и развитии теории // Проблемы методологии и логики науки: Ученые записки ТГУ. – Томск, 1975. – № 90. – Вып. 8. – С. 107–114.
10. Дмитриева М. С., Алексеев С. А., Филатова А. Н. О пределе абстрагирования в метанауке // Ученые записки Таврического Национального университета им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2008. – Т. 21 (60). – № 3. – С. 137–142. – (Серия «Философия. Социология»)
11. Горский Д. П. Вопросы абстракции и образование понятий. – М.: Наука, 1964. – С. 282–283.
12. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – С. 372.
13. Морен Э. Метод. Природа природы. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – С. 131–134.
14. Анохин П.К. Теория функциональной системы // Успехи физиологических наук, 1970. – № 1. – С. 19–54.
15. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем // Принципы системной организации функций. – М.: Наука, 1973. – С. 5–61
16. Лекторский В.А. Деятельностный подход: смерть или возрождение? // Вопросы философии, 2001. – № 2. – С. 56–65.
17. Мотрошилова Н. Гражданское общество: философское понятие и практика // Российская философская газета. – № (7). – С. 2–4.

П. В. Скотний.
кандидат економічних наук,
старший викладач
Дрогобицького державного
педагогічного університету
імені І.Франка
м. Дрогобич

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ФІЛОСОФІЇ ЕКОНОМІКИ

В останні десятиліття в економічній теорії спостерігається методологічний бум, який актуалізує наукову пошукову діяльність. Оприлюднені в ряді монографій і багатьох статтях постпозитивістські, синергетичні, постмодерністські та інші методологічні підходи свідчать про нові перспективи економічного пізнання. Результатом такої інтелектуальної активності стало виокремлення проблеми філософії економіки як специфічної галузі економічної теорії. Завдяки цьому радикально розширилося предметне поле економічної методології, яке охопило сьогодні широкий спектр не лише власне методологічних, але й філософських проблем економічної науки. В такому випадку постає проблема методу і предмету філософії економіки.

Чи є коректною постановка питання про метод саме “філософії економіки”? Позитивна відповідь може бути тільки в тому випадку, якщо ми вияснимо основні риси методу самої філософії. Питання про те, як можлива філософія, якщо вона хоче бути науково обґрунтованим пізнанням, а не “розмовою про все”, досягнення і забезпечення повноти її предмету і є питання про метод.

Вже в межах античної філософії було вперше звернено увагу на взаємозв'язок результату і методу пізнання. Систематичне дослідження методу невід'ємне від генези експериментальної науки. Якщо в загальноприйнятому розумінні метод є способом досягнення мети, сукупністю прийомів та операцій теоретичного або практичного освоєння дійсності, а також людської діяльності, організованої певним чином, то в науці – це також і заданий співмірною гіпотезою шлях вченого до осягнення предмету вивчення. Метафізичне пізнання в Новий час породило філософські методи в науці, котрі як правило, опосередковуються іншими, більш окремими, частковими. Але саме вони (хоча і не завжди це усвідомлюється), задають загальну спрямованість дослідження, визначають принципи підходу до об'єкта, який вивчається, характер інтерпретації одержаних результатів тощо.

Як відомо, метод утворюється в ході рефлексії над об'єктною (предметною) теорією в певній метатеоретичній області всередині визначених “парадигматичних орієнтацій” (А. А. Грицанов) і закріплюються в принципах, нормах і методиках дослідження, реалізуючись через навик, вміння тощо. Сутністю науки є те, що вона діє належним методом, заручившись упевненістю у правильності свого способу дії. “Предметно правильний метод є шлях, – підкреслює Е. Корет, – яким “йдуть” (methodos) за предметом в його своєрідності” [4, с. 23]. Це стосується кожної науки, у тому числі усвідомлюється в контексті філософського аналізу економічної теорії.

Проблема методу “філософії економіки” актуалізується тим, що не вирішена проблема її предмету. Кожна окрема наука як наука можлива лише в горизонті цілісного людського світу, щоб мати можливість розмежовувати окремі сфери дослідження і розвивати відповідні методи. Тому питання про можливість “філософії економіки” як окремої науки не відноситься до її предметної сфери і не може бути вирішене за допомогою її власного методу. Це проблема, яка перебуває в основі кожного конкретно-наукового дослідження. Але навіть перше обґрунтування можливості науки не може входити в сферу конкретної науки, оскільки це концепція тієї науки, котра повинна обґрунтовувати із своєї основи перші передумови будь-якого знання і будь-якої науки. Такою цілісною наукою і є філософія, котра розповсюджується “на все, що взагалі є” [4, с. 23]. Отже, філософія здатна розуміти саму себе і обґрунтувати себе в сутності і можливості економічного знання як способу досягнення світу.

Стосовно методу “філософії економіки”, то вона не є предметом економічного дослідження, оскільки завдання економічної теорії інші. Якщо ж ми говоримо про філософію, то вона, як основна наука, може робити запити про суще і знання про суще. Тому, якщо питання про можливість філософії саме є філософською проблемою, то це ж можна сказати і про “філософію економіки”. Іншими словами, оскільки можливість філософії конкретно конститується можливістю відповідно з предметом, то і питання про метод філософії саме вже є філософською проблемою, оскільки входить в коло її власних завдань. Таким чином, рефлексивне визначення методу “філософії економіки” співпадає з предметним самообґрунтуванням “філософії економіки”, яке повинно розумітися з основи її можливості і бути виправданим її способом дії в конкретиті економічного пізнання.

Цілісність економічного процесу не може бути описана з точки зору лише одного часткового, окремого філософського методу, виробленого в межах того чи іншого філософського напрямку: матеріалізму, ідеалізму, позитивізму,

феноменології, екзистенціалізму тощо. Філософське дослідження економіки, в такому випадку, має враховувати всю актуально можливу сукупність етапів індивідуального та суспільного духовного розвитку, однак не “розчиняючись” в ньому, а осмислюючи за допомогою методів і підходів, вироблених в усій багатоманітності філософських концепцій. Метод “філософії економіки” не є умовністю, фікцією або “конвенційною мовою” по відношенню до дійсності як “речі в собі”, а повинен ґрунтуватися на повних закономірностях, які властиві для економічної, отже, і соціальної дійсності. Адже теоретичний вибір суб’єктом предмету дослідження не суто довільна дія, а спирається на певні об’єктивні інваріанти: матриці, визначені теоретичні синтези, категоріальні структури мислення тощо, які об’єктивні за своїм механізмом впливу на оточуючу їх реальність [1, с. 136].

Метод науки пов’язаний з предметом і повинен бути йому відповідним. Пізнання предмету, таким чином, випереджає визначення методу. Предмет повинен бути відомий, щоб з ним можна було узгоджувати метод подальшого дослідження. Якщо в емпіричних науках предмет знайдений і вже первісно відомий, то у “філософії економіки” він вимагає уточнення і конкретизації. Це тим більш важливо, оскільки предмет філософії, як це зазначалося вище, має свої окреслення. Щоправда, специфіка полягає в тому, що формат філософії не підлягає емпіричній перевірці, як би цього інколи не хотілося і на які практичні експерименти ми не погоджувалися або сподівалися.

Доречною є дещо інша точка зору на проблему “методу” і “предмету”. Виходячи з того, що наука і наукові знання трансцендентні (тобто не емпіричні), Ю. М. Осипов робить висновок про їх невизначеність. Відповідно він дуже обережний у визначенні предмету “філософії господарства”. Предмет у неї є, але одночасно немовби і немає. Але немає умовно. Тому “наявність предмету також умовна. Хочеш, є, не хочеш, немає. Все залежить від того, хто пізнає. Тут воля. Ніхто нічого нікому тут не нав’язує і нав’язати не може”[5, с. 41]. Автор в цьому випадку виходить із сутності філософії, яка ніколи не зупиняється на остаточності тих чи інших визначень. Потрібне не заучування, а розуміння, міркування, які поєднанні з переживаннями. Власне міркування з власним переживанням – душею і серцем. Предмет окреслений, але він не нав’язується. “Філософія господарства” не наполягає на якомусь визначеному для себе предметі, оскільки хоче залишатися “вільним знанням, повним невизначеності і трансцендентності”[5, с. 41]. Тут для нас важливим є те, що в межах даного підходу можна говорити про предмет “філософії економіки”. Його сутність в контексті означеного підходу визначається діяльністю філософського мислення, котре має свій спосіб, підходи, методи, виміри,

виявляючи множину своїх інтенцій в реаліях господарського життя і економічного знання про нього [1, с. 137].

Аналогічними є також міркування і про метод “філософії господарства”. Тут також свобода розмислу, “не наполягання”. І хоча філософія господарства віддає перевагу вільному міркуванню і вільним побудовам, у неї є свої орієнтації, які диктуються як предметом (“не-предметом”), так і самим пізнавальним процесом. “Філософ господарства” може не турбуватися про метод, оскільки “цінність методу не в методі, а в його результаті, який досягається шляхом і в рамках філософських міркувань сам собою – без спеціально розробленого і застосованого механічного методу. Хоча метод є, і він міститься в “органіці” філософського міркування, сутність цього методу (полілектичного) полягає у вмінні аналізувати з будь-якими гаммами смислів, із всією квітучою складністю буття, із всією його цілісністю” [5, с. 42]. Отже, автор, виходячи з “гнучкості” філософських трактувань, вважає, що метод пізнання не має ніякого значення для філософії, яка є всім: знанням, пізнанням, предметом, методом.

Чи можна подібним чином міркувати про метод “філософії економіки”? Очевидно, не зовсім, оскільки філософія і економіка не тотожні в своїх пізнавальних цілях, що і змушує, зрештою, провести лінію розподілу між філософією і економікою, і в першу чергу завдяки відмінностям між пізнавальними цілями цих сфер пізнання. Філософія не може стати закінченим знанням, яке не підлягає оновленню, причому по всьому об’єму. Певна “істинність” – смерть для філософії, хоча дуже багато в ній вважається істиною і надовго залишається незмінним. Але філософія не повинна бути прив’язана ні до жодної – навіть самої досконалої – концептуальної побудови. Свобода у філософії – фундаментальний принцип її буття і умова її життєздатності [1, с. 138].

У філософії, котра виникає (як і кожна наука) на ґрунті усвідомлення протилежності видимої, уявної справжньої, істинної реальності, явища, дані в чуттєвих сприйняттях сутності, досягаються розумом. Однак, на відміну від науки, філософія прагне довести цю ситуацію до граничного вирішення, надати їй абсолютного характеру. Протиставляючи видимість реальності, явище сутності, вона прагне “дійти до краю” і подумки досягти такої точки, де “реальність уже не перетворюється на видимість, а істина набуває безумовного характеру” [3, с. 24]. Так з’являється поняття останньої (остаточної) кінцевої реальності. Філософія, в силу своєї неоднозначності, розмаїття, динамічності, нічого не стверджує в якості чогось остаточно безумовного.

Без сумніву, в силу цього метод “філософії економіки” має місце і повинен знайти певні окреслення. Як спосіб і принцип пізнання, він повинен

враховувати стан економічної теорії – в історії і особливо сьогодні. Воно характеризується низкою методологічних і концептуальних переворотів: маржинальних, кейнсіанських, інституційних, постмодерністських, синергетичних тощо. Органічна заповнюваність методологічних підходів обумовлена необхідністю “включення” загальнолюдських цінностей у об’єктивність значень цінностей смислового характеру. Філософський метод в процесі дослідження має враховувати не тільки експотенційне зростання теоретико-економічного дискурсу, але й конкретний смисловий контекст економічної думки тієї чи іншої епохи, який ми включаємо у наш розгляд для розв’язання актуальних проблем сучасності.

Метод “філософії економіки” визначається філософським мисленням, котре дає змогу здійснити предметно-регулятивний аналіз змісту та аспектації економічних вчень, особливо їх позамежові “надчуттєві” (трансцендентні) поняття. Останні “відіграють конструктивну роль у пізнавальному процесі, виступаючи як організуючі і спрямовуючі сили, як цілі і регулятивні принципи цього процесу, показуючи його скерованість до остаточної досконалості, тобто символізуючи вищі цілі пізнання” [1, с. 140].

На відміну від економічної теорії, а особливо від економічних наук, “філософія економіки” зовсім не прагне повідомляти або доводити щось зовсім нове, чого б ми не знали раніше. Вона повинна виявляти те, що вже було “відомо”, але не було чітко “пізнане”. Мова йде про вже відоме, зрозуміле із самого себе, але тим не менш яке неправильно тлумачиться і яке вимагає ретельного вивчення. Цього можна досягти – в межах методу – завдяки “опосередкуванню безпосередності”, оскільки все “на небі і на землі” виступає єдністю “безпосереднього і опосередкованого” (Г. Гегель).

Елементом методу “філософії економіки” можна назвати і апіорний синтез. Філософські висловлювання є “синтетичні судження а пріорі”, вважав І. Кант. Він встановив, що ні аналітичні, ні синтетичні судження а пріорі не можуть обґрунтувати науку, тим більше, зокрема, метафізику як науку. “Аналітичні судження”, як судження пояснення, а не розширення знання, не ведуть до прогресу пізнання; стосовно “синтетичних суджень а пріорі”, то вони пов’язані лише з одиничністю і випадковістю, а тому не забезпечують всезагальність і необхідність, які, згідно І. Канту, повинні бути властиві кожному науковому, тим більше філософському висловлюванню. Тому “в основі повинні знаходитися “синтетичні судження а пріорі”, які висловлюють нове знання із всезагальною значимістю і необхідністю. Всі основоположні метафізичні висловлювання завжди є синтетичними” [4, с. 37]. По відношенню

до “філософії економіки” синтетичне судження а ргіогі як окремий метод відкриває шляхи виходу для нових вивчень сутності економічного знання.

Визначення методу “філософії економіки” є проблемою методології, яка розроблена як в економічній теорії, так і в філософії. Економічна теорія впродовж свого історичного розвитку плідно використовувала не тільки емпіричні, але й загальнофілософські методи пізнання. Філософія користується методами загальними. Звідси можна допустити, що “філософія економіки” акцентує дослідницьку увагу на логічному, дедуктивному, індуктивному та інтуїтивному методах, які знаходяться в основі дискурсу (дискурсивного мислення). Як філософія має свій власний метод, який об’єднує всі показники внутрішнього і зовнішнього досвіду, досягаючи тим самим переваги можливості дискурсу, так і “філософія економіки” повинна мати свої методологічні пріоритети. Враховуючи значення кантівського синтетичного судження а ргіогі, таким методом можна визначити інтуїцію, котра розширює межі дискурсу.

Інтуїція – це не тільки один із способів ірраціонального пізнання. Як метод, вона є результат інтроспекції – самоспостереження, вивчення мислення людиною, котра сама переживає власні процеси переживання та усвідомлення. Вона спрямовує розум всередину мислення в процесі концентрації уваги на якому-небудь об’єкті (предметі, теорії), вилученому з кола інших об’єктів. Сфера філософської дієвості інтуїції обмежена, немає чистої інтуїції, як такої, вона переходить в дискурс, вірніше, переносить свої об’єкти на “зовнішність” свідомості, тобто на його “поверхню” (super-ego по З. Фрейдю). Завдяки цьому дискурсивне мислення одержує новий матеріал, а зовнішній досвід доповнюється внутрішнім. “Філософія економіки”, досліджуючи об’єкти “економічного світу”, застосовуючи метод інтуїції, одержує можливість поглибленого проникнення в їх сутність як феноменів економічного буття, що вивчаються [1, с. 142].

Метод інтуїції застосовується тоді, коли розум стає нездатним в індуктивній і в дедуктивній побудовах знання. Розум, з точки зору А. Бергсона, не може проникнути у внутрішню сутність речей, а охоплює лише зовнішню сторону об’єкта. В “корінь” речей проникає лише інтуїція, завдяки їй “схоплюється” дійсність, встановлюється контакт буття з життям. Інтуїція є пізнавальним органом сутності речей і ключем до філософії. Вона здатна до безпосереднього охоплення об’єкта, споглядального знання.

Значення інтуїції як методу “філософії економіки” хоча й не викликає сумніву, але обмежене. Інтуїція є “спалах світла” в підсвідомості, котра переносить в свідомість лише певний образ або бачення філософського принципу, а не увесь принцип в цілому. В інтуїції немає подолання суб’єкт-об’єктності, як при спогляданні. Але цей “спалах” дозволяє відкрити для

пізнання нові світи, побачити інші сторони проблеми, яка досліджується. Короткочасне осяяння інколи значно більш вагоміше, чим тривала, клопітка дослідницька робота. Для “філософії економіки” інтуїція повинна стати внутрішнім станом, який викликається інтенцією “зосередженого інтелекту”, коли він дистанціюється від мислення, від дискурсу, і збирає себе в концентрації. Посилюючись таким чином, інтелект проникає в підсвідомість, вилучаючи звідти ідеї і концепти [1, с. 142].

Інтуїція як метод пізнання тим більше важлива для “філософії економіки”, оскільки є найбільш надійним способом проникнути в “трансцендентність” економіки, про що постійно наголошує у “філософії господарства” Ю.М. Осипов. “Вартість є економіка, а економіка є вартість; вартість пізнається як трансцендентна цілісність (як музика, котра йде з середини), вартість ніяк не матеріальна, хоча і вселяється в матеріальні речі, а якщо і матеріальне, то по-особливому: невидимо, невідчутно, нефіксовано...” [5, с. 206]. “Трансцендентне” проходить “червоною ниткою” крізь всю “філософію господарства”. Вона “розлита” у всьому світі, по всіх частинам, структурам і просторам. Кожна людина, яка пізнає, діє, господарює, творить, має справу, так чи інакше, з трансценденцією. Трансцендентне є тією “частиною” світу, котра хоча і проявлена в оточуючій дійсності, але сама по собі зовнішністю не є. Її можна назвати “внутрішністю”, “софійністю”, “глибинністю” світу. Ця таємнича “частина” світу просто так людині недоступна. І чим далі від поверхні світу до його глибини, тим таїна стає все більшою, “і в самій глибині (висоті) панує абсолютна трансценденція, яка людиною взагалі ніяк не схоплюється, а лише помічається” [5, с. 318].

Як інакше можна проникнути в глибини трансцендентного, ніж за допомогою методу інтуїції? Адже воно лежить за межами досвіду і недосяжне розумному пізнанню, перебуває поза сферою чуттєво-розсудкового змісту пізнання. Дійсність, як і наука, є динамічною, рухомою і не дає себе реконструювати в “закостенілості” понять. Останні не можуть проникнути в трансцендентне, що власне завжди “відлякувало” від нього, переводило його в поняття релігійного пізнання і досвіду. Але інтуїція, як інтелектуальне проникнення в предмет економіки, проникнення в її сутність з середини, дозволяє відкрити не лише інші сторони економічного сущого, але і максимально проникнути в його трансценденцію. В поєднанні з іншими загальнофілософськими методами і принципами пізнання, метод інтуїції створює нові можливості рефлексії стосовно сущого економічного буття (світу економіки).

Таким чином, “філософія економіки” демонструє цілий спектр нових методологічних підходів до пізнання економічної реальності і знання, котре є її виразом. В цьому її продуктивність і концептуальний смисл, в якому формуються нові смисли нової епохи.

Список використаної літератури

1. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К., 2007.
2. Геєць В. М. Перехідна економіка. – К., 2004.
3. Гусєв В. І. Вступ до метафізики. – К., 2004.
4. Корет Э. Основы метафизики. – К., 1998.
5. Осипов Ю. М. Философия хозяйства. – М., 2001.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНА ТА СВІТ НА ШЛЯХУ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

*Гжегож Ковальський,
доктор наук, професор
Люблінського Католицького університету
імені Івана Павла II,
факультет правничих та економічних наук
у Томашові Любельському
Республіка Польща*

ЗАСАДИ СОЛІДАРНОСТІ В КОНСТИТУЦІЙНІЙ РЕГУЛЯЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ФІНАНСІВ У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩІ (ВИБРАНІ ПИТАННЯ)

1. Przyrodzona godność człowieka, jego prawo do wolności oraz obowiązek solidarności z innymi są tymi zasadami, których poszanowanie ma stanowić niewzruszoną podstawę Rzeczypospolitej Polskiej. Do ich poszanowania ustrojodawca wzywa wszystkich stosujących Konstytucję¹ będącą prawami podstawowymi państwa polskiego. Owi wszyscy stosujący ustawę zasadniczą to nie tylko władze publiczne, ale również podmioty prywatne. Dodatkowo ustrojodawca określa cel stosowania konstytucyjnych postanowień, którym jest dobro Trzeciej Rzeczypospolitej (vide: zd. 2 Wstępu do Konstytucji). Stanowiące fundament Polski zasady godności, wolności i solidarności wskazują na pewien eklektyzm aksjologiczny Konstytucji wyrażający się w nawiązywaniu przez jej postanowienia do systemów wartości chrześcijańsko-demokratycznych, liberalno-demokratycznych oraz socjal-demokratycznych², nie przeciwstawiając jednakże ich sobie, lecz harmonijnie łącząc i odpowiednio wyważając³.

Te trzy paradygmaty – godności, wolności i solidarności - stanowią fundament polskiej państwowości, na których ma się opierać ustrój Rzeczypospolitej Polskiej w każdym jego wymiarze – politycznym, społecznym, gospodarczym, i które mają być urzeczywistniane w życiu państwa i jego społeczeństwa. Ustrojodawca nie wyróżnia żadnego z pośród nich przyznając większe znaczenie któremukolwiek względem pozostałych. Godność, wolność i solidarność mają być urzeczywistniane dla dobra Rzeczypospolitej Polskiej. Należy więc traktować te determinanty ustroju państwowego łącznie, w sposób kompleksowy, a ponadto w ich wzajemnym powiązaniu i oddziaływaniu na siebie, a także uzupełnianiu się, czyli w sposób

---

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997r. (Dz. U. z 1997r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

² Zob. W. Kręcis, W. Orłowski, *Przygotowanie, uchwalenie i ogólna charakterystyka Konstytucji z 1997r.*, [w:] *Polskie prawo konstytucyjne*, red. W. Skrzydło, Lublin: Wydawnictwo Morspol 2002, s. 100-101.

³ G. Kowalski, *Prorodzinny charakter polityki gospodarczej państwa w świetle postanowień Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Сім'я і економіка*, (w druku).

komplementarny zarazem. Stąd w życiu państwowym musi być szanowana godność osoby ludzkiej, co wymaga zapewnienia jej również określonej sfery autonomii obejmującej także wolność człowieka¹. Jednocześnie swoboda ta nie może być nieograniczona, gdyż w przeciwnym razie przerodziłaby się w dowolność postępowania naruszającą wolność innych osób, a co za tym idzie również ich godność. Godność człowieka jednak to nie tylko zagwarantowana sfera jego autonomii, ale także życie w takich warunkach materialnych, które tej godności nie będą uchybiać (naruszać jej), poprzez stworzenie człowiekowi szansy na pełny rozwój osobowości w ramach środowiska kulturowego i cywilizacyjnego, w jakim funkcjonuje². Aby zapewnić ten wymiar przestrzegania godności człowieka często może okazać się niewystarczającym brak wtrącania się w jego życie innych podmiotów (zapewnienie człowiekowi określonej sfery autonomii), a wręcz przeciwnie konieczne będzie dokonanie określonej interwencji z zewnątrz by ową godność poszanować. Dlatego ze stanowiącą jeden z wymiarów godności wolnością wiąże się nie tylko zakaz szkodenia innym (naruszania ich wolności), lecz również nakaz pomagania innym wynikający z obowiązku solidarności z nimi. Oczywiście, wspomniany obowiązek nie może zbyt głęboko ingerować w wolność człowieka, tak by nie przekreślać jego godności poprzez zniewolenie jednostki pozbawiając jej autonomii (naruszając godność).

2. Solidaryzm społeczny w postanowieniach Konstytucji jest na tyle silnie akcentowany, że daje podstawy niektórym autorom do wyodrębnienia go jako jednej z zasad ustrojowych. Solidaryzm to społeczno-polityczny kierunek, u podstaw którego leży założenie o naturalnej wspólnocie interesów wszystkich warstw społeczeństwa, niezależnie od występujących w nim faktycznych różnic między tymi warstwami, czy też poszczególnymi członkami wspólnoty³. Według D. Dudka, zasada solidaryzmu i sprawiedliwości społecznej należy do naczelných zasad konstytucyjnych, które określają ustrój polityczny, reguły sprawowania władzy oraz podstawy organizacji społecznej w państwie. Obowiązek solidarności z innymi, o którym mowa we Wstępie do Konstytucji stanowi regułę o charakterze moralnym odnoszącą się do współżycia społecznego, przez pryzmat której interpretować należy szczegółowe postanowienia ustawy zasadniczej jak również inne przepisy prawa

---

¹ Zob. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa: Liber 2004, s. 94; D. Dudek, *Zasad przyrodzonej godności człowieka*, [w:] *Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, red. D. Dudek, Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business 2009, s. 55. Podobnie też Trybunał Konstytucyjny np. w Wyroku z 30 września 2008 r. (K 44/07).

² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 4 kwietnia 2001 r. (K 11/00).

³ *Słownik wyrazów obcych*, red. E. Sobol, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2002, s. 1025.

obowiązujące w kraju. Zasadę solidaryzmu jako „moralną regułę koegzystencji społecznej” wyrażają również takie postanowienia Konstytucji jak¹:

- art. 1 mówiący o Rzeczypospolitej Polskiej jako dobru wspólnym wszystkich obywateli, z czym wiążą się zarówno ich prawa jak i obowiązki;

- art. 2 mówiący o Rzeczypospolitej Polskiej jako państwie urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej. Sprawiedliwość społeczna ukierunkowana jest na niwelowanie społecznych nierówności, jakie wynikają z nieuzasadnionego różnicowania statusu poszczególnych członków społeczeństwa. Będąc wyrazem pewnej wrażliwości i nieobojętności na los tych, którzy z pewnych względów znaleźli się w znacząco gorszej od innych pozycji ekonomicznej i społecznej, sprawiedliwość społeczna stanowi przejaw solidaryzmu²;

- art. 20 wskazujący na solidarność, dialog i współpracę partnerów społecznych jako jeden z filarów społecznej gospodarki rynkowej stanowiącej podstawę ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej. Społeczna gospodarka rynkowa determinuje taki model ustroju ekonomicznego kraju, w którym obok aspektów czysto ekonomicznych procesów gospodarowania uwzględnia się również ich wymiar socjalny (ludzki)³.

- art. 82-86 przewidujące obowiązki w postaci: wierności Rzeczypospolitej Polskiej i troski o dobro wspólne, którym jest państwo polskie; obrony ojczyzny; przestrzegania prawa; ponoszenia ciężarów i świadczeń publicznych (w tym podatków); dbałości o stan środowiska i ponoszenia odpowiedzialności za jego pogorszenie. Obowiązek troski o dobro wspólne zobowiązujący obywateli stosownie do ich możliwości do poświęcenia własnych interesów dla dobra wspólnego powinien być rozpatrywany w powiązaniu z art. 1 Konstytucji mówiącym o Rzeczypospolitej Polskiej jako dobru wspólnym wszystkich obywateli⁴.

Solidarność wyraża się nie w litości wobec tych członków wspólnoty, którzy z jakichś powodów znaleźli się w sytuacji upośledzenia (społecznego, ekonomicznego czy innego), lecz w stałej woli angażowania się w budowę dobra wspólnego oznaczającego dobro wszystkich i każdego zarazem. Nie da się go bowiem osiągnąć bez zaangażowania wszystkich oraz bez rezygnacji z własnych egoizmów⁵.

---

¹ D. Dudek, *Prawo konstytucyjne w zarysie. Wybór źródeł*, Lublin: Lubelskie Wydawnictwa Prawnicze 2002, s. 20. Zob. też Idem, *Zasada republikańskiej formy państwa*, [w:] *Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, red. D. Dudek, Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business 2009, s. 135.

² Zob. G. Kowalski, *Konstytucyjna zasada solidaryzmu społecznego w świetle nauczania Jana Pawła II*, [w:] *Roczniki Wydziału Nauk Prawnych i Ekonomicznych KUL*, T. V, z. 1 z 2009 r. (w druku).

³ Vide: G. Kowalski, „Ludzka twarz” swobody gospodarczej w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, [w:] *Człowiek a koncepcja zrównoważonego rozwoju*, red. B. Kościak, M. Sławińska, Warszawa: Wydawnictwo Wieś Jutra 2009, s. 20.

⁴ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck 2009, s. 414.

⁵ Jan Paweł II, *Solicitude rei socialis*, Warszawa: Katolicka Agencja Informacyjna – Kolekcja HACHETTE 2007, s. 52, 82-83.

Solidarność ukierunkowana jest na zabezpieczenie dobra wspólnego i rozwoju każdego człowieka w drodze wzajemnej współpracy wszystkich osób w ramach danej społeczności¹. W zależności od konkretnych uwarunkowań podejmowane starania na rzecz dobra wspólnego przyjąć mogą różnorakie formy – np. poczucia współodpowiedzialności za wspólnotę, przyczyniania się do pomnażania wartości i dóbr wspólnoty, współodpowiedzialności za innych członków wspólnoty, szczególnie tych znajdujących się w potrzebie². Zaangażowanie w budowę dobra wspólnego to obowiązek nie tylko poszczególnych jednostek czy grup społecznych (rządzonych), ale przede wszystkim rządzących, osób sprawujących funkcje publiczne zasiadających w takich czy innych organach władzy publicznej. Z tego względu solidarność stanowi podstawową zasadę każdej zdrowej organizacji politycznej³.

Wskazać tu jeszcze należy, iż Konstytucja odzwierciedla pewien konsensus społeczny, co do obowiązującego we wspólnocie systemu wartości⁴. Wartości w niej zawarte są więc tymi, których umacnianiem, przestrzeganiem oraz upowszechnianiem zainteresowane jest społeczeństwo⁵. Z normatywnego charakteru postanowień ustawy zasadniczej wynika zaś nakaz jej stosowania i przestrzegania odnoszący się w pierwszej kolejności do władz publicznych⁶. Nakaz ten odnosi się do do każdej sfery działalności państwa przybierającej postać stanowienia oraz stosowania prawa. Tak więc i działalność władz publicznych w sferze finansów publicznych powinna odpowiadać aksjologii konstytucyjnej obejmującej również tą wartość jaką jest solidaryzm społeczny.

3. Przechodząc do finansów publicznych należy tytułem wprowadzenia wskazać, że ich ustrój jest częścią ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej. Podstawą tego ostatniego jest społeczna gospodarka rynkowa oparta nie tylko na wolności działalności gospodarczej oraz własności prywatnej, lecz również solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych (art. 20 Konstytucji). Solidaryzm społeczny odnoszący się do ustroju gospodarczego państwa *in genere*, należy więc odnosić do finansów publicznych *in specie*. Tak zatem zasada

---

¹ T. Borutka, *Zasady życia społecznego*, [w:] Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania społecznego*, red. A. Zwoliński, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2005, s. 600.

² H. Skorowski, *Solidarność*, [w:] Jan Paweł II, *Encyklopedia nauczania społecznego*, red. A. Zwoliński, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2005, s. 474.

³ Zob. Jan Paweł II, *Centesimus Annus*, Warszawa: Katolicka Agencja Informacyjna – Kolekcja HACHETTE 2007, s. 25.

⁴ Por. E. Gdulewicz, W. Zakrzewski, *Źródła prawa konstytucyjnego*, [w:] *Polskie prawo konstytucyjne*, red. W. Skrzydło, Lublin: Wydawnictwo Mopol 2002, s. 30.

⁵ G. Kowalski, *Konstytucja RP w procesie upowszechniania wartości społecznych*, [w:] *Rola wartości moralnych w procesie socjalizacji i resocjalizacji*, red. J. Świtka, M. Kuć, I. Niewiadomska, Lublin: Wydawnictwo KUL 2005, s. 19-20.

⁶ Zgodnie z art. 7 Konstytucji, organy władzy publicznej działają na podstawie i w granicach prawa, które obejmuje również ustawę zasadniczą.

solidarności, która powinna być jednym z kryteriów interpretacji postanowień konstytucyjnych w procesie ich stosowania, determinuje również kierunek realizacji funkcji fiskalnej oraz redystrybucyjnej finansów publicznych w Rzeczypospolitej Polskiej. Pierwsza z tych funkcji wiąże się z pobieraniem i gromadzeniem przez państwo środków pieniężnych dla realizacji postawionych przed nim zadań. Druga z kolei przejawia się w świadomym oraz celowym wykorzystywaniu prawno-finansowych instytucji dla podziału tworzonego w państwie produktu krajowego brutto¹. Skoro Rzeczpospolita Polska ma urzeczywistniać zasady sprawiedliwości społecznej, a także dążyć do budowy i umacniania dobra wspólnego, to gromadzenie jak i wydatkowanie środków publicznych w ramach publicznej działalności finansowej (gospodarki finansowej) państwa winno mieć na względzie obie ww. wartości, tj. i sprawiedliwość społeczną i dobro wspólne, które to pojęcia genetycznie wiążą się z pojęciem solidarności będąc jej przejawem².

Finanse publiczne, które obejmują procesy łączące się z gromadzeniem oraz rozdysponowywaniem środków publicznych³ stanowią w Rzeczypospolitej Polskiej istotną materię konstytucyjną. Wskazuje na to ujęcie przez ustrojodawcę spraw z zakresu finansów publicznych w osobnym rozdziale X Konstytucji (art. 216-227) zatytułowanym właśnie „Finanse publiczne”. Poświęcenie im oddzielnej części w ustawie zasadniczej dobitnie świadczy o ich znaczeniu dla państwa. Patrząc przez pryzmat systematyki Konstytucji zgodzić się trzeba, że nie są to może sprawy najistotniejsze dla kraju i jego społeczeństwa - bo finanse publiczne zostały uregulowane „dopiero” w rozdziale dziesiątym spośród wszystkich trzynastu, jakie liczy ustawa zasadnicza – niemniej jednak na tyle ważne, że uzasadniały w ocenie ustrojodawcy ich wyodrębnienie w samodzielnym rozdziale. Choć trzeba pamiętać, że owo wyodrębnienie nie ma charakteru zupełnego, gdyż pewne kwestie z zakresu gromadzenia i wydatkowania środków publicznych są również zawarte poza rozdziałem X Konstytucji (zob. art. 84; art. 146 ust. 3 pkt. 4-6; art. 167-168 Konstytucji).

4. To co charakterystyczne dla rozdziału X Konstytucji to ustanowienie zasady wyłączności ustawy (zastrzeżenia ustawowego) dla regulowania wielu spraw z

---

¹ W. Wójtowicz, *Pojęcie finansów publicznych i prawa finansowego*, [w:] *Zarys finansów publicznych i prawa finansowego*, red. W. Wójtowicz, Kraków: Zakamycze 2005, s. 19-20; B. Brzeziński [i in.], *Prawo finansów publicznych*, Toruń: TNOiK „Dom Organizatora” 2008, s. 29.

² Jak sama nazwa wskazuje, finanse publiczne wiążą się z realizowaniem nie interesu prywatnego czy indywidualnego, lecz właśnie publicznego, ogólnego (B. Brzeziński [i in.], *Prawo finansów publicznych*, s. 24), który nawiązuje do dobra wspólnego.

³ W szczególności chodzi o gromadzenie dochodów i przychodów publicznych, wydatkowanie środków publicznych, finansowanie potrzeb pożyczkowych budżetu państwa, zaciąganie zobowiązań angażujących środki publiczne, zarządzanie środkami publicznymi oraz długiem publicznym, rozliczenia z budżetem Unii Europejskiej (vide: art. 3 Ustawy z 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych; Dz. U. z 2009 r. Nr 157, poz. 1240 z późn. zm.).

zakresu finansów publicznych. Konsekwencją tego jest, że materie objęte tą zasadą mogą być normowane jedynie na poziomie przynajmniej aktów ustawowych i że nie można tych spraw regulować aktami podustawowymi znajdującymi się w hierarchii polskich źródeł prawa niżej od ustaw, czyli aktami o niższej od nich mocy prawnej. Ustawy zaś pod względem ich legitymacji stanowią akty normatywne szczególnego rodzaju. Są to bowiem akty parlamentu – Sejmu i Senatu – w którym zasiadają posłowie i senatorowie będący przedstawicielami narodu (ust. 1 art. 95 oraz zd. 1 ust. 1 art. 104 i art. 108 Konstytucji). Narodu, który jest suwerenem władzy w Rzeczypospolitej Polskiej (dzierżycielem władzy zwierzchniej w państwie) i który sprawuje ją właśnie przez swych przedstawicieli lub bezpośrednio (art. 4 ust. 1-2 Konstytucji). Udział obywateli w sprawowaniu władzy stanowi przejaw ich poczucia współodpowiedzialności za sprawy państwa i jego społeczeństwa, a więc i za inne osoby¹. A zatem i zapewnienie w Konstytucji tego udziału należy uznać za wyraz chęci oparcia ustroju politycznego państwa m.in. na koncepcji solidaryzmu społecznego zakładającego współodpowiedzialność za drugiego człowieka.

W zakresie sprawowania władzy przez naród zasadą jest demokracja pośrednia (przedstawicielska), wyjątkiem zaś demokracja bezpośrednia². Samo zawarcie w Konstytucji zasady suwerenności narodu (ludu) stanowi odzwierciedlenie solidarystycznej koncepcji sprawowania władzy w państwie. Władza ta bowiem należy nie do jednostki, grupy osób bądź takiej czy innej klasy społecznej sprawującej ją we własnym imieniu i dla realizacji własnych interesów, lecz do wspólnoty, narodu rozumianego w aspekcie politycznym, czyli ogółu obywateli polskich. Tylko oni - obywatele Rzeczypospolitej Polskiej - mogą sprawować władzę w imieniu narodu w sposób pośredni lub bezpośredni (zob. art. 62 oraz 99 i 100 w zw. z art. 11 ust. 1 zd. 2 Konstytucji). Tak zatem sprawowanie władzy musi uwzględniać potrzebę realizacji interesów wspólnych dla całego społeczeństwa, wszystkich jego członków, co stanowi istotę solidaryzmu społecznego. Jak wskazuje M. Gulczyński, ust. 1 art. 4 Konstytucji mówiący o tym, że „Władza zwierzchnia w

---

¹ Por. M. Gulczyński, *Konstytucjonalizacja nowego ładu społecznego w Polsce*, [w:] *Zasady podstawowe polskiej Konstytucji*, red. W. Sokolewicz, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 1998, s. 251.

² Tak też Trybunał Konstytucyjny w Wyroku z 3 listopada 2006 r. (K 31/06). Demokracja bezpośrednia w Rzeczypospolitej Polskiej przyjmuje postać obywatelskiej inicjatywy ustawodawczej - art. 118 ust. 2 Konstytucji, a także referendum lokalnego, jakie może być przeprowadzone w sprawach dotyczących danej wspólnoty samorządowej - art. 170 Konstytucji, bądź referendum ogólnokrajowego przeprowadzanego fakultatywnie w sprawach: a) o szczególnym znaczeniu dla państwa - art. 125 ust. 1 Konstytucji; b) wyrażenia zgody na ratyfikację umowy międzynarodowej, na podstawie której Rzeczpospolita Polska przekazuje organowi lub organizacji międzynarodowej kompetencje organów władzy państwowej w niektórych sprawach - art. 90 ust. 3 Konstytucji; c) zatwierdzenia uchwalonych przez parlament zmian do rozdziału I, II lub XII Konstytucji - art. 235 ust. 6 Konstytucji. Bliżej zob. Ustawę z 24 czerwca 1999 r. o wykonywaniu inicjatywy ustawodawczej przez obywateli (Dz. U. z 1992 r. Nr 62, poz. 688), Ustawę z 14 marca 2003 r. o referendum ogólnokrajowym (Dz. U. z 2003 r. Nr 57, poz. 507 z późn. zm.) oraz Ustawę z 15 września 2000 r. o referendum lokalnym (Dz. U. z 2000 r. Nr 88, poz. 985 z późn. zm.).

Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu”, trzeba rozumieć w ten sposób, iż powinna ona być sprawowana nie tylko z optymalnym jego udziałem, ale też w jego imieniu oraz interesie. Przy czym im szersze możliwości współdecydowania przez obywateli o sprawach państwowych, tym większa ich współodpowiedzialność za nie oraz współaktywność w ich realizacji¹.

Twierdzenie o interesie ogólnym, publicznym a nie partykularnym jako celu sprawowania władzy potwierdzają również konstytucyjne postanowienia wyznaczające charakter mandatu posłów i senatorów będących przedstawicielami narodu. Zgodnie z tzw. fikcją reprezentacji, stanowiącą prawną podstawę klasycznego przedstawicielstwa (reprezentacji), przyjmuje się, że deputowani otrzymują od narodu upoważnienie do reprezentowania jego woli, a skoro tak, to wyrażona przez nich w parlamencie wola stanowi wolę narodu, *eo ipso* jest dla niego wiążąca². Klasyczna koncepcja przedstawicielstwa stanowi wyraz wiary we wspólnotę interesów całego narodu oraz wspólnotę interesów narodu i wyłonionej przez niego reprezentacji³. Posłowie i senatorowie skoro są przedstawicielami narodu, to ich mandat ma charakter uniwersalny. Reprezentują oni w parlamencie interesy nie tylko wyborców, którzy ich wybrali (czy też jedynie mieszkańców konkretnych okręgów wyborczych z których pochodzą), lecz całego społeczeństwa⁴. Ustrojodawca wyraźnie nawet zastrzega, że parlamentarzystów nie wiążą instrukcje wyborców (art. 104 ust. 1 zd. 2 i art. 108 Konstytucji). Co więcej, odpowiednio do przyjętych w ustawie zasadniczej rozwiązań prawnych posłowie i senatorowie w parlamencie nie zasiadają po to, by realizować własne indywidualne interesy czy też partykularne interesy grup (partii politycznych, stowarzyszeń, ruchów obywatelskich itp.), których ewentualnie są członkami i które reprezentują. Zgodnie z treścią roty ślubowania, jakie posłowie i senatorowie składają przed rozpoczęciem sprawowania mandatu, zobowiązują się oni m.in. do sumiennego i rzetelnego wykonywania obowiązków wobec narodu, do strzeżenia interesów państwa, do czynienia wszystkiego dla pomyślności ojczyzny i dobra obywateli (art. 104 ust. 2 i art. 108

---

¹ M. Gulczyński, *Zasada zwierzchnictwa narodu*, [w:] *Zasady podstawowe polskiej Konstytucji*, red. W. Sokolewicz, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 1998, s. 122.

² M. Granat, *Zasada reprezentacji politycznej*, [w:] *Polskie prawo konstytucyjne*, red. W. Skrzydło, Lublin: Wydawnictwo Morpol 2002, s. 122. Chodzi tu zatem o swoiste zachowanie polegające na tym, że przypisuje się całemu narodowi jako jego własne te działania, które są podejmowane przez relatywnie niewielką grupę osób w rzeczywistości powołanych do rządzenia państwem (E. Popławska, *Zasada rządów przedstawicielskich i formy demokracji bezpośredniej*, [w:] *Zasady podstawowe polskiej Konstytucji*, red. W. Sokolewicz, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 1998, s. 126).

³ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, s. 48.

⁴ Zob. K. Grajewski, *Odpowiedzialność posłów i senatorów na tle zasady mandatu wolnego*, Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business 2009, s. 40; I. Grądzka, *Zasada suwerenności narodu*, [w:] *Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, red. D. Dudek, Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business 2009, s. 193.

Konstytucji)¹. Wszystkie te postanowienia zawierają elementy koncepcji solidaryzmu społecznego podkreślając wymiar wspólnotowy a nie partykularny reprezentowanych przez posłów i senatorów interesów w parlamencie. Jest w nich bowiem mowa o dobru wspólnym², którego budowanie i umacnianie wymaga postawy solidarnościowej wyrażającej się w odpowiedzialności wszystkich za wszystkich³. Dlatego obowiązek troski o dobro wspólne, o którym mowa w art. 82 *in fine* Konstytucji należy odczytywać w kontekście nie tylko egzystencji tzw. zwykłego obywatela, ale również - a może nawet przede wszystkim - sprawowania władzy (rządzenia) odnosząc go także do osób znajdujących się u jej steru.

Ustrojodawca wymaga by w ustawie były regulowane takie sprawy z zakresu finansów publicznych jak:

- określenie sposobu, w jaki mają być gromadzone oraz wydatkowane środki finansowe na cele publiczne (ust. 1 art. 216 Konstytucji);

- określenie zasad i trybu nabywania, zbywania i obciążania nieruchomości, udziałów lub akcji oraz emisji papierów wartościowych przez Skarb Państwa, Narodowy Bank Polski i inne państwowe osoby prawne (ust. 2 art. 216 Konstytucji);

- określenie zasad i trybu, w jakim państwo może zaciągać pożyczki oraz udzielać gwarancji i poręczeń finansowych (ust. 4 art. 216 Konstytucji)⁴;

- określenie sposobu obliczania wartości rocznego produktu krajowego brutto oraz wartości państwowego długu publicznego (zd. 2 ust. 5 art. 216 Konstytucji);

- wyrażenie zgody na ratyfikację (także wypowiedzenie) umowy międzynarodowej dotyczącej znacznego obciążenia Rzeczypospolitej Polskiej pod względem finansowym (art. 89 ust. 1 pkt 4 Konstytucji);

- ustanowienie monopolu (ust. 3 art. 216 Konstytucji);

---

¹ Warto wskazać, że odmowa lub uchylenie się od złożenia ślubowania tej treści jest równoznaczne z zrzeczeniem się mandatu parlamentarzysty (vide: art. 104 ust. 3 i art. 108 Konstytucji oraz art. 2 ust. 3 i 4 Ustawy z 9 maja 1996 r. o wykonywaniu mandatu posła i senatora; t. jedn. Dz. U. z 2003 r. Nr 221, poz. 2199 z późn. zm.).

² Słusznie podkreśla się, że pojęcia dobra wspólnego nie należy utożsamiać z interesem politycznym czy dobrem rządzących (vide: B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, *Dobro wspólne versus konstytucyjne prawa i wolności jednostki*, Studia i Materiały Trybunału Konstytucyjnego, t. XVII, Warszawa 2003, s. 71; cyt. za D. Dudek, *Zasada republikańskiej formy państwa*, s. 136).

³ Ponadto stosownie do art. 1 Uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 17 lipca 1998 r. – Zasady Etyki Poselskiej (M. P. z 1998 r. Nr 24, poz. 338) posłowie na mocy składanego ślubowania, o którym mowa w art. 104 Konstytucji, kierują się w swojej służbie publicznej nie tylko obowiązującym porządkiem prawnym i ogólnie przyjętymi zasadami etycznymi, lecz również solidarną troską o dobro wspólne. Także zgodnie z będącą jedną z zasad etyki poselskiej zasadą bezinteresowności, posłowie przy wykonywaniu mandatu mają kierować się interesem publicznym i nie powinni wykorzystywać swojej funkcji do uzyskiwania korzyści dla siebie i osób bliskich (vide: art. 3 Uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej – Zasady Etyki Poselskiej). Czym innym jest natomiast zagadnienie na ile w rzeczywistości parlamentarzyści przy wykonywaniu mandatu faktycznie kierują się interesem ogółu a nie partykularnym.

⁴ Z tym, że zaciąganie pożyczek i udzielanie gwarancji oraz poręczeń finansowych przez państwo nie może prowadzić do przekroczenia przez państwowy dług publiczny wartości 3/5 wartości rocznego produktu krajowego brutto (art. 216 ust. 5 zd. 1 Konstytucji).

- nakładanie podatków i innych danin publicznych, określanie podmiotów, przedmiotów opodatkowania oraz stawek podatkowych, zasad przyznawania ulg, umorzeń oraz kategorii podmiotów zwolnionych od podatków¹ (art. 217 i art. 84 Konstytucji);

- określenie organizacji Skarbu Państwa oraz sposobu zarządzania jego majątkiem (art. 218 Konstytucji);

- budżet państwa, prowizorium budżetowe², zmiana budżetu państwa (ust. 1 i 3 art. 219, art. 221 Konstytucji);

- określenie zasad i trybu opracowania projektu budżetu państwa, stopnia jego szczegółowości, a także zasad, jakim winien odpowiadać projekt ustawy budżetowej i o prowizorium budżetowym (art. 219 ust. 2 *in principio* i 3 zd. 2 Konstytucji);

- określenie zasad i trybu wykonywania ustawy budżetowej (art. 219 ust. 2 *in fine* Konstytucji);

- określenie źródeł dochodów jednostek samorządu terytorialnego (ust. 3 art. 167 Konstytucji)³;

- określenie organizacji i zasad działania Narodowego Banku Polskiego, a także określenie szczegółowych zasad powoływania i odwoływania jego organów (ust. 7 art. 227 Konstytucji);

- określenie organizacji i trybu działania Najwyższej Izby Kontroli, która kontroluje m.in. podmioty sektora finansów publicznych (art. 203-204 oraz 207 Konstytucji).

Normowanie wskazanych spraw w ustawach pełni istotną funkcję gwarancyjną. Uniemożliwia bowiem ich uregulowanie w aktach podustawowych przez rząd, który może chciałby je niejednokrotnie dla potrzeb realizacji własnych celów politycznych, nie zawsze służących całemu społeczeństwu, unormować odmiennie od parlamentu.

5. Ustrojodawca wskazał również podmioty odpowiedzialne za prowadzenie związanej z finansami publicznymi polityki finansowej państwa obejmującej politykę

---

¹ Możliwość przyznawania ulg, zwolnień czy umorzeń w zakresie podatków mieści się w kategoriach urzeczywistniania zasad sprawiedliwości społecznej, o których jest mowa w art. 2 *in fine* Konstytucji, stanowiącej przejaw solidarności społecznej (por. C. Kosikowski, *Finanse publiczne w świetle Konstytucji RP oraz orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego (na tle porównawczym)*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2004, s. 202).

² Regulująca dochody i wydatki państwa w okresie krótszym niż rok ustawa o prowizorium budżetowy może być uchwalona tylko w wyjątkowych przypadkach. Zasadą jest regulowanie tych spraw w ustawie budżetowej obowiązującej przez okres całego roku (vide: art. 219 ust. 1 i 3 zd. 1 Konstytucji).

³ Decentralizacji władzy publicznej, o której mowa w art. 15 ust. 1 Konstytucji, i której następstwem jest dualizm administracji publicznej w postaci administracji rządowej i samorządowej, towarzyszy decentralizacja finansów publicznych (vide: A. Borodo, *Polskie prawo finansowe, zarys ogólny*, Toruń: TNOiK „Dom Organizatora” 2007, s. 25; J. Serwacki, *Konstytucyjne założenia ustroju finansów samorządu terytorialnego i ich realizacja w ustawodawstwie*, [w:] *Samorząd terytorialny. Zasady ustrojowe i praktyka*, red. P. Sarnecki, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2005, s. 141).

fiskalno-budżetową oraz monetarną, a polegającej na ustalaniu w sferze działalności finansowej określonych celów (zadań) i środków służących ich urzeczywistnieniu¹.

Sprawy z zakresu polityki fiskalno-budżetowej należą przede wszystkim do Rady Ministrów (rządu). To ona prowadząc wewnętrzną i zewnętrzną politykę kraju, na zasadach określonych w Konstytucji i ustawach w szczególności chroni interesy Skarbu Państwa², uchwała projekt budżetu państwa, z czym wiąże się jej wyłączne prawo do wniesienia projektu ustawy budżetowej (i o prowizorium budżetowym), kieruje wykonaniem budżetu państwa, uchwała zamknięcie rachunków państwowych, a także sprawozdanie z wykonania budżetu, z czym z kolei łączy się obowiązek przedstawienia w ciągu pięciu miesięcy od zakończenia roku budżetowego tego sprawozdania Sejmowi do rozpatrzenia wraz z informacją o stanie zadłużenia państwa (art. 146 ust. 1 i 4 pkt. 4-6, art. 221, art. 226 ust. 1 Konstytucji)³. Ów element solidarystyczny w realizacji przez rząd polityki fiskalno-budżetowej przejawia się w jego odpowiedzialności politycznej (parlamentarnej) przed Sejmem (vide: art. 157 Konstytucji) złożonym z przedstawicieli narodu, którzy reprezentują jego interesy. Odpowiedzialność ta może bowiem być egzekwowana także z innych przyczyn niż naruszenie przez Radę Ministrów prawa. Powodem odwołania rządu może być również dokonana przez większość sejmową krytyczna ocena jego działalności z punktu widzenia urzeczywistniania przez niego (a raczej braku urzeczywistniania lub urzeczywistniania w niedostatecznym stopniu) owej konstytucyjnej zasady solidaryzmu społecznego (dobra wspólnego, zasad sprawiedliwości społecznej).

Należy wskazać, że Rada Ministrów politykę państwa prowadzi w oparciu o ustawę budżetową, której projekt wnosi do Sejmu na zasadzie wyłączności, a którą uchwała parlament (zob. art. 219- 223 Konstytucji). Jak wskazał Trybunał Konstytucyjny, treść budżetu nie może całkowicie abstrahować od realizacji wyraźnie nakazanych przez Konstytucję zadań państwa, musząc przewidywać środki na ich finansowanie⁴. Pośród zadań tych można odnaleźć szereg takich, które wyrażają postawę solidarności społeczeństwa względem tych jego członków, którzy znajdują się w gorszej sytuacji ekonomicznej czy społecznej od innych. Tytułem przykładu należy wymienić otaczanie specjalną opieką weteranów walk o

---

¹ A. Borodo, *Polskie prawo finansowe, zarys ogólny*, s. 37.

² Ochrona interesów Skarbu Państwa nie oznacza bezwzględnego zakazu nieodpłatnego przekazywania jego aktywów w pewnych sytuacjach, np. gdy chodzi o realizację dobra wspólnego jest to dopuszczalne (B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, s. 698).

³ W ciągu 90 dni od przedłożenia wspomnianego sprawozdania Sejm po jego rozpatrzeniu (oraz zapoznaniu się z opinią Najwyższej Izby Kontroli w przedmiocie absolutorium dla Rady Ministrów) podejmuje uchwałę o udzieleniu bądź odmowie udzielenia absolutorium dla rządu, przy czym odmowa jego udzielenia nie rodzi po stronie premiera obowiązku podania rządu do dymisji (zob. art. 162, art. 204 ust. 1 pkt 2, art. 226 ust. 2 Konstytucji).

⁴ Zob. Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 13 listopada 1996 r. (K 17/96).

niepodległość, objęcie zabezpieczeniem społecznym osób niezdolnych do pracy i bezrobotnych, objęcie szczególną opieką zdrowotną osób niepełnosprawnych oraz udzielanie im pomocy w zabezpieczeniu egzystencji, przysposobienia do pracy oraz komunikacji społecznej, przyznanie prawa do szczególnej pomocy rodzinom znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, przyznanie dziecku pozbawionemu opieki rodzicielskiej prawa do opieki i pomocy ze strony władz publicznych, prowadzenie polityki sprzyjającej zaspokajaniu potrzeb mieszkaniowych obywateli oraz zmierzającej do ich pełnego i produktywnego zatrudnienia (zob. art. 19, art. 65 ust. 5, art. 67, art. 68 ust. 3, art. 69, art. 71 ust. 1, art. 72 ust. 2, art. 75 ust. 1 Konstytucji). Tak więc ani Rada Ministrów przedstawiając projekt ustawy budżetowej do Sejmu, ani też parlament uchwalając budżet państwa w formie ustawy, nie powinny pomijać w tych aktach wydatków ze środków publicznych na realizację konstytucyjnych postanowień wyrażających solidarność państwa i społeczeństwa z tymi jego członkami, którzy z jakichś powodów znaleźli się w sytuacji upośledzenia.

Za politykę monetarną (pieniężną i kursu walutowego) odpowiedzialny jest natomiast głównie Narodowy Bank Polski będący centralnym bankiem Rzeczypospolitej Polskiej. Stosownie do postanowień ust. 1 art. 227 Konstytucji Narodowy Bank Polski odpowiada za wartość pieniądza polskiego¹, posiada na zasadzie wyłączności prawo ustalania i realizowania polityki pieniężnej² oraz emisji pieniądza³. Zadania te stanowią wyraz ochrony przez państwo wspólnych interesów społeczeństwa poprzez m.in. czuwanie by nie doszło do spadku siły nabywczej

---

¹ Wskazuje się, że współcześnie zapewnienie stabilności pieniądza narodowego jest naczelnym celem każdego banku centralnego (C. Kosikowski, *Finanse publiczne w świetle Konstytucji RP oraz orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego (na tle porównawczym)*, s. 243). Przy czym realizacja tego celu nie powinna być pojmowana w kategoriach dążenia jedynie do wzrostu wartości pieniądza polskiego lub jej utrzymywania na stałym poziomie. Odpowiedzialność za wartość pieniądza polskiego obejmować może również prowadzenie polityki pieniężnej sprzyjającej wszechstronnemu rozwojowi gospodarczemu i podnoszeniu stopy życiowej obywateli (P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa: Liber 2000, s. 284).

² „Polityka pieniężna polega na oddziaływaniu na gospodarkę za pomocą regulowania rozmiarów emisji pieniądza. Polityka pieniężna jest domeną banku centralnego, działającego w charakterze władzy monetarnej powołanej do: ustalania celów gospodarczych, jakie mają być osiągnięte za pomocą tej polityki; kwantyfikowanie łącznych rozmiarów emisji pieniądza prowadzących do osiągnięcia tych celów; wybieranie skutecznych instrumentów odpowiedniego regulowania tej emisji (...) Instrumentami polityki pieniężnej są zatem środki praktycznego działania, za pomocą których bank centralny reguluje ogólne rozmiary emisji pieniądza gotówkowego (pośrednio przesadzających o rozmiarach gotówkowych wpłat klientów do kas banków komercyjnych) oraz ogólne rozmiary zasobów pieniądza rezerwowego stawianych do dyspozycji banków komercyjnych” (J. Wolniak, [w:] *Finanse publiczne*, Warszawa: PWN 1999, s. 188; cyt. za Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 czerwca 2000 r.; K 25/99).

³ „Wyłączność prawa emisji pieniądza, o której mowa w powołanym art. 227 ust.1, oznacza, że w tym zakresie NBP działa w charakterze władzy monetarnej sterującej działalnością całego systemu bankowego, posługując się instrumentami finansowymi. W tym zakresie partycypuje on w emisji tzw. pieniądza centralnego, przede wszystkim w postaci depozytów *a vista* banków komercyjnych i budżetu państwa gromadzonych na ich rachunkach w banku centralnym oraz kredytów udzielanych państwu w celu sfinansowania deficytu budżetowego” (Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 czerwca 2000 r.; K 25/99).

pieniądza polskiego, z czym wiązałoby się zjawisko inflacji, której niekorzystne następstwa dotyczą zarówno bogatych jak i biednych członków wspólnoty, uderzając we wszystkie warstwy społeczne bez wyjątku¹.

Ustalanie założeń polityki pieniężnej - i to corocznie - należy do będącej jednym z organów Narodowego Banku Polskiego Rady Polityki Pieniężnej, która przedkłada te założenia do wiadomości Sejmowi jednocześnie z przedłożeniem przez Radę Ministrów izbie niższej polskiego parlamentu projektu ustawy budżetowej. Dodatkowo Rada Polityki Pieniężnej także każdego roku składa Sejmowi w ciągu 5 miesięcy od zakończenia roku budżetowego sprawozdanie z wykonania owych założeń polityki pieniężnej (ust. 6 art. 227 Konstytucji). Widać tu zatem pewną współpracę w zakresie prowadzonej w państwie polityki monetarnej pomiędzy reprezentującym wolę narodu (a więc i wspólne jego interesy) parlamentem a organem odpowiedzialnym za bezpośrednie kształtowanie tej polityki.

Warto ponadto odnotować, że ponad 2/3 składu Rady Polityki Pieniężnej kreuje reprezentujący interesu narodu parlament. W skład Rady Polityki Pieniężnej wchodzi bowiem jako jej przewodniczący Prezes Narodowego Banku Polskiego powoływany na 6 letnią kadencję przez Sejm na wniosek prezydenta, a także powoływane w równej liczbie przez Sejm, Senat i prezydenta² na taki sam okres osoby, które wyróżniają się wiedzą z zakresu finansów³ (ust. 5 art. 227 Konstytucji). Tak więc i w tym wypadku Sejm i Senat mają możliwość takiego ukształtowania składu personalnego organu odpowiadającego za politykę monetarną państwa, który będzie uwzględniał interesy całego społeczeństwa, a którego wyrazem interesów i dążeń jest parlament.

Wypada wskazać, że współdziałanie Narodowego Banku Polskiego w zakresie prowadzonej w państwie polityki finansowej obejmuje nie tylko, jak to wyżej wskazano Sejm, ale również i Radę Ministrów. Chociaż takiej kooperacji nie przewiduje Konstytucja wprost w odniesieniu do polityki finansowej państwa, to jednak wynika ona z postanowień ustawy zasadniczej zawartych w art. 10 ust. 1, mówiących o tym, że ustroj Rzeczypospolitej Polskiej opiera się nie tylko na

---

¹ Zgodnie z art. 3 ust. 1 Ustawy z 29 sierpnia 1997 r. o Narodowym Banku Polskim (t. jedn. Dz. U. z 2005 r. Nr 1, poz. 2 z późn. zm.) podstawowym celem działalności banku centralnego w Rzeczypospolitej Polskiej jest utrzymanie stabilnego poziomu cen przy jednoczesnym wspieraniu polityki gospodarczej Rady Ministrów, o ile jednak nie ograniczy to podstawowego celu Narodowego Banku Polskiego.

² Każdy z tych podmiotów powołuje po trzech członków Rady Polityki Pieniężnej (vide: art. 13 ust. 1 pkt 2 Ustawy o Narodowym Banku Polskim).

³ Muszą to być zatem osoby o właściwym, odpowiednio udokumentowanym wykształceniu z dziedziny finansów i prawa finansowego. Z przytoczonych postanowień Konstytucji wynika bowiem ograniczenie podmiotowe mające zapobiegać wprowadzaniu do składu osobowego Rady Polityki Pieniężnej osób, którym obca byłaby problematyka finansów, gdyż organ o którym mowa z założenia ma mieć charakter ekspercki (B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, s. 964).

podziale, ale i równowadze władz¹. Pomimo tego wymogu współdziałania, Rada Polityki Pieniężnej w jakiś sposób niewątpliwie ogranicza swobodę Rady Ministrów w zakresie prowadzenia polityki finansowej kraju. Będąc organem eksperckim kieruje się przede wszystkim wskazaniem wiedzy z zakresu finansów, a nie doraźnymi celami politycznymi², których pokusa realizacji przez rząd niejednokrotnie tylko po to, by zaspokoić oczekiwania społeczne i wzrost społecznego poparcia dla siebie jest znaczna.

6. Konkludując wskazać trzeba, że parlament, Rada Ministrów czy Narodowy Bank Polski i jego organy zaliczają się do podmiotów stosujących Konstytucję, o których mowa w jej Wstępie. Tak więc również one wykonując swoje konstytucyjne zadania i kompetencje w sferze finansów publicznych powinny kierować się dobrem Trzeciej Rzeczypospolitej Polskiej przy podejmowaniu działań w tym zakresie, czyniąc to z dbałością o zachowanie nie tylko ludzkiej godności i wolności, ale także obowiązku solidarności z innymi (zob. zd. 2 Wstępu do Konstytucji). Dobro Trzeciej Rzeczypospolitej Polskiej obejmuje pomyślność wszystkich obywateli, gdyż ich właśnie dobrem wspólnym jest państwo polskie zgodnie z art. 1 Konstytucji. W ten sposób solidaryzm społeczny staje się jedną z wytycznych przy wybieraniu kierunków działania przez organy władzy publicznej w sektorze finansów publicznych Rzeczypospolitej Polskiej. Pamiętać należy także, iż finanse publiczne państwa odzwierciedlają założenia ustroju politycznego oraz społeczno-gospodarczego kraju³, do których w Rzeczypospolitej Polskiej wszak zalicza się również w zakresie ustroju politycznego - zasadę suwerenności narodu, w zakresie ustroju społecznego - zasadę solidaryzmu społecznego, zaś w zakresie ustroju gospodarczego - zasadę społecznej gospodarki rynkowej opartej m.in. na solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych. Wszystkie zaś te zasady nawiązują do koncepcji solidaryzmu społecznego.

---

¹ Współdziałanie pomiędzy bankiem centralnym a rządem w niektórych sprawach przewiduje już *expressis verbis* Ustawa o Narodowym Banku Polskim (zob. m.in. jej art. 3 ust. 1, art. 23 ust. 2, art. 52 ust. 3). Przy czym Narodowy Bank Polski zachowuje daleko posuniętą niezależność wobec Rady Ministrów. Jest to niezależność personalna wyrażająca się w braku wpływu rządu na obsadę organów Narodowego Banku Polskiego - zob. art. 227 ust. 3 i 5 Konstytucji; niezależność finansowa będąca następstwem przyznania Narodowemu Bankowi Polskiemu osobowości prawnej oraz ustanowienia zakazu pokrywania deficytu budżetowego poprzez zaciąganie zobowiązań w banku centralnym - zob. art. 220 ust. 2 Konstytucji; a także niezależność funkcjonalna wyrażająca się w powierzeniu Narodowemu Bankowi Polskiemu na zasadzie wyłączności kompetencji w zakresie ustalania i realizowania polityki pieniężnej państwa - zob. art. 227 ust. 1 Konstytucji (A. Niezgoda, *Podstawy publicznego prawa bankowego*, [w:] *Zarys finansów publicznych i prawa finansowego*, red. W. Wójtowicz, Kraków: Zakamycze 2005, s. 388).

² Osoba zasiadająca w Radzie Polityki Pieniężnej będąca członkiem partii politycznej zobowiązana jest pod rygorem odwołania jej z tej funkcji do zawieszenia działalności w partii na okres swojej kadencji (art. 14 ust. 2 Ustawy o Narodowym Banku Polskim).

³ Por. A. Borodo, *Polskie prawo finansowe, zarys ogólny*, s. 24.

Literatura

1. Banaszak B. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej: Komentarz. – Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2009.
2. Borodo A. Polskie prawo finansowe, zarys ogólny. – Toruń: TNOiK „Dom Organizatora”, 2007.
3. Borutka T. Zasady życia społecznego, [w:] Jan Paweł II. Encyklopedia nauczania społecznego; red. A. Zwoliński. – Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2005.
4. Brzeziński B. [i in.], Prawo finansów publicznych. – Toruń: TNOiK „Dom Organizatora”, 2008.
5. Dudek D. Prawo konstytucyjne w zarysie. Wybór źródeł. – Lublin: Lubelskie Wydawnictwa Prawnicze, 2002.
6. Dudek D. Zasad przyrodzonej godności człowieka, [w:] Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej; red. D. Dudek. – Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2009.
7. Dudek D. Zasada republikańskiej formy państwa, [w:] Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej; red. D. Dudek. – Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2009.
8. Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne. – Warszawa: Liber, 2004.
9. Gdulewicz E., Zakrzewski W. Źródła prawa konstytucyjnego, [w:] Polskie prawo konstytucyjne, red. W. Skrzydło. – Lublin: Wydawnictwo Mopol, 2002.
10. Grajewski K. Odpowiedzialność posłów i senatorów na tle zasady mandatu wolnego. – Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2009.
11. Granat M. Zasada reprezentacji politycznej, [w:] Polskie prawo konstytucyjne, red. W. Skrzydło. – Lublin: Wydawnictwo Mopol, 2002.
12. Grądzka I. Zasada suwerenności narodu, [w:] Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej; red. D. Dudek. – Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business 2009.
13. Gulczyński M. Konstytucjonalizacja nowego ładu społecznego w Polsce, [w:] Zasady podstawowe polskiej Konstytucji; red. W. Sokolewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1998.
14. Gulczyński M. Zasada zwierzchnictwa narodu, [w:] Zasady podstawowe polskiej Konstytucji; red. W. Sokolewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1998.
15. Jan Paweł II. Centesimus Annus. – Warszawa: Katolicka Agencja Informacyjna – Kolekcja HACHETTE, 2007.
16. Jan Paweł II. Solicitudo rei socialis. – Warszawa: Katolicka Agencja Informacyjna – Kolekcja HACHETTE, 2007.

17. Kosikowski C. *Finanse publiczne w świetle Konstytucji RP oraz orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego (na tle porównawczym)*. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2004.
18. Kowalski G. „Ludzka twarz” swobody gospodarczej w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, [w:] *Człowiek a koncepcja zrównoważonego rozwoju*; red. B. Kościak, M. Sławińska. – Warszawa: Wydawnictwo Wieś Jutra, 2009.
19. Kowalski G. *Konstytucja RP w procesie upowszechniania wartości społecznych*, [w:] *Rola wartości moralnych w procesie socjalizacji i resocjalizacji*; red. J. Świtka, M. Kuć, I. Niewiadomska. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2005.
20. Kowalski G. *Konstytucyjna zasada solidaryzmu społecznego w świetle nauczania Jana Pawła II*, [w:] *Roczniki Wydziału Nauk Prawnych i Ekonomicznych KUL*, T. V, z. 1 z 2009 r. (w druku).
21. Kowalski G. *Prorodzinny charakter polityki gospodarczej państwa w świetle postanowień Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Сім'я і економіка* (w druku).
22. Kręcisław W., Orłowski W. *Przygotowanie, uchwalenie i ogólna charakterystyka Konstytucji z 1997r.*, [w:] *Polskie prawo konstytucyjne*; red. W. Skrzydło. – Lublin: Wydawnictwo Mopol, 2002.
23. Lewaszkiewicz-Petrykowska B. *Dobro wspólne versus konstytucyjne prawa i wolności jednostki*, *Studia i Materiały Trybunału Konstytucyjnego*. – Warszawa, 2003. – T. XVII.
24. Niezgoda A. *Podstawy publicznego prawa bankowego*, [w:] *Zarys finansów publicznych i prawa finansowego*; red. W. Wójtowicz. – Kraków: Zakamycze, 2005.
25. Popławska E. *Zasada rządów przedstawicielskich i formy demokracji bezpośredniej*, [w:] *Zasady podstawowe polskiej Konstytucji*; red. W. Sokolewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1998.
26. Serwacki J. *Konstytucyjne założenia ustroju finansów samorządu terytorialnego i ich realizacja w ustawodawstwie*, [w:] *Samorząd terytorialny. Zasady ustrojowe i praktyka*; red. P. Sarnecki. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005.
27. Skorowski H. *Solidarność*, [w:] *Jan Paweł II. Encyklopedia nauczania społecznego*; red. A. Zwoliński. – Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2005.
28. *Słownik wyrazów obcych*; red. E. Sobol. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.

29. Winczorek P. Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Warszawa: Liber, 2000.
30. Wolniak J., [w:] Finanse publiczne. – Warszawa: PWN, 1999.
31. Wójtowicz W., Pojęcie finansów publicznych i prawa finansowego, [w:] Zarys finansów publicznych i prawa finansowego; red. W. Wójtowicz. – Kraków: Zakamycze, 2005.

Akty normatywne

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997r. (Dz. U. z 1997r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.)
2. Ustawa z 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (Dz. U. z 2009 r. Nr 157, poz. 1240 z późn. zm.)
3. Ustawa z 14 marca 2003 r. o referendum ogólnokrajowym (Dz. U. z 2003 r. Nr 57, poz. 507 z późn. zm.)
4. Ustawa z 15 września 2000 r. o referendum lokalnym (Dz. U. z 2000 r. Nr 88, poz. 985 z późn. zm.)
5. Ustawa z 24 czerwca 1999 r. o wykonywaniu inicjatywy ustawodawczej przez obywateli (Dz. U. z 1992 r. Nr 62, poz. 688)
6. Ustawa z 29 sierpnia 1997 r. o Narodowym Banku Polskim (t. jedn. Dz. U. z 2005 r. Nr 1, poz. 2 z późn. zm.)
7. Ustawa z 9 maja 1996 r. o wykonywaniu mandatu posła i senatora; t. jedn. Dz. U. z 2003 r. Nr 221, poz. 2199 z późn. zm.)
8. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 17 lipca 1998 r. – Zasady Etyki Poselskiej (M. P. z 1998 r. Nr 24, poz. 338)

Orzecznictwo

1. Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 13 listopada 1996 r. (K 17/96)
2. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 30 września 2008 r. (K 44/07)
3. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 3 listopada 2006 r. (K 31/06)
4. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 4 kwietnia 2001 r. (K 11/00)
5. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 czerwca 2000 r. (K 25/99)

Анотація

Три принципи: гідності людини, свободи та солідарності – складають фундамент польської державності, на який спирається устрій Республіки Польської в кожному його вимірі – політичному, соціальному та господарському. Гідність людини – це не лише гарантія її автономії, але також

матеріальні умови життя, які не принижують особистість і створюють можливості для повного її розвитку в культурному та цивілізаційному аспектах.

Суспільні фінанси – це важлива частина ринкового господарського устрою Республіки Польської, заснованої не лише на свободі підприємницької діяльності і приватної власності, але також на солідарності, діалогові та соціальному партнерстві (Конституція, ст. 20). Принцип соціального солідаризму в фінансовому аспекті детермінує реалізацію фіскальної та редистрибуційної функцій суспільних фінансів.

Р. Ф. Пустовійт,
доктор економічних наук, доцент
Черкаського інституту банківської справи
Університету банківської справи
Національного банку України
м. Черкаси

ТРАНСПАРЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОЇ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ

Уроки нинішньої фінансової кризи засвідчили необхідність здійснення заходів, що дозволять в найближчий період подолати напруження на фінансових ринках та забезпечити фінансову стабільність в довгостроковій перспективі. При цьому, перш за все, необхідно відновити довіру до грошово-кредитних інституцій, що дозволить розв'язати проблему ліквідності та забезпечити ефективне функціонування фінансових посередницьких ринків. Ключову роль в цьому процесі повинні відіграти установи пруденційного контролю, аудитори, а також банківські й інші кредитні і фінансові інституції, у сенсі об'єктивного розкриття інформації щодо, як якості активів, так і транспарентності (прозорості) необхідної інформації для здійснення фінансових трансакцій. Зазначене дозволить фінансовим ринкам спрямовувати ресурси в реальний сектор економіки на підґрунті інвестиційних можливостей і тим самим сприяти підвищенню продуктивності та ефективності виробництва. За таких обставин саме достовірна інформація є ключовою складовою реалізації вищевказаних завдань та розглядається як основний засіб запобігання фінансовим кризам.

Авторитетні науковці підкреслюють, що саме незадовільна транспарентність фінансових ринків, упереджена економічна інформація, приховані дефекти фінансових систем, розмиті формулювання урядових політик призвели до втрати довіри до грошово-кредитних ринків та в кінцевому рахунку спровокували нинішню глобальну фінансову нестабільність.

Необхідно зазначити, що для розв'язання проблеми забезпечення прозорості фінансових ринків маємо значну кількість рекомендацій поважних агенцій. Так, в 1998 р. Консультативна група (G-22) підготувала «Звіт про транспарентність та підзвітність», де було запропоновано відповідні рекомендації для міжнародних і національних наглядових інституцій щодо інформаційного забезпечення та стандартів розкриття інформації. До зазначеного документу додамо: «Кодекс належної практики щодо забезпечення прозорості в грошово-кредитній і фінансовій політиці: декларація принципів» (запропонований

МВФ), «Базельські основні принципи ефективного банківського нагляду» (опрацьовані Базельським комітетом щодо банківського нагляду), «Задачі і принципи регулювання цінних паперів» (сформульовані міжнародною організацією – Комісія з цінних паперів), відповідні стандарти: Комітету з системи платежів та розрахунків, Міжнародної асоціації нагляду за страховою діяльністю, Міжнародного комітету зі стандартів бухгалтерського обліку (табл. 1).

Таблиця 1.

Ключові стандарти фінансових систем [1]

Об'єкт стандартизації	Стандарт	Відповідальна інституція
Макроекономічна політика і прозорість даних		
Транспарентність грошово-кредитної і фінансової політики	Кодекс належної практики щодо забезпечення прозорості у грошово-кредитній і фінансовій політиці	Міжнародний валютний фонд
Транспарентність податково-бюджетної політики	Кодекс належної практики щодо забезпечення прозорості в податково-бюджетній політиці	Міжнародний валютний фонд
Поширення даних	Спеціальний стандарт поширення даних (SDDS), а також система розповсюдження загальних даних (GDDS)	Міжнародний валютний фонд
Інституційна та ринкова інфраструктура		
Неплатоспроможність	Принципи і керівництво щодо запобігання неплатоспроможності та дотриманню прав кредиторів	Світовий банк
Корпоративне управління	Принципи корпоративного управління	Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD)
Бухгалтерський облік	Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку (IAS)	Міжнародний комітет стандартів бухгалтерського обліку (IASC)
Аудит	Міжнародні стандарти аудиту (ISA)	Міжнародна федерація бухгалтерів (IFAC)
Платіжні і розрахункові системи	Базові принципи регулювання ключових платіжних систем	Комітет з платіжним і розрахункових систем (CPSS) і Міжнародна організація комісій цінних паперів (IOSCO)

Об'єкт стандартизації	Стандарт	Відповідальна інституція
Поведінка ринкових гравців	Рекомендації спеціальної комісії з боротьби з фінансовими злочинами проти відмивання грошей	Спеціальна комісія з боротьби з фінансовими злочинами (FATF)
Фінансове регулювання та нагляд		
Банківський нагляд	Базові принципи ефективного банківського нагляду	Базельський комітет з банківського нагляду
Регулювання ринку цінних паперів	Цілі та принципи регулювання ринку цінних паперів	Міжнародна організація з цінних паперів
Регулювання ринку страхування	Базові принципи страхування	Міжнародний комітет стандартів бухгалтерського обліку (IASB)

Підкреслимо, що необхідність прозорості фінансових ринків дозволяє мінімізувати проблему інформаційної асиметрії. При цьому раціональна оцінка ризиків зменшує для фірм витрати зовнішнього фінансування та потенційну можливість банкрутства. Також прозорість ринків грошово-кредитного сегменту скорочує витрати запозичення приватного та державного секторів та мінімізує можливість негативного використання інсайдерської інформації і маніпулювання цінами фінансових активів. При цьому необхідність прозорості при здійсненні грошово-кредитної та фінансової політики ґрунтується на таких двох передумовах. По-перше, якщо цілі монетарної політики відомі широкому загалу, то державні інституції отримують довіру щодо їхнього досягнення, що в кінцевому рахунку впливає на підвищення ефективності фінансових ринків. По-друге, нинішня монетарна політика вимагає підзвітності як Центральних банків, так і інших фінансово-кредитних інституцій. Дана вимога набуває особливої значущості у випадку виникнення конфлікту інтересів, і саме прозорість формальних правил і процедур монетарної політики забезпечує мінімізацію даних конфліктів. У свою чергу, конфлікт інтересів виникає у тому випадку, коли постачальник фінансової послуги або його контрагент має стимули діяти таким чином, щоб приховувати інформацію, яка є необхідною для ефективного функціонування ринків, або неправомірно її використовувати [2, с. 9].

На особливу увагу зазначена проблема заслуговує з огляду на принцип незалежності Центрального банку (ЦБ). Хоча самостійність є лише засобом досягнення цілей ЦБ, основною метою якого, як кредитора останньої інстанції, є стабільність національної валюти, але саме зазначене вимагає реальну

незалежність Центрального банку від уряду. Тому в процесі надання суспільству інформації щодо завдань грошово-кредитної політики Центральний банк формує підґрунтя для окреслення вибору інструментів монетарної політики та удосконалює її ефективність. Також, завдяки оперативному та зрозумілому поясненню домашнім господарствам та фірмам застосовуваних заходів щодо опрацювання монетарної політики, Центральний банк формує сприятливі ринкові очікування. Але в будь-якому випадку незалежність ЦБ не означає його безконтрольність. Якщо гіпотетично добробут співробітників Центрального банку залежить від його прибутків, то ЦБ, в першу чергу, спрямовуватиме свою діяльність на отримання максимального фактичного прибутку, а не на реалізацію головної мети щодо забезпечення стабільності національної валюти. Звідси до Центрального банку повинні бути пред'явлені відповідні вимоги щодо розкриття інформації. Саме наданням громадськості достовірної інформації щодо власної діяльності Центральний банк створює механізми започаткування довіри та здійснює заходи, що відповідають публічним заявам. Як приклад, можна навести ситуацію, яка історично склалася в Федеральній резервній системі США, цілі діяльності якої законодавство формулює досить розмито. Тому переважна кількість американських економістів критикують власну монетарну систему за те, що вона багато в чому залежить від особистісних якостей керівника ФРС. В Україні, в умовах відсутності додаткових обмежень, ситуація ускладнюється тим, що навіть з урахуванням незалежності Національного банку від уряду, діяльність НБУ підпадає під інтереси приватних осіб або певних секторів економіки. Тому концентрація монетарної влади в Національному банку може призвести до пріоритетного підтримання інтересів банківської системи на противагу обмеженню інфляції.

Звідси на особливу увагу також заслуговує прозорість діяльності інших фінансових інституцій – учасників фінансового ринку, що дозволяє забезпечити передбачуваність в процесі прийняття ними рішень. В умовах транспарентності фінансові агенти та домогосподарства в цілому розуміють та мають можливості оцінити фінансову політику, що кінцево призводить до фінансової і макроекономічної стабільності. Саме прозорість опрацювання ЦБ та урядом фінансової політики надає суспільству можливість формалізації правил поведінки на фінансових ринках, забезпечити необхідний рівень довіри до фінансових трансакцій та мінімізує проблеми морального ризику.

Вищезазначене потребує створення такої інформаційної структури, яка дозволяє уникнути можливості зловживання службовим становищем на фінансових ринках. Для цього необхідне запровадження інститутів, що

забезпечують повне розкриття об'єктивної аудиторської інформації та умотивує фінансові інституції до започаткування внутрішніх формальних правил, які гарантуватимуть унеможливлення зловживання службовим становищем. В свою чергу, зміцнення репутації дозволить підвищити майбутню прибутковість фінансових агенцій.

В будь-якому випадку ефективна монетарна політика потребує необхідної законодавчої формалізації практики розкриття обумовленої інформації та створення умов для її доступності. Тобто, прозорість не є самоціллю, але є підґрунтям для здійснення обґрунтованої політики, що, з огляду на ключові функції Центрального банку, визначається необхідністю обумовлення таких аспектів, які потребують законодавчої формалізації: інституційні основи грошово-кредитної політики; кінцева мета монетарної та валютної політик; порядок призначення, строки перебування на ключових посадах та критерії звільнення основних посадовців ЦБ. Також до монетарної інформації, яку належить повідомляти громадськості відносимо: суми, умови кредитування уряду Центральним банком; порядок участі ЦБ в операціях на ринках державних цінних паперів; порядок розподілу прибутків ЦБ та поповнення золотовалютних резервів; обов'язки Центрального банку щодо управління зовнішнім та внутрішнім державним боргом, золотовалютними резервами в якості банкіра та фіскального агента уряду; інструменти та цільові орієнтири монетарної політики; порядок і процедури застосування інструментів грошово-кредитної політики; відносини ЦБ з контрагентами в процесі здійснення грошово-кредитних трансакцій [3, с. 5, 6].

В цілому найважливішими вимогами до розкриття інформації, яка стосується діяльності суб'єктів фінансових ринків, є інформація про фінансові ризики, а саме: ринковий, кредитний та ризик ліквідності. З огляду на зазначене та згідно з загальноприйнятими вимогами, в фінансовій звітності необхідно розкривати: максимальний розмір кредитного ризику за кожним класом фінансових інструментів, результати аналізу кредитної якості фінансових активів, які не є простроченими або знеціненими; результати аналізу строків фінансових активів, які прострочені, але не знецінені; інформацію про отримане забезпечення та інші інструменти, які знижують кредитний ризик [4, с. 22].

Також на особливу увагу заслуговує інформація для громадськості про розподіл обов'язків між Центральним банком, міністерством фінансів щодо первісної емісії боргу, операційних технологій на вторинних ринках та в депозитарних установах, розрахунково-клірингових механізмів торгівлі державними цінними паперами. Не менш важливим є розкриття інформації щодо особистих фінансових справ посадових осіб і співробітників

Центрального банку, а також правил, які попереджають конфлікти інтересів у частині неправомірних рішень, в тому числі ті, які стосуються фідучіарної відповідальності. Як вже зазначалося, саме розкриття інформації, що окреслює конфлікт інтересів формалізує поведінку агентів фінансових трансакцій. При цьому можливі такі загальні підходи: штраф для порушників, що використовують конфлікт інтересів в корисливих цілях, наприклад у вигляді збільшення фінансування витрат або примусового зниження попиту на послуги порушника; встановлення кодексів поведінки, які встановлюють відповідні засоби внутрішньо-фірмового контролю.

Для запобігання конфлікту інтересів, наприклад, в банківській сфері, застосовують такі заходи: попередження або контроль за обміном інформації між особами, в діяльності яких присутній ризик конфлікту інтересів, якщо обмін може завдати шкоди інтересам клієнтів; встановлення спеціального нагляду за особами, посадовими обов'язками яких передбачено здійснення дій від імені клієнтів та надання їм послуг; попередження прямого зв'язку між винагородою або доходами тих осіб, діяльність яких пов'язана з наданням інвестиційних послуг, коли конфлікт інтересів може виникнути під час їхнього надання; унеможливлення для співробітників банку здійснення трансакцій з фінансовими інструментами в особистих інтересах.

Також одним з факторів розв'язання проблеми конфлікту інтересів у фінансовій сфері є створення грошово-кредитними інституціями ефективних технологій, систем перевірки учасників фінансових трансакцій. Адже незадовільні системи моніторингу діяльності фінансових інституцій можуть привести до втрати бізнесової репутації, скороченню клієнтської бази, ризику значних правових та фінансових витрат, формуванню негативного іміджу, арешту або заморожуванню активу та в кінцевому рахунку до масового вилучення внесків та значних фінансових втрат [5, с. 52]. Тому для вирішення питань асиметричної інформації грошово-кредитні інституції повинні постійно наповнювати базу даних щодо контрагентів за такими критеріями: ідентифікація суб'єкта трансакції, встановлення та ідентифікація вигодонабувачів, систематичне оновлення зазначеної інформації, документальна фіксація та надання до уповноважених агенцій у відповідний термін відомостей щодо трансакцій, які підпадають під обов'язковий контроль або визначаються як «підозрілі» трансакції.

Як приклад, розглянемо найпоширеніші способи фальсифікації банками фінансової звітності, що суперечать транспарентності фінансових ринків, а саме:

- штучне завищення вартості активів та обсягів зобов'язань;

- посередницькі трансакції щодо адміністрування кредитного портфелю третіх осіб, які надаються в звітності, за власний кредитний портфель;
- штучне завищення строків кредитного портфелю та його концентрація на одного позичальника;
- штучне збільшення обсягів капіталу шляхом необ'єктивного формування кредитних вимог на неплатоспроможні «підприємства спеціального призначення»;
- штучне завищення обсягів капіталу шляхом необ'єктивного формування кредитних вимог на позичальника понад реальну здатність обслуговувати даний борг;
- штучне збільшення обсягів капіталу шляхом фактичного використання власником банку в якості головної компанії фінансово-промислової групи, що інвестує в установчі капітали, які належать власникам інших підприємств;
- завищення обсягів капіталу шляхом приховування фактів викупу банком власних акцій;
- використання вищезазначених способів, з урахуванням в якості додаткового прихованого фактора, трансакцій з дочірніми банками, що знаходяться поза юрисдикції національної агенції з банківського нагляду [6, с. 15-19].

Тому, для унеможливлення подібних дій, фінансові інституції повинні здійснювати періодичну публікацію інформації, як публічного звіту щодо основної діяльності, не менше, аніж раз на рік. В даних публікаціях ключові посадові особи пояснюють мету, показники роботи, внутрішні процедури управління, порядок здійснення аудиторських перевірок, стандарти, що регулюють особистісні справи посадових осіб та правила, що попереджують конфлікт інтересів.

Таким чином доступність інформації, контролюючий нагляд, реформи правил, що регулюють аудиторські висновки та санкціонують рейтинги зарадять звести до мінімуму проблеми, що виникають внаслідок недостатньої прозорості інформації. При цьому зазначимо, що більш радикальні підходи мають тенденцію знижувати, а не підвищувати якість інформації з фінансових ринків. Це пояснюється гіпотезою існування оптимальної норми інформаційної відкритості, яка надає максимальний вигравш від прозорості ринків у вигляді низької премії за ризик. З рухом по дугоподібній кривій корисності інформаційної відкритості – у спрямування від закритої до відкритої системи – спостерігається зниження премії за ризик. Але після переходу через оптимальну точку, приріст транспарентності призводить до зростання премії за

ризик у відповідь на неадекватність її оцінки. Це пояснюється парадоксом Гроссмана-Стігліца, який визначає наступне: у жодного трейдера відсутні стимули для отримання інформації на підґрунті якої встановлюються ціни, коли вся доступна інформація віддзеркалюється в ринкових цінах. Підкреслимо, що опрацювання інформації потребує значних фінансових витрат, і будь-який економічний агент буде збирати інформацію лише у тому випадку, коли особиста вигода переважає витрати. Якщо на ринку інформація стає максимально доступною, набуває суттєвого загострення проблема «безбілетників», але в будь-якому випадку обов'язкове розкриття необхідної інформації мінімізує інформаційну асиметрію і є ключовим елементом регулювання фінансової системи.

Список використаної літератури

1. Моисеев С. Открытые рынки с закрытой информацией // Все о финансовых рынках. – 2003. – № 3. – <http://www.spekulant.ru/archive>.
2. Mishkin F. Policy Remedies for Conflicts of Interest in the Financial System in Macroeconomics, Monetary Policy and Financial Stability: A Festschrift for Charters Freedman / Bank of Canada, Ottawa. – <http://www.o.gsb.columbia.edu>.
3. Кодекс надлежащей практики по обеспечению прозрачности в денежно-кредитной и финансовой политике: Декларация принципов МВФ // Вестник Банка России. – 1999. – № 83. – С. 3–12.
4. Крилова В., Незнамова А. Прозорість банківської системи: світовий досвід та українські перспективи // Банківська справа. – 2007. – № 3. – С. 20–34.
5. Емелин А. Проблемы правового регулирования отношений между банками и их клиентами при исполнении законодательства о противодействии легализации преступных доходов и финансированию терроризма // Деньги и кредит. – 2006. – № 1. – С. 52–55.
6. Тулин Д. О способах фальсификации банками финансовой отчетности // Деньги и кредит. – 2006. – № 3. – С. 15–20.

Н. І. Гребеник,
*кандидат економічних наук,
директор департаменту монетарної політики
Національного банку України
Заслужений економіст України
м. Київ*

ГРОШОВІ РЕФОРМИ ЯК ЗАСІБ ОЗДОРОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ

Актуальність проведення грошових реформ визначається необхідністю оздоровлення фінансово-грошової системи, тобто створення ефективної і надійної грошової системи. Та й оздоровлення економіки і вихід з кризи, як показує досвід вже декількох років, без грошової реформи і проведення власної грошової політики виявилися практично неможливими.

Головною функцією монетарної реформи є стабілізація грошового обігу. Цей радикальний хірургічний метод використовується лише тоді, коли консервативні способи стабілізації грошей себе повністю вичерпали. Грошові реформи, до яких удаються окремі держави при виникненні екстремальних ситуацій, глибокого структурного розбалансування всієї системи функціонування і механізму грошового обігу, завжди пов'язані з ризиком. Тут, як показує світова практика, можливі прорахунки, невдачі. Саме це вимагає проведення в кожному випадку, коли йдеться про грошові реформи, глибоких аналітичних розрахунків, всебічної підготовки. Але світова практика свідчить, що в багатьох країнах світу, завдяки проведенню глибоких грошових реформ, вдавалося в стислі терміни досягти істотної стабілізації грошового обігу, а потім і загальної санації економічного розвитку.

Найважливішою метою грошової реформи є надання національній валюті характеру дійсно єдиного законного платіжного засобу й істотне підвищення її купівельної спроможності і конвертованості. Грошова реформа – це цілеспрямовані перетворення, за допомогою яких здійснюються рішучі комплексні дії, направлені на оздоровлення економіки, фінансів, грошового обігу і т. д.

Грошові реформи, що проводилися в різний час в багатьох країнах, значно відрізнялися своїми цілями, глибиною реформування існуючих грошових систем, методами стабілізації валют, підготовчими заходами і т.д. Їх можна класифікувати за декількома ознаками. За глибиною заходів реформації можна виділити структурні або повні грошові реформи і реформи часткового типу. У всіх випадках потрібно не лише замінити один вигляд грошей на інший,

але і здійснити важливі структурні зміни в економіці, в державних фінансах, банківській і валютній системах і т. д. Такі структурні зміни продиктовані особливостями нових грошей, які вводяться в обіг, і повинні забезпечити передумови для їх успішного функціонування. Грошові реформи можуть супроводжуватися вилученням із обігу всіх або частини знецінених паперових знаків і заміни їх новими грошима (паперовими або металевими), зміною золотого вмісту грошей або їх валютного курсу, перебудовою грошової системи і тому подібне.

Грошові реформи, які проводилися в різний час в багатьох країнах, значно відрізнялися по своїх цілях, глибині реформування діючих грошових систем, методах стабілізації валют, підготовчих заходах і т. д. Їх можна класифікувати таким чином:

1) створення нової грошової системи. Ці реформи проводилися при переході від біметалізму до золотого монометалізму, від останнього до системи паперовогрошового або кредитного обігу за умов створення нових держав, як це мало місце після виходу окремих республік зі складу колишнього СРСР. Прикладом таких реформ є грошова реформа Вітте в 1895-1897 роках у Росії і грошові реформи в країнах, що звільнилися від колоніальної залежності.

2) часткова зміна грошової системи, коли реформуються окремі її елементи: назва і величина грошової одиниці, види грошових знаків, порядок їх емісії і характер забезпечення і т. д. Прикладом таких реформ є зміна порядку емісії і забезпечення банкнот в Англії згідно з Актом Роберта Піля (1844 р.), грошові реформи в СРСР в 1922-1924 і 1947 рр.

3) проведення спеціальних стабілізаційних заходів з метою стримування інфляції або подолання її наслідків.

За характером проведення реформи діляться на 3 типи:

1. Грошові реформи формального типу, які зводяться виключно до технічного аспекту впровадження нового зразка купюри з одночасним або поступовим виключенням тієї, яка функціонує. Обмін старої валюти на нову здійснюється в співвідношенні 1:1. Приводом для такої заміни може бути:

а) Необхідність поліпшення фізичних властивостей (зносостійкості, щільності, захисту від підробки і т. д.) банкнот, що перебувають в обігу, зміни їх відносних і абсолютних розмірів. Це може бути наслідком технічного прогресу (у розумінні як можливостей виробництва банкнот вищої якості, так і вимог до їх якості у зв'язку з застосуванням різних технічних пристроїв: банкоматів, електронних машин і т. п.).

б) Підвищення ефективності боротьби з підробкою національної валюти. Це відбувається у випадку, якщо виявляється велике число підроблених

банкнот (наприклад, накопичених за роки війни), виявлення і виключення яких стає невідкладною справою.

в) Необхідність зміни зовнішнього вигляду банкнот, їх оформлення, яке може зумовлюватися політичними причинами, наприклад, нововведення державної символіки і тому подібне.

Всі наведені аспекти здійснення грошової реформи мають в основному суто формальний, неконфіскаційний характер. Якщо зміни обмежуються розв'язанням виключно цих проблем, не зачіпаючи істотніші монетарні і економічні аспекти, їх точніше називати обміном грошей.

Чим би не була викликана необхідність проведення грошової реформи, головною її метою завжди є стабілізація грошового обігу. Для досягнення цієї мети недостатньо прийняти ті або інші законодавчі акти, а необхідно підготувати відповідні економічні передумови. Без цього гроші і після реформи можуть знецінюватися. Тому успішне проведення грошової реформи вимагає відповідної підготовки: накопичення золотовалютних і матеріальних резервів, припинення або значне зменшення темпів зростання грошової маси в обігу, оздоровлення державних фінансів, поліпшення структури суспільного виробництва, збалансування ринку і т. д.

Грошова реформа є одним з інструментів грошової політики. Проведення грошових реформ, сенс яких зводиться до повної або часткової структурної перебудови державною наявної в країні грошової системи, завжди вимушене.

Кожна грошова реформа є індивідуальною і неповторною за своїми характеристиками. Будь-яка реформа завжди специфічна за змістом. Це, однак, не унеможливорює класифікації грошових реформ через виділення певної групи загальних ознак і їх функціональне втілення.

Грошові реформи в широкому сенсі цього поняття відрізняються від розглянутих вище реформ тим, що вони передбачають не лише впровадження в обіг нової грошової одиниці, але і структурну перебудову існуючої системи грошово-валютних і кредитних стосунків. Грошова реформа повинна обов'язково доповнюватися системою практичних заходів, які б гарантували її повномірний характер. Ключовими серед них мають бути:

- дії з нормалізації товарно-грошових відносин, і в першу чергу рішуче обмеження бартеру як зони економічних зловживань;
- удосконалення управління валютою і емісійною політикою з тим, щоб стабільність грошової одиниці підтримувалася на відповідному рівні;
- скорочення поширеної практики використання різного роду квазіплатіжних фінансових інструментів;

- недопущення безконтрольності з боку держави за відтоком капіталу і грошової маси в у тіньову економіку і за рубіж.

Одномоментні реформи, як правило, пов'язані з введенням в обіг нових грошей за короткий строк (7-15 днів), тобто термін реформування визначається технічними можливостями вилучення старих грошей і введенням нових. Грошові реформи конфіскаційного типу проводяться як можна в короткий термін, щоб власники великих запасів грошей не встигли заховати їх від конфіскації.

Грошові реформи паралельного типу мають на увазі випуск в обіг нових грошей поступово, паралельно з проведенням радикальних перетворень в економіці, фінансах і грошовому обігу. Вони потребують довгого часу одночасного паралельного обігу нових грошових знаків зі старими. Зокрема, якщо нові і старі грошові знаки емітуються банківською системою на однакових умовах, то обидва види грошей сприймаються однаково і обмінюються між собою за співвідношенням 1:1. У разі введення різних основ для нових і старих грошових знаків старі спрямовують для покриття бюджетних витрат, а нові – для кредитування економіки. Якщо емісія нових грошових знаків має певне забезпечення (золото, інвалюта), а в емісії старих воно відсутнє, то між ними в обігу виникає конкуренція, в результаті якої менш надійні старі гроші знецінюються, користування ними ставатиме усе більш ризикованим і незручним. Внаслідок цього в обігу залишається лише нова форма грошей, що означає досягнення поставлених цілей. Таким чином, кожна грошова реформа є індивідуальною і завжди специфічна за змістом.

Світовий досвід знає два основні методи проведення грошових реформ: метод блокування банківських рахунків на заздалегідь певний термін або навіть на невизначений термін і метод списання готівки і коштів населення на банківських рахунках з одночасною заміною їх на нову грошову одиницю за єдиним або диференційованим співвідношенням. Важливо, що перший з вказаних методів надає необхідного оперативного-економічного простору уряду країни для того, що збалансувати грошову і товарну масу, а заморожені кошти повертаються власникам після нормалізації економіки і зростання суспільного виробництва.

Цивілізованість методу блокування банківських рахунків полягає в тому, що заблоковані засоби можна конвертувати в цінні папери, які не знецінюватимуться і одночасно приносять їм власникам дохід. А з іншого боку, впровадження цього методу гарантує захист грошових мас населення і підприємців, одночасно надаючи свободу дії ініціаторам реформи для стабілізації товарного ринку і розбудови стабільної грошової системи.

Метод списання готівки і коштів населення на банківських рахунках при одночасній їх заміні на нову грошову одиницю за єдиним або диференційованим співвідношенням. Цей метод переважно використовується в процесі проведення одномоментних грошових реформ. У ньому доцільність вживання диференційованого співвідношення може обґрунтовуватися різними причинами: досягненням соціальної справедливості стосовно зубожілої більшості громадян, потребами покриття витрат на проведення грошової реформи і тому подібне. Але внаслідок цього упроваджується зрівнялівка, яка інколи здатна завдати більше шкоди, ніж очікувані доходи або соціальну справедливість. Реформатори можуть при необхідності використовувати різні варіанти комбінування цих методів, удаватися до вживання інших важелів і прийомів.

Окрім підготовки економічних і організаційних передумов грошової реформи, важливе значення для її успіху має правильний вибір методу стабілізації валюти в процесі реформи. Особливо актуальною ця проблема була в епоху функціонування справжніх грошей, коли держави шляхом реформи намагалися відновити систему металевого обігу або обігу розмінних на метал грошових знаків. Згідно зі світовим досвідом грошових реформ існують наступні методи стабілізації валют: нуліфікація, ревальвація (реставрація), девальвація, деномінація.

Нуліфікація - оголошення державою знецінених паперових грошових знаків недійсними. Проводиться вона за умови надзвичайно великого падіння купівельної спроможності грошей, коли стає недоцільним будь-який обмін їх на нові гроші – і в такій крайній формі зустрічається рідко. Зокрема, в кінці XVIII ст. у Франції були оголошені недійсними повністю знецінені асигнації і вилучені із обігу без жодного відшкодування. Частіше знецінені гроші вилучаються із обігу шляхом обміну на нові знаки в надзвичайно низькій пропорції, так що плата за них має чисто символічне значення. Так, в СРСР в 1922-1923 рр. 1 крб. новими знаками обмінювався на 1 млн. крб. старими, в 1924 р. в Німеччині 1 нова рейхсмарка – на 1 трлн. старих марок. У всіх цих випадках по суті проводилася нуліфікація знецінених грошей, хоча формою вона нагадувала девальвацію.

Девальвація – офіційне зниження державою металевого вмісту і курсу (або лише курсу) національних грошей відносно іноземних валют або міжнародних розрахункових одиниць. На першому етапі (до 1929-1933 рр.) девальвація призводила до відновлення обміну банкнот на золото лише за пониженим паритетом. На другому етапі обмін на золото не поновлювався, проте зниження валютного курсу дещо сприяло стабілізації внутрішнього

ринку і грошового звернення, оскільки стимулювало експорт і укріплювало конкурентоспроможність національних підприємців на світовому ринку, а також робило дорожчим імпорт.

Ревальвация – це офіційне підвищення державою золотого вмісту і валютного курсу або лише валютного курсу національної валюти країни.

У першому варіанті ревальвации валют проводилися в епоху вільного обміну банкнот на метал. Ними закінчувалися зусилля держави щодо відновлення купівельної спроможності валюти після періоду інфляції. В результаті ревальвации, як правило, відновлювався обмін банкнот на метал за паритетом, який діяв до початку інфляції. Одночасно відновлювався і попередній курс валюти. Тому такий засіб в літературі інколи називають реставрацією. Грошові реформи на основі ревальвации проводилися рідко, оскільки вони можливі при незначному знеціненні грошей і швидкому розвитку економіки і відновленні стабільності ринку. За таких умов в країні швидко розширюється товарообіг і зменшується бюджетний дефіцит, що сприяє підвищенню вартості грошових знаків і може поступово довести її до доінфляційного рівня.

Деномінація – обмін всіх старих грошових знаків на нові в певній пропорції з одночасним перерахунком в цій пропорції цін, тарифів, заробітної плати і т. д.

Так, у 1961 році в СРСР старі гроші були замінені на "нові" таким чином, що 1 "новий" рубль дорівнював 10 "старим". Завдяки деномінації вдається значно скоротити число грошових купюр і монет, що знаходяться в обігу. Незрідка грошовій реформі передують деномінація грошових знаків, тобто обмін всіх старих знаків на нові в певній пропорції з одночасним перерахуванням в цій пропорції всіх грошових показників.

Грошова реформа в Україні була реформою "м'якого" типу (проведення заходів щодо заміни грошової одиниці, що діє, стабілізація нових грошей без якісної перебудови системи грошового звороту) з деномінацією грошових знаків (зменшення на п'ять нулів), із зміною назви грошової одиниці.

Офіційна концепція грошової реформи базувалася на принципах "повної прозорості" і "неконфіскаційності". На думку деяких фахівців, ці принципи зумовили некомплексність і обмеженість реформи. Також багато хто вважає, що введення гривні мало більше політичний, ніж економічний характер. Але незважаючи ні на що, українська держава отримала конституційну національну грошову одиницю.

Відповідно до Указу Президента України Леоніда Кучми «Про грошову реформу в Україні», який був оголошений 25 серпня 1996 в засобах масової

інформації, Кабінету Міністрів і Національного Банку з 2 по 16 вересня 1996 року в Україні була проведена грошова реформа: введено в загальний обіг єдину національну одиницю-гривню. 7 листопада 1992 Президент України підписав Указ "Про реформу грошової системи України", згідно з яким з 12.11.1992 р. купоно-карбованець був упроваджений і в сферу безготівкового обігу.

Національна валюта України вводилася в два етапи. Емісія купонів була викликана лібералізацією цін в Росії, браком рублевої готівки і захистом споживчого ринку. Функції рубля в грошовому обігу на території України припинилися. Спочатку щомісячні виплати громадянам складали в середньому 25% від місячного доходу (від 300 до 600 купонів), проте через декілька місяців купон повністю витіснив російський рубль з готівкового обігу. З введенням в безготівковий обіг український купоно-карбованець отримав статус тимчасової національної валюти. Він став єдиним на території України офіційним засобом платежу. Так завершився перший етап грошової реформи.

З 12 листопада 1992 року почався другий етап – купони були введені в безготівковий обіг. Україна вийшла з «рублевої зони», а купон став національною валютою. Обіг рубля на території України було припинено з 23 годин 12 листопада 1992 року Указом Президента України Л. Кравчука від 7 листопада 1992 року. Єдиним законним платіжним засобом в Україні став український карбованець, представлений в готівковому обігу купоном НБУ. З 16 листопада 1992 р. всі розрахунки здійснюються лише в українських карбованцях. Встановлений офіційний обмінний курс карбованця по відношенню до російського рубля: 1,45 крб. за 1 рубль.

Український карбованець, ставши національною валютою, успадкував від рубля тенденцію до неухильного падіння курсу. 12 листопада 1992 р. обмінний курс карбованця до долара складав 403 крб. за долар, 3 лютого 1995 р. – 116 900 крб. за долар. (за цей проміжок часу курс карбованця по відношенню до долара впав в 290 разів!)

Політика фінансово-грошової стабілізації, розпочата в у жовтні 1994 року, створила необхідні передумови для проведення другого етапу грошової реформи. Її відкритий і безконфіскаційний характер забезпечив зростання довіри не лише до національної грошової одиниці, але і до всієї системи органів державної влади України. Посилення в 1995 році і першій половині 1996 років стабілізаційних процесів в економіці, зокрема значне зниження темпів інфляції, істотне припинення спаду виробництва, стабілізація курсу українського рубля до іноземних валют, зростання доходів населення створили належні умови для

введення гривни, яка, згідно з Конституцією України, є грошовою одиницею нашої держави.

У перший же день реформи за встановленим курсом були перераховані в гривні ціни, тарифи, оклади заробітної плати, стипендії, пенсії, кошти на рахунках підприємств, установ і організацій, а також вклади громадян. Була проведена деномінація цінових показників (співвідношення 1 до 100000), тобто зменшено величини показників в сто тисяч разів. Така пропорція обміну обумовлювалася рівнем інфляції за 1991-1996 роки. Одним з наслідків таких дій стало знецінення заощаджень населення у вигляді вкладів в установах Ощадбанку, які не індексувалися (перераховувалися) відповідно до інфляції і після деномінації перетворилися на незначні суми.

Другою особливістю інфляційного процесу в Україні була чітка, однозначна реакція динаміки цін на посилювання монетарної політики, переорієнтації її на антиінфляційну мету з другої половини 1993 р. Вже у 1994 р. темп інфляції знизився в порівнянні з 1993 р. в 20,4 раза. З початку реформи всі видачі грошової готівки здійснювалися лише в новій національній валюті.

За період реформи з 2 по 16 вересня 1996 року і протягом 2-х подальших днів банківською системою було вилучено рублів до резервних фондів Національного банку України в погашення емісії на загальну суму 327,9 трлн. крб. (97% емітованою до реформи готівки), у тому числі із обігу 309,5 трлн. крб. (97%) і з кас банків 18,4 трлн. крб. (96,3 %).

Починаючи з 17 вересня 1996 року функціонування в готівковому обігу рублів припинене і єдиним засобом платежу на території України стала гривня і її розмінна монета.

В. М. Солозубов,
кандидат економічних наук, професор,
завідувач кафедри «Фінанси та кредит»
Уральського Державного університету
зв'язку та інформатики,

Л. О. Момотенко,
аспірантка Уральського
Державного університету
зв'язку та інформатики
м. Єкатеринбург, Російська Федерація

ЩО РІК ПОТОЧНИЙ НАМ ГОТУЄ?

Посткризисная ситуация в Европе остается неопределённой.

Антикризисные меры правительства РФ включают следующие мероприятия:

1. Усиление социальной защиты населения и создание рабочих мест. Для этого предусматривается повышение размера пособий по безработице в 1,5 раза и пенсий на 30%, проведение опережающего обучения, профессиональной переподготовки и повышение квалификации, уменьшены квоты на привлечение иностранной работников. Для тех, кто временно потерял работу, есть возможность реструктуризации задолженности по ипотечным кредитам через Агентство по реструктуризации ипотечных жилищных кредитов (АРЖК).

Среди мер по поддержке студенчества можно выделить эксперимент получения образовательного кредита по «низкой» процентной ставке (11,5%), фиксация в рублях стоимости на весь срок обучения.

2. Стимулирование внутреннего спроса на продукцию российских предприятий. В 2009 г. возрастет объем государственного заказа на продукцию и услуги отечественных компаний. В целях стимулирования спроса на продукцию автомобилестроения будет субсидироваться 2/3 ставки рефинансирования по 3-х летним потребительским кредитам на приобретение легковых автомобилей, произведенных на территории России. 12,5 млрд. руб. планируется потратить на закупку автомобилей, произведенных в России, для органов исполнительной власти всех уровней.

В Программе предусмотрены меры по стимулированию развития малого бизнеса и поддержке инновационной активности в экономике. Государство планирует вкладывать средства в создание бизнес-инкубаторов, гарантийных и венчурных фондов, в развитие программ льготного кредитования малого бизнеса (например, в рамках программы Внешэкономбанка будет выделено до 30 млрд. руб.). Отмечены некоторые точки роста для экономики: энергосберегающие технологии, программы внутреннего туризма, разработка Глобальной навигационной системы. Основной акцент также будет сделан на поддержание двух отраслей – автомобилестроения и жилищного строительства, т.к. они имеют значительный мультипликативный эффект на развитие смежных сфер экономики. Будут субсидироваться проценты по кредитам для сельскохозяйственных предприятий, по проектам создания рыбоперерабатывающей инфраструктуры и модернизации судов.

3. Снижение налоговой нагрузки на бизнес и население. В частности, с 2009 г. сокращена ставка налога на прибыль с 24 до 20%. Также предприятия смогут уменьшить налогооблагаемую базу на сумму средств, инвестируемых в оборудование (единовременное списание по амортизации увеличено с 10 до 30% стоимости), на сумму обучения своих сотрудников в полном объеме, на величину процентов по кредитам (норматив вычета увеличен до 1,5 ставки рефинансирования ЦБ в рублях и 22% в валюте). Все это будет способствовать увеличению объема денежных средств, остающихся в распоряжении предприятий и населения, что в свою очередь, будет стимулировать спрос.

4. Уменьшение административного давления на бизнес. Будет продолжена работа по борьбе с коррупцией, включая упрощение различных процедур получения разрешений и лицензий, повышение доступности информации. Устанавливаются льготные тарифы на присоединение к электрическим сетям (550 руб. для маломощных подключений).

5. Повышение устойчивости национальной финансовой системы. На рефинансирование банковской системы в 2009 г. будет выделено (в основном, за счет ресурсов Центрального Банка) около 1 трлн. руб., включая 200 млрд. руб. ВТБ, 130 млрд. руб. Внешэкономбанку, 225 млрд. руб. коммерческим банкам на обеспечение целевого финансирования реального сектора экономики.

Основные расходы по реализации программы представлены в следующей таблице:

**Основные направления Программы и антикризисные меры Правительства
РФ и Банка России по оздоровлению экономики в 2008-2009 гг.**

№	Направление	Сумма, млрд. руб.
1.	Усиление социальной защиты, сохранение и создание рабочих мест	464
	в т.ч.	
	Меры по стабилизации ситуации на рынке труда	44
	Переподготовка и повышение квалификации в виде субсидий из федерального бюджета субъектам РФ	25
	Сохранение и повышение промышленного и технологического потенциала	777
	в т.ч.	
	Облегчение налоговой нагрузки	420
	Госгарантии по кредитам стратегических предприятий ОПК и иных предприятий в утвержденном правительством перечне	300
	Кредитования предприятий АПК, взнос в УК «Росагролизинг»	70
	Субсидирование 2/3 ставки рефинансирования по 3-х летним кредитам на приобретение легковых автомобилей, произведенных на территории РФ	2
	Государственные закупки автомобилей, произведенных в РФ	32
	Компенсация тарифов на перевозки ОАО "РЖД"	50
	Поддержка предприятий ОПК, включая субсидии % по кредитам, выкуп допэмиссии акций	37
	Поддержка малого бизнеса	11
	Реструктуризация задолженности по ипотечным кредитам для лиц, временно потерявших работу (через АРИЖК)	60
3	Снижение административного давления на бизнес	36
	Повышение устойчивости национальной финансовой системы	3 355
	в т.ч.	
	Поддержка банковской системы (рефинанс-е на возвратной основе) 2008 г.	2 000
	2009 г. (субординированные кредиты)	1 055
	Взаимодействие Правительства и субъектов РФ по реализации антикризисных мер	300
	ИТОГО	4 932

Расчеты произведены на основании официальных данных, опубликованных на сайте Правительства РФ (premier.gov.ru/anticrisis/).

Программа антикризисных мер США, подписанная в феврале текущего года президентом Бараком Обамой, называется План американского восстановления и реинвестирования (American Recovery and Reinvestment Act).

Основные его положения изложены на сайте по адресу www.recovery.gov. На реализацию поставленных целей будет направлено 787 млрд. долл. Мероприятия, предусмотренные Планом, позволят:

1. Сохранить и создать 3 млн. рабочих мест.
2. Модернизировать систему здравоохранения, включая повсеместное введение компьютерного учета для снижения риска медицинских ошибок.
3. Наладить производство энергии из альтернативных источников, до увеличения ее объема в 2 раза за 3 года.
4. Реконструировать 75% зданий, находящихся в федеральной собственности, включая школы, и 1 млн. частных домов.
5. Увеличить финансирование системы грантов для 7 млн. студентов, снижение налогов по оплате за обучение.
6. Провести широкомасштабные инвестиции в инфраструктуру, включая строительство и реконструкцию дорог, мостов, дамб, системы общественного транспорта, реновацию железных дорог, обновление аэропортов.
7. Получить 800 долл. на каждое из 129 млн. работающих домохозяйств в качестве налогового освобождения (кредита) и снизить налоги для семей за счет увеличения налогового вычета на детей.
8. Обеспечить беспрецедентный уровень прозрачности, мониторинга и ответственности.

Программа антикризисных мер США
(American Recovery and Reinvestment Act)

Направление	Млрд. долл.	Доля
Облегчение налоговой нагрузки	288	37%
Налоговые освобождения штатов и местных органов власти	144	18%
Инфраструктура и наука	111	14%
Социальная защита	81	10%
Здравоохранение	59	7%
Образование	53	7%
Энергетика	43	5%
Прочее	8	1%
Итого	787	100%

Важно также отметить, что программа разработана на 3 года, до 2011г.

Наряду с антикризисной программой Обамы, как уже писалось ранее в октябре 2008г. был принят Антикризисный план Полсона (The Troubled Asset

Relief Program, TARC). Он предусматривал выделение 700 млрд. долл. для выкупа проблемных, т.е. неликвидных банковских активов и капитала. На спасение от банкротства страхового гиганта AIG (American Insurance Groupe) на март 2009г. потрачено уже порядка 170 млрд. долл. из федеральной казны. В январе т.г. министерство финансов заявило о выделении 20 млрд. долл. Bank of America (BoFA) в обмен на привилегированные акции, а также о предоставлении государственных гарантий на активы банка общей суммой \$118 млрд. В рамках данной программы была оказана поддержка двум из трех крупнейших автопроизводителей страны, GM и Chrysler, компании уже получили кредиты на 13,4 млрд. и 4 млрд. долл. соответственно.

Самые крупные вливания в экономику были произведены еще до разработки Плана Полсона. В сентябре 2008 два крупнейших ипотечных агентства Fannie Mae и Freddie Mac, обладающие половиной ипотечного рынка США в размере 12 трлн. долл., были национализированы государством. Покупка привилегированных акций агентств обошлись налогоплательщикам США в 238 млрд. долларов [6].

Некоторые моменты антикризисных программ европейских стран.

Германия

Правительство Германии поддержало законопроект, позволяющий государству национализировать банки, которым угрожает банкротство. Для спасения мюнхенского ипотечного банка Hypo Real Estate Holding AG, работающего на рынке недвижимости, Правительство Германии приобрело 8,7% его акций на сумму 60 млн. евро. До этого на поддержку уже выделялось 62 млрд. евро в 2008 г.

Помимо этого, в марте 2009г. Правительство Германии утвердило новые правила, касающиеся ограничения зарплат топ-менеджеров. Теперь вознаграждение руководства будет ставится в зависимость от долгосрочного успеха возглавляемого им акционерного общества. Члены правления смогут продать имеющиеся в их распоряжении акции, которые являются частью вознаграждения, только через 4 года после приобретения, вместо 2 лет, как было ранее.

Снижена в 2 раза компенсация при покупке нового автомобиля. Раньше, сдав машину старше 9 лет, автовладелец получал от государства 2500 евро при покупке новой.

Предоставление прямой помощи производителям в Германии ведется не в таких масштабах, как в США. Например, в марте т.г. было отказано оказание прямой финансовой помощи известному немецкому автопроизводителю -

концерну Opel, входящему в американскую компанию General Motors. Правительство пояснило, что в случае выделения 3 млрд. евро нет гарантий сохранения рабочих мест в стране. Деньги могут уйти в США.

Франция

Правительство Франции также прибегает к прямой помощи для системообразующих компаний. Так в феврале т.г. оно оказало финансовую поддержку крупнейшим автопроизводителям страны – альянсу PSA Peugeot Citroen и Renault. Корпорации получают средства в размере 6 млрд евро средства под 6-7%, тогда как ставки банков составляют 11-12%. В обмен производители гарантируют не закрывать заводы, отказаться от сокращения сотрудников на время выплат по кредиту, обязуются уменьшить дивиденды и сократить премии высшему руководству.

На поддержку банковской системы европейские страны тратят гораздо меньше Америки. Например, в сентябре 2008 г. правительства Бельгии, Франции и Люксембурга согласились оказать банку Dexia (Банк был основан в 1996 году в результате слияния двух крупных европейских банковских структур - французской Credit Local и бельгийской Credit Communal) финансовую поддержку в размере 6,4 млрд. евро (более 9 млрд. долл.).

Следует отметить, что Франция вынуждена будет в текущем году занять 154 млрд. евро для обеспечения обещанных гарантий национальным предприятиям, т.к. запасы государственных инвестиционных фондов истощены.

В начале апреля в Лондоне прошел саммит G20, где лидеры двадцати стран собрались, чтобы найти пути выхода из глобального кризиса. Совместные усилия стран, как указано в итоговом Коммюнике (London Summit - Leaders' Statement), будут сосредоточены на следующих 6 направлениях.

1. Восстановление уверенности экономического роста и рабочих мест.
2. Укрепление финансовой системы для обновления кредитования.
3. Усиление контроля над финансовыми рынками.
4. Финансирование и реформирование международных финансовых институтов для преодоления текущего кризиса и избежания нового.
5. Продвижение международной торговли и отмена протекционизма для поддержания процветания.
6. Построение устойчивого роста национальных экономик, основанного на экологически чистых технологиях.

В целом G20 выделит Международному валютному фонду (МВФ), Мировому банку и другим международным институтам 1,1 трлн. долл. Из них

750 млрд. пойдут на увеличение ресурсов МВФ, включая 250 млрд. на выпуск новых СДР (специальные права заимствования), 250 млрд. на поддержание мировой торговли, 100 млрд. на кредитование стран с низкими доходами через систему многосторонних банков развития (MDBs, multilateral development banks). В целом, объем средств, направленных на решение проблем национальных экономик, по словам Премьер-министра Великобритании, может составить 5 трлн. долл. до конца 2010 года, что должно обеспечить рост производства на 4%.

В основном, антикризисные программы стран мира имеют много общего. Они сосредоточены на реализации мер в трех основных направлениях:

- восстановление банковской и финансовой системы через вливание финансовой ликвидности,
- поддержание незащищенных слоев населения,
- стимулирование внутреннего спроса через систему государственных расходов, поддержки системообразующих компаний и отраслей (таких как автомобилестроение, строительство).

Отличия мероприятий по выходу из кризиса базируются, прежде всего, на структурных различия экономик России и других стран, в т.ч. с высоким уровнем доходов. Из-за неразвитости банковской системы и незначительных размеров ипотечного кредитования, российскому правительству не потребовалось выкупать проблемные активы банков в больших объемах. Следовательно, обвального падения курсов акций компаний финансового сектора не наблюдалось. Россия за 2008-2009 гг. направит на антикризисные меры (в основном за счет средств Центрального банка) около 3 трлн. руб. (7% ВВП). Для сравнения США за период 2008-2009 гг. уже направило до 2 трлн. долл. (14% ВВП). Эти вливания могут возрасти до 6 трлн. долл. (более 40% ВВП). Опасность для нашей страны заключается в том, что как, показывает практика, для развивающейся экономики характерна большая амплитуда падения макроэкономических показателей во время кризиса. Следует ожидать, что проблемы сильнее ударят по незащищенным слоям населения.

Другое отличие программ РФ и США состоит в следующем. Америка пошла на оказание прямой помощи частным корпорациям и их частичную или полную национализацию (например, через выкуп привилегированных акций). Россия оказывает прямую поддержку только некоторым компаниям с участием государственного капитала и системообразующим предприятиям (в основном, это ОПК, стратегическим авиастроительным корпорациям, например, ОАО «РСК» МИГ»).

Следующее отличие заключается в том, что США будут строить (ремонтировать) дороги и мосты, у нас главный акцент делается на строительство жилья. Видимо до финансового кризиса, который начался именно с рынка ипотеки, в Америке и так построили слишком много квадратных метров.

На реализацию антикризисных мер в 2009 г. Россия может потратить из федерального бюджета 1610 млрд. руб. (4% ВВП). В целом, весь пакет антикризисных мероприятий с учетом средств ЦБ составит 5 трл. руб. (12,5 % ВВП). В США эти цифры могут превысить 7 трл. долл. (более 50% ВВП). Нужно отметить, что на налоговые послабления Россия направит (в качестве потерь бюджета) 23% от суммы всех антикризисных мер без учета вливания ликвидности в экономику за счет средств ЦБ, что составит около 11% ВВП. В США это сумма равна более 50% Программы (Recovery and Reinvestment Act) или 3% ВВП. Большое влияние антикризисные мероприятия оказывают на размер бюджетного дефицита страны. В России в 2009 г. его размер планируется на уровне 3 трлн. руб. (7,5% ВВП). В США дефицит может составить 1,7 - 1,9 трлн. Долл. (12-14% ВВП). А государственный федеральный долг в России на 01.01.2009 129 млрд. долл. (9% ВВП). В США федеральный долг на 07.04.2009г. был равен 11,1 трлн. долл. (78% ВВП). В данной ситуации России не придется прибегать к крупным заимствованиям, так как у нас есть Стабфонд, из которого планируется в 2009 г. потратить 2752 млрд. руб. Америке придется увеличивать и без того большой государственный долг (см. Таблицу 6).

Отличие позиции европейских стран и Америке в борьбе с экономическим кризисом было подчеркнуто на саммите G20. Руководители Франции и Германии сошлись во мнении, что государство не должно проводить крупномасштабные вливания в экономику, дотировать убыточные компании, так как это приведет к росту бюджетного дефицита и инфляции. Напротив, США настаивают на больших вливаниях в экономику. Китаю в планах администрации Обамы отводится роль кредитора американской экономики.

Сравнение макроэкономических показателей некоторых стран мира
(лидеров по размеру ВВП).

№ сноска	Показатель	Рос-сия	США	Германия	Франция	Великобритания	Япония	Китай	Мировая экономика
4	ВВП, млрд. долл. 2007 г.	1 291	13 811	3 297	2 562	2 728	4 378	3 280	54 347
4,1	2008 г.	1500	14 265	-	-	-	-	-	

№ сноски	Показатель	Рос-сия	США	Герма- ния	Фран- ция	Вели- кобри- тания	Япо- ния	Китай	Мировая эконо- мика
2	Место по размеру ВВП в мире	11	1	3	5	6	2	4	
2	Место по ВВП в мире по ППС	6	1	5	7	8	3	2	
2, 4	Реальный рост ВВП, в % пред. периоду 2007 г.	8,1	2,2	2,5	2,2	3	2,1	11,9	3,8
	2008 г.	5,6	1,1	1,3	-	0,7	-0,7	9	1,9
	2009 (прогноз)	-6,5	-2,4	-	-	-	-5,3	6,5	-1,7
8, 9, 10	Инфляция, ИПЦ								
	2006 г.	9%	3,2%	1,6%	1,6%	3,0%	0,3%	1,4%	
	2007 г.	11,9%	2,8%	2,3%	1,6%	2,1%	0,3%	4,8%	
	2008 г.	13,3%	3,8%	2,6%	3,6%	3,1%	1,7%		
2	Население, млн. чел. 2007 г.	142	302	82	62	61	128	1320	6612
2	Средняя продолж- ть жизни, лет	66	78	79	81	79	82	72	68
2	Прирост населения, 2007г.	-0,6	0,7	-0,1	0,6	0,7	0,0	0,6	1,1
2	ВВП на душу нас., долл., 2007г.	9 092	45 732	40 207	41 323	44 699	34 265	2 485	8219
1	Доходы бюджета, % ВВП, 2007 г.	40%	-	44%	50%	42%	-	-	
	Расходы консолид. бюджета, % ВВП 2006 г.	-	-	45%	53%	45%	20%	-	
1	2007 г.	34%	-	44%	52,4 %	44%		-	
1,4	2008 г.	31%	35%	27%	-	22%	19%	-	
2	Прямые иностр. инвестиции, млрд. долл., чист. приток, 2006 г.	30,8	180,6	43,4	81	139,7	-6,8	78	1352
1	Доля гос. федер. долга в ВВП, 2007 г. (2006 г.)	0%	61%	(41%)	(56%)	(39%)		10%	
1,6	2008 г.	9%	75%	62,6%	67%	47,2%	168%	-	
5	2009 г.	-	78%	-	-	-	-	-	

Источники данных:

- Нет данных
- 1 Расчеты Лукьяновой М.Н. (komilfot@mail.ru)
- 2 Всемирный банк
- 3 Министерство Финансов РФ
- 4 Статистическим бюро европейских сообществ Eurostat
- 5 Википедия - свободная энциклопедия
- 6 CIA, Central Intelligence Agency
- 7 Бюро по экономическому анализу США (Bureau of Economic Analysis)
- 8 Бюро по статистике труда США (Bureau of Labor Statistics)
- 9 Федеральная службы по статистике Германии (Federal Statistical Office, Destatis)
- 10 Статистическая служба Великобритании (UK National Statistics)

На основании проведенного анализа можно сделать вывод, что российская программа соответствует основным направлениям, вырабатываемым странами мира и мировым сообществом (G20). В борьбе с глобальным экономическим кризисом также учтены национальные особенности и структура экономики России, например наличие крупного государственного сектора, неразвитость ипотечного рынка и банковской системы. В сложившейся ситуации главная задача – это корректно реализовывать намеченные планы.

Основная проблема российской программы – это отсутствие разработанной маркетинговой стратегии, т.е. плана продвижения «продукта» на «рынок» до конкретного потребителя. Любая правительственная программа осуществляется за счет средств налогоплательщиков. Поэтому, все меры, планы и возможности должны быть понятны и доступны каждому конкретному человеку. Для этого необходимо пояснять каждый пункт программы населению. Делать это можно через СМИ, включая телевидение и Интернет, и другие просветительские мероприятия.

Для сравнения, на сайте Антикризисной программы правительства США указаны три принципа: обучение (т.е. разъяснение содержания программы), прозрачность (т.е. показывать как, сколько и когда тратятся деньги), ответственность (т.е. обеспечение информации о процессе осуществления мер программы и обратная связь). Также присутствуют разделы: «поделись своей историей восстановления», «куда идут ваши деньги» (структура расходов по основным направлениям), «возможности Плана восстановления», включая бизнес и граждан.

По открытости мы не уступаем нашим коллегам из Америки, антикризисная программа Правительства РФ опубликована, проводится ее обсуждение. Однако, в целях ее популяризации среди населения следовало бы добавить в наглядной форме те выгоды, которые получит каждый гражданин или предприниматель. Например, в американском варианте на первой странице можно увидеть диаграмму и информацию, что каждый налогоплательщик увидит у себя на счете 400 долл. и 800 долл. для женатых пар. Тут же на сайте возможно перейти на порталы для бизнеса (аналог наших госзакупок), программу грантов и поиск трудоустройства. Также интересна возможность бесплатного дистанционного обучения.

Экономический кризис стал основной темой ежегодной сессии Всекитайского собрания народных представителей. С 14 января по 25 февраля в течение 40 дней Госсовет КНР обнародовал антикризисный план по реструктуризации и развитию 10 приоритетных отраслей: автопрома, сталелитейной и текстильной промышленности, машиностроения, судостроения, электроники и информатики, нефтехимии, легкой промышленности, цветной металлургии и транспортной логистики. Специалисты считают, что это будет способствовать решению проблем, с которыми столкнулись многие предприятия, также поможет осуществить реструктуризацию ключевых отраслей.

Эти секторы экономики дают треть ВВП и обеспечивают 40% налоговых сборов. 10 ключевых отраслей обеспечивают 30% трудовой занятости городского населения. Заместитель начальника Государственного управления КНР по делам развития и реформ Лю Тенань отметил высокую значимость этих отраслей в народном хозяйстве страны. Лю Тенань сказал: «В ключевых отраслях экономики занято более 100 млн. человек. Здесь сосредоточены компании, акции которых котируются на фондовых биржах. Стабильное развитие этих 10 отраслей определяет стабильность государственных доходов, налоговых поступлений, рынка занятости, а также способствует решению вопросов сельского хозяйства».

Глобальный финансовый кризис негативно влияет на сферу потребления, снижаются объемы экспорта Китая. В антикризисном плане отмечается, что необходимо предпринять безотлагательные и эффективные меры для обеспечения роста промышленного производства в ключевых отраслях. Конкретные меры включают кредитную поддержку предприятий и снижение экспортных налогов на 3770 видов товаров.

С января по ноябрь 2008 года, впервые за последние 10 лет, был отмечен отрицательный рост прибыли крупных текстильных предприятий Китая. Пресс-представитель ассоциации текстильной промышленности Китая Сунь Вэйпинь

сказал, что антикризисный план предусматривает финансовую и налоговую поддержку для текстильных предприятий.

Снижение налогов и льготы способствует расширению бизнеса и масштабов предприятий. Специалисты считают, что также поможет в решении проблемы трудоустройства. В 4 квартале 2008 г. в Китае насчитывалось 20 млн. безработных рабочих-мигрантов. А текстильная промышленность и машиностроение – это основные отрасли, в которых занята эта категория граждан. Поэтому поддержка этих отраслей способствует улучшению ситуации с трудоустройством.

В настоящее время в Китае насчитывается 1200 металлургических предприятий, среди них 70 средних и крупных. Большое количество металлургических предприятий и напряженная конкуренция между ними снижают прибыль отрасли в целом, и препятствует её дальнейшему развитию. В антикризисном плане отмечается, что необходимо провести реструктуризацию сталелитейной промышленности. Необходимы укрупнения и модернизация предприятий. Заместитель главы ассоциации металлургической промышленности Китая Ло Бин сообщил, что в 2008 году прошла частичная реструктуризация и укрупнение некоторых металлургических предприятий. Вот что сказал господин Ло: «В 2008 году 10 самых крупных китайских металлургических предприятий выпустили 210 млн. тонн стали, это на 5.71% больше, чем в 2007 году, и составило 42.5% суммарного объема производства стали в стране».

В 2009 году реструктуризация отрасли продолжится. 1 марта самая высококонкурентная металлургическая корпорация «Баоган» приобрела 56% акций металлургического акционерного общества «Нинбо», став владельцем контрольного пакета. В 2010 году объемы производства десятки крупных китайских металлургических предприятий составит более 50% общего объема стали, производимой в стране, а в 2020 году – более 70%. Специалисты считают, что слияние и реструктуризация предприятий в отрасли повысит их конкурентоспособность.

Антикризисный план предусматривает инвестицию в судостроение. Это ускорит модернизацию отрасли, повысит её инновационные возможности. Для автопрома правительством создан специальный фонд в объеме 10 млрд. юаней. Эти средства пойдут на поддержание технологического новаторства, научные разработки, освоение автомобилей нового поколения, работающих на новых источниках энергии.

Помимо поддержки 10 ключевых отраслей экономики, разработаны меры по стимулированию внутреннего потребления. Это значит, что рост китайской

экономики зависит от успешной переориентации производства. От экспорта экономика должна переориентироваться на внутренний рынок. Это реальная практика в ситуации экономического кризиса, а вовсе не торговый протекционизм, так как он дает лишь краткосрочный эффект, это недальновидная политика. Являясь самым крупным иностранным держателем американской валюты, КНР опасается падения курса доллара и выражает недовольство монетарной политикой США. Чтобы снизить финансовые риски, Пекин предложил заменить доллар другой денежной единицей, не привязанной ни к одной из стран мира и способной на протяжении долгого времени оставаться стабильной. Китай предлагает ввести искусственную международную платежную и резервную валюту, курс которой будет рассчитываться исходя из стоимости корзины четырех валют – собственно доллара, евро, японской иены и британского фунта стерлингов. Новая резервная мировая валюта обещает стать намного стабильнее зеленых купюр с портретами американских президентов. КНР же в этом случае может снизить инфляционные риски и уберечь миллиарды из своих резервов.

В период кризиса Китай применяет новую оригинальную политику: «Кредиты в обмен на сырье» – постулат внешнеэкономической стратегии Пекина. С начала 2009 года КНР предоставил миллиардные кредиты России, Казахстану, Венесуэле, а также ряду африканских стран. Расплачиваться придется нефтью, газом, медью и алюминием.

В настоящее время Китай столкнулся с реальной проблемой энергетической безопасности – угроза зависимости от импорта. КНР обеспечивает 48% своих потребностей в нефти с помощью импорта, который вырос на 9,6% и составил 179 млн тонн. Власти планируют увеличивать импортозависимость в нефтяном секторе: к 2020 году доля импорта должна достигнуть 65%. Проблема доставки сырья – следствие постоянного повышения зависимости китайской экономики от импорта. Основная часть нефти ввозится в страну морскими путями, несколько меньшая по нефтепроводам и железнодорожным транспортом. Пример российско-украинского январского газового противостояния и ситуация в Аденском заливе иллюстрируют актуальность проблемы транспортных коридоров. КНР очень рассчитывает на ВСТО (нефтепроводная система "Восточная Сибирь - Тихий океан").

Таким образом, можно отметить, что антикризисные меры Китая оказались наиболее эффективными. В большой степени благодаря огромному внутреннему рынку.

Анотація

Автори розглядають антикризові заходи урядів Російської Федерації, США, Німеччини, Франції, Китаю, аналізують відмінності між ними, виявляють загальні напрями і підходи, характерні для антикризових програм різних країн світу. В основному усі вони зосереджені на реалізації трьох напрямів:

- відновлення банківської та фінансової системи через вливання фінансової ліквідності;
- підтримка незахищених верств населення;
- стимулювання внутрішнього попиту через систему державних витрат, підтримка системоутворюючих компаній і галузей (таких як автомобілебудування, будівництво і т. п.).

А. В. Кузнецов,
*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
відділу глобальних систем сучасної цивілізації
Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України
м. Київ*

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В СИСТЕМІ ГЛОБАЛЬНИХ ФІНАНСІВ

Фінансова та економічна криза 2007-2010 років завдала відчутного удару по репутації Великобританії як глобального провідника ідей лібералізму і англосакського капіталізму, заснованого на пануванні акціонера і прагненні до одержання короткострокового фінансового прибутку.

Для подолання якнайгірших наслідків кризи Велика Британія була вимушена продемонструвати світові приклад вирішення ринкових проблем неринковими методами, наслідком чого стало стрімке зростання державного боргу і бюджетного дефіциту Сполученого Королівства.

Незважаючи на значне погіршення економічного стану, Великій Британії вдалося зберегти за собою статус найбільшого в світі фінансового центру. У 2009 році Сполученому Королівству було відведено перше місце в Індексі фінансового розвитку, складеного Всесвітнім економічним форумом в Давосі за наслідками дослідження економік 55 країн світу [1]. За даними Індексу глобальних фінансових центрів, опублікованими в березні 2010 року, Лондон разом з Нью-Йорком посів першу позицію серед 75 фінансових центрів світу. [2, с. 5].

Розглянемо детальніше причини цього феномена, зробивши спершу короткий екскурс в історію економічного розвитку Англії.

Слід підкреслити, що впродовж XIII-XVI століть Англія фактично перебувала в статусі сировинної колонії Ганзейського союзу. Вона постачала ганзейцям вовну, олово, шкіри, масло й інші продукти гірських промислів і землеробства, отримуючи від них натомість мануфактурні вироби [3, с. 47]. Тільки рішучі дії королеви Єлизавети, скеровані на обмеження безконтрольної торгівлі ганзейського флоту в Англії, змогли покласти край цій залежності [3, с. 50–51].

Поворотною подією у фінансовій історії Великої Британії стало створення в 1694 році Банку Англії – першого в світі центрального банку з правом видачі позик. Метою створення Банку Англії було обслуговування

внутрішньої державної позики для ведення війни з Францією. Ця позика була вперше випущена за всіма сучасними правилами, тобто із зобов'язаннями держави зі сплати відсотків. Саме з випуском цього боргу пов'язують появу в Лондоні перших справжніх біржових маклерів, а також початок сучасної епохи біржових спекуляцій і віртуалізації фінансових ринків. З цього моменту бере початок політика занурення суверенних держав у боргову яму фондових бірж, а біржовий капітал стає «рушієм долі, за допомогою якого Лондон володіє половиною миру» [4, с. 115].

Підтвердженням безпрецедентної могутності англійських фінансів довгий час залишався також валютний курс фунта стерлінгів. Стабілізований королевою Єлизаветою в 1560-1561 роках, він зберіг свою дійсну вартість аж до 1920 року [5, с. 378]. Слід зазначити, що хоча США вже до 1880 року обійшли Англію за об'ємом зовнішньої торгівлі, фунт стерлінгів ще протягом півстоліття продовжував залишатися ключовою резервною валютою: впродовж усього цього часу курсове співвідношення складало 4,87 дол. за 1 фунт., воно змінилося тільки в 1931 році.

В період існування Британської імперії розмір зарубіжних інвестицій англійських монополій значно перевищував об'єми капіталовкладень інших європейських конкістадорів. У 1914 році Великій Британії належало від 2/5 до 1/2 від загального розміру зарубіжних активів у світі. Напередодні Другої світової війни зарубіжні інвестиції Великої Британії майже удвічі перевищували розмір іноземних активів США [6, с. 244].

Після Другої світової війни позиції Великої Британії у світовій економіці були значно ослаблені – країна поступилася місцем США у сфері іноземного інвестування, скоротилася кількість англійських компаній і банків серед найбільших промислових монополій і банківських концернів миру. Лондон втратив статус світового рантьє. Аж до кінця 80-х років за Великою Британією міцно закріпилося кліше «хворої людини Європи».

Поштовхом до відновлення Лондоном провідних позицій у сфері міжнародних фінансів стала лібералізація міжнародного руху капіталів з другої половини 70-х років, а також проведення радикальних реформ консервативним урядом М. Тетчер, що включають реорганізацію Лондонської фондової біржі у 1986 році.

Вихід у 1992 році з механізму обмінних курсів Європейської валютної системи і подальша відмова від введення євро дали можливість Банку Англії проводити монетарну політику, незалежну від Європейського центрального банку (ЄЦБ).

Підкреслимо, що як член ЄС Великобританія володіє 14,5% капіталу ЄЦБ, що є другою за величиною часткою серед країн ЄС після Німеччини. Участь в капіталі і керівних органах ЄЦБ дає можливість Великій Британії чинити певний вплив на проведення єдиної грошово-кредитної політики єврозони. При цьому Банк Англії не зв'язаний зобов'язаннями ст. 21 Статуту Європейської системи центральних банків і Європейського центрального банку. Цією статтею, зокрема, передбачено, що центральні банки країн-членів єврозони не мають права надавати кредити за поточними рахунками і будь-які інші види кредитів установам і органам Європейського співтовариства, урядам країн-членів, їх регіональним, місцевим та іншим органам влади, а також купувати у них боргові інструменти. За умов сучасної фінансової кризи переваги неучасті Великої Британії в Європейському валютному союзі полягають в тому, що Банк Англії на цілком законних підставах надає істотну фінансову підтримку своєму уряду через механізм викупу облігацій державної позики. У той же самий час такі учасники єврозони, як Греція, Португалія, Іспанія, Італія і Ірландія, що опинилися в результаті кризи на межі дефолта, унаслідок дії ст. 21 вказаного статуту не мають можливості отримання фінансової підтримки від своїх центральних банків та інших членів єврозони. На думку деяких оглядачів, такий стан справ являє собою загрозу розпаду Європейського валютного союзу.

Незважаючи на зрослу конкуренцію з боку таких міжнародних фінансових центрів як Нью-Йорк і Токіо, за рахунок проведення незалежної монетарної політики Лондон не тільки відновив, але і багатократно підсилив свої позиції на міжнародних ринках капіталу, втрачені в період між двома світовими війнами.

Сьогодні Британія лідирує практично у всіх сегментах міжнародних фінансових ринків. Її питома вага на ринку міжнародного міжбанківського кредитування складає 19% проти частки США у 9%. Саме у Лондоні щодня розраховується ставка міжнародного міжбанківського кредитування – ЛІБОР, за якою найбільші транснаціональні банки надають один одному тимчасово вільні фінансові ресурси. ЛІБОР є найважливішою ставкою у фінансовому світі, на яку орієнтуються процентні ставки більшості фінансових продуктів світу.

У Лондоні здійснюється 70% біржової торгівлі міжнародними облігаціями і 34% міжнародної валютної торгівлі проти 14% частки США. Щоденний об'єм торгів на міжнародному валютному ринку складає в даний час близько 3 трлн. дол. На Велику Британію припадає також 43% [7, с. 14] ринку позабіржових похідних фінансових інструментів (дериватів) – найбільшого сегменту міжнародних фінансових ринків, об'єм якого на кінець червня 2009

року склав 605 трлн. доларів [8, с. 22]. Частка США в даному сегменті удвічі менша.

Цікаво також відзначити, що англійська королева є офіційною главою держави в 19-ти з 42 найбільших офшорних центрів за списком, складеним Форумом фінансової стабільності. До цих центрів належать: Ангілья, Антигуа і Барбуда, Багамські острови, Барбадос, Бермудські острови, Беліз, Британські Віргінські острови, Гернсі, Гібралтар, Джерсі, Кайманові острови, Науру, Острів Мен, Острови Кука, Ніуе, Острови Сент-Китс і Невіс, Сен-Вісент і Гренадіни, Сент-Люсія, Острови Теркс і Кайкос [9]. У цих центрах зосереджені величезні фінансові активи, що належать приватним фізичним і юридичним особам.

Наприклад, Бермудські острови є третім у світі центром страхового бізнесу після Лондона і Нью-Йорка. Кайманові острови – перша в світі юрисдикція за кількістю хеджевих фондів, яких на кінець 2005 року тут було зареєстровано понад 7 тисяч, або 70% від їх загальної світової кількості. Гернсі займає третє місце в світі по кептивному страхуванню після Бермудських і Кайманових островів. У свою чергу з погляду розміщення офшорних компаній світовим лідером є Британські Віргінські острови. У 2005 році їх число тут склало 707 тис., або в середньому близько 30 офшорних компаній на одного жителя. В середині 2000-х років на Багамах було інкорпоровано 47 тисяч офшорних компаній, на острові Мен – 42 тисячі. На 1 жовтня 2007 року на Джерсі було зареєстровано 33,6 тис. компаній [10, сс. 95,155,156,159,160]. Крім того, в офшорних центрах, що визнають англійську королеву главою держави, зосереджені приватні фінансові активи найбагатших людей планети на суму більше 2,7 трлн. дол.[11, с. 56].

Неоднозначна роль Великої Британії і в іпотечній кризі в США.

Відзначимо, що ліквідність ринку нерухомості знаходиться в прямій залежності від ступеня концентрації земельної власності. Сучасний ринок житла Великобританії виступає класичним прикладом цієї закономірності. За даними ірландського дослідника К. Кейхила, 92,5% придатної для мешкання землі Великобританії знаходиться у володінні 189 000 сімей, а понад 59 мільйонів чоловік, які утворюють так званий «оплот британської демократії», ділять між собою решту 7,5% землі [12, з. 12].

Характерно, що в період 1960-2000 років пропорція власників індивідуального житла в Сполученому Королівстві збільшилася з 42% до 69% [13, с. 107]. При цьому в повоєнні роки неухильно скорочується число жител, які здаються в оренду приватними домовласниками.

Якщо в 1914 році в оренду здавалося 89% будинків, що знаходяться в приватному володінні, то в 1999 році ця цифра знизилася до 10% [14, с. 12]. Враховуючи, що чисельність населення Великобританії зростає незначною мірою, необхідність в спорудженні нового житла поступово знижується. Спорудження нового житла обмежується також особливостями регулювання сфери будівництва у Великій Британії, де згідно з законом, нове будівництво можна вести лише на місці раніше забудованих ділянок. Інакше будівництво обкладається високими податками.

Таким чином, статус Лондона як глобального фінансового центру, надзвичайна концентрація землеволодіння, а також неухильне зниження ринкової пропозиції житла є головними причинами стійкого зростання вартості житла у Великій Британії. Через ці чинники британський ринок нерухомості є найбільше переоціненим у світі.

Так, на пікові зростання цін у 2007 році весь американський ринок нерухомості оцінювався в 13 трлн. дол. [15, с. 5], тоді як британський ринок нерухомості – в 12 трлн. дол.[16, с. 42] Тобто при тому, що населення США в п'ять разів більше за населення Великої Британії, ринок житла США оцінювався всього на 1 трлн. дол. дорожче, ніж ринок житла Великої Британії.

Саме через високу вартість житла більшість британських сімей можуть придбати нерухомість тільки на умовах довгострокового кредиту, що, як правило, надається на термін від 25 до 30 років. За даними Ради іпотечних кредиторів, на кінець 1999 року більше 10,9 мільйонів будинків у Великій Британії фінансувалися в рамках тієї або іншої форми іпотечних договорів, що складало 70% будинків, що знаходяться у приватній власності [12, с. 14].

Виходячи зі сказаного вище, можна припустити, що докорінні витоки світової іпотечної кризи слід шукати не в США. За законом єдиної ціни, ціни на однакові товари в різних країнах повинні зрівнюватися. В умовах ринкового ціноутворення і вільного руху капіталів останні спрямовуються туди, де формується найвищий рівень прибутковості активів. Підтвердженням сказаного є факт перетікання капіталів з іпотечних ринків Америки, що обвалилися, на ринки нерухомості Великої Британії, внаслідок чого останні різко зросли у вартості, давши можливість фінансовим посередникам отримати додаткові прибутки, перед тим, як британський ринок нерухомості «просів» слідом за американським [16].

Історії відомо чимало випадків, коли країнам, що стали епіцентром фінансової кризи, згодом вдавалося істотно підвищити свою вагу в світовій економіці шляхом створення ефективної системи посткризового регулювання. Прикладом того є, зокрема, криза тюльпаної манії в Голандії. За твердженням

відомого французького філософа і економіста, колишнього президента ЄБРР Ж. Аттали, ця криза поклала край тому, що пізніше назвуть «торгівлею вітром», призвела до структуризації фінансових ринків Нідерландів, а також допомогла повернути капітали зі всього світу. «Маючи велику частину прибутків від інвестицій, - пише Ж. Аттали, - країна почала будувати торговельний і військовий флот, який допомагав їй зберегти могутність на морі протягом півтора століть» [17, с. 21].

Не меншою мірою кризи сприяли також і становленню британського фінансового ринку. Так, для подолання кризи компанії Південних морів в 1720 році в Англії було прийнято жорстке антикризове законодавство, зокрема «Закон про бульбашки», застосування якого допомогло стабілізувати британський фінансовий ринок і повернути до його розвитку кращих фінансових фахівців з конкуруючої Голландії.

Наступного разу фінансова могутність лондонського Сіті була консолідована завдяки напливові до Лондона іноземних капіталів перед кризою на ринку акцій залізничних компаній в 1847 році (залізнична манія). В результаті посткризового посилення ролі Банку Англії золотий стандарт, що діяв у той час в Англії, розповсюдився на найбільші імперіалістичні держави – США, Німеччину, Францію і навіть Росію. Тим самим аж до початку 1930-х років Велика Британія забезпечила собі лідируючі позиції в міжнародній валютний-фінансовій системі.

Таким чином, підводячи підсумки проведеному аналізу, необхідно відзначити, що ось вже впродовж чотирьох сторіч Велика Британія зберігає провідні позиції в системі світових фінансів, незважаючи на зрослу конкуренцію з боку США і інших фінансових центрів. Кризи неодноразово сприяли консолідації англосакських фінансових систем і зміцненню англо-американського альянсу в регулюванні міжнародних валютний-фінансових відносин. Не виключено, що в результаті розробки інноваційних підходів до реформування нинішньої моделі регулювання фінансових ринків, до стандарту діючої міжнародної валютно-фінансової системи будуть внесені істотні корективи.

Список використаної літератури

1. The Financial Development Report 2009 / World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2009.
2. The Global Financial Centre Index/ Z/Yen Group. – London: City of London, 2010. – March.
3. Лист Ф. Национальная система политической экономии. – М.: Европа, 2005.

4. Діонео. Очерки современной Англии. – С-Петербург: «Русское богатство», 1903.
5. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – Т. 3. Время мира / Фернан Бродель; Пер. с фр. Л. Е. Куббея. – 2-е изд. – М.: Издательство «Весь Мир», 2007.
6. Ferguson N. Empire. How Britain Made the Modern World. – London: Penguin Books, 2004.
7. International Financial Markets in the UK / International Financial Services London – London, 2009. – November.
8. International Banking and Financial Market Developments / BIS Quarterly Review, 2009. – December.
9. Offshore Financial Centers. IMF Background Paper / The Monetary and Exchange Affairs Department. – IMF, 23 June 2000. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org/external/np/mae/oshore/2000/eng/back.htm#table2>.
10. Хейфец Б.А. Офшорные юрисдикции в глобальной и национальной экономике / Б.А.Хейфец. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2008.
11. Cahill K. Who Owns the World: The Hidden Facts Behind Landownership. – Edinburgh and London: Mainstream Publishing, 2007.
12. Cahill K. Who owns Britain? The hidden facts behind landownership in the UK and Ireland. – Edinburgh: Canongate Books, 2002.
13. Buckle M., Thompson J. The UK financial system: theory and practice / Manchester University Press. – Fourth Edition, 2004.
14. Hicks J., Allen G. A Century of Change: Trends in UK Statistics since 1900 / House of Commons. – Research Paper 99/111. –1999. – 21 December.
15. Altman R.C. The Great Crash, 2008. A Geopolitical Setback for the West // Foreign Affairs. –2009. – January/February.
16. Кузнецов А. Великобритания и ипотечный кризис в США // Збірник наукових праць. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2007. – Вип. 55.
17. Аттали Ж. Мировой экономический кризис... А что дальше? – СПб.: Питер, 2009.

В. В. Пилипів,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Ради по вивченню продуктивних сил України
НАН України
м. Київ

РЕГІОНАЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ В УМОВАХ ФІНАНСОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Ключовою передумовою цілеспрямованого безперервного відтворення регіональних господарських систем є ефективна управлінська діяльність, яка, на основі врахування внутрішньосистемних функцій і цілей, забезпечить їх адаптацію до зовнішніх умов функціонування та спрямованість у бажаному напрямі розвитку. Оскільки в сучасній економіці домінантою управлінської підсистеми економіки виступають фінанси, то виникає необхідність побудови концептуальної моделі відтворення регіонів в умовах фінансової економіки. В умовах функціонування такого устрою формуються такі нові феномени як фінансова влада, центр, середовище, простір, поле та ін. З цією метою важливим завданням постає обґрунтування взаємозв'язків таких понять, як фінансове середовище, фінансова система, фінансовий простір та фінансове поле, із поняттями відтворювальної динаміки регіональної економіки. Передбачається формування абстрактної моделі, яка, окрім формального опису процесів регіонального відтворення, дозволить розкрити сукупність ймовірних зв'язків, що виникають в процесі регіонального відтворення в сучасних умовах фінансової економіки.

Враховуючи той факт, що відтворювальні процеси реалізуються на різних рівнях, які по відношенню до регіону можуть бути як вищими (надрівнями), так і нижчими (субрівнями), слід визнати певний ступінь внутрішньої самоорганізованості господарських систем, яка обумовлена їх складністю, відкритістю та нелінійністю розвитку. Відтворювальні процеси, що реалізуються на різних рівнях державного управління, формують цілісне національне господарство, яке характеризується системними властивостями. Оскільки господарська система є найрозвиненішим типом господарської цілісності, яка у значній мірі формується внаслідок реалізації процесів самоорганізації, то наше дослідження відтворювальних процесів у фінансовому просторі буде базуватись на використанні системного підходу та методології синергетики.

Синергетична теорія розглядає сучасну економіку як відкриту і складну систему, системоутворюючі функції в якій належать фінансовому капіталу. Відтворення такої системи стає можливим за рахунок реалізації механізмів взаємодії всіх її елементів, визначальними серед яких вважаються держава, регіони, фінансовий капітал, конкурентний ринок, сфера масових взаємовідносин індивідів.

Отже, сучасний економічний простір держави попадає під вплив транснаціоналізованого фінансового простору. Незважаючи на широкий розмах жививаності поняття «фінансовий простір», однозначного тлумачення його змісту на сьогоднішній день в науковій літературі немає. На нашу думку, сутність «фінансового простору» може бути розкрита тільки через міждисциплінарний підхід до дослідження співвідношення економічних і соціальних процесів та взаємовідносин в географічному розрізі. Із загальної теорії систем випливає, що простір виникає в певному середовищі із конкретної системи через здійснення специфічних видів діяльності. Застосування такого методологічного підходу потребує подальшого термінологічного розмежування фінансового середовища, фінансової системи і фінансового простору.¹

Так, фінансове середовище, як особливий прояв економічного середовища, включає в себе сукупність різноманітних умов виникнення та здійснення фінансової діяльності, які суттєво впливають на формування, розподіл і перерозподіл фінансових ресурсів. Такі умови охоплюють фінансовий потенціал та фінансові інститути і включають наявність грошового обігу, грошової уніфікації, стабільності обміну між економічними агентами тощо.

Фактично фінансове середовище виникає в процесі самоорганізації великої кількості складових економічного середовища, в результаті чого формуються фінансові ринки та виникають різноманітні фінансові інститути, які на них функціонують і здійснюють їх регулювання. Склад і структура фінансового середовища, з одного боку, в значній мірі залежать від якісних характеристик економічного середовища, в якому воно формується, а, з іншого боку, здійснюють зворотній вплив і структурують економічне середовище. Оскільки в умовах функціонування фінансової економіки економічне середовище стає все більш субординованим за відношенням до фінансової домінанти, необхідно детально проаналізувати структуру фінансового середовища та вплив флуктуацій, які в ньому виникають, на господарські системи.

---

¹ Більш детально див. Пилипів В.В. Методологічні аспекти визначення фінансового простору / В.В. Пилипів // Продуктивні сили України: науково-теоретичний економічний журнал. – 2009. - № 1. – С.44-55.

Фінансове середовище можна розглядати також в сукупності ринків, на яких здійснюється торгівля фінансовими активами, що формуються внаслідок самоорганізації елементів більш широкого економічного середовища. Фінансове середовище сприяє росту капіталу, формуючи ринки капіталу, які забезпечують трансфер ризиків (через ринок похідних цінних паперів) та міжнародну торгівлю (через валютний ринок). Фінансове середовище може включати в себе ринок облігацій, фондовий ринок (як біржовий, так і позабіржовий), товарні біржі, ринок нерухомості, готівковий ринок та ін. За своєю суттю воно також охоплює підприємства суспільного сектору, органи влади та бюджетно-податкові установи, які прямо чи опосередковано впливають на фінансову систему, грошово-кредитні та фінансові інституції тощо.

Фінансове середовище в економіці має справу з грошово-кредитними транзакціями, в основі яких лежать гроші, час та ризики, і розкривається у множині можливостей, представлених на фінансових ринках, що виступають платформою для здійснення фінансової діяльності її суб'єктами. Фінансові ринки за своєю суттю є механізмами спрямування заощаджень в інвестиції у реальні активи. Таким чином, фінансове середовище господарської системи формується із фінансових інституцій та фінансових ринків, які впливають на діяльність суб'єктів господарювання в цілому. Загалом у фінансовому середовищі формуються можливості щодо грошово-кредитного забезпечення всієї економіки.

Фінансові інститути, функціонування яких зумовлюється необхідністю забезпечення регулювання фінансового середовища, регулюють обсяг грошової маси і забезпечують доступ до фінансових ресурсів фінансових посередників, котрі роблять можливим рух коштів від тих суб'єктів господарювання, в яких наявні надлишки, до тих, хто відчуває дефіцит у фінансових ресурсах.

Фінансове середовище в значній мірі визначає будову та множину кінцевих станів як економічної, так і фінансової систем, які в ньому функціонують. Це означає, що системні функції можуть виконуватись тільки у певному середовищі із відповідним якісним складом та структурою. При цьому взаємодіючи із зовнішнім середовищем, можна впорядковувати внутрішнє фінансове середовище, тим самим реалізуючи адаптивну функцію системи. В залежності від функцій, які реалізуються в господарській системі, формується адекватний для їх виконання набір інститутів. Зокрема банківські установи у різних господарських системах можуть набувати різних форм організації і виконувати різні суспільно-економічні функції.

В такому середовищі відбуваються певні процеси, які, реалізуючись через сукупність взаємовідносин, структурують його. Так, через формування зв'язків

між об'єктами і ресурсами виникає система, формуючи єдине ціле з окремих елементів. А в результаті функціонування системи в множині фінансових взаємовідносин виникає фінансовий простір як відображення функцій та відносин в системі. Слід відмітити, що фінансова система описує очікувану картину фінансових відносин, що вже склалися в суспільстві, фінансове середовище окреслює сукупність всіх можливих станів і взаємовідносин, тоді як фінансовий простір відображає дійсну картину фінансових відносин. На відміну від фінансового середовища як сукупності об'єктивних умов, фінансовий простір представляє собою сукупність суб'єктивних можливостей, які реалізуються в цих умовах [1, с.48-49].

Таким чином, фінансове середовище господарської системи являє собою сукупність фінансових ринків та мережу фінансових інститутів, які реалізують регулятивні та посередницькі операції на них. Таке середовище містить передумови кінцевих станів організованості фінансового простору господарської системи. Враховуючи високодинамічну мінливість фінансового і економічного середовища, комбінацій їх елементів на різних рівнях і в різних умовах господарювання, а також індетермінованість характеру прояву взаємозв'язків у самій господарській системі, слід звернути увагу на невідворотність відтворення широкої диверсифікованості простору можливих господарських взаємозв'язків, які виникають у такому середовищі трансформують його у відповідності до цілей системи.

Фінансовий простір в сучасних умовах проявляє себе в сукупності взаємовідносин суб'єктів економічної діяльності на певній території, які об'єднані економічними інтересами, а їх діяльність, у взаємодії з фінансовими інститутами, націлена на мобілізацію і перерозподіл фінансових ресурсів з метою управління вартістю та відтворювально-інвестиційними процесами. На фінансовий простір поширюється фінансова влада через контроль над всією фінансовою складовою економічного простору, тобто власність на фінанси, володіння грошима, розпорядження вартістю.

Фінансовий простір також формується на основі специфічного силового поля. У фінансах поле може проявляти себе через розподіл фінансового капіталу та розміщення позицій агентів щодо доступу й управління його джерелами. Специфіка інтересу виражається тут в умовах отримання фінансових ресурсів, участі в їх розподілі та ефективності їх використання. Відповідно, в такому полі формуються позиції агентів і простір їх можливостей.

Фінансове поле в сучасній економіці є надзвичайно сильним і здатне підпорядковувати власній «логіці» значну частину відносин в економічному просторі. Домінування фінансового поля створює умови для функціонування

системи присвоєння і розподілу капіталу агентами, позиції яких є відносно вищими позицій інших агентів.

Тому, розглядаючи економічний простір у взаємозв'язку поля і фізичного простору, необхідно відмітити, що фінансове поле націлене на подолання будь-яких географічних кордонів, а інтереси провідних його агентів полягають у капіталізації усіх сфер господарства, активізації якомога більшої частини фінансових ресурсів, безперешкодному їх переміщенні та управлінні їх розподілом [1, с.50-51].

Фінансове поле, як результат боротьби його агентів за відповідні позиції в ньому, діє на середовище і структурує його відповідно до потреб та інтересів найсильніших. Фінансова система, для якої таке середовище є внутрішнім, змінює свої функції, підпорядковуючись інтересам агентів впливу. Відповідно, як відображення дійсної картини фінансових відносин трансформується і фінансовий простір. Вплив фінансового поля може носити територіальний характер, розширюючи географію задоволення інтересів його ключових гравців. На нашу думку, чітка локалізація фінансового простору у вузьких географічних рамках є неможливою. Проте, розглядаючи регіон як сукупність зв'язків і відносин, в рамках яких формуються передумови для здійснення фінансової діяльності, можна говорити і про регіональний фінансовий простір.

Оскільки відтворення системи (зокрема господарської) як загальнонаукове поняття передбачає її безперервний рух, націлений на самостановлення, самооновлення, збереження набутих рис і якостей, формування індивідуального змісту і його транслявання у часопросторі, то важливим завданням постає формування такого фінансового простору, який би забезпечував реалізацію інтересів відтворення регіональних господарських систем.

У національному та регіональному фінансовому просторі здійснюється мобілізація і перерозподіл фінансових ресурсів між суб'єктами управління, інтереси яких лежать у двох площинах – суспільній та приватній. Відповідно, у межах фінансової системи формується дві підсистеми, одна з яких охоплює фінанси суспільного сектору, а інша – корпоративні або приватні фінанси. Кожна з цих систем має свою структуру, реалізується через власний особливий механізм, має свої джерела формування і реалізує різні функції, які формуються під впливом інтересів суспільства (громади) або приватних структур. Результати функціонування таких систем є тісно взаємопов'язаними і мають важливе значення для реалізації процесів відтворення в регіонах.

Крім того, важливо виділяти відмінності у впливі на регіональні відтворювальні процеси зовнішніх фінансових потоків з інших регіонів держави та з-за меж національного економічного простору.

Під впливом процесів фінансової лібералізації відбувається розкриття фінансової системи, що, з одного боку, дає додаткову свободу дій її суб'єктам і можливість виходу на інші рівні фінансового простору, а, з іншого боку, впускає у національний (регіональний) простір іноземних (міжнародних) суб'єктів фінансових відносин, тим самим відкриваючи його для впливу зовнішнього фінансового поля.

Вплив іноземного капіталу на процеси відтворення у регіонах носить особливий характер. Зокрема, результати великої кількості досліджень свідчать про те, що значна частка іноземного капіталу у державі чи регіоні забезпечує високий рівень якості фінансових послуг та підвищення ефективності фінансового посередництва. Прихід у менш розвинені країни іноземного капіталу як правило супроводжується інституціоналізацією їх фінансового простору у відповідності до потреб обслуговування іноземних фінансових потоків. Проте модернізація фінансової системи у такому випадку буде націленою, в значній мірі, на досягнення цілей суб'єктів управління іноземним капіталом, а не на реалізацію місцевих інтересів, що суперечить потребам національного і регіонального відтворення. Залучаючи відносно дешевші фінансові ресурси та отримуючи побічні вигоди від інтеграції, національні і регіональні господарські системи можуть втрачати здатність до самоуправління, а висока залежність від неконтрольованих потоків іноземного капіталу й інтересів ТНК може знижувати стійкість економіки.

Проте, слід відмітити, що беззмінність господарської системи в сучасних умовах глобальної взаємозалежності є явищем малоімовірним і небажаним, оскільки досягнення стану рівноваги із постійно змінним зовнішнім середовищем можливе через зміни внутрішніх параметрів, що забезпечить функціональну стійкість системи. Фактично мова йде про підтримку функціонування господарської системи в певних рамках, що дозволить їй слідувати до своєї цілі – аттрактора. Ключовим процесом у даному контексті постає формування так званих дисипативних структур, здатних зберігати стійкість у поєднанні з постійною мінливістю.

Стан нерівноваги може виникати тільки під впливом зовнішнього середовища, а тому є притаманним відкритим системам. В даному стані у відкритих системах можуть відбуватися зміни макропараметрів, складу, структури і поведінки. Підтримка нерівноваги потребує збалансування внутрішнього виробництва ентропії зовнішніми потоками негативної ентропії. При цьому повинні реалізовуватись процеси збереження умов існування системи. Самоорганізація системи пов'язана з виведенням ентропії в навколишнє середовище.

При цьому стан нерівноваги системи не означає відсутність її стійкості. Незважаючи на те, що взаємодія середовища і системи, яка визначає стійкість, має безпосередній вплив на її внутрішній стан (рівновагу), система може залишатися стійкою як в стані рівноваги, так і в стані нерівноваги, а також може бути нестійкою в кожному із цих станів. Ріст організованості і визначеності відкритої системи та зменшення її ентропії відбувається за рахунок одночасного росту ентропії навколишнього середовища. Самоорганізовані системи здатні відповідати на зовнішній вплив самоорганізацією структур. У середовищі відбуваються флуктуації, які впливають на систему та її компоненти. У відкритих системах під впливом зовнішнього середовища внутрішні флуктуації можуть суттєво зростати і мати значний вплив [2].

Наслідки флуктуацій, які виникають на різних рівнях фінансового середовища та на різних стадіях відтворення господарських систем, також можуть суттєво відрізнятися. До флуктуацій, що виникають у внутрішньому фінансовому середовищі держави, можна віднести збурення, які зачіпають грошовий обіг, обсяги та напрями інвестиційних та грошових потоків, стабільність обміну між економічними агентами тощо. Фінансове середовище може мати різні прояви для різних сфер і форм господарської діяльності. Зокрема, фінансове середовище підприємництва являє собою передумови виникнення багатосторонніх ділових зв'язків підприємств з суб'єктами та об'єктами фінансових відносин щодо формування, розпоряджання та використання фінансових ресурсів. Незначні коливання у такому середовищі можуть призвести як до стрімкого розвитку підприємницької активності в державі, так і до її суттєвого охолодження. Очевидним є той факт, що будь-який процес спричинюється не одним фактором, а індивідуальним набором великої кількості різноманітних флуктуацій.

Таким чином, розглядаючи реалізацію відтворювальних процесів господарських систем з точки зору системно-синергетичного підходу у сучасному економічному просторі, приходимо до висновку, що самоорганізація фінансового середовища, простору і системи стає можливою за визначених умов. Зокрема, повинна сформуватись сукупність масових ринків, які б були достатньо відкритими для вільного інформаційного обміну із зовнішнім середовищем, що стає можливим за умови диверсифікації та ускладнення ринків, що підвищує їх здатність до самоорганізації та створення нових інститутів і робить їх більш самодостатніми і стійкими. У такому фінансовому середовищі реалізується взаємодія фінансового капіталу (насамперед крупного), держави (центральна і місцева влада, органи місцевого самоврядування) і масових суб'єктів господарської системи (юридичні і фізичні

особи, населення) і формується фінансовий простір. Ієрархізація ринків і відносин, які на них здійснюються, а також автономізація структурних рівнів фінансового простору визначають становлення фінансової системи. Інформаційний характер побудови фінансової системи зумовлює подібність інтегрованих у неї структур ринку і елементарних суб'єктів, яка досягається на основі інформаційного типу ускладнення ринку, що забезпечує єдність чотирьох функцій для всіх структурних рівнів і всіх типів суб'єктів – виробничої, споживчої, емісійної, інвестиційної. Єдність функцій стає можливою завдяки тому, що всезагальною формою всіх структурних елементів і зв'язків стає фінансова форма [2, с. 73]. В межах географічних кордонів держави це означає фракталізацію системи фінансових інститутів на різних територіальних рівнях. Крім того, самі інститути всіх рівнів і елементи ринку стають фрактально подібними. Це означає, що національний і регіональний фінансовий простір піддаються значному взаємовпливу, результат якого може здійснювати трансформуючий вплив на інституціоналізацію господарської системи. У загальному вигляді взаємозв'язок фінансового середовища, простору і системи представлено на рисунку 1.

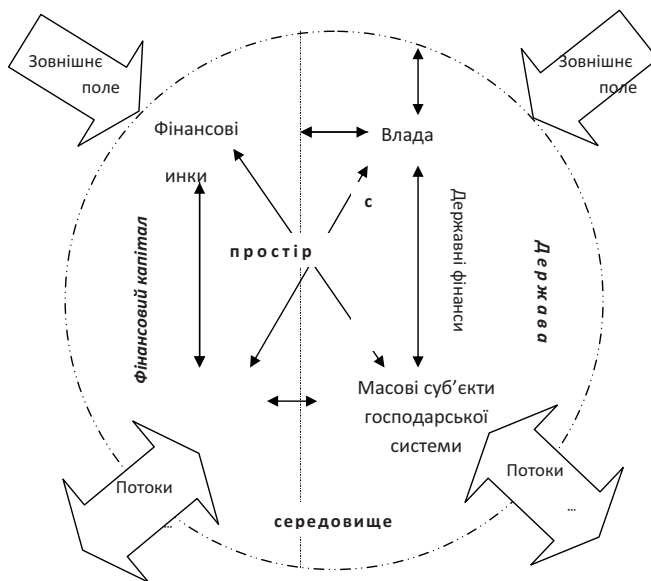

Рис.1. Концептуальна схема взаємозв'язків у фінансовому середовищі, просторі і системі

Таким чином, в результаті трансформації господарських зв'язків та еволюції ринкових відносин на національному і регіональному рівнях економічного простору виділяється два потужних суб'єкти – фінансовий капітал і держава. Зважаючи на їх значимість у впливі на відтворення господарських систем різних рівнів та конфліктність інтересів, які ними переслідуються, виникає необхідність конкурентного подолання протистояння політики і економіки.

Фінансовий капітал у сучасній економіці формує ієрархічну систему національних ринків, в яких розгортаються його інвестиційні можливості. Відсутність в країні розвинених національних фінансових ринків негативно впливає на загальний рівень фінансових ризиків, ліквідність та капіталізацію. Це означає, що становлення і розвиток фінансових ринків в Україні є одним з ключових завдань в процесі адаптації її економічної системи до ринкових умов господарювання. Зважаючи на ієрархічний характер фінансової системи, це ж саме завдання повинне бути розв'язаним і на регіональному рівні, оскільки розвиток відкритої регіональної економіки безпосередньо залежить від розвитку регіональних фінансових ринків, а поєднання відкритості та економічної ефективності регіональних ринків із соціально-орієнтованими пріоритетами може сприяти комплексному розвитку регіонів, підвищенню стандартів життєдіяльності, росту доходів населення та ін. Проте на даному рівні виникають нові протиріччя потенційних наслідків впливу фінансового капіталу, держави та регіонального управління.

Список використаної літератури

1. Пилипів В.В. Методологічні аспекти визначення фінансового простору / В.В. Пилипів // Продуктивні сили України: науково-теоретичний економічний журнал. – 2009. – № 1. – С. 44–55.
2. Ерохина Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход / Е.А. Ерохина – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1999. – 160 с.
3. Вопросы синергетической экономики [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://content.mail.ru/arch/26206>.
4. Евстигнеева Л.П. Экономический рост: либеральная альтернатива / Л.П. Евстигнеева, Р.Н.Евстигнеев. – Институт международных экономических и политических исследований РАН. – М. – 2005. – 466 с. (Предпринт / РАН, Институт международных экономических и политических исследований, 2005).
5. Будкевич Г.В. Динамическая роль взаимодействия рынка и государства в эволюционной самоорганизации [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.dofa.ru/Dumnaja/5_ISER/budkevi4.DOC.

О. П. Корнійчук

*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Ради з вивчення продуктивних сил України
НАН України
м. Київ*

ФОНДОВИЙ РИНОК УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ОПИС РОЗВИТКУ

Для розробки концептуальних підходів щодо розвитку фондового ринку доцільно виходити із національних інтересів України у фінансовій сфері.

На думку автора, національні інтереси України у фінансовій сфері потребують створення конкурентоспроможних фінансових та економічних інститутів. Головним їх завданням є накопичення і використання фінансових ресурсів, достатніх для вирішення існуючих національних завдань у країні та за її межами, а також для підтримки зростаючої економіки.

Національною метою в цій сфері є вибір способів досягнення національних інтересів, їхньої підтримки та захисту.

В контексті розвитку світових глобалізаційних процесів національною метою України у фінансовій сфері є:

- розробка й реалізація конкурентоспроможної моделі та стратегії розвитку (на період до 15–20 років) фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, митної, розрахункової, інвестиційної, фондової систем та ціноутворення на регіональному і глобальному фінансових ринках. Зазначене передбачає забезпечення високого потенціалу стійкості до впливів внутрішніх та зовнішніх негативних чинників;

- завершення правової, організаційної, інституційної побудови конкурентоспроможного фондового ринку, інших національних та приватних фінансових інституцій. Це дозволить нейтралізувати руйнівні тенденції, які загрожують цілісності фінансової системи країни та створять умови для детінізації економічної і фінансової систем;

- налагодження захисних механізмів фінансових суб'єктів господарювання, домогосподарств, підприємств, держави; забезпечення їх фінансовими ресурсами, достатніми для виконання зобов'язань і задоволення їхніх потреб; стабілізація і збалансованість розвитку фінансової системи;

- залучення на керівні посади в урядові, підприємницькі, фінансові установи професійних фахівців, здатних ефективно реалізовувати національні інтереси у фінансовій та економічній сферах;

- ефективна взаємодія фінансової системи України та країн ЄС з іншими регіональними утвореннями і наступна інтеграція України до них із збереженням власних національних інтересів.

На думку автора, основним елементом інституційної структури фондового ринку має бути підприємство з центральною фігурою людини-працівника, людини-власника.

Між підсистемами й організаційними елементами підприємства та фондового ринку повинні діяти усталені взаємозв'язки. Йдеться про інтеграційну співпрацю двох підсистем: продуктивних сил підприємства і фондового ринку та суспільних відносин (економічної власності, юридичних, соціальних) з урахуванням національних та ментальних особливостей.

Таким чином, конкурентоспроможність кожної із підсистем підприємства з акціонерною формою капіталу й інфраструктури фондового ринку України дозволяє їм гармонійно взаємодіяти. Це забезпечить синергетичний ефект щодо капіталізації акцій, підприємств і національного господарства в цілому. В іншому випадку підприємство змушене буде прийняти витратні умови співпраці розвинених фондових ринків.

Як відомо, підприємство – це первинна ланка національного господарства. Автор виходить із того, що акціонерна форма є однією із досконалих форм економічної власності. Це стосується взаємодії її технологічних, техніко-економічних, фінансових та управлінських складових.

Колективні (акціонерні) підприємства поділяються на народні й приватні. Вони засновані одним або кількома власниками.

Народним підприємство стає після викупу засобів виробництва його працівниками. Більшість сучасних підприємств в Україні монопольно-капіталістичні.

З погляду соціально-економічної структури народного господарства (сектори, форми власності, види підприємств) реалізація прав людини-власника в Україні суттєво ускладнена. Особливо це стосується кількісної та якісної сторони реалізації економічної власності.

На думку автора, розгорнута концептуальна характеристика розвитку фондового ринку у системі національного господарства має такий склад.

Автором встановлена закономірність: одна одиниця монополізації економіки відповідає 1,5 одиницям тінізації і від 100 до 1000 одиниць недокапіталізації підприємств (див. табл. 1).

У зв'язку з цим в Україні відсутні дієві механізми ефективного перерозподілу капіталів у найбільш перспективній галузі економіки, що

спричинено відсутністю конкурентоспроможного фондового ринку України та ефективної інформаційно-комп'ютерної складової в його структурі.

Учасники фондового ринку намагаються своєчасно провести якісний фундаментальний і технічний аналіз для прийняття управлінських й інвестиційних рішень.

У зв'язку з цим важливим питанням є програмна синхронізованість комп'ютерних мереж суб'єктів ринку, органів державного регулювання і СРО та інфраструктури ринку. Ефективність виконання ними функцій згідно з вимогами законодавства мінімальна. Інформаційна прозорість і доступність відомостей щодо емітентів, інвесторів, у першу чергу інституціональних, є критично низькими.

Виходячи з вищезазначеного, український фондовий ринок потребує: розробки моделі регулятивної інфраструктури ринку; біржового та позабіржового індексів; розвитку вторинного та третинного ринку цінних паперів; створення системи автоматичного котування національної асоціації інвестиційних дилерів (за аналогією NASDAQ).

Враховуючи ментальні особливості українського народу та нинішнє домінування ринкової економіки в її грабіжницькому варіанті, необхідно використати досвід США зі впровадження твердого регулювання та небанківської структури фондового ринку.

Особливу увагу слід звернути на забезпечення якості міжнародних платежів. Важливим є використання досвіду оплати міжбанківських клірингових розрахунків SWIFT (Всесвітня спілка міжбанківських фінансових телекомунікаційних мереж), діяльності корпорації з клірингу цінних паперів NSCC та DTC – депозитарних трастових компаній. Ключовим елементом структури останніх є інвестиційні банки з торгівлі цінними паперами, а також інвестиційні компанії.

Інтерес становлять компанії з інвестиційного управління – як ризикові, так і відкритого типу.

Суттєвим досвідом для України може бути функціонування фондового ринку Франції і Великої Британії. Остання розбудувала міжнародний офшорний ринок, що можливо використати при створенні в перспективі в Україні центру фінансової торгівлі країн Балто-Чорноморської смуги, Східної Європи та Кавказу.

Рушійною силою господарського розвитку є прагнення особистості реалізувати свої економічні інтереси. У зв'язку з цим Україні необхідне масштабне залучення населення у фінансово-економічну діяльність, спрямовану на забезпечення національних інтересів в цій сфері.

Гнучкість приватної власності обумовила виникнення корпоративної форми і забезпечила дієвість фондових ринків у розвинутих країнах світу.

Як вже відзначалось, в Україні спостерігається консервування приватної власності на шкоду акціонерної. Цим стримуються суспільні процеси і розвиток фондового ринку. Власність, засоби виробництва і набутий капітал привласнюються приватними власниками. Поглиблюється відчуження робочої сили.

У цьому аспекті розвиток фондового ринку потребує законодавчого оформлення реальних прав власності. Остання повинна поєднати робочу силу та засоби виробництва для перетворення індивідуальної власності на продуктивну силу та результати її праці. Це надасть приватній власності необхідної соціальної форми.

В основу слід покласти реальне формування соціально орієнтованої ринкової інфраструктури на рівні підприємств, районів, галузей, держави в цілому. Це повинно забезпечити зміни у відносинах власності громадян для розбудови соціально орієнтованої економіки через механізми фондового ринку.

Стратегія оптимального функціонування господарського механізму при переході до цього типу економіки передбачає застосування системного підходу щодо складових економічних відносин. У першу чергу це стосується вдосконалення механізму державного регулювання економіки в ході акціонування великих державних підприємств; нових підходів на користь громадян при переході державної власності до трудових колективів шляхом їх акціонування. Актуальним є реалізація заходів із оптимального залученням фінансових можливостей громадян в інноваційно-інвестиційний процес.

Важливим завданням для фінансового ринку України є спрощення портфельної моделі на мікро-, мезо-, макро- і мегарівнях. Сьогодні в Україні на всіх рівнях існує фактично єдиний ринковий портфель.

Доцільним є використання оптимального інвестиційного фонду. Він автоматично підключає до комп'ютерних систем інвесторів, акціонерів та інформаційних працівників. Це стосується їхнього фонду коштів. Вони мають тримати акції в тих же пропорціях, що існують і на реальному ринку.

В Україні такі ресурси створюють ФПГ, ТНК, їхні банки та інвесткомпанії. Існує ситуація, коли тіньовий сегмент становить більшу частину ринку акцій та облігацій. Це стосується того, що не пройшло лістинг. Саме тіньовий сегмент бере реальну участь у розподілі коштів і виступає в якості ринку, використовуючи кредитні ресурси ФПГ, ТНК.

Україна потребує ефективного управління економічними реформами для створення основ нової економічної системи.

Необхідна кардинальна зміна промислової, фінансової та інвестиційної політики й відносин власності через включення фондового ринку як джерела інвестиційних капітальних ресурсів.

Список використаної літератури

1. Економічна енциклопедія: У 3 т. / [ред. рада: Б. Д. Гаврилишин та ін.] – К.: Академія; Тернопіль: Академія народного господарства, 2002. – Т. 3: П (поручництво) – Я (японський центр продуктивності) / [відп. ред. С. В. Мочерний]. – 2002. – 952 с.
2. Бучаев Я. Г. Системное моделирование фондового рынка: проблемы и методы / Я. Г. Бучаев. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – С. 229.
3. Звіт Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку // Ринок цінних паперів України. – К.: КНЕУ, 2006. – № 7–8. – С. 3–88.
4. Кваснюк Б.Є. Конкурентоспроможність української економіки / Б.Є. Кваснюк. – К.: Інститут економіки та прогнозування, 2006. – 96 с.
5. Економічна енциклопедія: У 3 т. / [ред. рада Б.Д. Гаврилишин та ін.]. – К.: Академія; Тернопіль; Академія народного господарства, 2000. – Т. 1: А (абандон) – К (концентрація виробництва) / [відп. ред. С. В. Мочерний]. – 2000. – 864 с.
6. Корнійчук О.П. Ринок цінних паперів: особливості реформування в країнах ЄС та його значення для України / О. П. Корнійчук // Стратегія економічного розвитку України / [гол. ред. А. П. Наливайко] / М-во освіти і науки України; Київський нац. економ. ун-т імені Вадима Гетьмана; Український союз промисловців і підприємців; Ін-т світової економіки і між народ. відносин НАНУ. – К.: КНЕУ, 2006. – Вип.18. – С. 246.
7. Корнійчук О.П. Георента, геопотенціал і фондовий ринок України / О.П. Корнійчук // Актуальні проблеми формування рентної політики в сучасних умовах: (Міжнар. наук.-практ. конф., 17 травня 2007): Матер. допов. – К.: РВПС України НАН України, 2007. – Ч. 3. – С. 182–192.

М. Х. Ялі,
*кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і
міжнародних відносин НАН України
м. Київ*

ГЕОПОЛІТИЧНІ МІФОЛОГЕМИ ХХІ СТОЛІТТЯ: «ЕНЕРГЕТИЧНА НАДДЕРЖАВА»

1. Концепція «Росія – енергетична наддержава», яка в першу чергу спиралася на позитивну для Москви кон'юнктуру на ринках енергоносіїв, знаходилась у фокусі експертної та суспільної уваги весь 2006 рік, коли з 1 січня розпочалися російсько-українські газові війни, а влітку відбувся історичний для Росії саміт «Великої Вісімки» у Санкт-Петербурзі. Пік інтересу до цієї концепції прийшовся на літо 2008 р., коли ціна на російську нафту досягла рекордної позначки у 139,8 дол. за барель марки Urals. Теж саме відбувалося і з експортними цінами на російський газ, які зросли у 2008 році до 350 дол. за тис. куб., а експортна виручка «Газпрому» - з 6,8 млрд. дол. в 1999 р. до 38 млрд. дол. в 2007. Але вже у другій половині 2008 року, коли після початку світової фінансової кризи ціни на нафту на світових ринках різко впали - менш ніж за чотири місяці нафта марки Urals подешевшала до 60\$, - навіть російські аналітики заговорили про небезпеку краху міфу «енергетичної наддержави».

2. В середині першого десятиліття ХХІ століття стрімка зміна цінової кон'юнктури на світових енергетичних ринках у поєднанні з реформою оподаткування російської нафтової галузі, яка забезпечила максимальні вилучення надприбутків на користь бюджету, а також з перерозподілом власності на користь державних компаній, сформувала нову якість зовнішньої політики РФ.

У відносинах із Заходом, в першу чергу з ЄС, головною метою Росії стали двосторонні інвестиції, спрямовані на еквівалентний обмін активами і підтримку модернізації російської економіки.

У відносинах із найближчими сусідами по СНГ Москва почала політику перегляду існуючих на той час газових контрактів, різко піднімаючи при цьому старі ціни, обумовлюючи це світовою кон'юнктурою і бажанням скоріше наблизити їх до ринкових, а самі відносини у газовій сфері зробити прозорішими.

Однак як ні Захід, або Україна і тим більше найбільший геополітичний союзник Москви – Білорусь, виявилися явно не готовими до подібних змін в поведінці Росії, і така політика була сприйнята не як запрошення до цивілізованого торгу, але як енергетичний шантаж.

3. Перший крок практичного впровадження нової геостратегії «енергетичної наддержави» був зроблений 1 січня 2006 р., коли через ціновий конфлікт з Україною «Газпром» обмежив постачання газу в нашу країну, розпочавши, як виявилося пізніше, період «газових війн» поміж двома державами. Цей крок, до того ж зроблений на рідкість недбало з точки зору його інформаційно-пропагандистського супроводження, викликав на Заході дуже різку реакцію. Як наслідок, із «надійного постачальника» енергоносіїв в очах європейської громадськості Росія одразу перетворилася на «енергетичного жандарму», а «Газпром» - в «енергетичну зброю Кремля».

4. Підсумки історичного для Росії першого саміту «Великої вісімки» на її території, з яким Москва пов'язувала багато сподівань, зокрема у відносинах з іншими членами клубу в енергетичній сфері, виявилися дуже скромними. Все, що вдалося досягнути російській стороні – це зафіксувати як одне із завдань глобальної енергетичної безпеки «розвиток діалогу і обміну думками поміж всіма зацікавленими сторонами з питань посилення взаємозалежності в енергетичній сфері і безпеці пропозиції та попиту».

Під час саміту В. Путін також неодноразово робив заяви стосовно України, звинувачуючи нашу країну у зриву постачань газу до Європи на початку року, чим вона, на думку російського президента, продемонструвала власну ненадійність як транзитної держави у забезпеченні європейської енергетичної безпеки.

5. Таким чином, за допомогою газового конфлікту із Україною і власного головування на саміті «Великої Вісімки» у Санкт-Петербурзі, Москва наглядно продемонструвала, що після п'ятнадцяти років принижень Росія перестає бути настільки слабкою, як наприкінці минулого тисячоліття. Формули міжнародного врегулювання та російсько-американських відносин, розроблені у розрахунку на «автоматичну зговірливість» Москви, втрачають свою адекватність. Уникаючи розмов про це вголос, їх фактично починають переглядати. Лише декілька прикладів: контракти на продаж зброї до Ірану, Сирії, Венесуели; демарші у відношенні до Великобританії; призупинення участі Росії у Договорі про звичайні збройні сили у Європі і т.п.

6. Підсумки зовнішньої політики Росії, побудованій на геостратегії «енергетичної наддержави», що передували грузино-осетинському конфлікту в серпні 2008 р., важко оцінити однозначно.

З одного боку, Росію почали сприймати серйозніше, а її право на жорстке відстоювання власних національних інтересів, в тому числі в енергетичній сфері, більше не піддається сумніву. Незважаючи на скандальність і непослідовність, пов'язану із політичними міркуваннями, система енергетичних відносин з країнами пострадянського простору стала більш прозорою, ніж раніше. Хоча якісного прориву не відбулося, присутність російських компаній на світовому ринку також розширилася.

З іншого боку, атмосфера енергетичних відносин погіршилась: вона абсолютно не сприяла досягненню тих цілей, що ставило перед собою російське керівництво на початку нового тисячоліття. Всебічна політизація, якій сприяють як постачальники, так і споживачі, підриває основи ринку, штовхаючи його учасників до позаекономічної логіки поведінки.

Кампанія по підвищенню цін для клієнтів «Газпрому» в СНГ призвела до передбаченого результату – ультиматуму Туркменістану, Узбекистану та Казахстану, які також почали вимагати платити їм за газ «європейську» ціну. Отже, ще одним наслідком впровадження геостратегії «енергетичної наддержави» стало різке зростання політичної конкуренції за джерела енергоносіїв та маршрути їх постачання.

7. Як засвідчує аналіз серпневого конфлікту на Кавказі 2008 року, який багатьма західними та російськими політологами розглядається в якості пікової точки напруги у російсько-американських відносинах, в інформаційному плані, незважаючи на швидку військову перемогу, Росія не спромоглася адекватно представити у світових ЗМІ власну позицію та реальний перебіг подій. Особливо це стосується перших днів війни. І хоча висвітлення ходу конфлікту західними засобами інформації було достатньо заідеологізованим і та інформація, що подавалася, далеко не завжди спиралася на перевірені факти, слід визнати, що в результаті цього саме Росія у свідомості мільйонів людей по всьому світу стала країною-агресором, що розпочала війну проти маленької і незахищеної Грузії.

В той же час відповідь на військові дії Грузії проти Південної Осетії засвідчила остаточний відхід Москви від практики 1990-х рр., яка фактично передбачала слідування правилам гри, несумісним з корінними національними інтересами Росії. Більше того, визнавши незалежність кавказьких республік П. Осетії та Абхазії вона, як і обіцяла, дала належну, з її точки зору, відповідь на визнання США та її європейськими союзниками всупереч її позиції незалежності Косово.

Грузино-російський збройний конфлікт також чітко виявив неподолані з часів двох чеченських кампаній 1990-х рр. недоліки в організації управління

російськими військами, їх бойовій підготовці, поганій взаємодії видів та родів військ, відставанні по системам інформаційного забезпечення, зв'язку, радіоелектронної боротьби і таке інше. Усе це відображається у зайвих військових втратах і шкодить престижу Росії в очах інших розвинутих країн світу.

Крім того слід визнати, що підвищена військова активність Росії після грузино-абхазького конфлікту 2008 р. стає контрпродуктивною. Мова йде про демонстративні польоти до Латинської Америки застарілих стратегічних бомбардувальників (хоча вони призначені для зовсім інших цілей), парадних походів у Карибське море бойових кораблів (без прикриття з повітря), про все частіші випробування балістичних ракет (не завжди вдалі) у супроводі із загрозливими застереженнями «ймовірного агресора».

Професійні американські стратеги ці акції розуміють лише як спроби зіграти на патріотизмі всередині Росії із застосуванням неадекватних військових засобів.

Що б не говорили, але ціль, що була поставлена президентом Росії В. Путіним, а згодом і його наступником Д. Медведевим, й досі не була досягнута. Ще з початку 1990-х рр. перед військовим керівництвом був поставлений цілий комплекс завдань: ліквідувати «дідівщину», перевести армію на контрактну основу, провести технічне переоснащення російських військових сил, створити мобільні сучасні частини, забезпечити їх космічними та іншими інформаційними засобами і тому подібне. Але жодного з цих завдань не було виконано.

8. Відносини Росії з головним споживачем енергоносіїв і головним джерелом новітніх технологій у геологорозвідці – ЄС – увійшли в стадію латентної кризи. Зростання напруги у відносинах з ЄС після серпневої війни в Грузії спровокував відновлення дискусії про необхідність покінчити «з двосторонніми містечковими угодами з Росією» і обмежити контакти в політичній сфері.

Наприкінці січня 2010 р. на засіданні ради директорів «Газпрому» у доповіді голови «Газпром експорту» О. Медведева вперше були визначені головні проблеми «енергетичної зброї» Кремля. Як з'ясувалося, істотне падіння експорту в 2009 р. було пов'язано зовсім не з світовою економічною кризою, але з послабленням позицій «Газпрому» в США і зростанням споживання іноземними партнерами скрапленого газу власного виробництва.

Ситуація виглядає наступним чином: сланцевий газ, який все активніше стали видобувати і використовувати в США, перетворив американський ринок із дефіцитного в самодостатній, а надлишок африканського скрапленого газу

підриває конкурентоспроможність російського газу в ЄС. В першу чергу це стосується Катару, який, починаючи з весни минулого року, активно демпінгував ціною газу на європейських ринках. Паралельно з цим збільшили власну продуктивність і термінали самого ЄС. Як наслідок використання скрапленого газу збільшилась на 70 млрд. куб.

Але головна проблема полягає навіть не в тому, що США скоро зможе забезпечувати себе газом самостійно, але в тому, що надлишок скрапленого газу вона вже переправляє європейцям. Якщо взяти до уваги той факт, що вартість цього газу в три рази нижче європейських цін на продукцію «Газпрому», то ситуація насправді стає критичною.

Мало того, що вони ставлять під удар позиції «Газпрому» на світовому ринку як монополіста, так це ставить під загрозу освоєння Штокманівського газового родовища в Карелії. Адже звідти планувалося постачати скраплений газ саме на ринки США і ЄС.

Таким чином ставка «Газпрому» на магістральні трубопроводи, коштовні в обслуговуванні та вразливі перед вичерпанням ресурсів, знов прокладає для Росії «особливий шлях», який і в технологічному, і в політичному відношенні є тупиковою.

10. Щодо наслідків світової економічної кризи для економіки Росії, слід визнати, що РФ внаслідок стрімкого падіння цін на нафту постраждала чи не найбільше серед держав, що претендують на «полюсний» статус. За підсумками 2008 року обвал фондового ринку та втеча інвесторів до іноземних активів через знецінення рубля призвели до безпрецедентного чистого відтоку капіталу у розмірі 129,9 млрд. дол. Масштаб чистого відтоку капіталу перевищив його притік у 2005-2007 рр. Згідно попереднім оцінкам Мінекономрозвитку Росії, падіння ВВП за десять місяців 2009 року склало 9,6%.

Бюджетний дефіцит в 2010 році буде покриватися за рахунок Резервного фонду, з якого цього року буде витрачено 2,187 трлн. руб. А це означає, що протягом цього року він буде повністю вичерпаний і припинить своє існування до тих пір, поки знов не почне наповнюватися. А це відбудеться не раніше 2013 року. Підсумовуючи все сказане, слід лише додати, що згідно прийнятому цього року базовому прогнозу соціально-економічного розвитку на 2010-2012 рр., за умов стабілізації теперішньої ціни на російську нафту повернення на докризовий рівень російської економіки очікується в 2012 році. Себто світова фінансово-економічна криза як найменше на чотири роки відкинула розвиток Росії назад, продемонструвавши й досі величезну залежність від світових цін на енергоносії та на інші природні ресурси, так само як і безперспективність геостратегії «енергетичної наддержави».

11. Підсумовуючи аналіз спроби РФ за допомогою впровадження геостратегії «енергетичної наддержави» повернути втрачений статус одного з ключових гравців на міжнародній арені слід підкреслити, що якщо Російська імперія була символом православного світу, центром тяжіння панславянських рухів, а Радянський Союз певний час не без успіху пропонував реальну альтернативу капіталістичній цивілізації, то сучасна Росія не пропонує світу нічого, окрім власних природних багатств. Її так звана м'яка сила (Soft Power) – культурна привабливість, моральний та ідейний вплив у сучасному світі, – практично дорівнює нулю. Вона не пропонує ані демократичного (як США), а ні фундаменталістського (як деякі мусульманські країни та рухи) ідеалу, а ні зразку прискореного розвитку (як Китай). Вона не є для когось ані важливим і корисним союзником (як, наприклад, Японія для США), ані найбільшим ворогом (як Іран для тих самих США). Звичайно, тут можна зауважити, що в світі існує багато країн, в яких були створені дуже комфортні для власних громадян умови існування, і які не пропонують світові нічого специфічного (як деякі невеликі країни Європи). Але вони, в свою чергу, і не претендують на роль незалежних «центрів сили», і тим більше окремих цивілізацій, будучи частиною цивілізації загальноєвропейської. Натомість спроба інтеграції Росії після розпаду Радянського Союзу в цю соціально-політичну систему закінчилася провалом, а тому їй необхідно шукати шляхи зміцнення власної «м'якої сили», шукати те, що вона зможе запропонувати світу, нехай і не в таких масштабах як СРСР, замість поки хибних намагань розколоти Євро-Американську цивілізацію.

*Д. В. Клиновий,
кандидат економічних наук, доцент*

*І. О. Петровська
кандидат економічних наук, доцент.*

*Київський національний
економічний університет ім. Вадима Гетьмана
м. Київ*

ПАРАДИГМА ФІНАНСОВОГО ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Глибинні економічні зрушення у світовому господарстві, які відбулися на протязі 2008-2010 років, призвели до докорінної зміни пріоритетів у використанні продуктивних сил суспільства, зокрема – фінансів і фінансових відносин на користь їх соціалізації та подальшого набуття фінансовою сферою функції «трансформатора» грошей у суспільно-необхідний інструмент забезпечення соціальних відносин. У ХХІ столітті роль фінансів у трансформації грошей із засобу платежу та особистого збагачення в ефективний інструмент суспільно-економічного розвитку і платформу для прискореного розвитку духовно-соціальних, загальноінтелектуалізованих продуктивних сил є провідною. Саме через фінансові відносини, зокрема – через бюджетний процес, відбувається соціалізація та екологізація виробництва, забезпечується доступ широких верств населення до соціальних послуг, активізується формування і розвиток соціального капіталу суспільства. Соціальний капітал при цьому розуміється як особливий, нематеріальний вид капіталу (за Ф. Фукуямою – «неформальний соціальний порядок» [1]), який має всі основні його ознаки (вартість, здатність до примноження й створення ренти, здатність до руху і перетворення в інші види капіталів тощо) і в своїй основі має соціальну взаємодію у вигляді людських стосунків, в результаті котрих створюється додаткова вартість товарів та послуг. Фінансова платформа створює підґрунтя для формування таких стосунків і сталого розвитку суспільно-економічних систем країни та її регіонів. У сучасних економічних умовах, які можна охарактеризувати, як стабілізаційні під час виходу з глибокої та динамічної кризи виробництва і фінансових відносин, активізація соціального капіталу суспільства та фінансово-економічна його підтримка й забезпечення розвитку є нагальним завданням сьогодення.

Символічним є те, що для економічної категорії соціального капіталу загальноприйнятим є формулювання, запропоноване провідною фінансовою

установою світової економіки – Всесвітнім Банком, згідно з яким соціальний капітал – це інститути, відносини й норми, які формують, якісно й кількісно соціальні взаємодії в суспільстві. В умовах кризи 2008-2010 рр. традиційна орієнтація розвитку виробництва на наявність промислово-сільськогосподарських сировинних ресурсів і потужний промислово-фінансовий капітал не надали необхідної стійкості та сталості економіці. Від кризи найбільш постраждали ті країни, в яких мало уваги приділялося людським ресурсам та соціальному капіталу. Успіхи Євросоюзу, КНР, Казахстану та інших країн, які спромоглися в достатньо короткі строки виправити ситуацію з рецесією світової економіки показали, що саме залучення резервів та ресурсів соціального капіталу для виправлення ситуації в економіці дає найвищий ефект у порівнянні з фінансово-стабілізаційними заходами та стимулюванням розвитку сировинно-орієнтованих галузей господарства. Саме соціальний капітал, як система відносин, що організує суспільні продуктивні сили і створює можливості для реалізації їх потенціалу у виробництві забезпечив відносно швидке пристосування до кризових умов господарювання. Досвід розвинутих країн свідчить, що у другому десятилітті XXI століття на перший план в забезпеченні економічного зростання та сталого розвитку усієї господарської системи виходить чинник соціального капіталу, який перетворюється у потужний фактор формування структури господарства, зорієнтованої на суспільні та загальноінтелектуалізовані продуктивні сили, які в суспільно-економічному розвитку заступили місце природних. Фінансування, у т.ч. – бюджетне розвитку соціального капіталу є нагальним завданням сьогодення, оскільки за рахунок соціального капіталу можливим є швидке відтворення інших видів капіталів та ресурсних компонентів продуктивних сил, забезпечення прискорення темпів економічного росту, збільшення віддачі від природного, соціального та виробничо-інфраструктурного компонентів ресурсного потенціалу розвитку економіки.

Проблемним завданням сьогодення є визначення парадигми (основної концептуальної ідеї) фінансового впливу на розвиток соціального капіталу й управління соціалізацією економічних відносин. Метою даної публікації є визначення теоретико-методологічних засад базових концепцій забезпечення розвитку соціального капіталу країни та її територій в сучасних умовах та на перспективу з урахуванням загальнонаціональних цілей розвитку.

Предметом дослідження є соціально-економічні відносини, які виникають в результаті фінансового регулювання розвитку соціальних інститутів суспільства в процесі економічного розвитку.

Об'єктом дослідження є соціальний капітал, як об'єкт впливу фінансової системи і конкретного фінансового механізму, що сформовані як результат державної фінансової політики.

Аналіз і оцінка ролі фінансів у формуванні й розвитку фінансового капіталу показує, що вони виконують щодо нього традиційні функції фінансів з відповідною специфікою, зокрема – розподільчу, накопичувальну, стимулюючу, і в окремому вимірі також контрольну.

Найважливішою з точки зору формування соціального капіталу виступає накопичувальна функція фінансів. Вона пов'язана з розподілом і перерозподілом частини вартості валового внутрішнього продукту і регіонального продукту в грошовій формі в цілях розвитку соціальних інститутів, через які реалізується формування фінансового капіталу. При цьому формуються і використовуються цільові централізовані і децентралізовані фонди грошових ресурсів. Часто накопичувальну функцію виділяють у складі розподільчої функції, оскільки одночасно акумулюючи та регулюючи фінансові ресурси, держава здатна активно впливати на формування оптимальних пропорцій між різними видами капіталів, які залучаються в економічну діяльність з метою забезпечення суспільного соціально-економічного розвитку. Призначення розподільчої функції – формування потенційних можливостей для створення фінансової основи функціонування соціального капіталу. Цілеспрямоване управління розподілом фінансових ресурсів дозволяє підтримувати, або ж навпаки, обмежувати в розвитку ті чи інші інституції, через які реалізується соціальний капітал, наприклад – засоби масової інформації, соціальні мережі й рухи, організації, які сприяють створенню й зміцненню соціальних контактів між членами суспільства, владою, виробництвом тощо. При цьому розподільчі відносини забезпечують створення дуже важливого для функціонування сфери соціального капіталу фонду споживання, що припускає дві форми прибутків: індивідуальні фонди споживання і фонди для фінансування централізованих суспільних потреб (утримання органів управління, соціальних служб, армії, правоохоронних органів, органів суду, прокуратури і т.п.). Через суспільні фонди споживання у своїй більшості й реалізується соціальний капітал суспільства, як суспільні відносини, які мають економічну цінність і можуть бути оцінені вартісною грошовою оцінкою, здатні самі бути джерелом прибутку, ренти тощо. Індивідуальні фонди споживання також є важливим джерелом фінансування видатків, спрямованих на утворення й розвиток соціальних контактів, які мають економічну цінність.

Стимулююча функція фінансів також є виключно важливою для формування соціальних контактів, відносин, і, в кінцевому рахунку –

соціального капіталу, оскільки покликана підвищувати ефективність використання соціальних контактів і відносин, як факторів виробництва, певним чином регулювати вартісні пропорції, так щоб вони створили достатні умови для проведення режиму економії ресурсів, зростання продуктивності праці і якості продукції. Будь-яке порушення стимулюючої функції підриває економічну і соціальну стабільність суспільства, провокує економічно невинуватене зростання цін і зниження продуктивності праці. З інших точок зору, фінанси не є безпосередніми носіями стимулюючої функції, а впливають на процеси ефективного розвитку опосередковано, через систему податкових, митних пільг, кредитів тощо. Стимулююча функція фінансів щодо розвитку соціального капіталу вбачається нами такою, що діє по всіх цих напрямках, і в кінцевому випадку забезпечує виконання трьох важливих завдань – прямого фінансування соціальної інфраструктури, як сфери обігу соціального капіталу, стимулювання соціальних контактів і відносин, що сприяють якісному покращанню й кількісному розширенню сфери виробництва й обігу інших видів капіталів а також інтерналізації, тобто, пропуску через фінансові відносини системи людських стосунків, що надає додаткового стимулу до примноження соціального капіталу суспільства. В останній час швидко розвиваються структури, в яких основним джерелом прибутку є вже не реальний товар, який виступає скоріше джерелом соціального контакту, а сам соціальний контакт – вертикальні маркетингові системи прямих продаж, структури MLM (багаторівневого маркетингу) тощо.

Виконання фінансами своїх функцій відносно різних видів капіталів відбувається в межах створених та застосованих відповідних фінансових механізмів. У рамках фінансового механізму виділяються два методи фінансового впливу на розвиток різних сфер капіталів: фінансове забезпечення і фінансове регулювання.

Фінансове забезпечення може здійснюватися в трьох формах:

- бюджетне фінансування, що здійснюється на безповоротній основі за рахунок державного і місцевих бюджетів;
- кредитування, яке здійснюється на основі мобілізації і перерозподілу тимчасово вільних в економіці держави коштів. Принципами кредитування в сучасній економіці є: забезпеченість, терміновість, поворотність, платність, цільовий характер.
- самофінансування, засноване на використанні власних ресурсів для забезпечення економічного і соціального розвитку.

Фінансове регулювання зв'язане з регламентуванням розподільчих процесів на макроекономічному і мікроекономічному рівнях, яке припускає два методи розподілу:

- сальдовий, коли розподіл здійснюється по елементах, серед яких один є результативним сальдовим, а інші визначаються на підставі самостійних розрахунків;
- податковий — коли вся сума прибутку розподіляється за встановленими законом ставками і термінами.

Фінансове регулювання є складовою частиною державного регулювання економіки. Починаючи з 30-х років минулого сторіччя, активне втручання державних органів влади в процеси економічного розвитку спостерігалось у більшості розвинутих країн світу. Загострені Другою світовою війною, ресурсною кризою індустріального суспільства, руйнуванням світової колоніальної системи та біполярним політичним протистоянням соціалістичного табору й країн з ринковою структурою економіки, проблеми економічного розвитку в усіх розвинутих країнах на протязі останніх 40-50 років вже прямо вирішувалися методами державного регулювання, цільового програмування, активних організаційно-економічних механізмів розвитку (створенням спеціальних (вільних) економічних зон тощо). Остання системна фінансова криза, від якої з вересня 2008 р. потерпає світова економіка, також долається в основному методами фінансового регулювання, хоча не виключеними, а в окремих випадках – і виключними, як у випадку з Україною, є методи боротьби з кризою шляхом фінансового (в разі нашої країни – кредитного) забезпечення.

Щодо сфери дії соціального капіталу обидва методи фінансового впливу є ефективними, однак фінансове регулювання сфери соціального капіталу має економічний сенс лише тоді, коли на належному рівні методами фінансового забезпечення досягається створення потужної соціальної та інституціональної інфраструктури, яка і є сферою обігу й примноження соціального капіталу. Достатньо вдалі спроби державного регулювання економічного розвитку сфери соціального капіталу в розвинутих країнах мали під собою об'єктивне підґрунтя – все більш високий рівень інформатизації, усупільнення праці через формування й розвиток з однієї сторони - монополій, з іншої - малого та середнього підприємництва. При цьому, перші створюють виключно сприятливі умови для розвитку внутрішньо-корпоративного соціального капіталу, друга сфера виробництва – для контактів між підприємцями через розвинуту зовнішню інфраструктуру, обидві сфери забезпечують тісний контакт між покупцем і ринком, часто згладжують границю між людиною-покупцем і людиною-виробником, пропонуючи йому самому стати

розповсюджувачем товару, або послуги. Особливо популярним став такий вид збуту в США Кореї, Японії та інших країнах з високо розвинутою системою електронних та прямих продаж.

Проте, основним інструментом розвитку сфери соціального капіталу, як керованого процесу, в ринковому середовищі господарювання є економіко-правовий механізм державного забезпечення та регулювання, який включає в себе як системи пільг та субсидіарних фінансових засобів розвитку, так і набір регламентацій та заходів, орієнтованих на обмеження певних небажаних наслідків економічної діяльності. У теорії фінансового регулювання економіки існують два принципових підходи до державного регулювання економіки:

Першим методом є концепція державного регулювання. В її основі лежить т.з. «ортодоксальний кейнсіанський» метод фінансового впливу, що одержав назву від імені відомого економіста Дж. М. Кейнса та отримав широке поширення в 30-і – 50-і роки XX ст. після світової економічної кризи 1929-1933 р. В основі цього методу лежить теза про самодостатній вплив вільного підприємництва, який оздоровлює економіку – «невидима рука ринку», яку засновано на ідеї А. Сміта про саморегулювання ринкової економіки. Це – помірно-інфляційна модель фінансової стабілізації, точніше – модель розвитку з прогнозованим рівнем інфляції. Відповідно до даної моделі, коли інфляція стає керованою, її творчий потенціал використовується в пріоритетних цілях економіки. Основними цілями при цьому є підтримка «ефективного» попиту і «повної» зайнятості за рахунок збільшення витрат держави, у т.ч. – на соціальний сектор, обмеження заробітної плати, інформаційної та циклічної податкової політики, відповідно до канонів економічної теорії – це кейнсіанство у більш-менш чистому вигляді. Основи сучасного західного «постіндустріального» суспільства в його класичному вигляді у США створювалося на основі рецептів саме такої моделі розвитку.

Другий метод с учасну ліберальну концепцію економіки пропонують теорії неолібералізму або монетаризму. Основний напрямок даної теорії – застосування різних фінансових регулюючих заходів, які спрямовані на обмеження участі держави в розвитку соціальної інфраструктури в основному скорочення фінансових виплат із державного бюджету на соціальні заходи (освіта, охорона здоров'я), також ця концепція передбачає лібералізацію зовнішньої торгівлі, свобода ціноутворення, обмеження керуючої економічної ролі держави. Основний принцип цієї концепції полягає в інтенсифікації політики грошово-фінансової стабілізації – мінімум фінансових асигнувань із бюджету з тим, щоб змусити економіку працювати на основі механізмів самовідтворення (табл. 1).

Таблиця 1

**Основні принципи ліберальної концепції і концепції державного
регулювання економіки**

Основні положення	Ліберальна концепція	Концепція державного регулювання
<i>Роль держави в економіці</i>	Мінімум державного втручання в розвиток соціальних інституцій і соціального капіталу, функції – створення і забезпечення виконання законів, саморозвиток соціальних контактів і соціальних відносин	Активне державне регулювання, включаючи ціни; надання державно-внесь, бюджетна підтримка пріоритетних галузей, широке застосування податкових й інших пільг, активна державна підтримка розвитку соціальної інфраструктури, як сфери дії соціального капіталу
<i>Грошово-кредитна політика</i>	Боротьба з інфляцією і дефіцитом бюджету, жорстке регулювання грошової маси	Помірна інфляція протягом ряду років внаслідок структурних деформацій і певної монополізації економіки, скорочення бюджетного дефіциту не є самоцілью
<i>Зовнішньоекономічна політика</i>	Відкрита економіка: регулювання зовнішньоекономічних зв'язків тільки за допомогою тарифів, послідовне зниження тарифів на імпорт, стимулювання активної взаємодії національного соціального капіталу з міжнародним	Захист вітчизняних товаровиробників: високі тарифи на імпорт, застосування квот і ліцензій на експорт-імпорт, стимулювання розвитку національного соціального капіталу, орієнтація його ресурсів на внутрішню сферу
<i>Власність і приватизація</i>	Пріоритет приватної власності, включаючи власність на землю, високі темпи приватизації, захист прав власників	Багатоукладна економіка, висока частка держсектору, обмеження приватної власності на землю (її купівлі-продажу), державна власність на значну частину соціальної інфраструктури, як сфери обігу соціального капіталу
<i>Структурно-інвестиційна політика</i>	Структурні зрушення – наслідок дії ринку, базова основа - приватні й іноземні інвестиції, державні інвестиції і підтримка соціального капіталу – тільки в інфраструктурі і суто соціальні об'єкти	Активна структурна політика, планомірна зміна структури економіки, підтримка пріоритетних галузей, високий рівень державних інвестицій – в першу чергу у виробництво і науку, цілеспрямована підтримка розвитку соціального капіталу в усіх сферах господарювання
<i>Соціальна політика</i>	Адресна соціальна підтримка, створення робочих місць і умов для заробітку визнається більш важливою за індивідуальні соціальні гарантії. Стимулюється розвиток приватних пенсійних фондів і страхових компаній, приватних та колективних соціально-інфраструктурних закладів, як сфери обігу соціального капіталу	Державні гарантії певного рівня життя і зайнятості, спираючись на державне пенсійне забезпечення і державне соціальне страхування, розвиток системи державних закладів забезпечення сфери обігу соціального капіталу, державна підтримка і фінансування джерел та інфраструктури обігу соціального капіталу (соціальних об'єднань, рухів, соціальної та інституціональної інфраструктури тощо)

Для ефективного функціонування економіки найкращим випадком є той, коли на першому етапі розвитку застосовується концепція державного регулювання, яка створює потужне інфраструктурне підґрунтя для розвитку сфери соціального капіталу, а лише з плином часу, коли зміцнюється і накопичується інфраструктурна та фінансова основа для розвитку соціального капіталу суспільств, позитивний ефект прискорення та каталізації соціальних відносин, отримання кумулятивного ефекту від взаємодії усіх видів капіталів, у тому числі – й соціального, може бути отриманим через монетарні концепції фінансового впливу. Ідеї монетаризму, засновані (практично завжди) не на розвитку виробництва, а на застосуванні різних фінансових заходів з метою управління циклом економічного відтворення якнайбільш підходять для країн з розвинутою ринковою економікою. Серед них пріоритет належить скороченню фінансових виплат із державного бюджету, що веде, в остаточному підсумку, до недостатнього фінансування національних програм охорони здоров'я, освіти, демографічного регулювання. Як результат скорочується народжуваність, обмежується можливість доступу широких прошарків населення до послуг закладів охорони здоров'я, освіти, культури і відпочинку. Зменшується використання робочої сили, з'являється й набуває поширення безробіття з одночасним скороченням виробництва. На історичному етапі становлення державності України саме ідеї монетаризму відігравали ключову роль у фінансовій політиці уряду щодо розбудови національної економіки. Поряд з позитивними наслідками, це мало й негативні ефекти, головний з яких – соціальне розшарування населення країни, абсолютно незадовільний рівень розвитку інфраструктури, в якій має розвиватися й накопичуватися соціальний капітал. Отже, головним недоліком розвитку сфери соціального капіталу України став той, що монетарна концепція фінансового регулювання була застосована тоді, коли методами державного регулювання ще не було створено потужної інфраструктурної, інституціональної та фінансової бази для нього. Сучасний стан сфери фінансового капіталу України характеризується значними недоліками, які, з одного боку, стримують його розвиток, а з іншого – характеризуються дуже малою активністю впливу на інші сфери дії капіталу – фінансову, виробничу, людську, інтелектуальну тощо. Найбільш болючим питанням є отримання ренти від соціального капіталу. В усьому світі посередницька діяльність в ділових та інших видах контактів між людьми є одним з найбільш цінних ресурсів і здатна приносити значні доходи. Достатньо сказати про те, одними з тих, що найбільш швидкими темпами розвиваються, компаній стали корпорація «Google», інші власники інформаційних порталів, які забезпечують активний розвиток соціальних мереж, контактів, й, в

кінцевому випадку с оціального капіталу. В нашій країні фактично відсутня культура прибуткових соціальних відносин, в той час, коли в розвинутих країнах Європи ще з початку Нового часу (17-18 століття) організація соціальних контактів і відносин (клуби в Англії, перша біржа в Голландії, система демократичних соціальних відносин в США) вже була самостійною і прибутковою сферою бізнесу. Достатньо сказати, що в нашій країні активно діючі клуби ділових зустрічей з'явилися лише на початку 90-х років, «запізнівши» на двісті-триста років. Проте, на даний час можна говорити і про певні здобутки в галузі розвитку соціального капіталу, якими, зокрема, є наступні три:

- достатньо високий рівень громадянської свідомості людей, настанованих на активну взаємодію між собою та зі структурами влади в цілях розбудови національної економіки, що продемонстрували політичні події 2004-2008 років, коли було утверджено демократичні засади розвитку країни на майбутнє, розвиток багатопартійної політичної системи країни;

- інтенсивний розвиток соціальних мереж і контактів через національний сектор інтернету, який бурхливо розвивається в останні 10 років, високий рівень освіти і комп'ютерної грамотності населення, який дозволяє широким його верствам використовувати сучасні інформаційні системи для налагодження й підтримки соціальних контактів;

- відносно активна підтримка на протязі останніх 10 років інфраструктури розвитку малого бізнесу, державних інституцій, покликаних забезпечити активні соціальні контакти, зокрема – громадських приймалень, служб зайнятості, інших соціальних служб тощо.

Вибір методів фінансового впливу має виходити з того, що дані тенденції мають бути підтримані і надалі, при цьому особливої уваги потребує економічна складова соціальних відносин – а саме – підтримання активного розвитку ділових контактів, відносин, що виникають з приводу працевлаштування, у першу чергу – самозайнятості, освіти, таких відносин, що сприяють підвищенню рівня освіти та кваліфікації, особистісному росту їх учасників тощо. Отже, першочергової державної підтримки потребують сфери інфраструктури малого бізнесу, інформатики, освіти, культури, у т.ч. – фізичної культури і спорту, соціальної роботи тощо. При цьому, треба бути обережним і поміркованим з критичною оцінкою світового досвіду в цій сфері - при розробці фінансової політики треба брати до уваги кращі риси кожної з концепцій фінансового регулювання економіки. Подальший розвиток сфери соціального капіталу вимагає активізації фінансового впливу, щодо якого нами запропоновано паритетний підхід, який ґрунтується на поміркованому

застосуванні усіх переваг обох систем фінансового впливу. Так, зокрема, гармонійне поєднання державної підтримки життєво-важливих галузей соціальної інфраструктури з економічно ефективними ліберальними підходами до стимулювання розвитку соціальних інституцій, які здатні в умовах ринку активно розвиватися самостійно може надати найкращого ефекту. Фінансовий вплив на розвиток соціального капіталу має бути цілеспрямованим. Щодо цього доцільно прийняти державну стратегію розвитку сфери соціального капіталу країни. Можливим і бажаним також є цільовий програмний розвиток усіх інституцій, через які реалізуються відносини в сфері соціального капіталу. Розробка таких програм має в першу чергу стосуватися інфраструктури підтримки малого бізнесу, інформаційних мереж, організацій, що сприяють становленню громадянського суспільства, розвитку зайнятості та усіх видів соціальної роботи. У будь-якому випадку активна соціалізація сучасного ринку є неминучою світовою тенденцією, передбачення і фінансова підтримка котрої в нашій країні надасть необхідного поштовху національній економіці у цілому.

Список використаної літератури

1. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.

В. Б. Антонов,
здобувач
Інституту регіональних досліджень
НАН України
м. Львів

ЕФЕКТИВНІСТЬ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ: ВПЛИВ НА ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ФІНАНСОВОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В сучасних умовах активізації глобалізаційних процесів та міжнародної конкуренції на ринку інвестицій, з однієї сторони, та браку власних інвестиційних ресурсів для реалізації інноваційно-інвестиційної стратегії держави та глибоких структурних трансформацій в економіці, з іншої, - все частіше піднімаються питання про ефективність залучення іноземних інвестицій для соціально-економічного розвитку приймаючої країни. А саме варто дбати не лише про кількісні параметри залучення інвестицій, але й про якісні аспекти, адже з метою збереження та захисту економічних інтересів України необхідно регулювати процеси залучення іноземних інвестицій шляхом їх обмеження у небажані для суспільства види та сфери діяльності, що спричиняє формування неефективної структури економіки, а також запобігання псевдоінвестицій.

Псевдоінвестиціями являються грошові вкладення в будь-який реальний об'єкт (крім фінансових активів), що призводять до зниження якісних параметрів його функціонування, зміни власника з подальшою переорієнтацією профілю роботи, який приносив об'єкту до даного моменту високу репутацію в конкретній галузі, авторитет і міцну ринкову позицію. У економічній науці твердо закріпилася точка зору, що інвестиції завжди несуть позитивний результат, виступаючи могутнім чинником економічного розвитку і зростання. Але, інвестиції, які ліквідовують наукоємку галузь країни, позбавляють її конкурентних переваг високого рівня (високих технологій), є контр-продуктивними, або псевдоінвестиціями. До псевдоінвестицій слід віднести інвестиції в заволодіння власністю у високотехнологічному секторі економіки, захоплення наукоємких підприємств з метою відмивання нелегальних капіталів та усунення конкурентів через механізми доведення до банкрутства, зниження конкурентоспроможності й ринкової позиції господарюючих суб'єктів [1, с.58]. При цьому слід враховувати, що у створенні інституційної бази реалізації псевдоінвестицій зацікавлені в першу чергу представники світового

конкурентного ринку. Тому особливо важливо відслідковувати та регулювати ці процеси для укріплення економічної системи України та національної безпеки загалом.

При вивченні впливу іноземних інвестицій на економічну систему України слід враховувати, що загалом прямі іноземні інвестори можуть переслідувати дві основні цілі [2]:

- приріст експортних потужностей - орієнтовані на експорт ПП зумовлюють міжнародний перерозподіл виробництва та посилення експортної бази, а отже покращення стану рахунку поточних операцій із зростанням прибутку від іноземної валюти;

- входження на внутрішній ринок - орієнтовані на пошук ринку ПП насамперед сприяють розширенню діяльності компаній з метою обслуговування внутрішнього ринку і здійснюються, як правило, у невиробничі сектори. Слід відслідковувати такі впливання, тому що вони потенційно можуть погіршити зовнішній баланс країни (дефіцит рахунку поточних операцій, обмінний курс).

Водночас необхідно також мати на увазі, що ПП, будучи (з позиції платіжного балансу) з самого початку сприятливими для країни-реципієнта, в довгостроковому періоді, якщо відбувається репатріація доходів, відіграють негативну роль. Крім того, негативний вплив ПП на країни транзитивної економіки може також проявлятися шляхом технологічної залежності, порушення економічних планів розвитку, культурних змін, втручання ТНК в діяльність уряду приймаючої країни. Адже ТНК, використовуючи технологічний трансфер, можуть надавати допомогу в економічному розвитку приймаючої країни, але й можуть залишити її залежною від рівня новизни впроваджуваних технологій. В цьому зв'язку не слід упускати і те, що ПП сприяють "відпливу мізків" у дослідні центри країн базування. Нерідко країни, будучи гальмовані технологічним домінуванням США та Японії, опинялися в ситуації, коли в них складалась висока частка іноземної власності та контроль над національною економікою збоку іноземців. Така ситуація у 80-х роках минулого століття була характерна для Канади. Для України ця обставина дуже гостро стоїть, адже понад 80% матеріально-технічної бази знаходиться у не державній, а приватній власності, причому, переважно, іноземних суб'єктів [3].

Але якщо розглянути такий інструмент залучення іноземних інвестицій в Україні як приватизація, то слід враховувати поряд з позитивами і негативні складні та неоднозначні характеристики цього процесу.

За деякими оцінками вплив приватизації на економічне зростання. Є позитивним, а саме приватизація в обсязі 1% від ВВП призводить до реального

зростання ВВП на 0,5% [4, с. 189]. Водночас, реалізація інтересів нових господарів – іноземних інвесторів на приватизованих підприємствах, зокрема в питаннях репатріації прибутку, може мати негативний вплив на структуру та соціальноекономічні пріоритети держави. Слід звернути увагу на те, що іноземні інвестиції мають також секторальну специфіку, пов'язану з приватизацією: ці інвестиції мають часто тенденції концентруватися у сферах телекомунікацій, банківському секторі, водопостачальних, енергогенеруючих та енергорозподільних компаніях, а також в інших елементах інфраструктури. За всі роки від приватизації державного майна отримано більше ніж 38,6 млрд. грн., переважна частина яких надійшла до державного бюджету [5, с. 56].

Проте варта було б вивчити ефект від приватизації за участю іноземного капіталу, а саме чи зберігаються і примножуються робочі місця, чи забезпечується інноваційний розвиток відповідної компанії та галузі в цілому, чи дотримано всіх інституційних вимог конкурсного відбору інвесторів.

При цьому, з числа потенційних інвесторів повинні бути виключені або їх участь повинна бути обмеженою[5, с. 56]:

- компанії із сумнівною репутацією (з огляду на можливе розорення чи закриття приватизованого підприємства, оскільки така практика є досить поширеною);
- компанії з офшорних зон;
- номінальні покупці – представники анонімних інвесторів та компанії-одноденки, створені спеціально для участі в приватизації відповідних об'єктів.

Проведений аналіз ефективності залучення іноземних інвестицій в Україну дає право зробити наступні висновки:

1. За даними Держкомстату загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, унесених в 19 тис. підприємств України, на 1 січня 2010р. склав 40026,8 млн.дол., що на 12,4% більше обсягів інвестицій на початок 2009р., та в розрахунку на одну особу становив 872,6 дол. [6]. За обсягом ПІІ на одну особу Україна суттєво відстає від країн Центральної Європи і Прибалтики, де цей показник становить 1,5-2,5 тис. дол. США.

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, ураховуючи позичковий капітал, на 1 січня 2010р. становив 46642,0 млн.дол.

2. Починаючи з 2007 року на перше місце за обсягами ПІІ зайняв Кіпр (обсяг інвестицій станом на 01.01.2010 складає 8593,2 млн. дол. США - 21,5 % загального обсягу) та дев'яте вагоме місце Віргінські Острови, Британські (1371,0 млн. дол. США). Ці дані фактично підтверджують, що приріст прямих іноземних інвестицій протягом 2007-2009 років на одну четверту частину

пояснюється поверненням раніше вивезених капіталів з метою уникнення податкових зобов'язань в країні.

3. Обсяг прямих інвестицій з України в економіку країн світу, з урахуванням його переоцінки, втрат та курсової різниці, на 1 січня 2010 року становив 6223,3 млн.дол. При цьому, 92,9 % цих інвестицій було спрямовано до Кіпру, що знову ж підтверджує рух капіталу до офшорних зон, що пояснюється нестабільністю інституційно-правової та політичної системи в Україні.

4. Зростання іноземного капіталу в 2005-2009 рр. було зумовлене в першу чергу "горизонтальними" інвестиціями, спрямованими на освоєння внутрішнього ринку. Саме структура прямих іноземних інвестицій в 2005-2009 роках була одним із визначальних чинників погіршення стану платіжного балансу країни та перевищення імпорту товарів та послуг в Україну над їх експортом з України. Прямі іноземні інвестиції в промисловість України значно поступались за обсягами інвестиціям у третинний сектор, не вчиняючи бажаного впливу на експортний потенціал країни, що негативно впливає на рівень її міжнародної конкурентоспроможності [7, с.238]. Так, зокрема, за даними держкомстату на підприємствах промисловості зосереджено 9021,9 млн.дол. (22,5% загального обсягу прямих інвестицій в Україну), у т.ч. переробної – 7740,8 млн.дол. та добувної – 1128,1 млн.дол. Серед галузей переробної промисловості у виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів внесено 1837,2 млн.дол. прямих інвестицій, у металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів – 1401,2 млн.дол., хімічну та нафтохімічну промисловість – 1205,6 млн.дол., машинобудування – 1094,1 млн.дол., виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції – 834,2 млн.дол. [6]. Протягом 2004-2009 років частка промисловості в структурі ПІІ знизилась майже на половину, з 42,7% в 2004 році до 22,5% в 2009 році.

У фінансових установах акумульовано 8968,4 млн.дол. (22,4%) прямих інвестицій, на підприємствах торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку – 4224,6 млн.дол. (10,6%), в організаціях, що здійснюють операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям, – 4065,0 млн. дол. (10,2%) (Рис.1). При чому, частка акумульованих інвестицій в фінансових установах за 2004-2009 роки зросла з 7,7% в 2004 році до 22,4% в 2009 році.

Крім того, розглядаючи структуру прямих іноземних інвестицій за видами промислової діяльності, то слід зауважити, що для іноземного інвестора низькою є привабливість капіталовкладень у високотехнологічні та інноваційні сфери промисловості. Тобто, якість прямих іноземних інвестицій в Україні є низькою, вони не сприяють структурним трансформаціям на інноваційній

основі, а навпаки притримують недосконалу структуру промисловості із переважанням галузей низького рівня переробки.

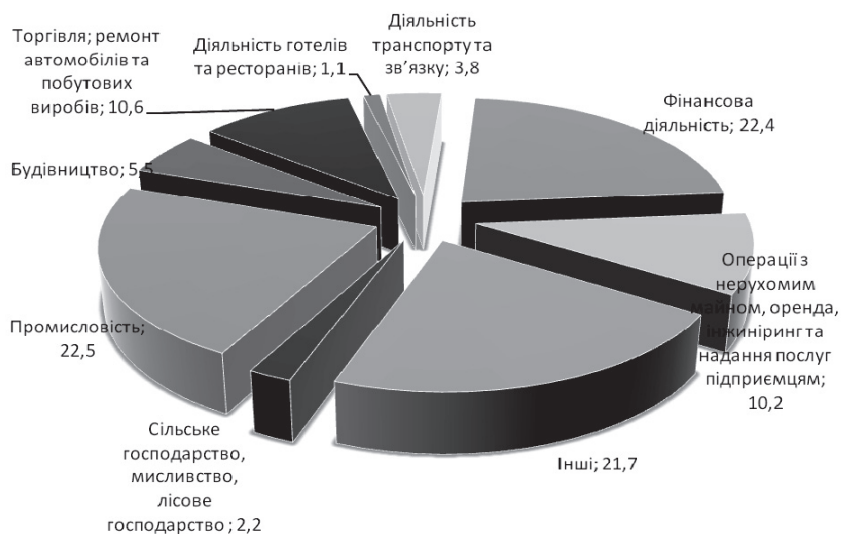

Рис. 1. Структура ПП в Україні за видами економічної діяльності (станом на 1.01.2010)

5. Частка прямих іноземних інвестицій в фінансуванні інноваційної діяльності в Україні не є істотною. Іноземний капітал не виконує завдання стимулювання інноваційного розвитку вітчизняної промисловості і не відіграє істотної ролі в підвищенні ефективності економічної діяльності. Рис. 2. наочно демонструє, що зростання обсягів фінансування інноваційної діяльності відбувається за рахунок внутрішніх джерел й практично не залежить від іноземних інвестицій, обсяг яких саме за цим напрямом є стабільно низьким [7, с.237-238]. Кошти іноземних інвесторів в структурі джерел фінансування технологічних інновацій в Україні у 2008 році склали всього 0,96%.

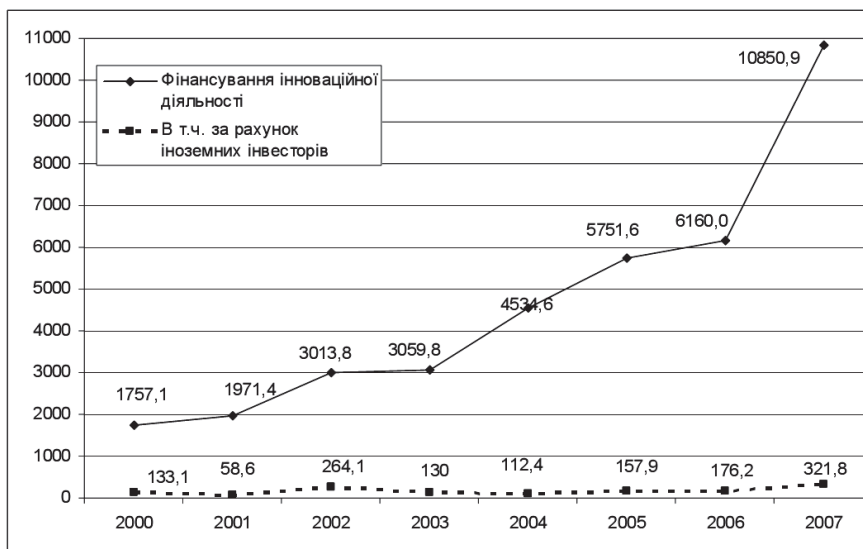

Рис. 2. Фінансування інноваційної діяльності вітчизняних підприємств, млн. грн.

З метою запобігання негативного впливу залучення іноземних інвестицій в економіку України слід запровадити наступні регуляторні інструменти ефективного залучення та використання потенціалу ПІІ:

1) розробка і використання дієвих механізмів публічного контролю за ефективністю та якістю іноземних інвестицій, а саме визначальними критеріями мають стати показники створення робочих місць, дотримання інвестиційних зобов'язань, інноваційність та суспільна пріоритетність інвестицій, перспектива приросту експортного потенціалу чи заміщення імпорту в результаті залучення ПІІ.

2) запровадження в обов'язковому порядку контролю за походженням інвестицій, вивчення та оцінка надійності інвестора та введення обмеження на мінімальний вік фірми-інвестора та інших показників його надійності, які претендують на пільгові умови. При цьому, ефективною була б система пільгового оподаткування підприємств з іноземними інвестиціями, зокрема при сплаті непрямих податків за умови залучення інвестицій у пріоритетні сфери економіки. З цією метою для всіх непрямих податків слід встановити диференційовану за галузями економіки ставку відрахувань стосовно підприємств з іноземними інвестиціями [3]. В цьому напрямку, слід

законодавчо вдосконалити систему економічного стимулювання на основі врахування результативності іноземного інвестування;

3) інноваційно-технологічна експертиза найважливіших інвестиційних проектів і програм, визначення наявності в них інновацій та оцінка їх характеру (базисні, поліпшуючі, псевдоінновації). Хоч кінцевий суддя інноваційності інвестицій – ринок, держава повинна взяти на себе ініціативу підтримки технологічного прориву і проведення такої експертизи по проектах, які реалізують пріоритети перспективної інноваційної стратегії і користуються прямою чи непрямою бюджетною підтримкою. До того ж, введення інноваційно-технологічної експертизи важливих інвестиційних проектів – один з наріжних каменів створюваної національної інноваційної системи як головного інструмента переходу до інноваційного шляху розвитку країни на основі обраних пріоритетів [1, с.58];

4) внесення зміни в методологію розрахунку окремих показників статистичної звітності України з метою більш повного врахування портфельних іноземних інвестицій, які здійснюються через скуповування акцій на вторинному ринку (за умови додаткового випуску акцій). Адже частина іноземних інвестицій, що надходить через фінансовий ринок, залишається неврахованою, навіть за великих абсолютних розмірів сум [5, с.56-57]. При цьому, відсутність повної інформації про залучення іноземних інвестицій в економіку України не дозволяє проводити адекватну оцінку їх ефективності.

У підсумку зазначимо, що активізація якісних іноземних інвестицій є не причиною, а наслідком ефективних структурних та технологічних трансформацій економіки, в тому числі за діяльної участі вітчизняного інвестора. Тому, для регулювання ефективності потоків іноземних інвестицій та їх підпорядкування потребам структурної перебудови української економіки, орієнтації на пріоритетні проекти, випуск високотехнологічних й конкурентоспроможних товарів на світовому ринку, слід, в першу чергу, вирішити проблеми макроекономічної стабілізації та систематизувати інструменти адекватного економічного стимулювання, як вітчизняних, так і іноземних інвестицій.

Список використаної літератури:

1. Мельник М. І. Проблеми якості іноземного інвестування в контексті збереження та захисту економічних інтересів України / М. І. Мельник // Стратегічний розвиток регіону – економічне зростання та інтеграція:

Матеріали XV міжнародної науково-практичної конференції, 11–12 травня 2006 року. – Ч. I. – Чернівці, 2006. – С. 57–60

2. Структура ПП в Україні та їх макроекономічні наслідки / Р. Кірхнер, В. Мовчан, Р. Джуччі. – Режим доступу: http://ierpc.org/ierpc/papers/v18_ur.pdf.
3. Андрійчук В. Г., Стецюк С. С. Фінансово-економічні механізми та організаційно-інституціональні заходи щодо формування привабливого інвестиційного клімату та необхідність активізації їх використання в умовах інтеграційних прагнень України. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/En/ETEI/2008_5_1/zbirnuk_ETEI_08_1_6.pdf
4. Михасюк І. Р. Глобалізація і євро регіоналізація / ЛНУ ім. І.Франка; Вища школа інформатики і управління в Жешуві. – Львів, 2006. – 196 с.
5. Марцин В. С. Організаційно-економічний механізм залучення іноземних інвестицій в економіку України / В.С. Марцин // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2008. – № 3. – С. 52–57.
6. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності у 2009 році. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2010>.
7. Павлиш Е. В. Прямі іноземні інвестиції: динаміка, структура та оцінка наслідків для української економіки // Наукові праці ДонНТ. – Вип. 36-1. – С. 232–238. Серія: економічна. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Npdntu/Ekon/2009_36_1/232.pdf.

І. І. Беґей,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри суспільних дисциплін
ЛІБС УБС НБУ
м. Львів

ЕСКІЗ ДО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНИ ВІД ПЕРШОЇ ДО ДРУГОЇ СВІТОВИХ ВОЄН

У цьому «Ескізі» на відміну від попереднього, йтиметься не лише про Галичину, а й про решту України.

З настанням Першої світової війни політики Галичини в своїй більшості підтримали Австро-Угорщину. Ще в грудні 1912 р. у Львові на спеціальних нарадних зборах про це заявили найвідоміші діячі українських галицьких партій. Такої ж політичної лінії дотримувались Головна українська рада, створена 1 серпня 1914 р. під керівництвом К. Левицького з представників трьох українських партій: РУРП, УСДП, УНДП. Вже через два дні вона прийняла заяву, в якій зазначала: "Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою, і чим більша буде поразка Росії, тим швидше проб'є година визволення України... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України"[1, с. 74–75]. Влітку 1914 р. цей намір вона підкріпила створенням з дозволу Відня другого мілітарного формування українців¹ – легіону Українських Січових Стрільців (УСС).

Черговий раз спробувала розіграти українську карту й кайзерівська Німеччина. Ще у 80-х рр. XIX ст. О. Бісмарк висунув ідею створення Великого Київського князівства на чолі з представником династії Габсбургів. Подальший розвиток ця ідея одержала на нараді, скликаній Вільгельмом II, у червні 1914 р. у Чехії, на якій було вирішено створити Королівство Польське, з'єднане з Литвою і Україною, на чолі з старшим сином ерц-герцога Франца Фердинанда Максиміліаном. Встановленню самостійної конституційної монархії в Україні мав сприяти і "Союз визволення України", створений групою політичних емігрантів з Великої України 4 серпня 1914 р. у Львові.

На початку травня 1915 р. Головна українська рада, що в зв'язку з окупацією Галичини російськими військами перебралась до Відня, була реорганізована у Загальну українську раду. У прийнятій 12 травня 1915 р. програмній Декларації до народів світу її політична стратегія практично не

---

¹ Вперше таке мілітарне формування Відень дозволив створити українцям у 1848 р.

знала змін: сприяти Австро-Угорщині та її союзникам у розгромі російської імперії, а відтак допомагати створити самостійну Українську державу, а на підавстрійських – проголошення української національно-територіальної автономії.

Після поразки та відступу російських військ з Галичини і Волині в 1915 р. створилися сприятливі передумови для хоча б часткового політичного розв'язання українського питання. Однак Австро-Угорщина в черговий раз проігнорувала його вирішення. Як завжди, для неї значно важливішим було розв'язання польської проблеми. В цьому виявлена зацікавленість і Німеччини. 5 листопада 1916 р. вони удвох проголосили утворення самостійного Польського королівства. Водночас цісар Франц Йосиф надав Галичині повну автономію, не поділяючи її на польську та українську. Це вкотре наочно засвідчило крах політичних марень проавстрійських українських політиків. Як зізнався один з провідних діячів Союзу визволення України О. Скоропис - Йолтуховський: "мрію про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української держави довелося здати в архів" [1, с. 76].

Перша світова війна спричинила крах Російської та Австро-Угорської імперій, після якого відкрилася перспектива відродження української державності.

Зі сприятливої ситуації скористалися революційно-державницькі сили підросійської України. Центральна Рада своїм III Універсалом від 20 листопада

1917 р. проголосила утворення УНР, "не виділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її" [2, с. 75], а за IV Універсалом від 22 січня

1918 р. «УНР стала самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу» [3, с. 246-247].

Однак проти молоді української держави було розпочату російську «червону» інтервенцію при підтримці п'ятої колони, сформованої, здебільшого, з неукраїнського населення України. Ця агресія, а також політичні і військові прорахунки лідерів Центральної Ради і Директорії, відсутність у них чітко виробленої соціальної програми, недостатній рівень національної самосвідомості українського народу зумовили остаточну поразку наших визвольних змагань в 1917-1921 р.р. Перемога неукраїнських більшовиків в Україні більше як на сім і десятиліть призупинила формування української державності

В той час як на сході і півдні країни віч-на-віч з російською навалою і внутрішньою більшовицькою контрреволюцією залишилися УНР, на її заході у аналогічній ситуації опинилась проголошена 19 жовтня 1918 р. у Львові "на українських землях бувшої австроугорської монархії Українська Держава й її найвища власть Українська Національна Рада" [4, с. 94], яка 13 листопада того

ж року прибрала назву ЗУНР. Буквально з першого дня свого існування їй довелося вести війну з Польщею, підтриманою Антантою, передусім, Францією, яка, окрім відвертої й однозначної антиукраїнської дипломатичної діяльності, вдалася по суті до військової інтервенції проти ЗоУНР [5, с. 18-32]

Отож, наддніпрянська українська держава (особливо після поразки в першій світовій війні Німеччини) і надністрянська українська держава могли розраховувати хіба що на об'єднані сили у будівництві єдиної української держави і організації її боротьби з зовнішніми і внутрішніми ворогами. Усвідомлюючи це, провідники УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. на Софійському майдані у Києві прилюдно і в присутності представників інших держав обмінялися відповідними грамотами про об'єднання в одну українську соборну державу.

Безумовно, Акт Соборності (Злуки) став виявом єдності українських земель у міжнародно-правовому і морально-політичному відношеннях. Проте фактичного об'єднання, утворення одної української держави гак і не відбулося щонайменше з трьох причин. По-перше, уряди та військове командування ЗоУНР та УНР дбали, насамперед, про свої регіональні інтереси. По-друге, підмінною і залишалась і соціальна спрямованість внутрішньої політики ЗоУНР і УНР, оскільки Директорія складалась з представників лівих партій, а уряд ЗоУНР – з ліберальних консерваторів, помітною була різниця між ними в культурі і психології" [6, с. 195]. Взагалі українські дипломати, політики, громадські діячі в цей період робили відчайдушні зусилля, щоб заручитися підтримкою західних країн у справі збереження відновленої Української держави. Однак західні "миротворці" "здали" тоді українців на поталу їхніх сусідів. Антиукраїнська політика Заходу стала третьою важливою причиною чергової втрати Україною своєї державності на початку 20-х р.р.

Особливою цинічністю позначено рішення Ради послів країн-переможниць у Першій світовій війні, яка 14 березня 1923 р. у Парижі остаточно вирішила передати Східну Галичину Польщі на правах територіальної автономії [7, с. 165]. За Польщею визнавалися всі права суверена. Усі її уряди, незалежно від своєї політичної орієнтації, проводили антиукраїнську політику – політику осадництва, пацифікації українського села, суцільної колонізації усіх сфер суспільного життя, окатоличення українців. Великодержавний польський шовінізм був офіційною державною політикою.

На посади державних службовців призначалися, як правило, особи польської національності. За даними офіційної польської статистики, українці і білоруси посідали в державному апараті лише 7,4% другорядних і низькооплачуваних місць.

Суто національно-політичний характер носило польське сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1920-1939 роки, в процесі якого Варшава розраховувала перетворити тут польську національну меншість у переважну більшість і підготувати сприятливий ґрунт для досягнення своїх політичних цілей – асиміляції та колонізації українського населення. За офіційною польською статистикою у Львівському, Станіславському, Тернопільському та Волинському воєводствах налічувалось 47 тис. господарств цивільних та військових осадників [8, с. 66].

Урядовою політикою стала асиміляція українського населення. У 1921 р. виданий закон про заборону української мови у всіх державних і муніципальних установах. За два десятиліття було закрито 3118 українських шкіл [9, с. 15]. Натомість динамічно зростала кількість двомовних ("утраквістичних") шкіл. Всі основні предмети в таких школах читалися польською мовою, а українською викладалися лише такі предмети, як фізкультура, рукоділля, релігія" [10, с. 70]. Не було жодного українського вищого закладу, були закриті ті поодинокі українські кафедри Львівського університету, що утворились за Австрії. Доступ у вузи українській молоді був практично закритий.

За даними перепису 1931 р. 75,6% населення Західної України було зайнято у сільському господарстві, тільки 7,9% – у промисловості. Бідняцькі і напівбідняцькі господарства Західної України становили 72,2% селянських господарств. Чимало промислових підприємств було ліквідовано чи переведено у центральну Польщу. Надзвичайно низьким запишався життєвий рівень українських робітників, їхня зарплата становила лише 50% заробітку польських робітників [11, с. 224].

Соціальний і національний гніт спричинявся до різноманітних акцій протесту українців Західної України, які ніколи не визнавали влади чужинських поневолювачів. Так, уже 18 березня 1923 р. у Львові відбулася 40-тисячна демонстрація протесту проти насильницької анексії Польщею західно-українських земель при підтримці країн Антанти. Економічна криза 1929-1933 рр., яка боляче вдарила найперше по сільському населенню, підштовхнула його до масових виступів. У відповідь польська влада вдалася до репресій, в села було введено поліцію і війська – почалася пацифікація (умиротворення). За час каральних акцій було заарештовано 1739 чол. з них 1 143 – віддано до суду [10, с. 71].

Дія нейтралізації керівників і активних учасників національно-визвольного руху польський уряд за фашистським і більшовицьким зразком створив концентраційний табір у Березі Картузкій.

По суті, національно-визвольна боротьба українців у Польщі у міжвоєнний період носила перманентний характер. Цьому сприяла низка обставин, серед яких варто виділити дві. Перша – утворення та існування ЗУНР залишило незабутній слід у свідомості українського населення особливо, молодого покоління. І друга – попри все міжвоєнна Польща була парламентською республікою, в якій в певних рамках можна було легально користуватися політичними правами та свободами.

Насамперед це проявилось у багатопартійності. Із майже 100 партій, що діяли у Польщі на середину 20-х рр., понад 20 були українськими. Видавалось понад 100 українських газет та журналів [6, с. 237].

Впливовою тогочасною політичною партією було центристське Українське Національно-Демократичне об'єднання (УНДО), утворене у листопаді 1925 р. Програма УНДО передбачала захист економічних і культурно-національних інтересів українського населення. Базувалася вона на ідеології соборності і державності України. В середині 30-х р. керівництво УНДО, виступило за конституційну демократію, автономію українських земель, проводило політику "органічного розвитку" та аграрних реформ. Це дещо послабило її позиції у суспільстві, призвело до непорозумінь в партії.

Вліво від УНДО перебувала Радикальна партія зі своєю соціалістичною програмою поділу земель, обмеження приватного землеволодіння, а також національної незалежності. У 1926 р. вона об'єдналася з українською партією соціалістів-революціонерів і поширила свій вплив на Волинь, Полісся і Холмщину.

Замикала ліве крило Комуністична партія Західної України (КПЗУ) до 1923 р. – КПСГ), що виникла у 1919 р. "як невід'ємна частина комуністичного руху, і; органічній єдності з РКП(б)та КП(б) України... як територіально-обласна організація із своїм ЦК підлягала політичному організаційному керівництву ЦК КРПП [12, с. 11]. Партія фінансувалася і отримувала політичну і ідеологічну допомогу з СРСР і від Комінтерну, проповідувала методи збройної боротьби та ідею возз'єднання з Радянською Україною. Її політичні та ідейні впливи безпосередньо залежали від успіхів НЕПу та українізації в Радянській Україні. Після їх припинення, відомостей про страхіття голодомору і репресій у Радянській Україні радянофільство практично зникає. А КПЗУ після репресій щодо своєї керівництва і розпуску всієї партії за рішенням Комінтерну по звинуваченню у провокаторстві втратила можливість здійснювати політичний вплив на суспільне життя краю.

Послаблення партій центристського і лівого спрямування, посилення польського національного гніту сприяло переходу політичної ініціативи до

правих націоналістичних організацій і радикалізації національно-визвольного руху. За таких обставин швидко почала набирати політичної ваги Організація Українських Націоналістів (ОУН) на чолі з Є. Коновальцем, утворена у 1929 р. на базі УВО у Відні. На початку 30-х р. в ОУН сформувалось революційне молодіжне крило, керівництво яким, а з 1933 р. і Краєвим Проводом ОУН у Західній Україні, здійснював С. Бандера. Під його проводом у відповідь на пацифікацію і голод в Україні члени ОУН здійснили ряд терористичних актів, за що він і чимало його соратників були ув'язнені.

Найбільша частина земель (452 тис. кв. м.) і населення (25,5 млн.) станом на 1920 р.) України під назвою УСРР (УРСР) залишилась в лоні новітньої Російської імперії, яка прикрилася вивіскою СРСР. Прикметно, що у міжвоєнний період Радянський уряд жодного разу не вдався до офіційного демаршу з приводу обурливих фактів дискримінації українців і білорусів польськими властями [9, с. 10].

Ще до утворення СРСР. у 1921 р., більшовики Росії змушені були підмовитись від політики воєнного комунізму і проголосити нову економічну політику (НЕП), суть якої полягала у створенні економічних підвалин союзу робітників і селян. В Україні НЕП мав свої особливості. Зокрема, село було значно заможніше, ніж в інших частинах Радянського Союзу (міцні середняки в ньому складали половину населення) і гальмувало політику колективізації комуністів, які виступали від імені робітників і, в якійсь мірі, військово-службовців. Правда сам суб'єкт політичної влади – КП(б)У – в своїй і масі була партією неукраїнською. Гак, у 1923 р. українці становили лише 23% серед членів більшовицької партії. Засновник ідеології українського націонал-комунізму В. Шахрай ще у 1919 р. зазначав: "Ми були об'єктивно не українською партією, хоть ми жили, працювали на Вкраїні, і деякі з нас навіть за метриками репані українці, а були російською партією, себто, власно кажучи, великоруською" [13, с. 128].

Найбільшою перешкодою для утвердження і розширення автономного статусу України був принцип організаційної побудови більшовицької партії, згідно з яким К11(б)У перебувала на становищі великої обласної організації. Саме структура комуністичної партії стала "міркою" для унітарної побудови СРСР, державного статусу республік в ньому.

Основною особливістю пристосування НЕПу до українських умов була політика українізації, започаткована рішенням XII з'їзду РКП(б) (1923 р.) про політику коренізації, тобто допуску в суб'єкт влади певної кількості неросіян. З цією метою спочатку було проведено кадрові зміни в ЦК КП(б)У та уряді України. Високі посади посіли українці В. Чубар (керівник уряду), а також О.

Шумський (керівник відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, нарком освіти), Скрипник (нарком юстиції, освіти), які з письменником М. Хвильовим і економістом М. Волобуєвим в історичній і політичній літературі стали уособленням українського націонал-комунізму. Тут варто зазначити, що вони школи не досягли радикалізму В. Шахрая. Однак на вершину владної піраміди українців практично не допускали. Так, із десяти перших секретарів ЦК КП (б)У з 1918 по 1953 р. лише один вважався українцем – Д. Мануїльський (грудень 1921 – квітень 1923 р.р.) [14, с. 219-240]. На них покладалось завдання направляти українізацію в потрібне для Москви русло, дозувати її і утримувати в певних рамках. Про одного з них, Л. Кагановича, американський дослідник С. Каган писав, то перед тим в цілому ставилось завдання поступово і "переплавити" українців в росіян, очистити українську партію і урядовий апарат від усіх нелояльних елементів [15, с.126].

Українізація проводилась адміністративними методами і це (до дозволеного Москвою часом), забезпечувало їй значний успіх. Так, у 1925 – урядове, а в 1927 р. – партійне діловодство було переведено на українську мову.

Різко збільшилась частка українців серед урядових службовців та членів партії – у 1925/26 р.р. до 54 і 52 відповідно. У 1929 р. понад 80% шкіл та майже третина вузів вели навчання лише українською мовою, 97% українських дітей навчались рідною мовою [16, с. 338].

В царині духовного життя українізація по інерції продовжувалась до початку 30-х років, у всіх інших сферах її гальмування і припинення розпочалось з середини 20-х років. У 1925 р. була розпущена Українська комуністична партія (УКП). Одне за одним були закриті консульські представництва УСРР за кордоном. Наприкінці 20-х р. було припинено діяльність утвореної в 1921 р. Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), вперше розпочато випробовування радянсько-сталінської репресивної машини на українських священниках та інтелігенції.

В цей же час СРСР почав готуватися до другої світової війни. Було взято курс на індустріалізацію – найперше з метою створення потужного військово-промислового комплексу за рахунок експортування сировини та експлуатації села. Його колективізація в Україні, окрім соціально-економічного, покликана була вирішити й національно-політичне завдання – знищити найголовніший і останній bastion українства. В Україні, передусім в сільських регіонах, де українське населення становило абсолютну більшість, було вдруге, після 1921 р., організовано голод. За різними даними у 1932/33 р.р. в Україні голодна смерть забрала від 5 до 12 млн., тобто кожного 7-4 мешканця. Якщо населення

Білорусії у 30-х р. збільшилось на 1 1.5%. то приріст українського населення за цей час зменшився на 9.9% [17 с. 11].

Водночас з України потягнулися ешелони з "політзеками" на Схід. Весною 1933 р. розпочався другий тур репресій. Для їх організації Москва направила в Україну першим секретарем ЦК КП(б)У П. Постишева, а головою ДПУ - В. Балицького. Вже восени 1933 р. П. Постишев доповідав, що лише в наркоматі освіти "вичистили" до двох тисяч людей, плюс ще близько 300 вчених і письменників. Звинувачені у зв'язках з фашистами, троцькістами, втраті пильності тільки за один рік потерпіло близько 100 тис. членів КП(б)У. М. Скрипник, М. Хвильовий закінчили життя самогубством. М. Грушевський, О. Шумський були вигнані за межі України. До "великих" всесоюзних репресій було ще три роки. Відновилося росіянізація, розпочалося вилучення української літератури, скорочення українських видань.

Отож, XIX ст. було єдиним повністю бездержавним століттям в історії України. До 1917-1918 р.р. Україна була поділена між двома імперіями - російською і Австро-Угорською, а в міжвоєнний період четвертована між цією ж Росією, знову Польщею, а також Румунією і Чехословаччиною. Тривала відсутність єдиного національного і державного організму позначилось на політичному, соціальному, економічному становищі українців, їх рівні національного самоусвідомлення.

На всіх частинах України в соціальній структурі домінувало селянство, міста деукраїнізувалися, а відтак переважну більшість робітників, передусім кваліфікованих, чиновників, значною мірою інтелігенції, становили неукраїнці. Провідною верствою українського населення, зокрема на західноукраїнських землях, були священики і вихідці з попівських родин.

Поза межами Росії і СРСР українство на своїх етнічних землях завжди мало кращі умови для свого збереження і розвитку. Найперше, це стосується Галичини.

З середини XIX ст. в українській політичній думці цього краю одне з центральних місць починає займати обґрунтування ідеї окремішності українського народу від польського і російського, а також його політичного права на власну державу. Кристалізація і ґартування цієї ідеї відбувалося в безперервних суперечках між політичними таборами галицьких народовців, І москвофілів, клерикалів і соціалістів. На межі XIX – XX століть ідея відновлення української державності па всіх етнічних українських землях стала провідною в політичній теорії і практиці багатьох українських політичних діячів і партій, була матеріалізована під час національної революції 1917-1921 р.р. в утворенні УНР і ЗУНР.

Вирішальну роль у придушенні українських національно-визвольних змагань відіграла Росія - і червона, і біла. Винятково негативно позначилась на поразці української справи відсутність фактичного об'єднання зусиль урядів УНР і ЗУНР, навіть після Акту злуки.

Активізація наступу на українство в Радянській Україні і підпольській Україні носили практично синхронний характер. Але рівень тиску був різний. Якщо в Польщі українці могли об'єднуватися в партії, громадські кооперативні організації, випускати власні газети, в обороні своїх прав вдавались до різних засобів непокори, включаючи теракти, то в Радянській Україні "вільнодумство" закінчилось на початку 30-х років.

Список використаної літератури

1. Малик Я., Вол В., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995. – 248 с.
2. III Універсал Української Центральної Ради / Винниченко В. К. Відродження нації. – Київ–Відень, 1920. – Ч. II. – 328 с.
3. IV Універсал Української Центральної Ради // Винниченко В. К. Відродження нації. – Київ–Відень, 1920. – Ч. II. – 328 с.
4. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
5. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1995. – Вип. VII. – С. 18–32.
6. Кухта Б. М. З історії української політичної думки: [Текст лекцій. Навчальний посібник]. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
7. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). – Ів. Франківськ, 1993. – 199 с.
8. Mały rocznik statystyczny. – W., 1938. – 406 s.
9. Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 р.р.) // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 3–17.
10. Красівський О. Я. Мілена Рудницька в суспільно-політичному русі Західної України // Студії політологічного центру "Генеза". – 1995. – № 1. – С. 68–72.
11. Кульчицький В. С. Настюк М. І., Тищик В. Й. Історія держави і права України. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.
12. Сливка Ю. Ю. Сторінки історії КПЗУ. – Львів: Каменярь, 1989. – 91 с.
13. Юренко О. Василь Шахрай: "Пливти проти течії" // Політологічні читання. – 1993. – № 3. – С. 119–178.

14. Компартія України: Цифри. Матеріали. До XXVIII з'їзду Компартії України. – К.: Політвидав України, 1990. – 254 с. іл.
15. Каган Стюарт. Кремлевський волк. – М., 1991. – 303 с.
16. Маняк В. Голод: Чому і як? // 33-й: голод. Народна книга. – Меморіал / Упоряд.: Л. В. Коваленко, В. А. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.

Н.Ю.Олійник,
*старший викладач кафедри
суспільних дисциплін ЛІБС УБС
м. Львів*

ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Забезпечення демократичного характеру української держави та сталого економічного розвитку у багато чому залежить від рівних умов та паритетної представленості жінок та чоловіків у різних царинах суспільного життя. Адже жінки складають половину населення України і недовикористання їх потенціалу негативно відображається в усіх царинах суспільного життя.

В ХХ ст. до процесів забезпечення рівності чоловіків та жінок долучилися міжнародні об'єднання, особливу роль в цьому відіграла Організація Об'єднаних Націй.

З 1990 року у «Звіті щодо розвитку людства» Програми розвитку ООН було запроваджено використання *індексу людського розвитку* (HDI), при визначенні якого враховують такі показники, як купівельні можливості, рівень освіченості дорослого населення та тривалість життя.

У 1995 році у програмі «Звіт щодо розвитку людства» ПРООН було запропоновано до використання ще два індекси:

- *гендерний індекс розвитку* (GDI), який відображає досягнення за тими ж показниками що і індекс людського розвитку, але із врахуванням гендерної нерівності;
- *рівень гендерної довіри* (GEM), при визначенні якого враховують – прибуток на душу населення та забезпечення рівних можливостей споживання для чоловіків і жінок у американських доларах; сфера зайнятості, яка класифікується як професійна, технічна, адміністративна, управлінська і її доступність для жінок і чоловіків; частка парламентських місць, які обіймають жінки і чоловіки [1,41-45].

Членство України багатьох країн в міжнародних організаціях сприяло усвідомленню важливості паритетної представленості жінок та чоловіків у різних царинах суспільного життя, що знайшло своє відображення в національному законодавстві. Так, ще 1980 року Україна (тоді ще радянська республіка) ратифікувала конвенцію ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», взявши на себе зобов'язання забезпечити рівні права та можливості для жінок і чоловіків.

Стаття 24 Конституції вже незалежної України на законодавчому рівні закріплює рівність конституційних прав і свобод жінок і чоловіків, наголошує, що «рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством». Окрім цього для забезпечення тендерної рівності були прийняті і інші нормативні документи.

За результатами обчислень індексу гендерного розвитку ООН у 2007 році серед 182 країн Україна за індексом свого гендерного розвитку посіла 69 місце, незначно поступаючись Росії та Білорусі і випереджаючи пострадянські країни Кавказу та Середньої Азії, де невисоке становище жінки зумовлюється традицією [2]. З огляду на системну методологію обчислень гендерного індексу розвитку, який інтегрує такі важливі гуманітарні показники, як загальний рівень людського розвитку країни, тривалість життя, рівень грамотності та доходи чоловіків та жінок, його можна вважати досить об'єктивним статистичним показником. Не можливо не помітити також, що успішне розв'язання питань гендерної рівності у світі напряду залежить від рівня розвитку демократії в конкретному суспільстві, успішної соціально-економічної політики урядів та певною мірою від національно-культурних традицій суспільного ставлення щодо жінок.

Масовий вихід жінок у XX ст. на ринок праці призвів до зміни уявлень про соціальні ролі чоловіків та жінок, а також до визнання соціальної значимості за тими з них, які раніше вважалися «соціально невидимими». Канадська дослідниця Керолайн Мозер запропонувала використовувати концепцію потрійної соціальної функції жінок при аналізі гендерного розподілу праці, що відрізняється від поширеного підходу, де робиться акцент тільки на продуктивній чи репродуктивній ролі жінок. К. Мозер стверджує, що у більшості суспільств жінки в тій або іншій мірі включені в такі види діяльності: продуктивну (ринкове – з метою продажу чи обміну та натуральне – для власного використання – виробництво); репродуктивну (народження дітей і догляд за ними, обслуговування членів сім'ї, підтримка домогосподарства); діяльність з підтримки соціальної інтеграції (організація важливих для локального соціуму заходів, участь у різних об'єднаннях, політична діяльність на місцевому рівні, благодійницька діяльність тощо). Діяльність чоловіків, як правило, обмежується виконанням тільки виробничої та інтеграційної ролі [3, 1-24].

В ході історичного розвитку українського суспільства відбувалася поступова трансформація ролі жінки у сім'ї та суспільстві. На сьогоднішній день жінки увійшли до кожної сфери суспільного життя, і у великій кількості, але існують значні проблеми якісного характеру щодо праці та зайнятості жінок в Україні. Значним є жіноче безробіття, погіршення умов та оплати праці в галузях з високою часткою жіночої зайнятості, нерівними є умови при прийнятті на роботу, при звільненні та кар'єрному просуванні жінок. Особливо актуальною залишається проблема «потрійної зайнятості» українських жінок, проблема поєднання продуктивної, репродуктивної та інтегративної праці. Адже до головних причин збільшення рівня економічної активності жінок в сучасному світі експерти відносять зростання середнього освітнього рівня жінок у поєднанні зі зменшенням кількості дітей, народжених протягом життя однією жінкою, особливо у промислово розвинених державах [4, 64]. В Україні ж поширюється ідеологія повернення жінки в сім'ю, в засобах масової інформації, в політичних і академічних дискусіях, навіть в документах жіночих об'єднань підкреслюється ріст соціальної значимості традиційних жіночих ролей дружини та матері, повернення чоловікові економічної відповідальності за забезпечення сім'ї [5]. Але як зазначала ще у 30-х рр. XX ст. Мілена Рудницька, голова Українського Жіночого Товариства «Союз Українок», що «коли б позбавити жінку самостійного звання, а через те суспільного становища і матеріальної незалежності, то така розв'язка була б однозначна з відсутністю жінки від впливу на громадянське життя та з відібранням її можливостей стати творчим чинником в будіванні нових форм культури» [6].

В радянській науковій літературі автори акцентували увагу переважно на покращенні становища жінок в СРСР, заперечували самостійний статус жіночих проблем і наявність у жінок специфічних інтересів, відмінних від класових, зосереджувалися на описі успіхів залучення жінок в суспільне виробництво [7].

Серед сучасних досліджень в Україні, де висвітлюються питання поєднання жінками різних соціальних ролей жінок, гендерних аспектів професійної зайнятості можна виділити видання проекту «Гендер у розвитку», що створені за ініціативою та при фінансовій підтримці Представництва ООН в Україні, публікацію результатів проекту виконаного за фінансової підтримки програми ІНТАС Європейського Союзу, праці Т. Журженко, О. Іващенко, В. Суковатої [8]. Разом із тим проблематика професійної активності та зайнятості жінок і чоловіків в Україні та вплив на неї сімейних відносин ще не достатньо висвітлені у вітчизняних публікаціях і вона є досить актуальною та корисною для подальшого опрацювання.

Метою даного дослідження є аналіз особливостей, факторів та стратегій гендерної професійної зайнятості і активності в історичній ретроспективі та в сучасності, а також вплив на них сімейних відносин. Виявлення впливу диспропорції у професійній зайнятості і активності жінок та чоловіків на їх соціальний статус, залученість до прийняття суспільно важливих рішень та в цілому на економічний розвиток і процес демократизації в Україні.

В дослідженні застосовано гендерний підхід, який на відміну від традиційного підходу враховує вплив чинника статі на соціально-трудові відносини. Використано загальнонаукові методи (історичний, порівняльний, агрегативний), емпіричні (статистичний), логічні (систематичний, аналітичний).

До середини XIX ст. основною сферою застосування жіночої праці в основному залишалося домашнє господарство.

У період Київської Русі та литовсько-польську добу дім і домашнє господарство були для людини основним життєвим простором та економічною одиницею господарського життя. В умовах натурального господарства, нерозвиненого товарно-грошового обігу роль праці в домогосподарстві була такою ж значущою, як і будь-яка інша, а участь жінки в організації домашнього господарства була значною.

В подружжі жінка мала досить значні господарські та майнові права і обов'язки. Згідно з кодифікованим та звичаєвим правом дружина могла володіти рухомим та нерухомим майном (зокрема, отриманими у посаг речами “скринєю” та землею “материзною”) [9, 350; 10, 370-378]. Ці норми з права знаходять відображення в «Руській Правді», а пізніше і в Литовських Статутах.

Документи, передусім приватне листування, свідчать про те, що жінки заможних козаків, полкової старшини у час довгої відсутності своїх чоловіків у справах служби неодноразово брали у свої владні руки велике і складне господарство. Ще більші сімейні та господарські обов'язки лягали на плечі простих жінок, думки і клопоти яких залишилися поза історичними документами, проте збереглися у народній творчості [11]. Основним заняттям сільської жінки було землеробство, в той же час почали інтенсивніше розвиватися такі ділянки ремесла як ткацтво, гончарство, вишивання, килимарство, в яких брали участь і сільські жінки, і міщанки. У розвитку мистецьких промислів особливу роль відіграли жіночі монастирі, які розвинули виробництво церковних риз, плащаниць, хоругв [12, 687]. Жінки не брали активної участі у цеховому ремісництві хоча в уставах деяких цехів спеціально обумовлювалася участь жінок у їх роботі. Протягом XVII ст. жінки здебільшого працювали помічниками у цехах пекарів, пивоварів, медоварів [13]. Із

розвитком товарно-грошових відносин інтенсивно розвивається торгівля, у якій було задіяно багато жінок, особливо в західноукраїнських землях.

Однак з розвитком міжнародних економічних відносин, зростанням спеціалізації виробництва статус жіночої праці починає знижуватись. По-перше, це було пов'язано із зменшенням ролі промислів та їх продукції у зовнішній торгівлі на межі XVI-XVII ст. По-друге, переведення селян на волюки та запровадження фільваркового господарства призвело до підвищення цінності чоловічої праці в сільському господарстві, жіноча праця у фільварковому господарстві цінувалася не так високо, як чоловіча, і стосувалася частіше таких традиційних жіночих занять, як прядіння і ткацтва [14, 192].

Важливу роль у становищі української жінки-селянки відіграло зруйнування великої родової сім'ї і кількісна перевага в українському селі малої селянської сім'ї, що формувала певний тип внутрішнього виробництва та споживання, а також тип міжстатевих відносин. На думку Олександри Єфименко це було першим кроком до звільнення жінки [15, 97]. Окрім того, в сім'ї в якій на початку тільки два робітники – чоловік та жінка для успішного ведення господарства, необхідним був чіткий розподіл праці, всі господарські роботи поділялися на «чоловічі», «жіночі» та «спільні». Розподіл праці існував і в родовій сім'ї, але там жінка була позбавлена усякої самостійності, вона лише механічно виконувала визначену для неї роботу. Між тим, в малій сім'ї жінка, в своїй ділянці, користувалася повною самостійністю, так як чоловік через необхідність, змушений був довірити її дружині, не маючи ні сил, ні часу втручатися в домашнє господарство. Відповідно жінка в малій сім'ї могла вільно розпоряджатися своєю частиною продуктів. Вона мала можливість продавати їх, а на отримані гроші могла купувати все необхідне, здійснювати різні операції. В такій сім'ї чоловік змушений був дивитися на жінку, як на товариша з яким він працював для створення їх спільного добробуту. Відзначаючи розвиток малої сім'ї як важливий крок до звільнення жінки, слід визнати, що суспільні погляди, сформовані родовою сім'єю, в значній мірі були збережені в малій сім'ї, що спостерігалось на розподілі праці. Чоловік фактично не надавав допомоги дружині у виконанні "жіночої роботи", дружина повинна була допомагати чоловікові у всіх роботах.

Економічне становище жінки того часу зумовлювалося приналежністю до певного соціального стану та наявністю власності. Жінки вищих та середніх станів незважаючи на більшу майнову незалежність, в реальному житті були більш залежними від чоловіків в родині, не маючи можливості самостійного заробітку, і фактично займали підлегле становище в сім'ї. Сільські жінки

наполегливою і тяжкою працею забезпечували собі певну міру економічної самостійності.

З середини XIX ст. жінки ширше долучаються до суспільно-трудової діяльності. Основними причинами цього процесу було:

- ✓ скасування кріпосного права і реформаційні перетворення в Росії та в Австро-Угорській імперії 1860-х років, до складу яких на той час входили українські землі;

- ✓ піднесення жіночого руху, виборення жінками права на освіту та поява фахових шкіл;

- ✓ тенденція капіталістичного виробництва до заміни чоловічої праці більш дешевою жіночою та дитячою.

В економічному житті України жіноча праця починає активно використовуватися на початку XX століття. Основним чинником цього стала I світова війна. Відірвавши всіх молодих та працездатних чоловіків від виробництва, війна збільшила притік жінок і дітей на фабрики та заводи. Цим була тільки підсилена тенденція капіталістичного виробництва до постійної і неухильної заміни чоловічої праці більш дешевою – жіночою та дитячою. Але в той час як в мирний період розвитку капіталізму застосування жіночої праці було результатом тривалого та повільного процесу реорганізації самого характеру виробництва та паралельно з цим розширення можливості застосування некваліфікованої праці, в період війни були здійснені велетенські кроки в цьому процесі, на які в інший час знадобилися б десятиліття. Крім того, характер застосування жіночої праці змінився не тільки кількісно, але і якісно, на 1917 рік майже не було ні однієї галузі, де б жінки не приймали порівняно інтенсивної участі.

Незважаючи на значну кількість зайнятих в промисловості робітниць, їх становище та умови праці були складними:

- законодавство про працю знаходилося у зародковому стані та не сприяло створенню відповідних умов ні для жінок, ні для чоловіків, також були відсутні закони про захист материнства та дитинства;

- антисанітарні умови, відсутність охорони праці та медичної допомоги викликали багаточисельні захворювання та нещасні випадки;

- рівень оплати жіночої праці був значно нижчим чоловічої (у 1914 році середня заробітна плата робітниць складала 50% заробітної плати чоловіків) [16, 51-53; 17, 116-117].

В РСР, до складу якого була долучена більша частина українських земель було проголошено вирішення жіночого питання, одним із основних аспектів цього стали законодавчо гарантовані рівні права з чоловіками в галузі

зайнятості і максимальна участь жінок у суспільному виробництві. Адже згідно основних положень класичного марксизму найбільш докладно висвітлених в праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» [18] поява приватної власності веде до виникнення гендерного поділу праці і до формування відносин залежності/підкорення всередині сім'ї. Залежність жінки від чоловіка може бути ліквідована тільки із залученням жінки у суспільне виробництво. Саме це завдання повинно бути реалізоване при переході до соціалізму, коли вся домашня праця, включаючи ведення домашнього господарства, догляд за дітьми і їх виховання, буде виведена за межі сім'ї і перетворена в суспільну галузь праці. Таким чином повинна б ліквідуватись об'єктивна основа жіночої нерівноправності.

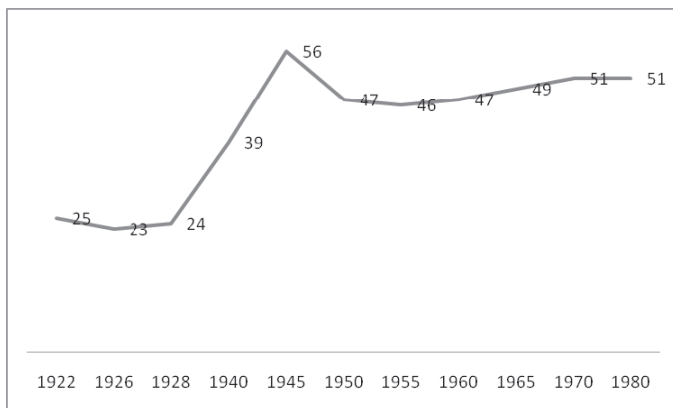
У цей період під керівництвом партійних комітетів провадилася активна пропагандистська діяльність для залучення ще більшої кількості українських жінок до виробничої праці в промисловості: набули поширення місячники огляди роботи серед жінок, спільні збори робітниць з домашніми господарками, гаслом тих років було «кожен робітник має привести на виробництво свою дружину, кожна робітниця – завербувати не менше двох жінок». Для підвищення трудової активності та продуктивності праці було розгорнуте соціалістичне змагання, яке розгорталось на основі ідеологічно-міфологізованих рухів «стаханівок», жінок-механізаторів («Сто тисяч дівчат – на трактори!»), п'ятисотенниць (жінок, що збирали понад 500 центнерів цукрових буряків з гектара), жінок-новаторів тощо. В цьому контексті проводилися недільники, конкурси, переклички, виробничі наради, пошуки раціоналізаторів [19, 65-66].

Західні автори виділяють дві групи факторів, які обумовлювали високий рівень залученості жіночої робочої сили у радянське виробництво:

- економічні – основною причиною мобілізації робочої сили була екстенсивна ресурсоемка модель економічного росту для модернізації та індустріалізації економіки, яку започаткував сталінський режим і в умовах зменшення чоловічого населення в результаті війн та репресій попит на робочу силу протягом довгого часу задовольнявся за рахунок залучення жінок в суспільне виробництво;
- ідеолого-політичні – важливе ідеологічне значення мала праця в суспільному виробництві, яка була джерелом радянської ідентичності і інтеграції суспільства, а робота на державу була фактично єдиною легітимною формою отримання доходів і соціальні права в умовах державного соціалізму були пов'язані не стільки зі статусом громадянина, скільки із участю в

суспільному виробництві; відповідно соціальні гарантії і пільги надавалися жінці саме як працюючій матері [20].

Як свідчать статистичні дані у періоди екстенсивного економічного розвитку радянського суспільства жінки економічними та пропагандистськими заходами посилено втягувалися в трудову діяльність у народному господарстві, а під час економічних поворотів до інтенсивних методів господарювання (НЕП, період «перебудови») зменшувалася зацікавленість до жіночих трудових ресурсів. Особливо помітним є залучення жінок до суспільно-трудової діяльності у період 1940-1945 рр. внаслідок зменшення кількості чоловіків в складі робочої сили у результаті II світової війни (мал. 1).

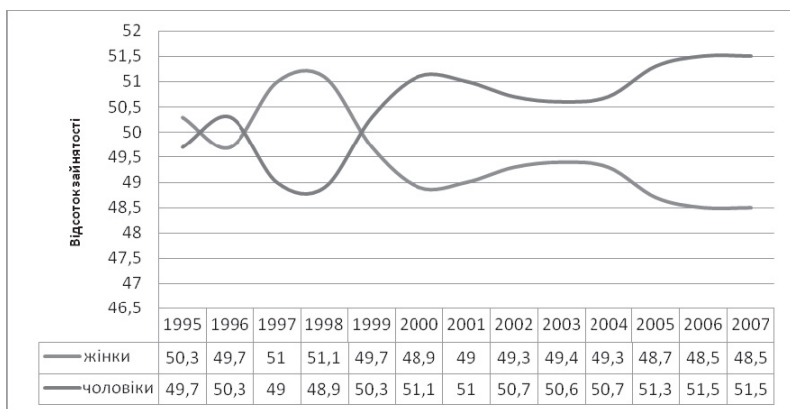

Малюнок 1. Питома вага жінок в загальній чисельності робітників і службовців (у % до загальної чисельності робітників і службовців) [21, 17].

Як стверджують дослідники, активне залучення жінок у виробничу сферу на пізніх етапах існування радянського суспільства призвело до укладення базового типу гендерного контракту – «працююча мати», який передбачав обов’язкове поєднання жінкою сімейної і виробничої функцій. Особливістю радянського гендерного контракту було те, що обидві функції здійснювалися жінкою під контролем і покровительством держави, яка контролювала і приватну сферу. В результаті склався феномен «подвійної зайнятості», соціальні послуги, які надавалися державою не могли компенсувати жінці тих перенавантажень, які виникли внаслідок поєднання декількох соціальних ролей. Економічним результатом «подвійної зайнятості» була більш низька продуктивність жіночої праці, пов’язана з меншими інвестиціями в людський

капітал, більш низькою кваліфікацією, вимушеними перервами в роботі тощо [22, 237-242].

Здобувши незалежність у 1991 році Україна стала на шлях побудови демократичного суспільства та ринкових перетворень. Характерною рисою сучасного українського суспільства є досить високий та стабільний рівень зайнятості як чоловіків так і жінок (мал. 2). Жінки здебільшого також працюють, аби забезпечувати власний матеріальний статок та рівень життя своїх родин структурні економічні зміни, певною мірою, об'єктивно сприяють процесам економічної активності обох статей в умовах ринкової економіки.

Малюнок 2. Рівень зайнятості чоловіків і жінок (у %) в 1995-2007 рр. [23].

Однак, актуальні проблеми гендерної рівності як раз і пов'язані не з кількісним залученням жінок на ринку праці, а в їх якісному представництві, у фактах професійної сегрегації та дискримінації жінок. Жінки можуть мати кращу освіту, але працюють на менш престижних посадах і отримують нижчу заробітну плату. Зарплата жінок у середньому по країні на 2008 р. не перевищувала 75,2% заробітної платні чоловіків. Нижчим є й рівень працевлаштованості молодих жінок порівняно із молодими чоловіками. І це при тому, що згідно офіційній статистиці, жінки складають майже 54% населення України. 52% студентів вищих навчальних закладів та 46% аспірантів – жінки. Вищу або середню професійну освіту мають 43% працюючих жінок і лише 34% працюючих чоловіків, але тільки 20% керівників різних рівнів – жінки. Серед безробітних з вищою освітою – 70% жінок [24].

Гендерні стереотипи в Україні й досі впливають на розподіл ринку праці на «чоловічий» та «жіночий», обумовлюючи професійну сегрегацію. В українському суспільстві специфіка уявлень про статевий поділ праці проявляється у тому, що відбувається реанімація старих цінностей, патріархальної ідеології «жіночого призначення», адже в сучасних економічних умовах виявилось, що повернути жінці «істинне призначення» значно простіше, ніж створити дійсно рівні можливості для самореалізації і чоловіків, і жінок. Часто концентрацію чоловіків чи жінок в певних галузях професійної діяльності пояснюють тим, що певні професії є продовженням їх традиційних ролей. Уявлення про найбільш гендерно адекватні види професійної зайнятості свідчать про існування сталої соціальної асиметрії в оцінці професійних якостей чоловіків та жінок.

В Україні політика багатьох роботодавців з ознаками гендерної професійної сегрегації та навіть дискримінації значною мірою формує відповідні стратегії професійної активності жінок і чоловіків. Культурні обмеження – стереотипи про статевий розподіл праці зумовлюють вибір напряму освіти, а пізніше і виду діяльності для дівчат та юнаків, а також впливають на батьківський вибір (за умови платної освіти і обмеженості коштів) щодо проблеми кому освіта необхідніша сину чи доньці і перевага, як правило, надається сину.

Проблема подвійної зайнятості, яка не дає жінці можливості повністю самореалізуватися і зумовлює ставлення до жінки як працівника «другого сорту» є досить актуальною для українських жінок. Руйнування соціальної інфраструктури та державної системи догляду за дітьми ускладнила становище сімей, особливо жінок, адже на них все ще лежить основна відповідальність за виховання дітей.

Своєрідно вирішити проблему подвійної зайнятості запропонувала Партія зелених України. У її програмі йдеться про прирівняння домашньої праці жінок по вихованню дітей до праці в суспільному секторі і про її оплату. Хоч спроба звільнити жінку від подвійного робочого дня – річ гуманна, але в даному випадку досягається вона шляхом, який тільки посилить патріархальні принципи розподілу праці на сімейну – жіночу та суспільну – чоловічу. Оскільки перша не може бути належним чином виміряна, нікому, окрім даної сім'ї, не приносить очевидного прибутку, а також за своєю природою є працею рутинною, то зрозуміло, що вона не може бути високооплачуваною і лише закріпить підлегле становище жінки в сім'ї. Та головна небезпека навіть не в цьому, а в тому, що у випадку прийняття подібного закону таємне стане явним: закон легалізує обмеження можливостей вибору жінкою тих видів діяльності,

які є покликанням кожної окремої особи, а не цілої статі. Аби подібний закон був недискримінаційним, він мав би передбачати винагороду за домашню працю тому членові сім'ї, який її виконує за взаємною домовленістю – незалежно від статі.

Втім, й досі актуальна для багатьох українських сімей проблема розподілу умовних “чоловічих” та “жіночих” ролей під впливом сучасних соціально-економічних та культурних змін поступово трансформується у бік гендерного паритету, зокрема через сприятливі для її розв'язання нові орієнтації громадської думки. У суспільстві спостерігається певний відхід від традиційних патріархатних стереотипів. Це, зокрема, підтверджують дані репрезентативних соціологічних досліджень “Громадська думка населення України про демократію”, проведених восени 2000 р. та навесні 2005 р. Київським міжнародним інститутом соціології в рамках спільного канадсько-українського проекту “Демократична освіта”. Так на питання: *«Чи погоджуєтеся Ви з твердженням, що для жінок робота є такою ж мірою важливою, як і для чоловіків?»* 77% опитаних чоловіків та 85% опитаних жінок відповіли, що згодні з таким твердженням. А на питання: *«Якщо розглядати три наведені нижче типи сім'ї, то який з них найбільшою мірою відповідає Вашим уявленням про сім'ю?»* 53% чоловіків та 62% жінок відповіли, що сім'я, де і чоловік, і дружина мають однаково відповідальну роботу, а догляд за дітьми та домашню працю виконують порівну разом. Такі відповіді свідчать про позитивні тенденції щодо формування гендерної демократії в українському суспільстві, принаймні в такому його важливому інституті, як сім'я. А гендерна демократія, що починає формуватись навіть на рівні родинних базових відносин, є, за висновками багатьох досліджень [25], одним із важливих чинників, що у свою чергу сприяють зростанню рівня економічного та соціального розвитку країни.

Отже, в ході історичного розвитку українського суспільства відбулася поступова трансформація ролі жінки у сім'ї та суспільстві. На сьогоднішній день жінки увійшли до кожної сфери застосування робочої сили, і у великій кількості, але існують значні проблеми якісного характеру щодо праці та зайнятості жінок в Україні в українській економіці спостерігається гендерна асиметрія, яка проявляється фемінізацією чи маскулінізацією певних галузей економіки та професій і низькою представленістю жінок на верхніх щаблях посадової ієрархії.

Особливою перешкодою економічної активності жінок є їх «подвійна зайнятість», адже можливість поєднувати зайнятість в економіці із сімейними обов'язками та вихованням дітей залежить насамперед від умов, які створені у

суспільстві для реалізації такої можливості через удосконалення законодавства у сфері праці, розвиток соціальної інфраструктури, сфери побуту, мережі дошкільних закладів. Важливою є політика «дружніх» щодо сім'ї місць роботи з гнучкими графіками та режимами роботи, з можливістю доглядати дітей на робочому місці, оплачуваної батьківської відпустки і належної охорони здоров'я. Отже, проблема «подвійної зайнятості» не буде вирішена без державного реформування та допомоги чоловіків на особистісному рівні. Для того щоби досягти вагомих результатів у подоланні гендерної асиметрії у професійній діяльності потрібно відмовитися від політики патерналізму, тобто закріплення соціальних пільг в основному за жінкою, що робить її менш конкурентоздатною, і соціального протекціонізму та перейти до стратегії рівних можливостей, розробляти механізми і програми позитивних дій для професійної підготовки, підвищення кваліфікації і службового росту з однаковою ймовірністю працевлаштування та кар'єрного просування як чоловіків, так і жінок. Сучасна політика у царині зайнятості повинна бути спрямована на ліквідацію уявлень про статевий розподіл праці через механізми підвищення престижу конкретних видів праці і реалізації принципу «рівної оплати за рівноцінну працю».

Внаслідок гендерної нерівності на ринку праці жінки мають нижчі доходи, часто втрачають можливості для підвищення свого професійного рівня та просування по службі, знижується і розмір майбутньої пенсії і це має негативний вплив на перспективи соціально-економічного та демократичного розвитку суспільства і є вагомим аргументом щоби на державному та громадському рівнях запроваджувалися заходи для сприяння гендерній рівності, зокрема через державну політику.

Список використаної літератури

1. Грицяк Н.В. Міжнародна методологія вимірювання гендерної рівності // Статистика України. – 2004. – № 3. – С. 41–45.
2. Звіт ПРООН 2007 року. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2009_EN_Table_J.pdf
3. Мезенцева Е. Б. Гендер в программах социально-экономического развития: анализ международного опыта // Гендер и экономика: мировой опыт и экспертиза российской практики – М.: «Русская Панорама», 2002. – С. 1–24.
4. Верз Лінда. Гендерна нерівність на ринку праці та в суспільстві // Гендер і державна політика : Пер. з англ. – К.: «Основи», 2004. – С. 61–97.

5. Журженко Т. Старая идеология новой семьи: демографический национализм России и Украины // Семейные узы: модели для сборки / Под ред. С. Ушакина. – М.: Новое Литературное Обозрение, 2004. – Режим доступа: <http://library.gender-ehu.org/hms/uniobject.php?type=articles&id=358#a358>
6. М. Рудницька. Текст виступу на Загальних зборах Українського Жіночого Товариства «Союз Українок», 22–23 грудня 1929 р. – Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 319, оп. 1, спр. 125, арк. 19-57.
7. Новикова Т. М. Путь советской крестьянки. – М., 1957; Жінки-трудівниці / Упорядник О. М. Козлов. – Ужгород, 1962; Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917–1937 гг.). – М., 1978; Груздева Е. Б., Чертихина Э. С. Труд и быт советских женщин. – М., 1983; Комитет советских женщин – М., 1987; Шевченко В. С. Господарки країни. – К., 1987.
8. Gender Analysis of Ukrainian Society / Editor T. Melnik. – Kyiv, 1999; Gender Issues in Ukraine. Challenges and Opportunities. – Kyiv, 2003. – 104 p.; Гендерні перетворення в Україні. – К.: ТОВ «АДЕФ-Україна», 2007. – 165 с.; Ісакова Н., Кавуненко Л., Велтер Ф., Смоллбоун Д. Підприємці-жінки в Україні: шлях у бізнес // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2004. – № 2. – С. 147–155; Журженко Т. Женская занятость в условиях переходной экономики: адаптация к рынку или маргинализация? // Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходной период: от социальных движений к политике – Харьков: ХЦГИ, 1999. – С. 231–280.; Журженко Т. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. – Харьков: Фолио, 2001. – 240 с.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 736 с.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 592 с.
11. Історія української культури. У п'яти томах. Том 2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). – Київ, "Наукова думка", 2001. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm>.
12. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – Т. 2. – 800 с.
13. Лабур О. Виробляли й продавали шляхтянки, міщанки, селянки... // Віче. – 1999. – № 3. – С. 146–150.

14. Гончаренко І. Українське суспільство XVI–XVII століть у гендерному вимірі // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 189–193.
15. Ефименко А. Исследования народной жизни. – М., 1884. – 383 с.
16. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.
17. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західно-українських землях XIX – першої пол. XX ст.: типологія та європейський контекст – Чернівці, 2006. – Кн. XXI. – 499 с.
18. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана. – К.: Політвидав України, 1981, 186 с.
19. Жінки радянської України – активні будівники комуністичного суспільства / Підтиченко Е. Ю., Кастелі Л. А. Шевченко М. М. – К.: Політвидав, 1971. – 172 с.
20. Dodge N. T. Women in the Soviet Economy. Their Role in Economics, Scientific, and Technical Development: The Johns Hopkins Press. – Baltimore, 1966; McAuley A. Women's Work and Wages in the Soviet Union. – London, George Allen and Unwin, 1981; Lapidus G. W. Women in Soviet Society. Equality, Development, and Social Change. – University of California Press, 1978.
21. Груздева Е. Б., Чертихина Э. С. Труд и быт советских женщин. – М.: Политиздат, 1983. – 222 с.
22. Журженко Т. Женская занятость в условиях переходной экономики: адаптация к рынку или маргинализация? // Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходной период: от социальных движений к политике / Под ред. И. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 1999. – С. 231–280.
23. Підрахунки, зроблені на основі даних Державного комітету статистики України: Основні статистичні показники зі статистики праці у 1992–2005 рр., Економічна активність населення у 2007 році. – Експрес випуск № 74 від 27.03.2008 р. – <http://www.ukrstat.gov.ua>.
24. Забезпечення рівних прав жінок і чоловіків в Україні / Інформація Департаменту комунікацій влади та громадськості Секретаріату Кабінету Міністрів України від 30.11.2006. – http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=56610027&cat_id=103615.
25. Див. зокрема: World Bank Gender and Development Working Paper Series. – <http://www.worldbank.org/gender/prr>.

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЕКОНОМІЧНОЇ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Ситуація невизначеності, яка панує на ринку праці України стала поштовхом для запуску механізму самоорганізації. Одним із способів покращення свого фінансового і соціального становища є трудова міграція громадян за межі країни. Напрямки переміщення мігрантів зумовлює саме різниця в темпах накопичення капіталу. ТНК, аби прискорити акумуляцію фінансів, переміщують свої кошти до регіонів, де існує надлишок робітників, крім того можуть використовувати для цих цілей рух робочої сили до капіталу. Рівень накопичення великих сум має вплив на розвиток безробіття і зайнятості працездатного населення, розміри перенаселення. Зміни, що відбуваються в структурі виробництва і потреб, які є результатом НТП є причиною переміщення працівників. Ліквідація галузей, зменшення обсягів виробництва в свою чергу спричиняють міграцію, люди змушені шукати роботу.

За даними МЗС України, щороку на заробітки за межі нашої держави виїжджає понад 100 000 осіб. Найбільше наших співгромадян зараз перебуває на заробітках у Росії (1 200 000), Італії (300 000), Польщі (300 000), Португалії (230 000), Чехії (200 000), Іспанії (130 000), Греції (100 000) [1]. Як правило, метою прибуття українських громадян в ці країни є влаштування на роботу до місцевих приватних підприємств (будівництво, технічні роботи, сфера обслуговування, домогосподарство, медицина тощо).

Офіційна кількість вибулих у 2009 році склала 19,4 тис. осіб, приріст населення дорівнював 13, 4 тис. осіб, здебільшого це мігранти з Росії, Польщі, Китаю, Туреччини, Молдови [7]. В 2010 році спостерігається значна рееміграція на терени України, і це безумовно пов'язано зі світовою фінансовою кризою, яка змусила європейські країни значно скоротити робочі місця. Якщо раніше іноземні працівники цуралися «чорної» роботи, то тепер, коли почалися масові звільнення на високооплачуваних посадах, вони різко звернули увагу на непрестижні професії. Наприклад, Чехія припиняє видачу дозволів на працевлаштування українцям і громадянам, які проживають не на території ЄС. Втраять роботу навіть ті працівники, які працювали в країні не

один рік. Зрозуміло, що втративши роботу, автоматично втрачаєш право на перебування в державі. (Станом на лютий 2010 року, за даними Міністерства праці ЧР, там працювало 52 тис. 623 наших співвітчизників) [3]. Не ліпша ситуація у Польщі. Виявляється, українці в'їжджають в країну легально, а працюють здебільшого нелегально. Європа почала вводити жорстокіший міграційний контроль. Так, Англія ввела податок на помешкання і створила нову систему оцінки мігрантів. ЄС посилив контроль роботодавців стосовно запобіганню роботи нелегалів. Їм тепер загрожують не лише штрафи, але й кримінальна відповідальність. Криза внесла свої корективи, і кількість іммігрантів зменшилась, проте мігранти, незважаючи на безперспективність роботи за кордоном, все ж залишаються там, а от грошові надходження від них зменшуються.

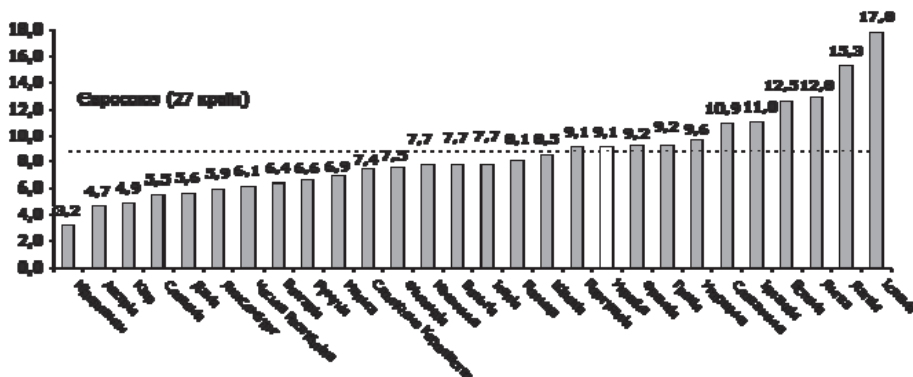
Більша частина наших громадян працевлаштовувалися за кордоном за усною домовленістю, без оформлення трудової угоди чи контракту. Крім того, половина тих, хто має трудовий стаж за кордоном, збирається знов виїхати на заробітки протягом року на тимчасову роботу. У 2009 році від'їздили на заробітки переважно чоловіки (54%), середній вік мігрантів сягав 33 роки. Повну середню освіту з них мали 40,7%, середню спеціальну освіту 28,8%, неповну середню освіту 13,6%. 42,4% є мешканцями невеликих міст, 25,4 % - великих міст, сільської місцевості – 28,8%, рідко це мешканці столиці – 3,4% [4]. Населення, яке має роботу в Україні, задіяне переважно в державному секторі (28%), тоді, як в приватному – 20,3%. Що стосується трудових мігрантів, то кожен четвертий зайнятий в державних установах (25,6%), а кожен третій в приватному секторі (33%) [2].

Що стосується ринку праці в Україні, то його формування характеризується зростанням пропозиції робочої сили і скороченням попиту. На нього впливають: стандартизація праці і умов життя, демократизація трудових відносин, соціальна зорієнтованість економіки, розвиток громадян за рахунок загальнолюдських цінностей. У 2009 році попит скоротився на 34,7% в порівнянні з 2008 роком і склав 86,5 тис. осіб, тоді як пропозиція зросла на 49 % і становила 930 тис. осіб [5]. Вагома різниця між попитом і пропозицією існує в таких областях: Чернігівська, Львівська, Харківська, Полтавська, Черкаська тощо. Пропозиція половини вільних місць для робітників, для працівників державних установ – третина, кожне сьоме місце для осіб без професії [5].

Безробіття ж має тривкий характер. Його рівень у I півріччі 2009 року порівняно з відповідним періодом минулого року зріс на 2,9 відсоткових пункти і становив 9,1%. Він перевищив відповідний показник по країнах ЄС (8,7%), проте був нижче ніж у Латвії, Словаччині, Франції тощо [7].

Рівень безробіття населення (за методологією МОП) у країнах Євросоюзу та в Україні у I півріччі 2009р.

У % до економічно активного населення у віці 15 років і старше,
для України – у віці 15-70 років

Примітка: Джерело даних – інтернет-сторінка Євростату:
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/> (станом на 19.10.2009р.).

Найбільш високий рівень безробіття спостерігався у таких областях: Донецька, Дніпропетровська, Львівська, Харківська. Найменший рівень у м. Севастополь і м. Київ.

Набуло поширення сімейне безробіття. Причинами незайнятості безробітних у 2009 р. виступали: вивільнення з причин економічного характеру (48,6%), звільнення за власним бажанням (25,7%), непрацевлаштованість після закінчення навчальних закладів (11,5%), звільнення у зв'язку з закінченням терміну дії трудового договору (9,5). 12,9 млн. осіб являються економічно неактивним населенням (пенсіонери, студенти, учні, інваліди, зневірені). 2,1% економічно неактивного населення складали громадяни, які не знають де і як знайти роботу [2].

Міграція робочої сили на даний момент для країни несе переважно негативні наслідки. Серйозний вплив на темпи відновлення нашої економіки має виїзд молодих спеціалістів, вчених і фахівців. Виїжджають молоді люди без професії, які розраховують на будь-яку роботу і низький рівень заробітної плати.

Країни експортери мігрантів до країн ЄС (2008 рік)

№	Країна	Кількість мігрантів, тис. осіб
1	Польща	290
2	Румунія	230
3	Марокко	140
4	Україна	100
5	Китай	100
6	Англія	100
7	Франція	90

Примітка: складено автором за даними www.gart.org.ua

Водночас трудові мігранти виступають інвесторами економіки країни. У 2009 році до країни за допомогою різних міжнародних систем переказів надійшло 2,9 мільярда доларів. Це на 16% більше, ніж в попередньому році. Іноземці (за даними Світового Банку їх кількість становить 6 млн. осіб) відправили з України за цей період – 0,51 мільярда доларів (на 33, 5% більше, ніж в 2008 році) [8]. Крім того змінились і держави постачальники грошових мас. Від Російської Федерації отримано 48% надходжень, далі Італія і Іспанія – 6,5%, 6%, США та Канада по 9%. За оцінками НБУ за теренами нашої держави працює 5 млн. людей, майже половина заробітчан (2 млн. осіб) у Росії [8]. У м. Київ та Київську область ідуть найбільші грошові потоки, далі слідує Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська та Донецька області. Тож, більшу частину переказів отримує Західна Україна, де на кожного мешканця припадає близько 1 тисячі доларів – цей показник вище майже в три рази відповідно до східних регіонів тоді, як тут проживає третина населення, а на заході – 20%. Грошові перекази посідають друге місце, але після іноземних інвестицій, серед джерел фінансування. Крім того міграційний капітал являє собою значну частину ВВП. В Україні цей показник дорівнює 2 % ВВП [6]. Крім того перекази мігрантів допомагають не лише підвищити ВВП, але й покращити попит на товари і послуги, нерухомість, постачання валюти на ринок тощо. Заробітчани навчені зарубіжним досвідом вкладають зароблені кошти в розвиток власного бізнесу. Таких людей не багато, але держава має створити кращі умови для того, щоб більше коштів вкладалися у малий бізнес, це повинно стосуватися не лише торгівлі і сфери послуг, вкладання мають бути і у виробництво.

Із 16 грошових систем, які діють на території нашої країни, 11 належать російській стороні. До п'ятірки лідерів входять такі системи, як Western Union і

MoneyGram (США) і Contact, Юністрім, Migom (Росія). Проте, серед українських мігрантів поширена нелегальна передача грошей, велика кількість допомоги надходить у вигляді товарів.

Тож, робимо висновок, що основною рушійною силою міграційних процесів в Україні виступають гроші, тобто до міграції схильні люди, які хочуть заробити їх більше. Після них сліднують наступні чинники: безперспективність професійного зростання, політичні мотиви і міркування безпеки.

За останні 10 років міграція в Україні набула масштабного характеру. Її подальший розвиток залежить від рівня життя населення, соціальної і економічної ситуації в країні. В найближчі роки еміграційні настрої в Україні будуть розповсюджуватись дедалі більшими масштабами і відповідно кількість виїжджаючих за кордон буде збільшуватись за рахунок скорочення робочих місць, зниження рівня життя, уповільненню підйому національного виробництва. Проте, все ж хочеться виокремити позитивні наслідки трудової міграції для України:

- Забезпечення продуктивності праці наших працівників за рахунок конкуренції з іноземними працівниками;
- Постачання додаткової іноземної валюти на ринок;
- Зниження рівня безробіття і соціального напруження в країні;
- Інвестування в економіку за рахунок створення спільних підприємств;
- Набуття досвіду, знань, підвищення кваліфікації, після повернення на батьківщину;
- Покращення матеріального становища, яке забезпечується завдяки роботі за кордоном;
- Збільшення недостатньої кількості працівників з професіями і кваліфікацією, які рідко зустрічаються за рахунок іноземців;

В той же час вплив міграційних поїздок на розвиток трудового потенціалу та економіки України не можна вважати однозначно позитивним. Серед негативних наслідків трудової міграції виокремимо наступні:

- Старіння нації;
- Втрата кваліфікованої робочої сили;
- Депопуляція;
- Конкуренція з боку іноземних працівників;
- Зменшення податкових надходжень через відтік робочої сили;
- Втрата іноземної валюти, яку вивозять іноземні мігранти;

- Зростання нелегальної міграції і як наслідок, економічні і політичні претензії до країни;
- Зростання напруження і злочинності.

Ці недоліки є свідченням необхідності вдосконалення державної міграційної політики нашої країни за допомогою розробки рекомендацій (методологічних, теоретичних, практичних), які були б спрямовані на встановлення вигідного для обох країн обміну робочою силою, поглиблення процесів інтеграції з міжнародним ринком трудових ресурсів в сфері соціально-економічного співробітництва України. Державна політика повинна забезпечувати ефективний продаж робочої сили, раціональне залучення мігрантів з-за кордону. Для того, щоб покращити механізм обміну робочою силою потрібно: створення Служби зовнішньої зайнятості, яка б ефективно управляла процесами міграції; системи вимог до суб'єктів трудової міграції, що дасть змогу державі проводити контроль над приватними організаціями і структурою мігрантів; проведення заходів щодо покращення податкової, митної, фінансової політики, які були б направлені на вирішення питань трудової міграції; запровадження проекту трудової угоди і контракту між працівником і роботодавцем; збільшення контролю над приватними фірмами в сфері працевлаштування тощо.

Список використаної літератури

1. www.day.kiev.ua – Офіційний сайт газети «День».
2. www.dcz.gov.ua – Державна служба зайнятості.
3. www.master.rbc.ua – РБК – Україна, інформаційне агентство.
4. www.pravda.com.ua – Офіційний сайт газети «Українська правда».
5. www.profsvita.org.ua – Офіційний сайт газети «Профорієнтація».
6. www.tsn.ua – Офіційний сайт каналу 1+1.
7. www.ukrstat.gov.ua – Державний комітет статистики України.
8. www.urr.org.ua – Український регіональний вісник.

РОЗДІЛ 4

ДУХОВНІ ВИМІРИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Отець Т. Гуз,
доктор габілітований, професор
Люблінського Католицького університету
ім. Івана Павла II,
декан факультету правничих та економічних наук
у Томашові-Любельському
Республіка Польща

ЧИМ Є РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО У СВІТЛІ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ЕТИКИ?

Według Ks. Kard. J. Höffnera, który był wyśmienitym znawcą zarówno ekonomii, jak też katolickiej nauki społecznej, w zasadzie można odróżnić „dwie fundamentalne formy porządku gospodarki: gospodarkę rynkową i centralnie administrowaną gospodarkę. Obydwa systemy posiadają dzisiaj światowe znaczenie, ponieważ dzielą państwa Wschodu i Zachodu, Północy i Południa na dwa obozy”¹ ekonomiczne.

Charakterystyka wstępna gospodarki rynkowej jako modelu gospodarowania

Człowiek planuje samodzielnie zarówno w swoim domostwie, jak też w przedsiębiorstwie. „Posesja i ziemia, domy mieszkalne i środki produkcji należą do prywatnych właścicieli”, którzy dysponują i rozporządzają „swoją własnością” według zasady wolności. „Wykonywanie zawodu i urządzanie nowych przedsiębiorstw są każdemu dozwolone. Pomiędzy podażem a popytem panuje całkowita konkurencja. Poponujący i pytający, którzy w wielkiej części spotykają się na ryku, przyjmują cenę anonimowego rynku jako daną i nie liczą się przy tym z tym”, że „ich postawa ma jakiś wpływ na kształtowanie ceny”².

Rozumienie gospodarki rynkowej w minionych stuleciach

Bez wątplenia wielu bardzo znaczących myślicieli-etyków stawiało na przestrzeni wieków pytanie o rolę, istotę i cel rynku dla działalności gospodarczej oraz dla dobrobytu człowieka. Mówiło się o „znaczeniu” rynku, który z pomocą „konkurencji” „chronił kupców przed zawyżonymi cenami”, czyli „potrafił chronić przed wyzyskiem”. Np. w 16 stuleciu Dominicus Bañez stawiał następującą alternatywę: „albo towar poszukuje kupca” i to było według niego racją, „dla której cena spada”, albo „kupcy szukają towarów”, co powoduje wzrost ceny.³

---

¹ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 5-6.

² Ibidem, s. 7.

³ D. Bañez, *Decisiones de jure et justitia*, Venedig 1595 (1 wydanie w Salamance 1588), qu. 77, a. 1, p. 350.

Według Jana de Lugo wpływ na cenę mają następujące elementy: „pełnia lub brak towarów, ilość pieniędzy, większa lub mniejsza liczba kupujących i przynaglenie, by sprzedawać lub kupować”¹.

Konrad Summenhart twierdził, że „kto stoi w konkurencji, ma mniej śmiałości i możliwości, sprzedawać jego towary według cen wygórowanych”, aniżeli „ten, który jako jedyny ma takie towary”, bowiem w przeciwnym razie „ludzie odeszliby od niego do innych, którzy sprzedają taniej”. Taki sprzedawca nie może zatem ustanowić takiej ceny, także wtedy, „gdy według jego usposobienia chętnie sprzedawałby po zawyżonych cenach”².

Natomiast inny myśliciel średnowieczno-nowożytny Ludwigo Molina powiada, że ceny nie są „ustalane według zysku lub straty ludzi handlu, lecz według społecznie uwarunkowanego oszacowania”³. Martin z Azpilcueta pisał na początku 17 wieku, że „płaci się w konkretnym miejscu i czasie według zwyczaju handlu”, „jeżeli jednak wykluczony jest każdy monopol, każde oszustwo i każdy podstęp”⁴. Monopole są dlatego krytykowane, ponieważ czynią się „panami ceny”, co czyni ich prawie „jedynymi sprzedawcami”. Wówczas w 15 i 16 wieku pojęcie „monopol” miało podobne znaczenie jak dzisiaj „kapitalizm”⁵.

Już wówczas Ludwigo Molina pisał, że „wszystkie warstwy społeczne mają prawo wspinać się na wyższy poziom życia w państwie, jeżeli każdemu sprzyja los. Żadnemu człowiekowi nie jest przypisane, by nie mógł wspinać się na dół lub wzwyż”⁶ w społeczności państwa.

Tamtych myślicielom chodziło głównie o podkreślenie „wolności i godności”⁷ człowieka, czyli o zysk duchowy, mniej zaś o własny zysk materialny, który powinien być wynikiem sprawiedliwego obchodzenia się z rzeczami „wycenionymi według społecznej wartości”⁸.

Skąd liberalistyczny pomysł Smith’a na niezakłócanie funkcjonowania rynku?

Np. Smith i Leibniz jako dziedzice etyki protestantyzmu i jednej z jej naczelných zasad, mianowicie, że Bóg określa świat i człowieka zasadniczo, a tym samym gospodarkę w postaci „prästabilierte Harmonie”, czyli według wcześniej ustalonej harmonii. Tak jak wszechświat, tak też i gospodarka są jeszcze przed wolną ingerencją człowieka już zasadniczo określone. Wprawdzie klasyczny liberalizm

---

¹ J. de Lugo, *Disputationum de Justitia et Jure*, t. II, Lugduni 1642, Disp. 26, sect. 12, nr 176.

² K. Summenhart, *De contractibus licitis atque illicitis*, Venedig 1580 (1 wydanie w Hagenaw 1500), Tr. III, qu. 65, Cor. II, p. 265.

³ L. Molina, *De Justitia et Jure* (1 wydanie 1593), Tr. II, Disp. 348, nr 8.

⁴ M. z Azpilcueta, *Enchiridion sive Manuale confessorum et poenitentium*, Paris 1607, c. 23, n. 80.

⁵ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 8.

⁶ L. Molina, *De Justitia et Jure* (1 wydanie 1593), Tr. II, Disp. 365, nr 9.

⁷ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 8.

⁸ Por. W. Weber, *Wirtschaftsethik am Vorabend des Liberalismus*, Münster/W. 1959.

podkreśla takie wartości jak „wolność, wola świadczenia i konkurencja”, ale te wartości muszą być pojęte w tym systemie myślenia, bowiem właśnie w liberalizmie człowiek według Smith’a nie powinien zmieniać tego porządku naturalnego. Co więcej, według niego „troska o ogólną szczęśliwość jest sprawą Boga, a nie człowieka”. Jednostka powinna być jedynie zapatrzona w swój zysk, co jest przecież typowe dla etyki protestanckiej, ale to zapatrzanie w swój zysk, czyli tym samym w swoje „zbawienie”, nie jest wymysłem człowieka, lecz sam Bóg tak określa człowieka, który jednego i to bez jego zasług przeznacza do Nieba, a drugiego, nawet jeżeli ma wiele zasług, do piekła, bo taką jest sprzeczna według Marcina Lutera Wola Boga. Człowiek chcąc niechcąc służy ogólnemu szczęściu¹.

Kryzys idei gospodarki rynkowej

Został on dostrzeżony nawet w obozie teoretyków ekonomicznych neoliberalizmu, jak np. A. Aleksandra Rüstowa, który pisze o „ciężkich i patologicznych formach degeneracji gospodarki rynkowej w 19 i 20 wieku”, dodatkowo jeszcze obciążonej „rozprzestrzenianiem się obcych i nieprzyjacielskich, władczo-monopolistycznych tendencji”, które doprowadziły do „jej zniszczenia”².

Chociaż Ks. Kard. Höffner przyznaje, że nie można zakwestionować, że „interes własny i konkurencja mają swoją dynamikę”, które były silniejsze od tego destrukcyjnego etapu historii ekonomii i człowiek potrafił pomimo to z pomocą „szturmowego rozwoju” „nauk szczegółowych” oraz „konkurencji” stać się „podstawą nauki współczesnej i szkieletem naszej cywilizacji” w sensie „techniki” i daleko idącego podporządkowania „sobie przyrody”³. To zmusiło nawet jednego z liderów nowej lewicy Maxa Horkheimera do wyznania bardzo znaczącego, sprzecznego ze stanowiskiem Karola Marksa i Fryderyka Engelsa o konieczności rewolucji w rozwoju świata, a mianowicie: „Położenie społeczne proletariatu [...] polepsza się bez rewolucji”⁴.

Skutkami jednak złego pojęcia gospodarki rynkowej były: „proletaryzacja”, np. w Kolonii istniało od 7 do 10 % żebraków. Wprawdzie może to brzmieć jednostronnie, ale wyrażenie Gerharta von Schulze-Gävernitz o fabrykach jako „przyczynach nędzy” nie jest bardzo dalekie od tamtej rzeczywistości. W tym samym czasie wielu, ba nawet całe rzesze samodzielnych rzemieślników traciły chleb. Na długo przed wystąpieniem Marksa i Engelsa katolicycy myśliciele poddawali zasadniczej krytyce tamtą „gospodarkę opartą na konkurencji bez żadnych zasad moralnych”. Np. Adam Müller na dwa lata przed narodzinami Marksa, tzn. w roku 1816 pisał o „gospodarce konkurencyjnej i pieniężnej” jako o „ogólnym objawieniu

---

¹ Por. A. Smith, *Der Reichtum der Nationen*, 1776, 2. Buch, 3. Kapitel; 4 Buch, 9. i 2. Kapitel.

² A. Rüstow, *Zwischen Kapitalismus und Kommunismus*, „Ordo”, t. 2 (1949), s. 103, 154.

³ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 10.

⁴ M. Horkheimer, *Die Sehnsucht nach dem ganz Anderen*, Hamburg 1970, s. 55.

się tamtego antyspołecznego ducha, tamtego pysznego egoizmu [...], które zrodziły okropne rewolucje ostatnich trzydziestu lat”¹. Prawnik i polityk z Koblencji Peter Franz Reichensperger pisał w roku 1847, czyli na rok przed ukazaniem się *Manifestu Komunistycznego* Marksa i Engelsa, krytycznie o „dogmacie” Smith’a, że dobro wszystkich jednostek prowadzi do dobrobytu wszystkich. Uznał to stanowisko za „jednostronną i krótkowzroczną teorię, która nie dostrzega, że zysk pojedynczych ludzi, który jest okupiony dziesięciokrotnymi stratami innych nie jest żadnym zyskiem, lecz budowlą złodziejską”. I nazwał tę tendencję najważniejszym skutkiem zasady nieograniczonej konkurencji, „porównywalnym z głodem, który nie tylko inspirował do pilności i do użycia wszystkich sił, lecz także [...] prowadzi do aktów zwątpienia i nieuznania żadnego uczucia prawa. Konkurencja uczy najwyższego egoizmu żądzy posiadania, która w gorączkowej wściekłości buduje własne szczęście przemysłowe na trumnach setek innych bez żadnego względu zniszczonych jednostek, z którymi być może rozpada się sama wewnętrznie”².

Wiadomo, że w takim stanie rzeczy mogunkie czasopismo „Der Katholik” miało rację, gdy pisało w roku 1823, że rozwój społeczeństwa biegnie w kierunku dwóch klas całkowicie się wykluczających: „Żyjących w zbytku i głodujących biedaków, na ludzi i zwierzęta ciężarne, na bogatych i biednych”³. Dlatego Reichensperger nazywał fabryki „gniazdami korupcji i prostytucji” oraz niesamowitego wyzysku dzieci jako „nieszczęśliwych i bezbronnych stworzeń”, dla których życie jest „przekleństwem, co więcej piekłem”⁴.

Wspomniany Adam Müller pisał o przedsiębiorcach jako „nowych kapłanach przemysłu”, którzy dążąc do „panowania na świecie przez przemysł”⁵ bez żadnego względu na to, że człowiek jest osobą zamieniają ludzi na rzeczy i niszcząc ich całkowicie moralnie i religijnie. Ks. Kard. Höffner nazywa ten proces „bezgranicznym uprzemysłowieniem”⁶, które nie liczy się z godnością, wolnością i powołaniem człowieka i dlatego według tego znaczącego myśliciela społecznego „dziedzicem kapitalizmu liberalnego jest komunizm”⁷.

Analiza gospodarki rynkowej na fundamencie zasad chrześcijańskiej etyki społecznej

Ks. Kard Höffner sądzi, że gospodarka rynkowa jest „właściwą formą porządku gospodarki”, co zresztą potwierdza także Jan Paweł II w *Centesimus annus*, gdy pisze: „Wydaje się, że zarówno wewnątrz poszczególnych narodów, jak i w

---

¹ A. Müller, *Ausgewählte Abhandlungen*, Jena 1921, s. 21.

² P. F. Reichensperger, *Die Agrarfrage*, Trier 1847, s. 199 nn.

³ „Der Katholik”, t. 10, (1823), s. 97 nn.

⁴ P. F. Reichensperger, *Die Agrarfrage*, Trier 1847, s. 208; 249 nn.

⁵ A. Müller, *Ausgewählte Abhandlungen*, Jena 1921, s. 46 nn.

⁶ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 12.

⁷ Ibidem, s. 13.

relacjach międzynarodowych wolny rynek jest najbardziej skutecznym narzędziem wykorzystania zasobów i zaspokajania potrzeb. Dotyczy to jednak tylko tych potrzeb, za których zaspokojenie można zapłacić, to jest które dysponują siłą nabywczą, i tych zasobów, które ‘nadają się do sprzedania’, czyli mogą uzyskać odpowiednią cenę. Istnieją jednak liczne ludzkie potrzeby, które nie mają dostępu do rynku”¹. Dlatego ta forma gospodarowania musi otrzymać „ludzki kształt” i zawsze go zachować, jeśli chce być sprawiedliwą i nie wynaturzyć się w jakąś ideologię. Papież Paweł VI pisał w roku 1971, że „przez konkurencję i dążenie do sukcesu” powstało wielu „nowych ‘biednych’, cieleśnie niepełnosprawnych, tylko częściowo zdolnych do działania, starych oraz tych, którzy z różnych względów znaleźli się na marginesie społeczeństwa”, czyli „społeczeństwo stało się właśnie nieludzkim”². Stąd o procesie humanizowania gospodarki rynkowej zadecyduje według Kardynała Höffnera spełnienie 12 warunków:

*„I. Urzeczywistnienie celu rzeczowego gospodarki”*³

Sobór Watykański II przypomina prawdę o człowieku jako „sprawcy, centrum i celu gospodarki”⁴. Dlatego „sensem gospodarki” nie jest – „czysto formalistycznie” formalistycznie” – „po prostu działanie według ekonomicznej zasady racjonalnej, ani technokracja, ani rentowność, ani możliwie największe ‘szczęście’ możliwie największej liczby ludzi”, lecz sensem, bądź „rzeczymowym celem” jest stworzenie „godnego człowieka rozwoju”⁵, czyli m.in. zaspokojenie fundamentalnych potrzeb materialnych.

Jan Paweł II podkreśla, że „celem pracy”, a zatem także całej gospodarki „pozostaje ostatecznie przecież zawsze sam człowiek”. Dlatego ani jego „pracy”, ani jego samego nie można nigdy potraktować jako „towaru”, co czyni „kapitalizm” ze swej istoty jako „materialistyczny ekonomizm”, redukujący człowieka do „narzędzia”, a zatem „błąd kapitalizmu pierwotnego może powtórzyć się wszędzie tam, gdzie człowiek zostaje potraktowany poniekąd na równi z całym zespołem materialnych środków produkcji, jako narzędzie, a nie – jak to odpowiada właściwej godności jego pracy – jako podmiot i sprawca, a przez to samo także jako właściwy cel całego procesu produkcji”⁶.

---

¹ Jan Paweł II, *Centesimus annus* [w:] Jan Paweł II, *Dziela zebrane*, t. I: *Encykliki*, Kraków: Wydawnictwo M 2006, nr 34.

² Paul VI., *Octogesima adveniens*, nr 15, s. 467.

³ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 24.

⁴ *Gaudium et spes*, nr 63.

⁵ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 24.

⁶ Jan Paweł II, *Laborem exercens...*, nr 7.

„II. Nie wolno, by gospodarka rynkowa prowadziła do konsumizmu”¹

Wprawdzie człowiek jest istotą, która konsumuje wartości materialne, ale to konsumowanie nie może stać się jego największą wartością, jak życzy sobie tego m.in. Karol Marks, który całą swoją bytowość opiera i redukuje do „produkcji i konsumpcji”. Papież Polak zwraca uwagę na „wolność gospodarczą” jako na „tylko jeden z elementów ludzkiej wolności. Kiedy staje się ona niezależna, to znaczy kiedy człowieka traktuje się bardziej jako producenta czy konsumenta dóbr aniżeli jako podmiot, który produkuje i konsumuje po to, aby żyć, wtedy wolność traci konieczne odniesienie do osoby ludzkiej i ostatecznie wyobcowuje ją i przytłacza”², czyli zniewala, poniża a może nawet niekiedy całkowicie eliminuje.

Reklama nie powinna stosować „sugestywnego potopu podnieć” w celu „zamącenia i zamglenia” ducha człowieka oraz wprowadzenia go na drogę „pełnej pokusy chęci posiadania i konsumowania”³. Jan Paweł II mówi o „manipulacji, jakiej dopuszczają się środki społecznego przekazu, gdy natarczywie i w sposób zorganizowany narzucają nowe mody i opinie”⁴.

Jan XXIII z „głębką troską” mówi o wielkiej liczbie ludzi, którzy zbyt szybko zaniedbują wartości duchowe, które całkowicie przeoczą albo się im całkowicie sprzeciwiają”. W przeciwieństwie do tego dowartościowują dobrobyt materialny tak dalece, że „wielokrotnie upatrują w nim najwyższej wartości życia”⁵.

„III. Mechanizm rynku nie wystarcza”⁶

Już Papież Pius XII uważył na niewystarczalność rynku jako rynku a proces gospodarczy, który „chciał się całkowicie zdać na ten mechanizm” nazywa „błędem” „jedynego regulatora rynku (jak wierzą), a przy tym nie uwzględniono innych kryteriów”⁷. Jan Paweł II w kontekście załamania się gospodarki planowanej centralistycznie w sensie socjalistyczno-komunistycznym przestrzega przed bezkrytycznym przyjmowaniem „radikalnej ideologii kapitalizmu” z jej „ślepą wiarą” w rozwiązanie problematyki ludzkiej dzięki „swobodnej grze sił rynkowych”⁸.

Papież słowiański stwierdza obiektywnie konieczność „ograniczenia rynku: istnieją potrzeby zbiorowe i jakościowe, których nie da się zaspokoić za pośrednictwem jego mechanizmów. Istnieją ważne wymogi ludzkie, które wymykają

¹ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 24.

² Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, nr 39.

³ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 24.

⁴ Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, nr 41.

⁵ Jan XXIII, *Mater et Magistra*, nr 175 n.

⁶ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 25.

⁷ Pius XII., *Soziale Summe Pius XII. Aufbau und Entfaltung des gesellschaftlichen Lebens*, A.F. Utz, J.F. Groner (Hrsg.), t. III, nr 6104, Freiburg 1961, s. 3663.

⁸ Jan Paweł II, *Centesimus annus...*, nr 42.

się jego logice. Istnieją dobra, których ze względu na ich naturę nie można i nie należy sprzedawać i kupować. Niewątpliwie mechanizmy rynkowe niosą pewne korzyści: m. in. służą lepszemu wykorzystaniu zasobów, ułatwiają wymianę produktów, a zwłaszcza w centrum zainteresowania umieszczają wolę i upodobania osoby ludzkiej, umożliwiając jej w chwili zawierania kontraktu spotkanie z wolą i upodobaniami innej osoby. Wiąże się z nimi jednak niebezpieczeństwo przyjęcia wobec rynku postawy „bałwochwalczej”, nie biorącej pod uwagę istnienia dóbr, które ze swej natury nie mogą być zwykłymi towarami”¹.

Już Papież Pius XI podkreśla, że wprawdzie „wolność konkurencji – chociaż jest ona we właściwych granicach prawomocną i bez wątpienia pożyteczną – nie może być jednak regulatywną zasadą gospodarki”². Dlaczego? Ks. Kard. Höffner podkreśla, że „gospodarka nie jest żadnym automatem, lecz procesem kulturalnym, ukształtowanym przez uporządkowaną i porządkującą wolę człowieka”. Do wymiaru czysto materialnego musi dojść zatem wymiar „społeczny”, stąd zdolność gospodarki rynkowej do „kierowania i potrzeby bycia kierowaną”, ponieważ „palące zadania” współczesnego świata w związku z celem gospodarki oraz dobrem wspólnym „nie pozwalają się rozwiązać z pomocą li tylko mechanizmu rynkowego i cenowego”³.

Jan XXIII pisze o cennej polityczno-gospodarczej roli państwa, które „wspiera, inspiruje, reguluje, zamyka luki i gwarantuje zupełność”. Jeżeli zabrakłoby tej działalności państwa, to „szybko dochodziłoby do zamieszania”, względnie „wyzysku cudzej nędzy przez mocniejszych i wolnych od skrupułów” ludzi. Z drugiej strony ten sam Papież pisze, że tam, gdzie „brakuje prywatnej inicjatywy jednostek, tam panuje tyrania polityczna” i brakuje „tysięcy dóbr i świadczeń, na które zdane są dusza i ciało człowieka”, paraliżowanego w „radości i pilności tworzenia”⁴.

„IV. Kontrola władzy gospodarczej”⁵

Nie ma miejsca na tworzenie ośrodków władzy w ramach gospodarki przy przyjęciu formy gospodarki rynkowej, tzn. „monopole” i wszelkie „kartelle”, czyli takie związki gospodarcze, zawierane pomiędzy samodzielnymi przedsiębiorcami w celu wyeliminowania konkurencji, których jakoś w gospodarce nie da się uniknąć, powinny być „poddane kontroli”. Ks. Kard Höffner zwracał uwagę na to, że w Republice Federalnej Niemiec „nie na wszystkich rynkach panowała wolna konkurencja, lecz monopol taryfowy”⁶. Do tego „wielostronnego monopolu partii

---

¹ Ibidem, nr 40.

² Pius XI., *Quadragesimo anno*, nr 88.

³ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 25.

⁴ Jan XXIII, *Mater et Magistra*, nr 58, 57.

⁵ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 25.

⁶ Ibidem, s. 25.

rynku pracy dochodzi według Höffnera jeszcze „jednostronny monopol finansowy i kredytowy”. Ponadto funkcjonowały monopole w komunikacji, gospodarce energetycznej oraz w rolnictwie, które uniemożliwiały zastosowanie „prawa wolnej konkurencji”. Także w gospodarce prywatnej dochodziło w Niemczech do wyeliminowania „porządku gospodarki rynkowej”. Według katolickiej nauki społecznej monopole nie są do zaakceptowania. Już w XVI wieku Johannes Medina twierdził, że „monopolisten szkodzą państwu bardziej niż nieudane żniwa i zarazy”. Ks. Kardynał Cajetan twierdził, że „monopole są atakiem na ogólną wolność”, a Franz Sylvius nazywał monopolistów „uzurpatorami”, którzy bezprawnie określali ceny¹.

„V. Porządek ramowy wartości”²

Trzeba wyjść od stwierdzenia, że „gospodarka nie jest jedynym i najwyższym celem człowieka i społeczeństwa”, lecz jako pewna i naturalnie ważna płaszczyzna w egzystencji człowieka powinna zająć stosowne miejsce w „prawym i ustopniowalnym porządku celów”. Większą wartość posiadają: „godność i wolność człowieka, małżeństwo i rodzina, religia i moralność, wartości kulturalne” oraz ‘ostateczny cel i koniec wszystkich rzeczy, sam Bóg’³.

Naturalnie godnym podkreślenia jest fakt pewnej samodzielności działalności ekonomicznej człowieka i całego sektora gospodarczego, które wprawdzie mają te same zasady moralne, co każdy i gdzie indziej działający człowiek, ale mają też pewne wolności. Trudno się zatem zgodzić ze stanowiskiem ekonomisty Wernera Sombarta, twierdzącego „pierwszeństwo postępu ekonomicznego przed powinnością moralną”. Wprost przeciwnie, w gospodarce powinno się dążyć do zharmonizowania „moralnych odruchów i wszelkich uczuć sprawiedliwości z postępek ekonomicznym”. Nie można zatem powiedzieć, jak sądzi Sombart, że „decydującym jest zdolność działalności gospodarczej” a to, co moralnie dobre lub moralnie złe, nie jest przedmiotem zainteresowania człowieka gospodarki.

„Nie istnieje żadna abstrakcyjna gospodarka”, tzn. „oderwana od człowieka i jego sumienia”. Stanowisko katolickie w tej kwestii jest od stuleci jasne, mianowicie, że decydującym w gospodarce i wszelkiej ludzkiej działalności jest „usposobienie służby”⁴. Np. Tomasz z Akwinu naucza, że „formami służby jest zapewnienie utrzymania rodzinie, pożytek dla ogółu i wspieranie biednych”. Jeżeli zatem aspekt służby zostałby przekreślony, to „nie pozostałoby nic innego, jak dążenie do zysku, co nie jest samo w sobie niczym wadliwym i sprzecznym z cnotą moralną”, ale

---

¹ Por. Ibidem, s. 26.

² Ibidem, s. 26.

³ Ibidem, s. 26.

⁴ Ibidem, s. 26.

któremu towarzyszy jakaś „brzydota”, która „nie zna kresu i zmierza do nieskończoności”¹.

Wspomniany poprzednio Ludwig Molina pisze jeszcze w XVI wieku, że ludzie poszukują rynku z różnych racji; jedni zakupują towary dla utrzymania rodziny, inni kupują materiały, które przetworzą w swoim warsztacie a w końcu pojawiają się też i tacy, którzy „we właściwym tego słowa znaczeniu uprawiają handel i chcą zarobić pieniądze”. Jeżeli zatem „ten handel dokonuje się w prawy sposób i ma moralnie dobry cel, to jest on dozwolony, moralnie dobry a państwu przydatny i konieczny”. Bez ludzi handlu koszty sprowadzania potrzebnych środków do życia byłyby nieporównywalnie większe. Pomimo tego pozytywnego aspektu handel „z powodu żądzy zysku” oraz ze „względu na ludzką słabość i skłonność do złego, wystawiony jest na wiele niebezpieczeństw”. Molina nazywa tylko niektóre z nich po imieniu jak np. „krzywoprzysięstwo, kłamstwo i niemoralne podwyższenie ceny”. Za Tomaszem z Akwinu, jeżeli ktoś zakupuje tanio złoto, a później je drogo sprzedaje, to zagraża swojemu duchowi“ i ma w sobie „pewną brzydotę”².

Jeden z filozofów ekonomii Peter Kosłowski stwierdza, że „nieograniczone dążenie do zysku i pożytku prowadzi do negatywnej przemiany w skąpstwo, żądzę posiadania i do utraty bogactwa ludzkich celów działania”³.

„VI. Kapitał i praca”⁴

Etyka chrześcijańska stała od stuleci na stanowisku niemożliwości rozdziału kapitału i pracy. Papież Jan Paweł II zwraca uwagę na to, że „nie można oddzielać ‘kapitału’ od pracy – i w też żaden sposób nie można przeciwstawiać pracy kapitałowi ani kapitału pracy, ani tym bardziej – jak o tym będzie mowa poniżej, przeciwstawiać sobie konkretnych ludzi, stojących za tymi pojęciami”. Ojciec św. dodaje: „Słusznym, to znaczy zgodnym z samą istotą sprawy; słusznym to znaczy wewnętrznie prawdziwym i zarazem moralnie godziwym może być taki ustrój pracy, który u samych podstaw przezwycięża antynomię pracy i kapitału, starając się kształtować wedle przedstawionej powyżej zasady merytorycznego i faktycznego pierwszeństwa pracy, podmiotowości ludzkiej pracy oraz jej sprawczego udziału w całym procesie produkcji, i to bez względu na charakter wykonywanych przez pracownika zadań”⁵.

Przezwyciężenie tego przeciwieństwa pomiędzy kapitałem a pracą jest możliwe w świetle etyki katolickiej na dwóch drogach:

---

¹ *Sth II-II*, q. 77, a. 4. c.

² L. Molina [w:] J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 27.

³ P. Kosłowski, *Ethik des Kapitalismus* (Heft 87 der Vorträge und Aufsätze des Walter-Eucken-Instituts), Tübingen 1982, s. 62.

⁴ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 27.

⁵ Jan Paweł II, *Laborem exercens...*, nr 13.

1. Jan Paweł II pisze w encyklice *Laborem exercens*: „Katolicka nauka społeczna nie uważa, ażeby związki zawodowe stanowiły li tylko odzwierciedlenie ‘klasowej’ struktury społeczeństwa i były wykładnikiem nieuchronnie rządzącej życiem społecznym walki klas. Owszem, są one wykładnikiem walki o sprawiedliwość społeczną, o słuszne uprawnienia ludzi pracy wedle poszczególnych zawodów. Jednakże ‘walka’ ta winna być traktowana jako normalne staranie o właściwe dobro: w tym wypadku o dobro odpowiadające potrzebom i zasługom ludzi zrzeszonych wedle zawodów – nie jest to natomiast walka ‘przeciwko’ innym. Jeśli w sprawach spornych przybiera również i taki charakter, to dzieje się to z uwagi na dobro społecznej sprawiedliwości, a nie ‘dla walki’ albo też dla wyeliminowania przeciwnika. Praca ma to do siebie, że przede wszystkim łączy ludzi – i na tym polega jej siła społeczna: siła budowania wspólnoty. W ostateczności we wspólnocie tej muszą się w jakiś sposób połączyć i ci, którzy pracują, i ci, którzy dysponują środkami produkcji lub są ich posiadaczami. W świetle tej podstawowej struktury wszelkiej pracy – w świetle faktu, że ostatecznie w każdym ustroju społecznym ‘praca’ i ‘kapitał’ są niezbownymi składnikami procesu produkcji – zrodzona z potrzeb pracy łączność ludzi dla zabezpieczenia właściwych im uprawnień pozostaje konstruktywnym czynnikiem ładu społecznego i nieodzownej dla tego solidarności”¹.

2. Druga droga przezwyciężenia przeciwieństwa pomiędzy kapitałem a pracą jest „uczestnictwem pracowników w tworzeniu kapitału gospodarczego”, o czym mówili tacy jak: Adam Müller, Peter Franz Reichensperger, Fraz Josef Ritter von Buß, Ks. Biskup von Ketteler i Franz Hitze. „Szerokie rozproszenie własności prywatnej zakłada według Höffnera zdolność i pragnienie oszczędzania. Im dalej i szerzej własność jest rozproszoną, tym bardziej uda się zapobiec kryzysom własności we współczesnym społeczeństwie”. Zaletą tego jest „umocnienie odpowiedzialności oraz zahamowany trend do państwa socjalnego w sensie opiekuńczego”².

„VII. Postęp techniczny i racjonalizacja”³

Technicyzacja gospodarki jest bez wątpienia najpierw pozytywnym faktorem, ułatwiającym egzystencję ciężko pracującemu człowiekowi. Ale ziemia ma to do siebie, względnie wolny człowiek, że może nadać dobremu dziełu negatywny sens, mianowicie zauważono, że wraz z nadejściem techniki w XIX wieku „pracownik traktowany jest niekiedy w tych niepersonalnych ramach aparatury technicznej tylko jako funkcja i faktor produkcyjny”, stąd zauważono pomiędzy „techniką a siłą demoniczną” jakąś „tajemniczą tożsamość”⁴.

---

¹ Jan Paweł II, *Laborem exercens*, nr 20.

² J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 28.

³ Ibidem, s. 28.

⁴ R. Dvorak, *Technik, Macht und Tod*, Hamburg 1948, s. 45 nn.

Technika kieruje się między innymi stałymi prawami przyrody a przeniesienie tej „stałej mechaniki na człowieka” doprowadza do „spustoszenia ducha” człowieka pracującego a nawet do „otępienia życia pracy i życia wykonywanego zawodu”. W ten sposób przeniesiono „pracę ludzką w królestwo martwej”¹ materii i odpowiednio potraktowano człowieka jako „martwego i nieuformowanego”², czyli jako zwykły przedmiot. Tak oto doszło w historii świata do „zderzenia dwóch rzeczywistości: techniki i ludzkości”, w którym „techniczni niewolnicy są przyszłymi zwycięzcami”, ale wówczas „wkroczyliśmy w najciemniejszą epokę naszej historii”³, pisze jeden z uczonych współczesnych.

Także neomarksieści z Frankfurter Schule, choć z innych racji, podnieśli głos przeciwko „postępującemu zniewoleniu człowieka poprzez aparat produkcyjny, który niszczy życie tych, którzy ten aparat rozbudowują i używają go”⁴. Dlatego Jan Paweł II wielokrotnie uwrażliwiał ludzi techniki i gospodarki na tę problematykę, gdy mówił np. w Kolonii do ludzi nauki, że „postęp poszedł za daleko, przy czym wielu ludzi, ba całe narody żyją w ucisku i w niegodnych warunkach, które mogłyby być polepszone z pomocą naukowo-technicznego poznania”⁵. W *Laborem exercens* Papież podkreśla, że technika osobie ludzkiej „ułatwia pracę, usprawnia ją, przyspiesza i zwielokrotnia. Pomnaża w przyspieszonym postępie ilość produktów pracy, a także udoskonala wiele z nich pod względem jakościowym. Technika, w pewnych wypadkach, ze sprzymierzeńca może przekształcić się jakby w przeciwnika człowieka, jak w wypadku, gdy mechanizacja pracy ‘wypiera’ człowieka, odbierając mu wszelkie zadowolenie osobiste oraz podniety do działania twórczego i do odpowiedzialności; gdy pozbawia zajęcia wielu zatrudnionych dotąd pracowników lub, na skutek przesadnej fascynacji maszyną, czyni człowieka swoim niewolnikiem”⁶.

Istotą gospodarki i techniki jest służba człowiekowi, a wszędzie tam, gdzie one stają się celami samymi w sobie, mogą prowadzić nawet do unicestwienia życia ludzkiego, gdy zostaną pojęte jako „przeciwnicy” swojego „stwórcy”, czyli człowieka.

„VIII. Podstawowa struktura rządzenia przedsiębiorstwem”⁷

Kościół katolicki w swoim nauczaniu zwracał od początku rozwoju gospodarczego uwagę na harmonię pomiędzy „strukturami zarządzania przedsiębiorstwem” a „przejęciem odpowiedzialności przez współpracowników”. To

---

¹ F.G. Jünger, *Die Perfektion der Technik* (1946), 2. Aufl., Frankfurt a. M. 1949, s. 19 nn.

² H. Seldmayer, *Verlust der Mitte*, Salzburg 1948, s. 139 nn.

³ C.V. Gheorghiu, *25 Uhr*, 3. Aufl., Stuttgart 1951, s. 62 nn.

⁴ H. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, Neuwied 1967, s. 159.

⁵ Johannes Paul II., *Predigten und Ansprachen*, Bonn 1980, s. 31.

⁶ Jan Paweł II, *Laborem exercens*..., nr 5.

⁷ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 29.

samo dotyczy biur, sklepów i innych instytucji, które tylko wtedy mogą dobrze funkcjonować, gdy autorytet zostanie niejako „porozdzielany” pomiędzy poszczególnych pracowników. Należy przy tym podkreślić, że największym skarbem przedsiębiorstwa oraz „wszystkiej innych obszarów pracy” nie jest „kapitał inwestycyjny”, lecz „człowiek”¹. Kościół przypomina w *Gaudium et spes*, że „porządek rzeczy musi służyć porządkowi osób a nie odwrotnie”².

Słynny fabrykant angielski i polityk społeczny Robert Owen, jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku, zwracał uwagę przedsiębiorcom: „Doświadczenie pokazało państwu z pewnością różnicę, która jest pomiędzy wyczyszczonym, lśniącem urządzeniem technicznym [...] a jakimś innym, które jest brudne i nieuporządkowane [...]. Jeżeli zatem ten trud zastosowany wobec bezdusznych maszyn pokazuje wyniki tak pełne zalet, to dlaczego nie powinniśmy oczekiwać tego samego od troski, którą stosuje się wobec żywych ludzi, a których struktura jest o wiele bardziej godną podziwu? [...] Czyż nie jest czymś naturalnym dojść do wniosku, że” ludzie jako „te o wiele bardziej skomplikowane und fajniejsze Maszyny zdobędą siłę i skuteczność [...], jeżeli utrzymuje się je czystymi, traktuje po przyjacielsku, jeżeli zaoszczędzi się im niepotrzebnych sporów i podaruje im wystarczającą ilość środków żywnościowych?”³

W wielu przedsiębiorstwach Zachodu świata rozwijają się takie tendencje, które traktują współpracowników jako „bliźnich”, co wpływa nie tylko na lepsze samopoczucie współpracowników, lecz także zwiększa rentowność firmy.

„IX. Odpowiedzialność ogólnoswiatowa”⁴

Bogate państwa mają szczególną odpowiedzialność za biednych, by np. nie narzucały im cen, lecz starały się o zachowanie zasady sprawiedliwości. W tej trosce o biedne kraje nie wystarczy zasada wolnej konkurencji, lecz potrzeba odpowiednich zasad etyki gospodarczej i innej, by życie człowieka stawało się coraz bardziej godne jego duchowo-materialnej bytowości. Im ludzkość bardziej zbliża się do siebie w procesie jednoczenia się świata, tym większego wysiłku moralnego ten proces wymaga od wszystkich osób i wszystkich instytucji.

„X. Zabezpieczenie miejsca pracy”⁵

Ze strony Kościoła katolickiego nie chodzi o bezpośrednią ingerencję w kwestii zabezpieczenia miejsc pracy. On jako instytucja może jedynie apelować do parlamentu danego państwa, samorządów, partii politycznych i związków zawodowych, by czyniły wszystko w tej sprawie.

---

¹ Ibidem, s. 29.

² *Gaudium et spes*, nr 26.

³ R. Owen [w:] J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 30.

⁴ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 30.

⁵ Ibidem, s. 31.

Naturalnie, że nie jest czymś prostym, by osiągnąć „pełne zatrudnienie, stabilne ceny, wzrost gospodarczy, harmonię w pozagospodarczych sektorach i w ekologii”¹, ale chodzi przede wszystkim o to, by te odpowiedzialne instytucje uczyniły wszystko w wymiarze krajowym i międzynarodowym w celu polepszenia jakości i ilości rynku pracy dla człowieka.

Ważną kwestią jest tutaj relacja do bezrobotnych, by nie byli traktowani jako tacy, którzy nie chcą pracować, choć niekiedy rejestruje się i takie przypadki, by bezrobotni nie zostali wyizolowani ze społeczeństwa, co grozi jakimś duchowym załamaniem oraz by doznali pełnej zrozumienia troski.

„XI. Ochrona środowiska”²

Rozwój przemysłowy, techniczny i gospodarczy nie powinien doprowadzać do „obrabowania, zepsucia i zatrucia sfery życia, co zatrzuwa fizyczne podstawy życia na ziemi”³.

Tertulian pisał o tym, że ludzie stali się „ciężarem dla ziemi, zasoby naturalnie prawie nie wystarczają, stąd przyroda nie potrafi nas już wyżywić”⁴, a przecież potrzeba tylko jednego, by zgodnie z Wolą Boga Stwórcy korzystać z wielkich zasobów przyrody.

Ks. Kard. Höffner zauważa, że „niewiele generacji ludzkości zużyło bezpowrotnie skarby, bez zastanowienia się, że przyszłe generacje będą stały przed pustymi magazynami i wypełnionymi górami odpadków. W przyrodzie ważnym jest zasada krążenia: Woda, rośliny, zwierzęta przychodzą i odchodzą. Średniowieczna gospodarka posługiwała się tym naturalnym biegiem przyrody. Źródłami energii były wówczas wiatr, woda i drewno. Dzisiaj gospodarka czerpie głównie z zasobów złóż naturalnych, które się nie zwiększają. Stare źródła energii nie wystarczają”, stwierdza Kard. Höffner.

Jeszcze trudniejszą sprawą jest kwestia „zatrucia ziemi”, zniszczenia naturalnej warstwy wzrostu roślin, poprzez co dochodzi do zasadniczych zmian klimatycznych na niespotykaną w dotychczasowej historii skalę.

Z chrześcijańskiego stanowiska wynika, że „niszczenie i pustoszenie przyrody sprzeciwia się chrześcijańskiemu rozumieniu widzialnego stworzenia. Świadomość odpowiedzialności wszystkich ludzi i narodów wobec przyrody musi być budzoną i umocnioną”⁵ i to dzisiaj już w każdym środowisku personalnym.

„XII. System podziału dóbr”⁶

---

¹ Ibidem, s. 32.

² Ibidem, s. 30.

³ Ibidem, s. 32.

⁴ Tertulian [w:] J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 32.

⁵ J. Kard. Höffner, *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik. Richtlinien der katholischen Soziallehre* [w:] Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, nr 12 vom 23. September 1985, s. 32-33.

⁶ Ibidem, s. 30.

System samego „mechanizmu rynkowego” nie jest ze swej istoty w stanie wyrównać strat indywidualnych spowodowanych np. poprzez wojny światowe, gdzie wielu ludzi potraciło wszystko, a nierzadko i własne życie, albo np. wskutek choroby, wieku, stałego upośledzenia. Koniecznymi dla sprawiedliwości społecznej są instytucje społeczne lub państwowe dla całego społeczeństwa.

Jednak wątpliwym jest ustanowienie tzw. „państwa opiekuńczego”. Katolicka nauka społeczna podkreśla wprawdzie z jednej strony konieczność zabezpieczenia ludzi chorych i słabych, ale nie jest za tworzeniem „państwa opiekuńczego”, wprost przeciwnie chodzi o „umocnianie własnej odpowiedzialności i przewyciężenie myślenia roszczeniowego. Naród nie może na dłuższą metę więcej wydać niż wypracuje poprzez własną pracę”¹.

Podsumowanie

Analiza tej problematyki dotyczącej oceny gospodarki rynkowej ze stanowiska chrześcijańskiej etyki gospodarczej inspiruje do naczelnego wniosku, by gospodarka i rynek stali w służbie człowieka jako osoby. To oznacza, że zasada konkurencji winna być dodatkowo zabezpieczoną zasadami moralności chrześcijańskiej, które stanowią stabilne fundamenty dla wszelkich aktów działania ludzkiego w państwie i w ekonomii.

Kryzys współczesnej gospodarki światowej uprzyczynowiony został najpierw oderwaniem gospodarki od transcendentnych racji bytu, które stanowi osobowy Absolut Objawienia chrześcijańskiego oraz „błędem antropologicznym” (Jan Paweł II), redukującym człowieka do instrumentu produkcji. Dlatego odzyskanie z jednej strony na nowo dostępu poznawczego względnie religijnego do Boga a z drugiej strony prawdziwe wyzwolenie człowieka spod różnych redukcjonizmów intelektualnych, społecznych czy politycznych względnie kulturowych stanie się życiodajnym tchnieniem twórczego ducha do wytworzenia godnych warunków istnienia i działania dla wyjątkowo niepowtarzalnej i zarazem na wskroś społecznej istoty osoby ludzkiej.

W realizacji tych celów niezwykle owocną okazuje się katolicka nauka społeczna oraz nabudowana na niej chrześcijańska filozofia ekonomii szeroko pojętej.

---

¹ Ibidem, s. 33.

І. К. Бистряков,

доктор економічних наук, професор.

Рада з вивчення продуктивних сил України

Національної академії наук України

м. Київ

СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИЙ ПРОСТІР ЯК НОВА МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА

Постановка проблеми. Современные проблемы организации жизнедеятельности украинского общества требуют нового методологического осмысления, прежде всего принципов, которые закладываются в основание развития общественных отношений. Однако сама идентификация этих отношений оказывается задачей не из простых. Ведь отношения – это категория неосознаваемая, и в этой связи необходимо подбирать особый инструментарий их изучения. Как любая абстракция, отношения могут быть отслежены только по результатам их проявления. Но в таком случае за пределами остается смысловой аспект их формирования. В практическом плане это приводит к тому, что управляющие системы включаются в процесс развития как бы с запозданием, когда определенный базовый тип отношений уже сформировался.

В настоящее время за рамками исследования и анализа остаются вопросы построения сбалансированной социально-экономической системы как единого целостного образования. Эта проблема является всеобщей, но, в связи с неравномерностью социально-экономического развития, в различных общественных системах она проявляется по-разному.

Для Украины, в данном случае, неизученными остаются закономерности, по которым формируются отношения, определяющие характер взаимодействия власти, общества и бизнеса. Упорядочение этих отношений напрямую связано с проблемами совершенствования системы управления страной. Вызовы, обусловленные внешней для Украины мировой социально-экономической средой, с особой отчетливостью подчеркивают необходимость с одной стороны адаптации к реалиям сегодняшнего дня, а с другой обеспечения условий по сохранению идентичности и присущего Украине своеобразного пути развития, гармонизированного с волей Бога и Народа.

В этой связи необходимо раскрывать инновационные методы управления, отвечающие на поставленные временем вопросы. Ключевым аспектом, обращающим на себя особое внимание, является поиск коренных основ

формирования новых отношений, которые находятся, по нашему мнению, на пересечении их гуманитарных и социальных составляющих.

Социальное и гуманитарное: творческая антиномия. Во-первых, необходимо отметить, что сопоставление социального и гуманитарного в структуре общественного, является закономерным шагом, обусловленным, с одной стороны, трансцендентным характером смыслообразования, которое составляет основание выбора форм развития, а с другой стороны, поиском в области философии и социологии научных достижений, вносящих элементы конструктивности. В этом направлении рекомендуется опираться на категорию «социально-гуманитарное пространство». Социально-гуманитарное пространство в данном случае выступает как референт-носитель центрированной идеи развития.

Различая две взаимосвязанные составные части пространства – социальную и гуманитарную, возникает необходимость их идентификации, но не в традиционном сепарированном виде, а в их синергетическом взаимодействии. Дело заключается в том, что в своем сочетании социальное и гуманитарное должно быть охарактеризовано во взаимосвязи со степенью воздействия каждой из составных частей друг на друга. Важным становится тот факт, что социально-гуманитарное пространство может быть классифицировано по различной степени доминирования каждой из составных частей – социального начала над гуманитарным, и наоборот, гуманитарного над социальным. В таком виде, для практических целей, появляется потребность в достаточно четком разграничении сущностных основ социального и гуманитарного начал. Такое разграничение целесообразно проводить в категориях описания пространства.

В настоящее время категория «социальное пространство» имеет достаточно устоявшуюся форму и характеризуется наравне с физическим, экономическим, экологическим, политическим, символическим и иным пространством, как совокупность процессов, отношений и взаимозависимостей в социальной сфере, иерархически связанных между собой. Но для наших целей особый интерес представляют структурно-функциональные, системные и синергетические подходы, которые рассматривают социальное пространство как надиндивидуальную реальность системно структурированных социальных отношений. В таком ключе просматриваются и особенности гуманитарного пространства, которое, в отличие от социального, раскрывает нам индивидуальную реальность, обусловленную во многом этно-природными и психологическими факторами. Рассматривая под таким углом зрения взаимоотношения социального и гуманитарного в общественном, можно утверждать, что характер этих отношений формирует различные институциональные матрицы. Без учета этих матриц невозможно выбрать рациональные пути развития общества и государства в целом.

Этногенезис и культурогенезис – базисная основа. Социально-гуманитарное пространство реализуется через поток человеческой активности, то есть через хозяйственную деятельность. Если на проблему посмотреть с метасистемных позиций, то человеческая активность формирует определенные «поля хозяйственных взаимоотношений». Но для этого необходимо прикладывать усилия по объединению нескольких уровней таких взаимоотношений, затрагивающих генезис идей и верований, норм и предписаний, особенностей интеракций, а также традиций использования различных ресурсов.

Следуя за логикой формирования социально-гуманитарного пространства, хозяйственная система должна быть с ним гармонизирована. Для этого необходимо правильно расставить акценты. Так, например, для достижения целостности хозяйственной системы необходимо в качестве доминанты принимать социальную составляющую пространства. В случае сосредоточения внимания на проблеме повышения качества внутренней организации целостности хозяйственной системы, акцент должен переноситься на гуманитарную составляющую. Такой динамический подход к управлению хозяйственными системами дает возможность достигнуть состояния, как сейчас принято говорить, устойчивого развития. Для Украины, в настоящее время, характерным является первый вариант, в то время как для большинства западноевропейских стран – второй. В этой связи можно сделать вывод о том, что и политика, и выбор типа хозяйствования должны производиться с учетом особенностей функционирования определенного социально-гуманитарного хронотопа.

Вводя в оборот понятие социально-гуманитарного хронотопа, мы подчеркиваем глубину проблемы выявления движущих сил развития и возникающих в этой связи современных проблем управления общественным и экономическим развитием. Процесс управления развитием должен быть ориентирован на смысловые начала, которые рождаются внутри того или иного социально-гуманитарного хронотопа. Сейчас же внимание по преимуществу обращается на анализ следствий, за которыми прячутся сущностные аспекты, играющие определяющую роль. Можно сказать, что налицо ускользание из поля гносеологического внимания причинных составляющих явлений. И вопрос на сегодняшний день состоит в том, как эти самые смыслы и сущности раскрыть и, конечно же, идентифицировать. Существующие исследования феномена общественного развития в рамках социальных и естественных наук показывают, что хронотопические смыслы скрыты в недрах этногенезиса и культурогенезиса, происходящих в определенном природном окружении. Символическим отражением этих процессов является Слово.

Слово, в широком понимании, является выразителем и носителем истины, смыслов и сущностных признаков искомого развития. Поэтому первоначалом в определении направлений развития следует считать форми-

рование смыслового поля, выраженного в системе достижения целевых установок, которые отображаются в адекватном этому смысловому полю языковом пространстве и культуре в целом¹.

Важным аспектом для понимания процессов этногенезиса и культурогенезиса является отношение к формируемым ими мифологическим структурам. Интересным является тот факт, что мифологическая структура общества обладает свойствами воздействия на способы организации хозяйственной деятельности. Связано это с тем, что миф – это своеобразный язык, который работает на уровне, где смысл отделяется от речевой основы. То есть миф – это язык для описания трансцендентного мира. Он обладает своей логикой и своими законами, отличными от принятых в науке. И хотя миф описывает мир неосознанного и не является конкретным, тем не менее он является необходимым звеном, связывающим абстрактные понятия с реальностью моделирования образа хозяйственной деятельности. Замечено, что современные мифы выступают в форме теоретических социальных, политических, экономических и научных представлений об обществе, путях его построения, о справедливости того или иного социума, об экономическом «чуде», о необыкновенных качествах руководителя и т.п. Миф эффективно воздействует на общественное развитие в том случае, если он наделен репутацией безусловной истинности. При этом, если ему не соответствует действительность, то вина перекладывается именно на саму действительность, а не на миф. И тогда действительное начинает подгоняться под миф.

По структуре миф формируется пучками отношений, которые в различных комбинациях формируют свои смысловые единицы. И эти мифологические смысловые единицы выступают в качестве механизмов, объединяющих общество в единое целое. С полной уверенностью можно говорить о том, что миф, выполняя социальную функцию, призван служить некоторой «матрицей» социального и экономического порядка и, конечно же, примером нравственного поведения. Таким образом, следует говорить о том, что слово должно разворачиваться в речевом пространстве мифологической структуры народа и его архетипов. Опираясь на такие взгляды, представляется возможным сформировать и адекватную национальным интересам модель экономического поведения.

---

¹ *Смысл* – это дискредитированное, переживаемое в сознании значение, способное быть объективированным посредством выражения в кодификационных системах культуры [1, с. 73]. *Культура* есть система всеобщих принципов смыслообразования и самих феноменологических продуктов этого смыслообразования [1, с. 10].

Управленческий аспект. В рамках развертывания категории «социально-гуманитарное пространство» представляется возможным дать оценку и характеру складывающихся отношений во взаимодействии власти, бизнеса и общества. Важной посылкой становится выработка взгляда на власть, общество и бизнес как единую целостную систему, каждая из частей которой органически дополняет другие. При этом, раскрывая смыслы и функциональное назначение отдельных элементов рассматриваемой системы, существенным моментом становится идентификация их доминирующих функций. Поскольку доминирующие функции находятся в определенном иерархическом соподчинении, то необходимо выявлять их конфигурацию для каждого конкретного социально-гуманитарного хронотопа. Поскольку автор статьи придерживается концепции формирования социально-ориентированной экономики, то в качестве определяющей принимается социальная доминирующая функция, которая связана с формированием системы ценностных ориентиров народа. В таком случае доминирующие функции двух других составляющих иерархически становятся в подчиненное положение. Так, доминирующая функция власти связывается с обеспечением поступательного развития и гармонизацией отношений хозяйствующих субъектов в сложной социо-эколого-экономической системе государства. В то время, как для бизнеса доминирующей функцией является ресурсное, технологическое и техническое обеспечение достижения ценностных ориентиров развития. В рамках выделения доминирующих функций власти, бизнеса и общества представляется возможным по-новому сформулировать и саму концептуальную идею самовоспроизводства и саморегуляции хозяйственных систем различного пространственного масштаба жизнедеятельности, которая сосредоточивается на поиске инновационной формы управленческой деятельности.

Развивая этот концептуальный посыл, представляется возможным определить особенности управления процессами хозяйственной деятельности в контексте взаимодействия национального и глобального. В данном случае необходимо учитывать, что степень проникновения глобального, внешнего во внутринациональное социально-гуманитарное пространство и хозяйственную систему зависит не только от силы воздействия внешнего фактора, но и в значительной степени от уровня резистентных способностей самого национального пространства. Это не простой вопрос и требует детальной проработки. Однако уже сейчас можно говорить о том, что резистентность социальных и хозяйственных систем зависит от способности к самовоспроизводству, что в значительной степени зависит от состояния пассионарности самого социума. При этом пассионарность должна рассматриваться по многим направлениям, не только технологическому, экономическому, финансовому, но, в первую очередь, в направлении продвижения социально-гуманитарных идей

развития. Но в любом случае, с управленческих позиций, для сохранения определенной социально-гуманитарной и хозяйственной целостности, возникает необходимость формирования некоторой буферной зоны взаимодействия с внешней, во многом агрессивной средой. Такая буферная зона должна выполнять также адаптационную, во многом редукторную функцию в широком поле деятельности. Особенная роль в этом отношении отводится языковому пространству, как условию сохранения и перенесения архетипических смыслов в повседневную жизнь народа и государства.

Некоторые выводы. Итак, обращение к социально-гуманитарному пространству, как категории, акцентирует внимание на том, что декларируемые сегодня идеи построения «социально-ориентированной экономики», «гражданского общества» и т.п. требуют переосмысления методологической основы, обеспечивающей реализацию этих идей. Без такой основы общество постоянно будет наталкиваться и уже наталкивается на системные проблемы, которые преодолеваются, по преимуществу, опытно, на эмпирическом уровне, с большими затратами деятельности человеческой энергии, к тому же сопровождающейся, как правило, кризисными явлениями.

Современная методология развития должна базироваться на понимании глубинных основ человеческой природы. Это уже не просто системный подход, это нечто большее, в гносеологии этот уровень определяется как метасистемный. Очеловеченный взгляд на развитие предполагает рассмотрение и обоснование пути развития в увязке с характером формирования бытия народа. Это не консерватизм, как может показаться на первый взгляд – это путь к раскрытию перспектив разворачивающихся в пространстве истинных ценностей, запечатленных в «культурном бессознательном» народа.

Национальное целостное образование, построенное на знании сверхсмыслов, а со временем это обязательно произойдет, должно формировать сильные внутренние духовные резервы, преизбыточность которых станет гарантом сопротивления проникновению внутрь разрушительных воздействий.

Список використаної літератури

1. Пелипенко А. А., Яковенко И. Г. Культура как система. – М.: Изд. «Языки русской культуры», 1998. – 376 с.

*А. Недужак,
доктор наук, професор
Люблінського Католицького університету
ім. Івана Павла II,
факультет правничих та економічних наук
у Томашові-Любельському
Республіка Польща*

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ У ЄВРОПІ, ЯКА ОБ'ЄДНУЄТЬСЯ

Dzisiejsza Europa to dom, który jednoczy wiele kultur. Otwarte granice powodują, że przemierzamy się z miejsca na miejsce bez żadnych ograniczeń. Poznajemy ludzi, których wartości, kultura na stałe zagościły w naszych relacjach. Dla wielu z nas język, który był barierą, dziś nie jest przeszkodą w porozumiewaniu się. Wiele młodych za cel stawia sobie naukę języka obcego i poznawanie kultur wielu narodów. Jednocześnie bronimy swoich korzeni, swojej odrębności. Nie bez znaczenia są wysiłki w utrzymywanie tego co polskie, co nasze, co wiąże się z wielowiekową tradycją. Pielęgnujemy zwyczaje, język, dziedzictwo narodowe. Właściwie każdy zakątek kraju posiada własne specyficzne potrawy, stroje, muzykę, malarstwo, rzeźbę, poezję, tradycje. To także polskie szkoły, uczelnie wyższe, piśmiennictwo. I my szczególnie Polacy mamy polskie święta z ich całą obrzędowością i szczególną rodzinnością. Z wielkim szacunkiem obchodzimy też święta państwowe, które na trwale od wieków wpisały się w nasze kalendarze, pomimo dziejowych zakrętów. Wieszamy biało- czerwona flagę, pamiętamy o innych symbolach narodowych. Nie zapominamy też o naszych najbliższych obchodząc imieniny, urodziny, Dzień Babci, Dzień Matki i inne. Pamiętamy też o przydrożnych kapliczkach i krzyżach, które na trwale zapisały się w polskim, szczególnie wiejskim krajobrazie. Nasza kultura narodowa to także polska kinematografia, która dzięki znakomitym twórcom jest rozpoznawalna nie tylko w Europie, ale i na całym świecie. Nie jesteśmy sami, gdyż w każdym zakątku Europy spotykamy się z odrębnością kulturową. Wpływa to wszystko pozytywnie na relacje między narodami, wymianę doświadczeń. Zwraca na to uwagę L. Dyczewski : „Wspólne tworzenie znaczeń i ich powiązań w ramach Europy jest procesem wzbogacania systemu międzyosobowej komunikacji, a tym samym procesem jednoczenia się Europy. Tak rozumiana kultura gwarantuje wzajemne porozumienie się ludzi oraz zgodę w sprawach najbardziej istotnych. Kształtuje się szczególny typ osobowości-Europejczyk (...). Dla jednoczenia się Europy niepotrzebny jest wspólny wróg czy

zagrożenie. To jednoczenie się jest bowiem immanentnym procesem przebiegającym w całej europejskiej społeczności. Z kolei w ramach tak rozumianej ogólnoeuropejskiej kultury mogą istnieć i rozwijać się kultury mniejszych grup, a więc kultury narodowe”¹.

Jednak pamiętajmy, że takiemu tworzeniu przyszłości Europy towarzyszą często zakłócenia, które niekiedy prowadzą do tego, że ten wspólny dom zwany Europą, który był budowany z wielką pieczołowitością burzy się od fundamentów. Przykładów możemy mnożyć wiele, choćby ataki terrorystyczne, czy nacjonalizmy. Możemy sobie wszyscy wobec tego zadać pytanie, czy podołamy temu wspólnemu dziedzictwu, któremu na imię Europa. Mówiąc o jej tożsamości należy wspomnieć, iż jej podwalin należy szukać już w starożytnej Grecji i Rzymie, a później w chrześcijaństwie. Zwraca na to uwagę J.Gajda pisząc: „Z tych podwalin kulturowych bierze początek idea humanizmu, demokracji, tolerancji, kult sztuki i nauki”². Wspomina też o tym L. Dyczewski jednocześnie pisząc, iż to jednoczenie Europy dzięki chrześcijaństwu, opartemu na ogromnym silnym kulcie miejsc świętych, miało też wspólnego wroga w postaci ekspansywnych ludów muzułmańskich. Takie jednoczenie przysporzyło Europie wiele cierpień i skończyło się jej rozbiciem³. Jednocześnie przypomina, że dzisiejsza Europa wkłada wiele wysiłku w kształtowanie kultury, w poszukiwanie istotnych elementów swojej tożsamości. Z historii bowiem wynika, że najbardziej trwałym spoidłem Europy była kultura, i to kultura chrześcijańska, że te próby jednoczenia Europy najbardziej się udawały(...). I w dzisiejszym procesie jednoczenia Europy nie można tego zjawiska nie uwzględnić⁴.

Europa i jej kultura muszą dążyć do odrębności. Nie można dopuścić do tego, by wszystko było takie same. Wtedy nie poznalibyśmy innych kultur, historii, tradycji danego kraju. Dzięki poznawaniu różnorodności innych kultur wzbogacamy swoją własną, co równocześnie wpływa na jej rozwój. Ważne jest, by kultura narodowa danego kraju nie zginęła, ale cieszyła oczy przyszłych pokoleń. Zwraca na to uwagę B. Szacka: „To że kultura jest specyficznie ludzkim tworem, nie budzi niczych wątpliwości. Rozumiana jako wyróżnik człowieka ma bardzo szeroki zakres. Oznacza wszystko, co jest stworzone przez człowieka, co jest przez niego nabywane przez uczenie się i przekazywanie innym ludziom, a także następnym pokoleniom w drodze informacji pozagenetycznej”⁵.

---

¹ L. Dyczewski. *Kultura polska w procesie przemian*. Lublin 1995. s. 85.

² J.Gajda. *Antropologia kulturowa. Część 1*. Toruń 2005. s. 116.

³ L. Dyczewski. *Kultura polska w procesie przemian*. Lublin 1995. s. 86.

⁴ Tamże. s. 90.

⁵ B. Szacka. *Wprowadzenie do socjologii*. Warszawa 2008.s. 79.

Jak w życiu człowieka kultura służy kształtowaniu osobowości, tak w życiu narodów służy nie tylko rozwojowi społeczno- gospodarczemu, ale przede wszystkim utrwalaniu tożsamości narodowej. Jest również płaszczyzną wzajemnego porozumiewania się ludzi. Ścieranie i przenikanie się różnych kultur może prowadzić zarówno do tolerancji, jak i do konfliktów. To naród jest podstawowym rodzajem wspólnoty ludzkiej, a nie państwo. Nie ma bowiem państwa, które byłoby w 100% jednolite narodowo i nie ma narodu, który żyłby w granicach jednego państwa. Jak pisze Kaj Smith: „Kultura wydaje się nam cudownym drzewem, które wyrosło w ciągu nielicznych stuleci. Szarpały nim burze, połamały jego gałęzie, wichry zdmuchnęły liście i kwiaty, lecz ono samo stoi mocno, nieuszkodzone i pewne dnia, gdy słońce znów zaświeci zza chmur, rozwinie się w całej okazałości i stanie się jeszcze mocniejsze, jeszcze potężniejsze w swym dążeniu do świata (...). Każda kultura i każdy naród ma swoiste własne piętno; lecz wszystkie gałęzie kultury odrosły od jednego pnia i wszystkie żywią się tymi samymi sokami”¹.

Naród - jest to ogół mieszkańców pewnego terytorium mówiących jednym językiem, związanych wspólną przeszłością i kulturą, i mających świadomość tej wspólnoty. Każdy naród posiada też pewien zbiór wytworów artystycznych uznawanych za reprezentatywne tylko dla niego². Nie wszystkie wymienione w definicji warunki muszą być spełnione równocześnie. Tożsamość narodowa kształtuje się na zasadzie konfiguracji z różniących się nieco od siebie elementów.

Narody posiadają swoje mity i legendy, które są przekazywane z pokolenia na pokolenie. Szczególne miejsce zajmują na przykład te, które mówią o genezie narodu. Każdy naród posiada też swój język, który stanowi o jego odrębności. „Naród posiada wspólne wydarzenia i przeżycia, wspólny los, a często jest też przekonany o swojej szczególnej misji wobec innych narodów(...) Naród, mając takie cechy, jest grupą dynamiczną i zdolną do samodzielnego rozwoju, tworzy system społeczny i własną kulturę(...). Naród chce być suwerenny i autonomiczny w tworzeniu własnego systemu społecznego i systemu kultury, dlatego narody dążą do stworzenia własnej państwowości”- pisze Dyczewski³. Przy czym dodaje, że „jego odrębność i trwałość gwarantuje nie państwowość, lecz kultura”⁴.

Dla Kłóskowskiej kultura narodowa - „stanowi szeroki i złożony układ (syndrom) sposobów działania, norm, wartości i symboli, wierzeń i dzieł symbolicznych, który przez jakąś zbiorowość społeczną uważany jest za własny, jej w szczególności przysługujący, wyrosły z jej tradycji i historycznych doświadczeń

---

¹ J.Gajda. Antropologia kulturowa. Toruń 2005.s. 102.

² Słownik języka polskiego. Red. E.Sobol . Warszawa 2003.

³ L. Dyczewski. Kultura polska w procesie przemian. s. 46.

⁴ Tamże. s. 53.

oraz obowiązujący w jej obrębie...¹. Wszystkie te wartości, jak już niejednokrotnie wspominałem należy kultywować i przekazywać przyszłym pokoleniom. Dyoniziak na temat kultury narodowej pisze: „Jeśli przyjmimy, że kultura to pewna całość wytworów materialnych i niematerialnych, zwyczajów, norm społecznych, wartości i wzorów, to wymienione wyżej elementy charakterystyczne dla danego narodu można uznać za kulturę narodową”². Kulturę narodową wobec tego należy chronić kultywować, każdy powinien ją znać i wiedzieć, że jest to dziedzictwo naszych przodków.

Kwaśniewicz uważa, że pojęcie kultury narodowej uwarunkowane jest historycznie. W swoich rozważaniach na ten temat wymienia trzy historyczne etapy kształtowania się polskiej kultury narodowej. Pierwsza z nich miała charakter ideologiczny i łączyła się z procesem formowania narodu polskiego na przełomie XVIII i XIX wieku. Kultura narodowa była wówczas traktowana jako dorobek przede wszystkim stanu szlacheckiego. Druga- dostrzegalna już wyraźnie w pierwszej połowie XIX wieku - miała charakter zdecydowanie addytywny: kulturę narodową traktowano jako sumę czołowych osiągnięć całego społeczeństwa, zarówno szlachty, ziemiaństwa i kleru, mieszczaństwa i chłopstwa, jak i później także klasy robotniczej(...). Trzecia koncepcja kultury narodowej jest osadzona w dorobku polskiej myśli socjologicznej i jest rozumiana jako całokształt wartości przestrzennych, artystycznych, intelektualnych, ideologicznych i religijnych, pojmowanych jako wspólne dziedzictwo całego narodu³.

Z kolei S. Ossowski uważa, że na dziedzictwo kulturowe składają się „wzory reakcji mięśniowych, uczuciowych i umysłowych”, zaś przedmioty są „korelatami dziedzictwa kulturowego”⁴.

Możemy się wobec tego zastanowić, co my Polacy zaliczymy do kultury narodowej, czym możemy się pochwalić przed jednoczącą się Europą, co dla nas jest szczególnie ważne i co należy z pieczołowitością chronić i przekazywać przyszłym pokoleniom. Myślę, że kanon polskiej kultury jest bogaty i ciągle jest wzbogacany, promowany w Europie i na całym świecie.

Mieczysław Porębski pisze, że to ziemia polska, polski język, twórczość literacka, począwszy od Bogurodzicy, po poetów i pisarzy po dzień dzisiejszy, twórczość artystyczna, dzieła Jana Matejki, Józefa Chełmońskiego, Piotra Michałowskiego, Stanisława Wyspiańskiego, kolor biały i czerwony tworzący polską

---

¹ A. Kłosowska. Kultura narodowa. W: Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Red. A.Kłosowska Wrocław 1991. s. 51, 53.

² R. Dyoniziak. Społeczeństwo w procesie przemian. Zarys socjologii ogólnej. Kraków 1992. s. 160.

³ W. Kwaśniewicz. Kultura regionalna a kultura narodowa. W: Miasto wojewódzkie jako ośrodek kultury. Red M. Malikowski. Rzeszów. 1985. s. 17-33.

⁴ S. Ossowski. Więź społeczna i dziedzictwo krwi. w: Dzieła.t.2.PWN. Warszawa 1996.s. 64-66.

flagę¹. Według Józefa Borzyszkowskiego kanon kultury polskiej to „wspólnota ludzi jednego języka, jednej religii zarazem tolerancyjnej, miłującej wolność, zdolnej do bezgranicznych poświęceń i ofiar, przedkładającej honor nade wszystko, mającej szczególne posłannictwo w dziejach najbliższej grupy narodów, a w swojej kulturze skupiającej wiele niepowtarzalnych i atrakcyjnych dla innych elementów”². Henryk Skolimowski do kanonu kultury polskiej zalicza: upór w imię ideałów, troskę o sprawy wielkie, właściwą dumę, ale nie pyszałkowatość, poczucie honoru, pańskość, romantyzm³. Jerzy Smolicz badając to zagadnienie wśród Polaków za granicą sprowadza tę kwestię do trzech elementów: języka polskiego, religii katolickiej i historycznej świadomości przynależności do polskiej grupy etniczno-kulturowej⁴.

Z kolei L. Dyczewski nie mówi o kanonie, lecz o centrum polskiej kultury. Zbiór tych elementów dzieli na trzy grupy: wartości centralne, wytwory kulturowe oraz stany psychospołeczne jednostek. Do wartości centralnych typowych dla polskiej kultury L. Dyczewski zalicza m.in. rodzinę, dom, gościnność, umiłowanie wolności, patriotyzm, otwartość na inne kultury, tolerancję. Natomiast do wytworów kulturowych: „język polski, Białego Orła w koronie, biało- czerwono flagę narodową; takie wydarzenia jak chrzest Polski, bitwę pod Grunwaldem, unie polskolitewską, walkę o trwanie i substancję narodu w czasie rozbiorów, w latach okupacji niemieckiej i rosyjskiej, bezprzemocową walkę z reżimem komunistyczno- sowieckim w latach powojennych(„Solidarność”); miejsca kultu religijnego i pamięci narodowej, jak Jasna Góra i Ostra Brama oraz związane z nimi obrazy Matki Bożej, Wawel, Zamek Królewski w Warszawie, Cmentarz Orłąt we Lwowie, Oświęcim; epeje narodowe Adama Mickiewicza i Henryka Sienkiewicza; twórczość wielkich artystów, jak Jana Matejki, Fryderyka Chopina, Stanisława Wyspiańskiego, postacie najbardziej znane i bohaterowie narodowi, jak Tadeusz Kościuszko, Józef Piłsudski, św. Maksymilian Kolbe, Jan Paweł II; obrzędy i zwyczaje tak zwanego „ roku polskiego”, głównie „ Boże Narodzenie”(przede wszystkim wieczerza wigilijna i kolędy), Wielkanoc, Dzień Zmarłych, śluby, imieniny”⁵.

Dzięki tym wszystkim wytworom kultury, jej różnorodności nasza ojczyzna zyskuje na barwie, jest rozpoznawalna wśród innych kultur europejskich. W dobie powszechnej globalizacji, gdy budujemy wspólny system gospodarczy i ekonomiczny niektórzy chcą również budowy wspólnego systemu kulturowego, który na marginesie spycha kulturę narodową. Jednak musimy pamiętać o tym, że

---

¹ Cyt za : M. Filipiak. Socjologia kultury. Lublin 2000. s. 68-69.

² Tamże. s. 69.

³ Tamże. s. 69.

⁴ Tamże. s. 69.

⁵ Tamże. s. 70.

każdy naród posiada swoją własną, odrębną kulturę narodową z charakterystycznymi dla niej wartościami kulturowymi.

Poszanowanie tych wartości, dbałość o ich przekazywanie, właściwe miejsce i rolę dla poszczególnych narodów umożliwia koegzystencję narodów i społeczeństw, a także budowanie wspólnego domu, który ma na imię Europa.

Streszczenie

Autor artykułu analizuje znaczenie odrębności kulturowej w zjednoczonej Europie. W artykule zostaje przytoczony oraz przeanalizowany szereg definicji dotyczących narodu oraz kultury. W prowadzonych rozważaniach zostaje podkreślona szczególna wartość narodowych tradycji, własnego języka oraz kulturowego zróżnicowania narodów tworzących Europę. Autor zwraca uwagę na wiele pozytywnych oraz praktycznych aspektów jednoczenia się Europy, takich jak na przykład brak granic między państwami. Zaznacza jednak, że każdy naród musi zachować swoją odrębną tradycję, kulturę oraz język, gdyż bez tych atrybutów straci swoją narodową tożsamość. Natomiast zjednoczona Europa bez różnorodności kulturowej tworzących ją narodów straciłaby swoje korzenie i stałaby się tworem pozbawionym historii oraz tożsamości. Autor podkreśla, że istnieje wręcz konieczność pielęgnowania własnego dziedzictwa narodowego wśród narodów tworzących wspólną Europę. W swoich rozważaniach skupia się na Polsce i na jej przykładzie ilustruje istotność zachowania narodowej tożsamości. Autor w artykule zwraca szczególną uwagę na zagrożenia jakie może nieść ze sobą odbywająca się globalizacja.

Bibliografia

1. Dyczewski L. Kultura polska w procesie przemian. – Lublin, 1995.
2. Dyoniziak R. Społeczeństwo w procesie przemian. Zarys socjologii ogólnej. – Kraków, 1992.
3. Filipiak M. Socjologia kultury. – Lublin, 2000.
4. Gajda J. Antropologia kulturowa. Część 1. – Toruń, 2005.
5. Kłoskowska A. Kultura narodowa // W: Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – Wrocław, 1991.
6. Kwaśniewicz W. Kultura regionalna a kultura narodowa // W: Miasto wojewódzkie jako ośrodek kultury. – Rzeszów, 1985.
7. Ossowski S. Więź społeczna i dziedzictwo krwi // W: Dzieła.t.2.PWN. – Warszawa, 1996.
8. Sobol E. Słownik języka polskiego. – Warszawa, 2003.
9. Szacka B. Wprowadzenie do socjologii. – Warszawa, 2008.

І. Г. Мисик,
доктор філософських наук, доцент
Південноукраїнського національного університету
імені К. Д. Ушинського
м. Одеса

«МОВА – ГРОШИ – МОВА», АБО НАЇВНА ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ В ДЗЕРЦАЛІ МОВИ

В мові як у природному механізмі з вироблення сенсів відкривається реальний світ у специфіці культурного досвіду і навичок поколінь, установок, стереотипів. Ментальною проекцією елементів культури у свідомості є концепт, який розширює можливості поняттєвого раціонального ресурсу пізнання. Про поняття домовляються, а концепти можна реконструювати. У концепті як соціокогнітивній одиниці сполучаються значення, образи, смисли, етнічні особливості, що вербально експлікується в мові та мовленні. Концепти включають і поняттєві (вербально закріплені у свідомості істотні ознаки), і образні (невербальні наївні уявлення), і ціннісні елементи. Значення, котрі виражаються в концепті, збагачуються в живій мовній стихії, народному досвіді, наївній колективної філософії, формованої природним шляхом і доступної всім носіям мови. Концепти не тільки мисляться, а й переживаються, стають предметом симпатій і антипатій, суперечок, зіткнень.

Мета статті: виявити особливості концепту «гроші» як елемента лінгвокультури, а відтак — завдання передбачає аналіз структури цього концепту, дослідницьких процедур, які використовуються для вивчення лінгвокультурних концептів, розгляд економічної концептосфери в соціокультурному аспекті.

Концепт «гроші» є ключовим і входить до тематичної концептосфери, котра об'єднує лінгвокультурні одиниці, які характеризуються історичною та соціокультурною детермінованістю і маркуванням, відбивають як універсальні, так й етнічні культурні коди. Цей концепт досліджується в ряду концептів, що належать царини економічних реалій, виражених словами-еконемами: торгівля, ринок, товар, бізнес, обмін та ін. [5]. Сучасні дослідження відзначають зростання інтересу науковців і практиків до вивчення концепту «гроші», наприклад, з точки зору його структури й протиставлення асоціативних полів, місця в картині світу мовної особистості та особливостей культурно-національної картини світу носіїв мови, комунікативної функції, порівняльного аналізу концептосфери російської та англійської мов [2].

Подібно до інших концептів, концепт «гроші» вчені-когнітологи, лінгвісти, культурологи розглядають як багатшарове утворення: концепт має ядро (сукупність когнітивних шарів і когнітивних сегментів) і концепт має периферію — це інтерпретаційна його частина. Базовий шар концепту представляє собою певний чуттєвий образ, який присутній у свідомості кожної особистості. Інтерпретаційна частина становить сукупність слабо структурованих предикацій, що відбивають інтерпретацію окремих концептуальних ознак та їх поєднань у вигляді тверджень, установок свідомості, які впливають у даній культурі зі змісту концепту.

Згідно з поглядами Д. С. Лихачова, концепт узагальнює різні значення слова в індивідуальних моделях дійсності носіїв мови (що залежать від особливостей особистого життєвого досвіду). Лінгвокультурний концепт відрізняється від інших ментальних одиниць, що використовуються в різних галузях науки (наприклад, когнітивний концепт, фрейм, сценарій, скрипт, поняття, образ, архетип, гештальт, мнєма, стереотип), та як стверджують В. І. Карасик і Г. Г. Слишкін, акцентуацією ціннісного елемента. Центром концепту завжди є цінність, оскільки концепт служить дослідженню культури, а в основі культури лежить саме ціннісний принцип [3]. На думку С. Г. Воркачева, «лінгвокультурний концепт є семантичним утворенням високого ступеня абстрактності та продуктом абстрагування семантичних ознак, що належать певній безлічі значущих мовних одиниць. Концепт — це одиниця колективного знання / свідомості, що має мовне вираження та позначена етнокультурною специфікою». Як можна бачити, загальним в цьому визначенні та у визначеннях поняття, уявлення і значення залишається родова ознака — належність до області ідеального, видові ж відмінності (форма знання / свідомості логічна / раціональна, психологічна / образна, мовна) нейтралізуються, а їхнє місце займають вербалізованість та етнокультурна маркованість» [1, с. 71].

Серед дослідницьких процедур, які використовуються для вивчення концептів, можна назвати компонентний аналіз семантики імені концепту; аналіз лексичних парадигм, вербалізуючих концепт; аналіз лексичної сполучуваності ядерного репрезентанта; дослідження паремій та афоризмів, об'єктивуються концепт; дискурсне дослідження концептів; психолінгвістичний експеримент.

Наприклад, базовий шар та інтерпретаційні поля — складники структури концепту — можуть бути виявлені експериментальними психолінгвістичними методами. Асоціативний експеримент, суть якого полягає у вільній реакції випробуваного на слово-стимул, відображає оціночні флуктуації та закріплення певного лексико-семантичного варіанта. «Асоціативне поле слів-символів на

дане слово-стимул може розглядатися як своєрідна форма «узовнішнення» значення, що існує в свідомості носія даної мови та культури» [6, с. 27].

Отримані протягом дослідження відповіді ранжуються на такі психологічні категорії, як відчуття, сприйняття, уявлення (представлення) та поняття.

Крім того, цікаві результати дає аналіз так званого внутрішнього лексикону або словесної пам'яті. Це, як вказує Є. С. Кубрякова, «сховище певних концептів», «вмістилище знань, де окремий концепт або певним чином об'єднана група концептів вже отримали мовне оформлення у вигляді конвенційної одиниці — перш за все у вигляді знака, слова чи еквівалента у формі аналітичної дескрипції. Матеріальна мовна оболонка знака — це «тіло» знака, «душею» якого є певний концепт, його значення [7, с. 96].

Аналіз лексичних парадигм, парадигматичних зв'язків основної лексеми, особливостей її вживання дає можливість отримати про концепт більш масштабні не тільки представлення, але й знання. Вивчення стійких одиниць мови відкриває можливості виявлення цілого інтерпретаційного поля. Передбачається, що мовні засоби, котрі формують значення, висловлюють не весь концепт (Н. Н. Болдирєв та І. А. Стернін). Концепт багатий на смисли та смислові відтінки. Тому рекомендується застосування комплексної методики. Вельми перспективним є досвід моделювання концепту шляхом реконструкції ментальних структур — фреймів, слотів, концептуальних метафор, концептуальних переносів тощо, які уточнюють, конкретизують структуру та зміст концепту. Ці дослідження спрямовані на способи формування концептів (концептуалізація).

Параметри концептуалізації визначаються набором поняттєвих ознак і вербалізуються в одиницях мови. Реконструйовані смисли концепту можуть бути розглянуті як гештальт в статичних (фрейм) і динамічних (сценарій) конструкти.

Лінгвокультурологічний підхід дозволяє виявити лінгвоетнокультурні особливості концепту «гроші» (такі національно-специфічні змістовні характеристики, що вносяться до даного універсального конструкту) шляхом діахронічного та синхронічного зрізів, зіставного аналізу співвідносних концептів в різних культурних середовищах.

Як вже було сказано, крім денотативної, концепти містять конотативну компоненту, наприклад, оціночну та іншу культурнофонову інформацію (Н. Д. Арутюнова, В. В. Колесов, З. Д. Попова, І. А. Стернін, Ю. С. Степанов та ін.). Поняттєвий шар концепту (ядерний) складає основу лексичного значення слова. Він більш стабільний і консервативний у порівнянні з фоновим шаром,

залежний від змін соціально-культурного характеру. Концепти, котрі називають ще квантами знання, інтерпретаторами смислів, є гучкими й рухливими, швидко сприймають зміни соціокультурного контексту. Наприклад, особливістю сучасної економічної концептосфери є включення до активного словника окрім вже відомих конвертованих долара, фунта, марки, ліри найменувань грошових одиниць, що з'явилися на пострадянському просторі (гривня, лея, драм, лат, тенге тощо) і єдиної європейської валюти євро, а також суцільне поширення лексики, пов'язаної з процесами та операціями у грошовій сфері: інфляція, деномінація, дефолт, маржа, даунсайд, апсайд, авізо та ін.

Концепт «гроші» вибирає спадщину різних лінгвокультур, у тому числі й кримінальної, що є характерним для носіїв мови з різним соціальним статусом, наприклад, бізнесменів, топ-менеджерів, та є свідченням поширеності неаутентичної мовної поведінки. Серед найбільш популярних у народі найменувань грошей в розмовній мові вживаються «бабки, бакси, балабани, башлі, повітря, голє, дріжджі, білки, жаби, знаки, капуста, лаве, молоко, овес, охча, кулі, саман, сармак, солома, фанера, фуг, хаврусь, хрусти, цифри, цуца, чистотіл, лущпиння, джмелі. І тіті-міти з цього ж словника» [4]. Але це далеко не повний список найменувань грошей. Наприклад, у міліцейському жаргоні, міському молодіжному слензі, у просторіччі вживається слово «капло», котре походить від «капати» (мабуть, з натяком на невеликий, але стабільний варіант доходу); «лаванда», «лавандос», «лавешкі» — від ромського «лаве», а також «песо», «тугрики», досить екзотично звучать у словосполученнях «пара песо», «два тугрики».

«Слід визнати, — читаємо в одній з газетних статей, — що кримінальне арго в даний час має великий вплив на мову ділового світу. На жаль, для більшості бізнесменів взагалі, і наших особливо, центром всесвіту є гроші. Їх можна розміняти, тобто «розбити», «розколоти», «розкидати», «розмочити». Комерційні відносини породили в середовищі нових бізнесменів й інші слова. Доброго (грошовитого) покупця характеризують наступними епітетами — конкретний, класний, важкий. Поганого (жадібного та прискіпливого, за їх поняттями) називають сухостоєм, конем у пальто, задригою... Гроші не сплачуються — відстібаються. Вирази «готівковий розрахунок», «безготівковий розрахунок» отримали хоча й зручні — скорочені, але немилозвучні найменування: без готівка та нал (з російської)» [4].

В активному комунікативному словнику зустрічаються такі словосполучення, як скажені гроші, кишенькові гроші, кровні гроші, легкі гроші. У професійному сленгу (з інтерв'ю банкіра львівській газеті «Високий замок» від 15. 06. 2002) — мертві гроші. Популярні ідіоми «гроші правлять

бал», «брудні гроші», «гроші не пахнуть», «грошей кури не клюють», «гроші на бочку» і т.д. відображають «внутрішні та зовнішні властивості людини, її поведінку, у тому числі й мовну, такі зіставні якості, як бідність — багатство, різні об'єкти світу та ставлення людини до цих об'єктів» [2].

Національно-культурна специфіка концепту «гроші» своєрідно виокремлюється в умовах світової глобалізації. Ось як ілюструється цей процес у тій самій статті з інформаційно-аналітичної газети «Деньги»: «Баки, бакси, гріни, зелень, мані — це вже з англійської мови, із значенням «долари». Звідси гумористична, але цілком вагома назва «тонна баксів» — одна тисяча доларів. А як тільки не називають євро! І ерик / ерік, і єврика, і євражкі. Хоча насправді євражка то є камчатський або чукотський довгохвостий ховрах [4].

Глобалізація як процес цивілізаційної та культурної гомогенізації людства має свою мову, свої символи. Це валютний символ економічної експансії — долар і мова міжкультурної комунікації — англійська. Їх єдність вже закріплена в концепті «гроші».

Представники різних лінгвокультурних традицій, котрі засвоїли «глобальні» атрибути, можуть мати багато спільного з точки зору вибору ключових концептів. Наприклад, англійський лінгвіцизм¹. Лінгвіцизм в цілому є вельми поширеним явищем в боротьбі за становлення політичної нації та держави, але англійський лінгвіцизм має зовсім іншу природу та мету в глобальному вимірі. Це — «панування англійської мови доведене та затверджене шляхом заснування та постійної перебудови структурних і культурних нерівностей між англійською та іншими мовами. Тут термін «структурні» широко стосується до матеріальних властивостей (наприклад, інституції, фінансові асигнування), а «культурні» — до нематеріальних чи ідеологічних властивостей (наприклад, відносини, педагогічні принципи)» [10, с. 47].

П. Бурдє, К. Міяхара, А. ван Ессен тісно пов'язують економічні та мовні процеси, підкреслюючи їх вплив на розвиток цивілізації. Мова, як і гроші, має властивості гнучкості, плинності, еластичності, рухливості, має здатність до проникнення, що створює сприятливі умови для прогресу: американська англійська мова та американський долар сприяли створенню американської цивілізації. Британська англійська та фунт стерлінгів, як стверджує ван Ессен,

---

¹ Лінгвіцизм (linguicism) — термін, який запровадили Р. Філліпсон (R. Phillipson) та Т. Скунтабб-Кангас (N. Skutnabb-Kangas) для позначення розповсюдження глобальної ідеології через всебічне поширення, домінування, культурну експансію однієї мови. Дещо інакше цей термін трактує М. Губогло в монографії «Мобілізований лінгвіцизм» стосовно до етнополітичних процесів у пострадянських країнах.

були міжнародними мовою та валютою у XIX ст., американська англійська та американський долар стали такими після Другої світової війни (додам, що англійська саме в американському варіанті дедалі набуває визначених рис *lingua franca* – І. М.). Становлення панівної мови потребує мілітаристської сили, її поширення та утримання на вершині ієрархії залежить від економічної могутності держави [8, с. 12].

Залучення до глобальної комунікації відбувається не безболісно. Асиметрія нелінійної комбінаторики локального та глобального відображається в опорі глобалістському (глобалізуючому) впливу англійської мови як Чужої, що зазіхає на лінгвокультурну ідентичність. Та й сама англійська засвоюється й вживається не у класичній формі, а як перформативна англійська, змінена під впливом локального контексту. І тут важливо підкреслити, що провідники англійського лінгвіцизму обрали просту та дієву форму начебто «незазіхання» на іншодентичність. Ван Ессен сформулював цю концепцію абсолютно недвозначно: «Основна мета вивчення англійської полягає не у підготовці учнів для міжособистісного спілкування з природними носіями мови сусідніх країн, але для забезпечення їх доступом до глобального суспільства (*The primary purpose of learning English is not to prepare learners for interpersonal interaction with native speakers of neighbouring countries, but to procure them with access to a global community*) [8, с. 12].

Таким чином, концепт «гроші» як ключовий елемент лінгвокультури, «згусток культури у свідомості людини» (Д. С. Лихачов) є неупередженим свідченням економічної культури та зрілості носіїв мови, що відкривається в його наївній картині світу. Тріада «мова — гроші — мова» умовно-символічно характеризує зв'язок між провідними обмінними функціями мови і грошей, спільності їх знакової природи. У першому випадку — це обмін комунікативний, у другому — підкреслюється функція обігу коштів, у третьому — результат і мета першого й другого обмінів — мова людської культури.

Поняттєвий (нейтральний) компонент концепту «гроші» пов'язаний з їх обмінною функцією як засобу обігу валюти, заощадження й міри вартості. Лексико-семантичне гніздо складається з усіх найменувань грошових одиниць («гривня», «копійка», «полтинник» і т.д.). Інтерпретаційна конотативна частина складається з репрезентантів, характерних для даної лінгвокультури, передає особливості наївної картини світу та незаангажованої колективної філософії. Концепт об'єднує окрему мовну особистість і всіх носіїв мови в концептосфері як просторі формування смислів і цінностей покоління.

Список використаної літератури

1. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / Воркачев С. Г. // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
2. Голубева Е. В. Изучение концепта «деньги» методом семантического дифференциала [Электронный ресурс] / Е. В. Голубева // Языковая личность. Речевые жанры. Текст: Сборник научных трудов. – М., 2008. – Режим доступа : http://golubevaelenav.narod.ru/science_L/gol_15.htm.
3. Карасик В. И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / Карасик В. И., Слышкин Г. Г. ; под ред. Стернин И. А. // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : сборник научных трудов. – Воронеж : ВГУ, 2001. – С. 75–80.
4. Романовский. Деньги на языке... [Электронный ресурс] / Романовский // Деньги : информационно-аналитическая газета. – 2004. – № 10 (35). – Режим доступа : <http://www.dengi-info.com/archive/article.php?aid=465>.
5. Томашевская К. В. Концептосфера экономики в разнотипных текстах [Электронный ресурс] / К. В. Томашевская // Проблемы современной экономики : Евразийский международный научно-аналитический журнал. – 2006. – № 1 (17). – Режим доступа : <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=21374>.
6. Харькова Е. В. Концепт как единица языка, мышления и культуры и методы его анализа / Харькова Е. В. // III Международные Бодуэновские чтения: И. А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания, Казань, 23–25 мая 2006 г. : труды и материалы : в 2 т. / Казан. гос. ун-т ; под общ. ред. Галиуллина К. Р., Николаева Г. А. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. – Т. 2. – С. 26–28.
7. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи /АН СССР, Ин-т языкознания ; отв. ред. Кубрякова Е. С. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
8. Essen A. English is not English / Arthur van Essen // Babylonia. – 2002. – Vol. 1. – P. 10–15.
9. Bourdieu P. Language and Symbolic Power / Pierre Bourdieu ; edited and introduced by John B. Thompson ; translated by Gino Raymond and Matthew Adamson. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1991. – 320 p.
10. Phillipson R. Linguistic Imperialism / Robert Phillipson. – Oxford : Oxford University Press, 1992. – 376 p.

А. М. Фоменко
кандидат філософських наук, доцент
Національного авіаційного університету
м. Київ

«НОМО LIBERTE» ЗА УМОВ ГЛОБАЛЬНОГО ПРАГМАТИЗМУ

На сучасному переломному етапі розвитку суспільства, коли нового рівня досягли людські відносини в різних сферах виробництва, політиці та новоутворених інституціях, надзвичайно актуалізується потреба в подальшому дослідженні феномену свободи. Особливого значення це питання набуває в умовах глобалізації. Адже саме глобальні економічні, політичні, демографічні, соціальні, національні проблеми, які з новою силою проявляються на початку третього тисячоліття, змушують до переосмислення традиційних ціннісних понять та світоглядно-філософських парадигм.

Актуальність осмислення проблеми визначається також тим фактом, що в сучасному європейському просторі свободу в її негативному аспекті (як „свободу від”) перестали вважати абсолютною цінністю. Зрештою, ставиться питання про те, що основним прагненням людини є прагнення не до свободи та незалежності, а прагнення до безпеки.

Постіндустріальний світ усвідомлює нові проблеми щодо виживання людства: екологічні, демографічні, техногенні, економічні тощо. Загроза для виживання людства існує також від нездатності людини адекватно реагувати на зростаючий темп змін у суспільстві. „Сьогодні ми бачимо мільйони, які відчайдушно ганяються за своїми власними тінями, поглинаючи фільми, п'єси, романи й посібники, хоч би якими слабкими вони не були, що обіцяють їм допомогти віднайти свою втрачену ідентичність. ...Жертви цієї кризи вдаються до групової терапії, містицизму або сексуальних ігор. Вони відчують непереборне бажання перемін, але бояться їх. Вони терміново бажають покінчити зі своїм теперішнім існуванням і якось перескочити в нове життя, щоб стати тими, ким вони не є. Вони бажають змінити своє місце роботи, свого сімейного партнера, свою роль і відповідальність” [1, 113].

Шкідливі явища в соціумі були завжди, але сьогодні вони сконцентрувались таким чином, що становлять вже враження справжнього вибуху світу пристрастей, коли тероризм, фундаменталізм, націоналізм, расизм, ірраціоналізм, еротизм тощо набувають „демонічного забарвлення”. Якщо ХХ століття ввійшло в історію людства тим, що згодом дістало назву „антропологічної катастрофи”, то на що сподіватися індивіду в ХХІ столітті?

Можливо, правий був З. Фрейд, який стверджував, що в „незмінній” природі людини існують позасвідомі „деструктивні тенденції” і „аргументи розуму не мають сили проти їхніх пристрастей” [2, 97]. У багатопланових відповідях на це запитання крапки над „і” до теперішнього часу не поставлені.

В історії людської думки до розв’язання проблеми свободи в житті людини та соціумі під різними кутами зору та в багатозначних вимірах неодноразово зверталися теологи, філософи, правознавці, психологи, політологи, соціологи. Осмислення сутності феномену свободи у філософській літературі XX століття має широкий діапазон поглядів, ідей, концепцій, серед яких помітно вирізняються філософсько-антропологічні, екзистенціалістські, феноменологічні, гуманістичні, етичні стратегії свободи як цінності.

Становлення справжньої науки про людину пов’язане насамперед з визначенням духовних та життєво-практичних характеристик людини. Стверджуючи себе в світі, людина здійснює постійний пошук можливостей щодо свого вкорінення в ньому. Універсум відкриває перед нею безмежні горизонти, але їх треба осягнути, освоїти, привласнити. Це й визначає постійний духовний пошук, виміри безмежжя.

Ідея про необхідність «повороту» від умоглядних загальнотеоретичних концепцій до життєво-практичних, життєво-значущих вимірів свободи з’явилася вже в середині двадцятого століття в працях К.Юнга, Е.Фрома, Г.Маркузе, К.Хорні, А.Печчеї, Дж.Хакслі, А.Кінга, доповідях Римському клубу Є.Ласло, П.Гаврилишина. Наприкінці двадцятого століття до розв’язання цієї проблеми звертаються Д.Белл, Е.Тоффлер, Р.Арон, К.-О. Апель, Ю.Габермас.

Протягом багатьох тисячоліть розвитку філософського та суспільствознавчого знання поступово формувалися різні напрями підходу до феномену свободи. Одним із центральних при цьому став соціально-філософський підхід, який істотно відрізняється від спеціально-наукового тим, що не обмежується ототожненням спілкування з розмовою, діалогом, «обміном думками» тощо, а розглядає його в структурі інформаційного процесу.

Характерною рисою епохи Премодерну є формування уявлень про реальність і цінність локальних елементів буття, що вело до реабілітації цінності людини як „мікрокосму”. Яскраво виражений антропоцентризм філософії доби Відродження розглядає людину як найважливіший об’єкт теоретичного аналізу, вона стає центральною ланкою всього ряду космічного буття. Гуманізм Ренесансу має цивілізаційний смисл, оскільки визначив шляхи до реалізації ідей самотності та суверенності індивіда, надихнув на пошуки власного „Я” представників творчої думки не тільки Західної Європи, а й багатьох інших регіонів світу. Ця закономірність світової філософської думки утворюється через діалог різних національних культур як самостійних суб’єктів, що єднаються поміж собою на підставі осмислення цінності людського буття.

Завдяки „софійному”, ірраціональному виміру буття, осягнення істини у філософській традиції Відродження переноситься з онтологічних питань на етико-екзистенційні, що підводить до вирішення проблеми духовної комунікації людства. Культура Ренесансу в пошуках особистості поряд з „божественністю” людини вводить поняття „багатоманітності” всередині окремої людини. Саме в гуманістичному світогляді Відродження вперше проблема особистості усвідомлюється як проблема внутрішнього світу людини і сенсу людської історії.

Духовна ситуація Модерну розпочинається із грандіозної революції Коперника-Декарта і завершується початком „антропологічної кризи”, загибеллю неподільної віри в науку, раціональність, науково-технічний прогрес.

Якщо для людини Середніх віків та епохи Ренесансу осягнення сущого значило насамперед осмислення його таким, яким воно подано в авторитетних джерелах, то за доби Нового часу ця позиція кардинально змінюється. Звернення людини Модерну до природи, до традиції, до політики, до науки ініціює виникнення радикально відмінних від премодерністських учень про Всесвіт, про державу й право, про культуру, про господарську діяльність, про людські стосунки. Утворюється притаманна Модерну самоусвідомленість особистості. Індивід стає цікавим самому собі, перетворюючись на предмет самоспостереження, психологічного аналізу.

Завдяки трансформацій, які відбуваються, у людини Модерну виникає два глибинних відчуття. Перше – це відчуття свободи особистої діяльності, творчості, руху, самоствердження. Друге відчуття – втрата об’єктивної точки опори, яку людина мала в епоху Премодерну. Це відчуття викликає у неї почуття самотності, загрози, нового страху. В цьому контексті цікавими є філософські положення Л. Фейєрбаха, в яких він характеризує сутність людини як суб’єкта людських взаємин.

Перша і Друга світові війни підірвали віру людини Модерну в саму себе, у свій розум, у науково-технічний прогрес. Найчудовіші колективні сподівання, надії, мрії, поступово зів’яли. На протигагу інтелектуалам Модерну представники Постмодерну вважають, що істини науки не варті того, щоб заради їх торжества особистість жертвувала своєю свободою, гідністю, життям. Для інтелектуалів Постмодерну принципове значення мають можливість і здатність особистості вільно розмовляти з іншими особистостями про те, що їй здається істинним, а не лише про те, що фактично є істиною.

Новітня західна філософія прагне реабілітувати саме «практичну філософію», знову повернутися до буття людини в світі. Процес повернення до повсякденного людського життя актуалізує визначення його як «світ людини», «людської реальності» (М.Гайдеггер).

У розв’язанні проблеми свободи цієї доби велика заслуга належить екзистенціалістам: К.Ясперсу, М.Гайдеггеру, Ж.-П.Сартру, А.Камю, які тісно

пов'язували її з проблемою вибору та відповідальності. Філософи розуміли проблему свободи вибору і відповідальності не в соціальному плані, як свободу діяти, а в суб'єктивно-психологічному – як „свободу бажати”. При цьому екзистенціалісти зіткнулися із завданням поєднання унікальності і універсальності людини. Намагаючись розв'язати його й відтак надати екзистенції універсального і загального вигляду, вони розробили теорію комунікації.

Комунікація, на їх думку, виконує функцію зв'язку між різними екзистенціалами, які в процесі взаємодії, «сполучення» між собою дістають статус реальності».

Найбільш вагомо для людини духовне спілкування виявляється в так званих граничних ситуаціях – перед лицем смерті, у переживаннях страху, вини, турботи, страждань тощо. В граничній ситуації стає неістотним усе те, що заповнювало людське життя в її повсякденності – особистість безпосередньо відкриває свою кінцеву екзистенціальність. К.Ясперс наділяє екзистенціальність такою важливою характеристикою як історичність, котра впливає з кінечності людини, а саме – з її смертності; з необхідності зв'язків з іншими людьми та всім „суспільно-історичним світом”; нарешті, із залежності людського пізнання від чуттєвого споглядання власного досвіду.

Для філософа основою проблемою виявляється проблема подолання глобальної «кризи цивілізації» на принципах гуманізму, «якісного ціннісного переорієнтування» людини. На особливу увагу заслуговує положення філософа про „позитивну свободу особи”, яка характеризується спонтанною активністю в процесі реалізації її природного потенціалу. Любов і праця – ось ті ключові компоненти, завдяки яким здійснюється розвиток позитивної волі особистості через вияв її спонтанної активності. Людина, яка віддає любов безкорисно, здатна до єднання з іншими людьми, не жертвуючи своїм відчуттям індивідуальності чи цілісності. Важливими в „гуманістичному психоаналізі” Е.Фрома є й ідеї стосовно ролі культури як поля людських смислів і, водночас, умови життєдіяльності особистості.

Отже, стратегічна мета його дослідницького проекту полягає в обґрунтуванні первісної доброти людської природи, а народження руйнівності, яка полягає насамперед, у навмисній відмові людини від самої себе, від власної унікальності і свободи.

Особистість, як особливий згусток космічної енергії, здатна до рефлексії й саморозвитку, відзначається своїм неповторним поєднанням заданого і вільно обраного способу існування. Відмінність однієї особи від інших полягає не лише в своєрідності задатків, нахилів, здібностей, умінь, які розвиваються, переважно, в діяльності, але різницею між силою її волевиявлень, прагнень, жадань, обрання свободи, джерела якої лише умовно можна визначити мірою космічного потенціалу, бо для нас залишається таємницею дійсна причина цих

урізноманітнень. Вона знаходить свій вираз у проявах волі до життя, глибинах „самості”, різноманітності людських душ.

Грунтовному тлумаченню особливостей комунікації сучасного людства присвячена філософська концепція Юргена Габермаса, котра є теорією комунікативного досягнення взаєморозуміння. У праці „Філософський дискурс модерну” він простежив шлях, яким „філософія практики замінила самосвідомість на працю і потім була схоплена у полон парадигми продуктивності” [5, с. 309]. Головними визначальними моментами досягнення комунікативної згоди є, за Габермосом, такі: а) спільність взаємного розуміння за умов приєднання до одного й того ж знання (*eins wissen*); б) взаємна довіра щодо висловлюваних намірів; в) відповідність висловлюваних намірів до загальних норм.

Найбільш цінним та актуальним у сучасних умовах розвитку інтеграції та глобалізації є положення Ю.Габермаса про небезпечність перетворення міжособистісного спілкування на об’єкт управління чи товар, а також маніпулювання думками й поведінкою людей через засоби масової комунікації. Адже, підкреслює Ю.Габермас, саме тоді, коли суспільні комунікативні структури перебувають під владою засобів масової інформації, поглинаються ними, це призводить до формування фрагментарної та некритичної буденної свідомості, домінування „спотвореної комунікації”, яка і є ядром людського відчуження. Відчуження, властиве спотвореній комунікації, вважає Ю.Габермас, не обмежується окремими сферами людського буття, а набуває фундаментального характеру. Це найбільш радикальна форма відчуження, оскільки вона володіє тією сферою, де відчувається спілкування.

Інший авторитетний дослідник комунікативної теорії, К.-О.Апель, вважає, що визначальним принципом, на підставі якого можливо інтегрувати людей у „комунікативну спільноту”, є відповідальність. Запропонована ним „етика відповідальності” базується на положенні про відповідальність як діалогічний принцип, що виходить з факту існування людей у світі поруч одним з одним і один для іншого. Великі сподівання в цьому відношенні покладаються на нову „макроетику”, засновану на почутті власної відповідальності.

К.-О.Апель, як і Ю.Габермас, виходить із того, що ідеальна комунікація, ідеальний дискурс – той, в якому може брати участь кожна людина, що вміє говорити і діяти. Кожна людина може сумніватися в тих чи інших положеннях, та ніхто не повинен мати (як внутрішніх, так і зовнішніх) примусів.

Мотивом, який спонукає Ю.Габермаса і К.-О.Апеля до здійснення парадигмального повороту, є усвідомлення того, що притаманний Модерну ідеалізм „філософії свідомості” потребує подолання за допомогою нової соціально-філософської теорії. На думку Ю.Габермаса, сучасна самосвідомість людської цивілізації має вийти за горизонт ідеалістичної „філософії свідомості” і на місце індивідуального суб’єкта пізнання якому протистоїть від нього

незалежний предмет, що пізнається, поставити колективного суб'єкта (співтовариство), який здатний робити предметом своєї рефлексії все, що він вважає. Філософський проект Ю.Габермаса орієнтує реформаторів не на схилення перед традицією й не на гіпертрофування ролі розуму, а на переосмислення всієї культури Модерну на підвалинах комунікативної філософії інтеракції. Ця філософія, яка переборює, на думку її ініціаторів, методологічний соліпсизм метафізики епохи Модерну, пропонується сьогодні як найвища і найавторитетніша інстанція, яка гарантує досягнення єдності, взаєморозуміння у демократичному дискурсі. Сама ж комунікативна інтеракція проголошується „домівкою інтерсуб'єктивності” або, за висловом самого Ю.Габермаса, „життєвим світом” людини.

Сутність філософського проекту „комунікативної дії” Ю.Габермаса схематично можна резюмувати так: гегелівська концепція Розуму і полярна до неї ніцшеанська концепція неспроможні в тому сенсі, що обидві вони залишаються вірними філософії свідомості, яка віджила свій вік. У цьому самому сенсі неспроможними стають і більш сучасні спроби (Гадамер, Парсонс, Луман).

Правильний напрям виходу з кризової ситуації, що склалася, Ю.Габермас справедливо вбачає у культурологічних дослідженнях З.Фрейда. У цих дослідженнях психоаналітичних ідей ініціатор „комунікативної дії” вбачає наріжний камінь нового вчення – „метапсихології” („метагерменевтики”), яка дасть змогу суспільствознавцям Заходу науково зрозуміти причини прихованих хвороб соціальної системи загалом. Всебічний розвиток учення, на думку Ю.Габермаса, здатний закласти надійні підвалини ефективних соціально-практичних програм звільнення індивіда, угруповань, націй від „ідеологічної сліпоты”, підвищення їх компетентності у формуванні загальноприйнятих норм і цінностей.

Ретроспективний погляд на розвиток філософської свідомості доби Постмодерну свідчить про споконвічну турботу мислячої людини щодо розв'язання та продуктивного вирішення проблеми гармонійного стану людського суспільства. Автор доводить, що гуманістичні наслідки доби епохи Модерну не вмирають зовсім, вони діалектично перетворюються на філософські проекти Постмодерну.

В сучасних умовах глобалізації та інтеграції заслуговують на особливу увагу філософські концепції М.Бубера, Е.Фрома, К.-О. Апеля, Ю.Габермаса що базуються на принципах діалогічного спілкування, власної відповідальності особистості, досягнення комунікативного погодження. Саме в цих проектах автори намагаються обґрунтувати нові підвалини солідарності людей як обов'язкової умови їхнього морально-духовного життя та знайти механізми щодо розв'язання конфліктів людства за допомогою аргументації, справжньої, неспотвореної нічим комунікації, а не сили.

Останні здобутки комплексу наук про людину свідчать про її багатовимірність, трансцендентність існування, що надає оптимізму до майбутнього урегулювання конфліктів людства завдяки духовному „самоздійсненню” особистості. Отже, йдеться про виявлення закладених в людині потенцій, можливостей трансформації її свідомості, пов’язаних з радикальною перебудовою усього внутрішнього світу людини, її «переродженням». Підходи до вироблення нових ціннісних орієнтацій знаходимо в різних сферах людського знання і пізнання, в яких продукуються уявлення про певний синтетичний, цілісний розвиток людини, природи та культури.

Пошуки нових форм ідентичності в наш час набувають особливого значення у зв’язку з тим, що глобалізація створює ситуацію невизначеності людини, нового рівня осмислення її свободи. Нововведення, викликані бурхливим розвитком інформаційної технології, не лише дають нові шанси і можливості, а й підвищують ступінь ризиків, наслідки яких можуть позначитися на долі людства в цілому. До того ж глобалізація не лише містить в собі економічні, технологічні чи фінансові складові, а й трансформує культуру, спосіб життя людей, систему цінностей і настанов, що визначають становище людини в світі. Зокрема, глобалізація руйнує і трансформує традиційні форми ідентичності, і в людей зникає відчуття причетності до певного оточення, сталих та визначених цінностей і орієнтирів.

Отже, оскільки глобалізація розмиває не лише традиційні ідентичності (пов’язані із сім’єю, місцем проживання, релігією тощо), не лише ідентичності, вироблені в період становлення індустріального суспільства (причетність до певного виду діяльності, приналежність до фірми, корпорації тощо), а й ідентичності, пов’язані з нацією-державою, остільки в наш час так гостро постає пошук нових різновидів ідентичностей та адекватних відповідей на виклик сьогодення. Природно, що вирішення глобальних проблем вимагає глобального підходу до їх вирішення, реалізувати який здатні тільки люди, які мислять глобальними категоріями. Отже необхідна революція масової свідомості внаслідок якої повинна з’явитися «глобально орієнтована» людина, що творить нову культуру гармонійного стану людської цивілізації.

Усвідомлення соціальної небезпеки поза етичного знання стало бентежною реальністю епохи науково-технічної революції. Сучасна епоха показала, що великі досягнення науки можуть обернутись на шкоду суспільству, зводиться до виробництва варварських засобів глобального знищення, перекреслювати гуманістичні перспективи майбутнього.

Практика доводить, що побудувати на принципі індивідуальної свободи суспільну злагоду, гармонійні стосунки неможливо. До того ж така свобода має в собі певний руйнівний заряд, оскільки завжди містить можливість деякої

незгоди із загальновизнаними нормами соціальних стосунків, а в своїй крайній формі – „війну всіх проти всіх”.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства, в основі реальної свободи особистості та її безпеки повинно бути її право на вільний розвиток. Саме правова держава, тобто така, яка не просто обіцяє визволення, але й уможливає справжню свободу людини за допомогою забезпечення її конституційних прав. Вільна правова держава відрізняється від тих форм держави, в яких домінують репресивні функції, а „свобода від панування” існує лише у вигляді обіцянок здійснення її у майбутньому.

У контексті сучасного онтологічного тлумачення свободи як вільного буття можна і потрібно розглядати відповідальність як основний феномен комунікативної стратегії свободи.

Адже саме відповідальність – це поняття, де перехрещуються мовні та реальні відносини людей. Більш того, саме відповідальність є основою свободи. Саме відповідальна людина усвідомлює себе вільною. В сучасних умовах людина „засуджена” не так на свободу, як на те щоб брати на себе відповідальність. Без цього боротьба за рівність та справедливість може завершитися знищенням того, що сприяє їх здійсненню.

Список використаної літератури

1. Тоффлер Елвін. Третя хвиля. – К.: Вид. дім „Всесвіт”, 2000. – 480 с.
2. Бубер М. Я и ТЫ. – М.: Республика, 1993. – 247с.
3. Фром Э. Бегство от свободы / Догмат о Христе: сб. – М.: Олимп, 1998. – 416 с.
4. Фром Э. Человек для себя. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.
5. Фром Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М: Республика, 1994. – 447 с.
6. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.

З. Е. Скринник,

доктор філософських наук,
завідувач кафедри суспільних дисциплін
ЛІБС УБС НБУ, м. Львів

О. С. Зотова,

кандидат економічних наук,
член-кореспондент Академії гуманітарних наук,
заступник директора Центру суспільних наук
економічного факультету МДУ імені М. В. Ломоносова,
академік-секретар Академії філософії господарства,
учений секретар Філософсько-економічного ученого зібрання
м. Москва, Російська Федерація

ГРОШІ ТА ІДЕАЛ РОЗУМУ

Модернізацію як еволюцію західних суспільств у їх русі до сучасності дослідники широко розглядають крізь призму експансії цілераціональності [Див., напр., 1; 2; 3]. Раціональність, що утверджувалася у духовній атмосфері і соціальних практиках західного світу протягом Нового та Новітнього часу хоч і неоднозначно й суперечливо, проте невідворотно, сьогодні сприймається як по суті своїй дегуманізуюча сила, що ставить під загрозу базові цінності людського буття. Проте й найзавзятіші її критики не заперечують того факту, що її утвердження – закономірний процес, що триває і набирає все ширших масштабів. Це та реальність, у якій, за висловом К. Ясперса, людина західного світу завоювала земну кулю, завдяки послідовному проведенню трьох принципів: „а) заснована на грецькій науці раціональність, яка ні перед чим не зупиняється, ввела в практику числення і панування техніки... Калькуляція в економічних заходах аж до раціоналізації всієї діяльності, в тому числі й тієї, яка в процесі раціоналізації знищується... б) ...те, що ми називаємо особистістю... з самого початку було пов'язане з раціональністю як її корелятом; в) на відміну від східного неприйняття світу і зв'язаної з цим можливості „ніщо” як справжнього буття, західна людина сприймає світ як *фактичну дійсність* в часі... Самобуття і раціональність стають для неї джерелом, з якого вона безпомилково пізнає світ і намагається панувати над ним” [4, 104].

Окрім сциентистського мислення, яке зазвичай називають як головний чинник цього процесу, опорою наступу раціональності є прагматична життєва позиція „людини економічної”, яка будує свої стосунки зі світом на основі калькуляції прибутків і збитків, здебільшого у грошовому вимірі, при чому гроші як квінтесенція прагматичної раціональності присутні у світі сучасної

людини в масштабах, просто неспівмірних із попередніми епохами. Тому ставити питання про регуманізацію людини без врахування цих процесів або навіть усупереч їм, сподіваючись лише на всепереможну силу духовних цінностей, утопічно і непродуктивно.

Вебер утвердив у соціальній філософії думку, що капіталістична система ґрунтується на „розрахунку”, на переконанні, що шляхом максимальної раціоналізації засобами калькулюючої свідомості можна опанувати усі необхідні людині форми життя. Проте функціонування приватнокапіталістичних організацій на місці цінностей та вільного вибору в житті людини, в державі, в економіці та культурі, створює «тенета панування». Уникнути тотальної бюрократизації людина може лише в найбільш особистій сфері її життєдіяльності: у релігії або ж у приватній інтимності безпосередніх стосунків окремих людей. Але життєвий світ людини не вичерпується релігійною та приватно-інтимною сферою і проблема регуманізації життєвого світу у світлі ідей Вебера постає в постмодерну добу ще гостріше, ніж дотепер.

Габермас у ситуації „кризи сучасного європейського розуму” висуває свій проект повернення до життєвого світу. Головна ідея, яка лежить в основі цього проекту – це те, що ідеал розуму далеко не вичерпується цілерациональністю, яку виплекала модерна доба. Шлях до відродження духовних цінностей лежить не „в обхід” раціональності або всупереч їй, а через раціональність, через її подолання „ізсередини”, тобто на основі віднаходження нових, досі не відкритих ресурсів у самій раціоналізованій всім попереднім розвитком людині. Обравши цей шлях, Ю.Габермас, на противагу постмодерному запереченню ідеалу раціональності висуває потребу по-новому зрозуміти саму раціональність. На шляху повернення до життєвого світу мають бути подолані надмірні претензії цілерациональності, яка намагається заступити місце розуму. Сприймаючи Ю. Габермаса як наступника традицій Просвітництва, ми разом з тим маємо побачити, що це наступництво реалізується за принципово інших історичних обставин, несе в собі інші моделі буття розуму у життєвому світі людини, в контекстах нових філософських підходів. Інтерпретація соціальних процесів на засадах концепції універсальної природи розуму, окрім Ю. Габермаса, характерна для Дж. Ролза, А. Арато, Д. Коген, Е. Геллнера, Дж. Кіна, Дж. Голла. З іншого боку, існує і такий філософський підхід, який, не заперечуючи значення розуму щодо його ролі у витворенні універсальних форм соціальної співпраці, надає не менш важливого значення чинникам незнання, необізнаності, традиції і культури. До нього можна віднести Ф.Гаєка, Е.Макінтайра, А.Селігмана, Е.Гелнера, Дж. Макліна. [5, 380]

Говорячи про ідейну спадковість сучасної філософії з традиціями Просвітництва, ми маємо на увазі, звичайно, не культурно-філософський рух

певного етапу історії, а, за висловом В.Гюсле, „універсальне поняття, що охоплює всі інтелектуальні рухи, які від імені розуму піддають сумніву соціальні інституції та традиції власної доби” [3, 22]. В.Гюсле тлумачить просвітництво як невід’ємну складову багатьох циклів розвитку соціософської думки, зараховуючи до нього грецьку софістику, еліністично-римський скептицизм, середньовічний номіналізм, новосвітове просвітництво, різноманітні критичні теорії сучасності. Їх спільна риса – спрямування суб’єктивної рефлексії проти влади традиції, а також легітимуючої її філософії. Прикметною рисою просвітництва в такому розумінні В.Гюсле вважає те, що воно втрачає свою локальність, поширюючись на геть усе й стаючи, зрештою, тотальним [3, 55].

Проте, незважаючи на цю тенденцію просвітництва до тотальності, на думку В.Гюсле, духовна атмосфера нашого часу ближча до антипросвітництва, ніж до просвітницьких ідей. Зокрема антипросвітницька тенденція здебільшого домінує після критичної хвилі 60-70 років, яка у правих набирає форми легітимації технічної цілераціональності, а у лівих процвітає у вигляді ірраціоналізму філософії життя. Причиною цього є, насамперед, суб’єктивістський релятивізм просвітницького розуму, для якого в людському бутті не існує нічого безумовного, вічного, безсумнівно-надійного. На думку В.Гюсле, антипросвітництво є вищим шаблем порівняно з самим просвітництвом, позаяк воно протистоїть інтелектуальній і моральній безплідності резонування. Антипросвітництво несе в собі усвідомлення того, що головним результатом просвітницького розвінчання Всезагального є приватний гедонізм, через який гетеронімія інституцій поступається гетеронімії потягів. Так, у лібералізмі аристократія з її героїчними чеснотами самопожертви поступається місцем всього лише плутократії, яка до міри всіх речей підносить користь. [3, 60] Основна ж проблема антипросвітництва полягає в його прагненні подолати рефлексію засобами ще вищої рефлексії.

Сама собою раціоналізація традиційного життєвого світу – це закономірний, неминучий процес, у якому через відособлення підсистем господарства та влади суспільство поділяється на систему та власне життєвий світ, або „посттрадиційний” життєвий світ. У ході суспільної модернізації державні та господарські структури дедалі наполегливіше втручаються у внутрішні комунікативні структури унікальних життєвих світів. Внаслідок такої „колонізації” життєвого світу із повсякденного життя елімінуються морально-практичні елементи, їх замінюють функції та імперативи систем господарства і влади. Внаслідок модернізації економічна та адміністративна раціональність проникає в ті сфери життя, в яких соціальна інтеграція та ідентичність споконвічно спиралися на культурні цінності та виховання, на нормативні зразки поведінки, освячені культурною та релігійною традицією.

Таким чином змінюється сама основа соціальної солідарності та інтеграції. У раціоналізованій свідомості людини модерної та постмодерної доби на місці культурних архетипів та моральних норм, які були легітимними в силу авторитету традиції і не потребували обґрунтування, мають постати моделі солідарності та ідентичності, зіперті на логічні та аргументовані підстави. Домінуючою стає така форма соціальної єдності, яка ґрунтується на інтеракції, спрямованій на комунікативно досягнуте порозуміння: на мовній комунікації. Унаслідок цього відбувається своєрідне подвоєння цілераціональної діяльності: окрім звичного її різновиду, зорієнтованого на практичний результат, з'являється специфічний вид соціальної діяльності, єдиною метою якої є порозуміння, тобто комунікативна діяльність. Таким чином розширюється саме поняття раціональності, воно виходить за межі запропонованого М. Вебером застосування цього поняття лише для характеристики тих сфер суспільства, які зорієнтовані на цілераціональні дії. За Ю. Габермасом, в процесі історичного розвитку відбувається раціоналізація не лише продуктивних сил, але й, певним чином, нормативних структур. Якщо в традиційному розумінні раціоналізація означає акумуляцію правильного, істинного емпіричного та аналітичного знання і вдосконалення технології, організації виробництва, то раціоналізація комунікативної дії означає зовсім інше. Це „усунення примусових стосунків, що непомітно увійшли до структур комунікації та стоять на перешкоді свідомого розв'язання конфліктів і врегулювання їх за допомогою консенсусу” [6, 34]. У такому сенсі суть раціоналізації полягає в тому, що *життя, скеровуване традицією, змінюється життям, що керується розумом*. У посттрадиційному життєвому світі з'являються нові способи подолання критичних ситуацій та пошуки осмисленої відповіді на нові проблеми: чим менше люди керуються владою, що ґрунтується на традиції, тим раціональнішим стає світ.

В.Гюссє виділяє такі складові елементи процесу „раціоналізації”: утворення незалежної держави (що через релігійні причини навряд чи можна було очікувати за доби середньовіччя); раціоналізація системи права, без якої економічна діяльність не зазнала б універсальної обчислюваності; поступова перемога принципу формальної рівності перед законом; визволення особи від феодалної залежності; майже безмежна значущість ідеї вільного договору; перемога демократичних ідеалів, до яких, вочевидь, ринковий принцип дуже близький; зв'язок модерного капіталізму з новоєвропейською наукою та технікою, зумовлений тим, що всі ці три чинники об'єднувалися одним духом, а саме духом модерну: ціннісна перевага штучного над природним, нескінченного над скінченим, редукція якості [3, 127].

Ю. Габермас стверджує, що першим філософом, для якого розум став проблемою, був Г. Гегель: у його теорії вперше став очевидним взаємозв'язок

між самосвідомістю модерної доби та раціональністю. Однак, на думку Ю. Габермаса, Г. Гегель сам і зруйнував ті умови, за яких модерн мав досягти самосвідомості, оскільки раціональність, „перегнана в абсолютний дух”, „знає, що все, що стається, у суттєвому значенні вже вирішене. У такий спосіб гегелівська філософія звільняє Модерн від потреби в його самообґрунтуванні... Проблеми часу втрачають присмак провокативності, оскільки філософія, що перебуває на висоті часу, вже має у собі всі їх значення” [7, 50]. Ю. Габермас робить висновок: „потрібно знайти такий вимір, в якому поняттю розуму буде відведене більш скромне місце” [7, 51].

У соціальних реаліях доби модерну раціональність генетично пов’язана з заснованим на приватному праві обігом товарів у капіталістичній економіці. Г. Гегель описує ринковий обмін як етично нейтральну сферу стратегічного переслідування приватних, „егоїстичних” інтересів, завдяки чому ця сфера являє собою „систему всебічної залежності”. У зв’язку з цим він відділяє концепт „громадянське суспільство” від політичної сфери держави, інтерпретуючи принципи громадянського суспільства як принципи ринково-подібного, тобто недержавного усупільнення [8].

Саме у філософії Г. Гегеля Ю. Габермас знаходить основу для розуміння внутрішнього зв’язку між модерністю та раціональністю. Поняття „модернізація”, уперше введене в ужиток в 1950-х роках, викристалізувалося в рамках теоретичного підходу, який сприйняв веберівську постановку проблеми і розвинув її. Воно звернене до вузла кумулятивних процесів, які включають у себе „формування капіталу та мобілізацію ресурсів; розвиток продуктивних сил та підвищення продуктивності праці, заснування централізованої політичної влади та формування національної ідентичності; поширення прав політичної участі у виборах, урбанізацію життєвих форм ... секуляризацію цінностей і норм тощо” [7, 14].

За Ю.Габермасом, серед основних принципів світосприйняття доби модерну поряд з раціональністю, завдяки якій „розум посів у цьому часі місце долі”, слід поставити *суб’єктивність*, яка є сутнісною ознакою свідомості часу [7, 50]. Західноєвропейське саморозуміння розглядає людину як таку, яка у своєму відношенні до світу визначається через *монополію розуму на зустріч із сущим*, на пізнання предметів та дію з предметами, на створення істинних висловлювань та здійснення намірів. Ю. Габермас називає уявним суверенітет розуму, що народжується у суб’єктивності, і переконаний, що такий розум постає іграшкою в оточенні несподіваних, механічно діючих на нього сил відмежованої природи, які набувають значущості „серед мстивих сил зруйнованої взаємності, у фатальній каузальності розірваних зв’язків комунікації” [7, 298-299]. Унаслідок цього розум залишається онтологічно, теоретико-пізнавально або мовно-аналітично обмеженим, а відношення людини до світу стає

когнітивістськи редукованим. Це виражається в тому, що онтологічно людина протистоїть світові сущого у цілому [як цілісності уявлюваних предметів та обставин], теоретико-пізнавально це виявляється як здатність людини пізнавати існуючий порядок речей, або цілераціонально його досягати; семантично це редукує людське мовлення до фактостверджуючого дискурсу [7, 303].

Філософія практики молодого К. Маркса подолала гегелівську модель розколу звичаєвості через поняття інклюзивного розуму як такого, що містить у собі Інше – розуму. За К. Марксом та західними марксистами, розум знаходить опосередкування зі своїм Іншим через практичну діяльність. Проте філософія практики „відмовляється від власної оригінальності саме у тому пункті, де вона не може собі дозволити цього робити: у визначенні практики як розумно структурованої події опосередкування” [7, 309]. Унаслідок цього історія постає як витвір суб’єктів, що, зі свого боку, почувають себе загубленими продуктам історичного процесу; суспільство сприймається як об’єктивна мережа звязків, яка диктує або нормативний порядок як зовнішній імператив щодо конкретних суб’єктів, або інструментальні порядки, що утворюються у взаємній боротьбі об’єктивацій. У суспільно інституалізованій картині світу індивіди є апіорно наперед зрозумілими один для одного так, ніби справді існує трансцендентальна свідомість, у відношенні до якої ці індивіди намагаються стверджувати свої приватні світи як дійсні монади [7, 325-326]. Таким чином, „Суб’єктцентований розум є продуктом розколу та узурпації, але й суспільним процесом, у якому місце цілого займав його підпорядкований момент” [7, 307]. Він не здатний утримувати непримусовий примус розуму вільним, з одного боку, від тоталітарних якостей інструментального розуму, який все навколо перетворює на предмет, а, з другого, від тоталітарних якостей інклюзивного розуму, який „святкує свій тріумф як єдність, що здійснюється над усіма розрізненнями” [7, 333].

Експансіоністський характер західної цивілізації, все гострішу суперечність її раціональних основ з парадигмами розвитку традиційних культур описав Г. Маркузе в роботі „Одновимірна людина”. Він вказує, що інструментальна раціональність стала основною причиною наростання кризових явищ у життєвому світі людини до такої міри, що перетворилася у власну протилежність – сам Розум стає ірраціональною силою: „В цілому це суспільство є нерозумним, ірраціональним. Виробництво в ньому має деструктивний характер щодо вільного розвитку потреб та здібностей людини, мир у ньому тримається на постійній загрозі війни, його розвиток залежить від придушення (repression) дійсних можливостей умирити боротьбу за існування – індивідуальне, національне, міжнародне... Можливості (інтелектуальні і матеріальні) сучасного суспільства незрівнянно більші порівняно з минулим. Це означає, що сфера панування суспільства над індивідом незрівнянно ширша, ніж раніше.

Наше суспільство... підкорює відцентрові соціальні сили не терором, а технологією, подвійною основою приголомшливого зростання ефективності виробництва та рівня життя” [9, 88]. Під „одновимірністю думки та поведінки” людини Г. Маркузе має на увазі підпорядкування потреб і прагнень людини особливій формі виробництва та розподілу, яка своєю продуктивністю та ефективністю, здатністю збільшувати комфортність, перетворювати непотрібне в потребу створює нові, ефективніші та приємніші форми соціального контролю, породжує новий, найбільш небезпечний вид тоталітаризму: тоталітарним стає сам виробничий механізм. У цей процес втягнутий „весь універсум духовної і матеріальної культури. Під впливом технології культура, політика та економіка зливається у всеосяжну систему, котра поглинає або відкидає всі альтернативи” [9, 92-93]. Вихолощується зміст основних цінностей ринкового суспільства – свободи та автономії людини, бо вільний вибір поміж все зростаючого розмаїття товарів та послуг не означає свободу, оскільки ці товари та послуга реалізують витончену форму соціального контролю над людиною, а постійне відтворення в життєдіяльності індивіда його зростаючих потреб не стверджує його автономію, позаяк ці потреби майстерно нав’язані і лише підтверджують ефективність соціального контролю.

Людина ототожнює себе з речами, які формують її життя, в них вона знаходить свій власний розвиток і задоволення, це відчужене існування повністю поглинає її. Скрізь, повсюдно, в усіх формах існує лише один вимір: виробничий механізм і товари, які він продукує „продають” людині певний цілком визначений спосіб життя. „Засоби масового пересування та зв’язку, предмети споживання: житло, їжа, одяг, безперервне продукування розваг, індустрія інформації несуть з собою пропоновані установки й звички, певні інтелектуальні та емоційні реакції, котрі більш або менш приємно схилиють споживачів до виробників... Товари повчають і маніпулюють; вони стимулюють хибну свідомість, яка є нечутливою до своєї хибності.”[9, 103.]

У цьому новому історичному типі тоталітаризму гроші постають як чуттєво-наочне вираження „одновимірності”, універсальний посередник, що пов’язує людину з усіма формами споживання, які є, по суті, формами соціального контролю над нею, і занурює її у світ відчуженого буття. Гроші і є тою єдиною „мірою”, що зводить нескінченне розмаїття цих форм до „одновимірності”, в якій існують лише кількісні відмінності, теж обраховувані саме за допомогою грошей.

Проте паралельно з дедалі більшою автономізацією стратегічної раціональності зростає потреба в експресивній та безкорисливій комунікації, у дотриманні чесних правил на теренах самої господарської взаємодії. Фундаментальне нормативне запитання „Що я повинен робити? Що справді належить до сповненого смислу життя?” неможливо підміняти категоріями

інструментальної раціональності, не наражаючи цілераціональну діяльність на поразку. Західноєвропейська раціональність є тільки необхідною, але не достатньою умовою для емансипації технічної раціональності, у тому числі й тієї, яка функціонує в економічній сфері у формі грошей, від ціннісної раціональності. Коли така емансипація відбувається, це є наслідком не раціональності самої собою, а „зсувом” у ціннісних орієнтаціях соціуму. Тому без переорієнтації ціннісних вимірів нашого життя не можна досягти практичних змін, які потрібні, аби гроші, рівно як і наукове знання і техніка справді слугували людині, а не приносила її в жертву власному невідворотному саморозгортанню.

Список використаної літератури

1. Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право. – Харьков: Прометей-Пресс, 2004. – 352 с.
2. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – 487 с.
3. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. – К.: Лібра, 2003. – 247 с.
4. Ясперс К. Духовна ситуація часу // Зарубіжна філософія ХХ століття. – К.: Фірма „Довіра”, 193. – С. 100 – 114.
5. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
6. Habermas J. Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus. – Frankfurt a. M., 1976.
7. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
8. Гегель Г.В. Основи філософії права або природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука і М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 329 с.
9. Маркузе Герберт. Одновимірна людина // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – 381 с.

Т. О. Чистіліна,
кандидат філософських наук, старший викладач
Харківського інституту банківської справи УБС НБУ
м. Харків

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПЕРИПЕТІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СУБ'ЄКТА: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

*«Все, що українці здатні про себе повідати –
це як, і скільки, і на який спосіб їх били»*

О. Забужко

Соціальний суб'єкт як джерело та носій творчого потенціалу, активності, здатності до вироблення та реалізації смислів та діяльних життєвих стратегій, в сучасній постмодерністській філософії є одним з безлічі «кандидатів на смерть» [1, с. 12]. І поки цей процес «відстроченої смерті» триває, ми все ще можемо говорити про окремі, фрагментовані прояви індивідуальної чи колективної людської суб'єктивності. Або навіть, перебуваючи у ситуації відстрочення (ситуації Постмодерну), переосмислюючи здобутки попередньої філософської традиції та процесів, що відбуваються в суспільстві (в тому числі, і в соціальній, економічній сферах), ми дочекаємось нового рівня центрації розпорозаних фрагментів і станемо свідками відродження суб'єкта на нових засадах.

Якщо розвивати наш концепт суб'єкта [2], і шукати його втілення в соціально-економічній сфері, то можна говорити про дві його специфікації: з одного боку – це колективний асоційований суб'єкт (в цій якості представлений транснаціональними корпораціями, фінансовими установами, фондами тощо); з іншого боку – це індивідуальний соціально-економічний суб'єкт (приватний підприємець, як особистість, здатна до творчої самореалізації та соціальної відповідальності, та як актор, інтерпретатор процесів економічної сфери). Ми зупинимось на розгляді саме останнього варіанту і спробуємо проаналізувати світоглядні, ідентифікаційні, морально-етичні передумови функціонування індивідуального соціально-економічного суб'єкта. Обмежимося українським контекстом даної проблеми, бо формування вітчизняної «постколоніальної» суб'єктивності, перманентно-кризовий процес розвитку економіки (як і всіх інших сфер суспільства) свідчать про драматичну актуальність даної теми.

Епоха Модерну (а для України – ще й десятиліття панування радянської примарно-марксистської ідеології) жорстко протиставили суспільство та індивіда, що створило низку світоглядних та ідентифікаційних проблем для останнього. Німецький соціолог Н. Еліас, намагаючись позбутись цього протиставлення, пропонує застосовувати поняття «соціальний габітус», під яким він

розуміє характерний рівень розвитку особистості, на якому остання ідентифікує себе з тим чи іншим рівнем розвитку суспільства [3, с. 253]. Автор намагається підкреслити тісний зв'язок індивіда та суспільства, показати характер відносин між Я- та Ми-ідентичностями. В той же час, соціальний габітус утворює підґрунтя для виявлення особливих проявів, завдяки яким окрема особистість – суб'єкт відрізняється від інших членів суспільства і може реалізувати власний творчий потенціал. Еліас говорить, що соціальний габітус є близьким до поняття соціальної структури особистості. При цьому підкреслюється принципова процесуальність та багат шаровість габітуса, як в межах життя окремого індивіда, так і історичному контексті. Баланс між Я-Ми-ідентичностями постійно коливається (автор простежує це на прикладі посилення Я-ідентичності в соціальній реальності західноєвропейського суспільства епохи Модерну).

На думку дослідника, соціальний габітус сучасного європейця закріпився на рівні національної держави. При цьому існує суперечність між переживанням себе як «Я», абсолютно відокремленого індивіда, та його емоційним включенням в інтереси своєї національної групи.

В умовах глобалізації, втрати національними державами управлінських функцій в масштабах світових фінансово-економічних процесів, політичної інтеграції західної Європи, соціальна ідентифікація суб'єктів, їх соціальний габітус «не встигає» за миттєвими змінами реальності і залишається, як зазначає Н. Еліас, на нижчому ступені інтеграції, ніж цього потребують соціальні трансформації. Частіше за все, ідентифікація себе зі своєю нацією – державою залишається для сучасного європейця більш актуальною, ніж космополітична, «номадична» ідентичність. Політико-економічна інтеграція на рівні Євросоюзу сприймається сучасним європейцем як практична необхідність, але вона не відповідає його почуттям по відношенню до своєї національної держави.

Відносно країн, що розвиваються, соціальний габітус залишається закріпленим навіть не на рівні національної держави, а на рівні сім'ї, клану, «малої Батьківщини», тобто, на більш традиційному, низькому рівні інтеграції. Таку ситуацію Еліас називає «*ефектом запізнювання*» [3, с. 293].

Сучасні соціально-економічні процеси є непередбачуваними та нестабільними, що корінним чином відрізняє їх від попередніх історичних епох. В той же час, люди, в тому числі підприємці – індивідуальні суб'єкти, що включені в ці процеси, в своїй особистісній, світоглядній структурі все ще залишаються на попередньому, модерному рівні соціального габітуса.

Чи стосуються ці процеси особистісної ідентифікації українських індивідуальних соціально-економічних суб'єктів? Звичайно. Але динаміка змін українського суспільства виявляється набагато складнішою у порівнянні з західноєвропейськими процесами, де соціальний габітус формувався за умов цілком конкретної визначеності центруючи смислів та напрямків доби

Модерну. Що стосується ідентичності українського індивідуального соціально-економічного суб'єкта, то для її формування як в період Модерну, так і в ситуації Постмодерну, були відсутні сталі основи. Українська соціальна ідентичність, а отже, і соціальний габітус, довгий час знаходились у «стані смислової невизначеності» [4]. Наслідком стала байдужість до проблеми вибору та до самого вибору, принципове зрівнювання за смыслом будь-яких альтернативних рішень, явищ, процесів, результатів, а також індивідуальності до будь-яких наслідків розвитку подій в соціально-економічній сфері, в тому числі, наслідків кризових явищ. Пасивність та інертність, сила звички та влада традицій, конформізм та покора долі перетворились на риси національного характеру українського індивідуального соціального суб'єкта-підприємця. Він виявляє себе епізодично, боїться ризикованих кроків, не звик до свободи, у більшій мірі є виконавцем, аніж творцем. Вітчизняні підприємці значно програють своїм західним партнерам у розвитку таких рис, як ініціативність, самостійність, пошук нового, бажання йти на виправданий ризик [5, 6]. Тобто, якостей, через які найбільш яскраво виявляється ступінь розвиненості творчого потенціалу людини. Програють не лише в цьому, а й у відсутності духовної, морально-етичної традиції підприємницької діяльності.

На думку відомого мислителя М. Вебера, основою підприємницької духовності західноєвропейського зразка, є протестантська етика, яка виплекала такі цінності, як індивідуалізм, антитрадиціоналізм, раціональність, світський аскетизм, орієнтацію на результативну, особистісно- та суспільно-корисну діяльність. Легітимація підприємництва з боку протестантської етики мало результатом те, що діяльність соціально-економічного суб'єкта стала в Західному суспільстві морально-регламентованою, освяченою авторитетом християнської духовності. При цьому, девіантні форми поведінки суб'єктів жорстко обмежуються, і, навпаки, дається простір для прояву діяльної активності людини у відповідності до існуючих норм моралі та права.

Що ж стосується вітчизняного соціально-економічного суб'єкта – підприємця і його етичної обумовленості, то, на відміну від більшості своїх західних колег, він має досить специфічні уявлення про етику. Простіше кажучи, мова йде про майже повну відсутність моральних перепон, які б гальмували найбрутальніші прояви інстинкту накопичення. Намагання використати авторитет релігії тільки виявили відсутність такого авторитету у суспільстві, що не є дивним після десятиліть планомірного знищення релігійно-духовного компоненту українського світогляду з боку ідеологів радянської командно-адміністративної системи.

Перманентні травми імперського владарювання відіграли не останню роль у неможливості чіткої самоідентифікації українського соціально-економічного суб'єкта, визначення смислового поля його діяльності. Наслідки

цих травм простежуються до сьогодні. Формування національної підприємницької еліти як смислороджуючого елементу соціальної та економічної діяльності постійно стримувалось з боку владних імперських структур. А за мізерний часовий відрізок української незалежності підприємницька еліта ще не встигла сформувати сталі морально-етичні традиції. Не дивно, що соціальна відповідальність українського бізнесу скоріше залишається прекрасним побажанням, аніж розповсюдженою практикою.

Н. Еліас вважає, що соціальний габітус західних європейців в його сучасному вигляді сформувався в кінці XIX – на початку XX ст. на рівні національної держави, тобто, Ми-ідентичність європейця закріпилась на рівні його самоототожнення зі своєю державою – нацією. Що ж стосується українського соціального суб'єкта, то, на нашу думку, в цей період (як і зараз) його самоідентифікація знаходилась, за іронічним виразом Д. Руденка, у «підвішеному» стані *«suspense»* [7, с. 41]. Цей стан постійного відтермінування визначеності, вичікування «кращих часів», сприятливих обставин призвів до того, що український соціально-економічний суб'єкт так і не утвердив власне національне «Я», розчинившись у соціальних катаклізмах початку минулого століття, а пізніше – доконаний реаліями планової соціалістичної економіки.

Набуття незалежності, здавалося б, дозволяє говорити про фіксацію соціального габітусу українського суб'єкта на рівні нації – держави. Однак тут ми стикаємось з «ефектом запізнювання». Національну державу сформовано, але негативні процеси, що відбуваються в нашому суспільстві, свідчать про те, що габітус українського соціального суб'єкта зберігає попередній рівень (суб'єкт скоріше ототожнює свою Ми-ідентичність із власною сім'єю, фірмою, бізнесовим кланом, регіоном, аніж із інтересами нації та держави). Що стосується таких рівнів інтеграції і формування Ми-ідентичності, як загальноєвропейський, а тим більше – загальнолюдський, то українці ще більш далекі від них, аніж мешканці Західної Європи.

По відношенню до соціального габітусу українського суб'єкта можна навіть говорити про *«ефект подвійного запізнювання»*. Не встигнувши сформувати сталої національної Ми-ідентичності, український соціально-економічний суб'єкт виявився включеним у світові глобалізаційні процеси, що не перетворило його ідентичність на космополітичну або номадичну, а дезорієнтувало та змусило повертатися у минуле, шукати світоглядних засад на попередніх рівнях. І це постійне повернення, пошук Ми-ідентичності на рівні нації – це початок XX ст. для європейського соціального суб'єкта, і реальність для сучасного українського. Це ризикований стан, бо «перестрибнути» через етап національної ідентифікації неможливо, це означає втрату світоглядного підґрунтя. А значить, перетворює індивідуального соціально-економічного суб'єкта на об'єкт тотальних маніпуляцій з боку колективних суб'єктів-

космополітів, які чітко фіксують свої інтереси і виявляють себе зовсім не епізодично на відміну від суб'єкта індивідуального.

Ці ідентифікаційні перипетії українського соціально-економічного суб'єкта – підприємця ставлять питання про те, хто ж він такий – користолюбець, накопичувач багатств, гравець на сцені соціального, і чи має він взагалі творчий потенціал суб'єкта, чи може його реалізувати. Дані соціологічних досліджень [5] підтверджують наші висновки про те, що український підприємець – суб'єкт, все ще більш стурбований своїм матеріальним становищем, задоволенням інтересів своєї фірми, сім'ї, клану, регіону, і лише потім розглядає свою діяльність як засіб самореалізації, в контексті соціальної відповідальності чи з огляду на користь для суспільства або навколишнього середовища. Про етичну, духовну складову підприємницької діяльності в українському контексті говорити проблематично як через об'єктивні умови, так і у зв'язку з наявними моральними, світоглядними та ментальними якостями самих вітчизняних індивідуальних суб'єктів.

Дослідники виділяють дві моделі вітчизняної підприємницької діяльності: нормативну та реальну [5, с. 31–89]. Нормативна модель, як певний варіант багатоманітної підприємницької практики, заснована на історичних традиціях цивілізованого ведення бізнесу. Соціально відповідальні компанії та індивідуальні суб'єкти економічної діяльності демонструють саме її. Але, що стосується більшості українських суб'єктів, то для них характерна так звана реальна модель що являє собою результат виявлення усієї сукупності емпірично зафіксованих характеристик вітчизняного підприємництва. Нормативна модель відображає найвищий на даний момент рівень економічних, соціальних і культурних досягнень підприємницької діяльності. Реальна – ті риси і якості, які притаманні сьогодні більшості пересічних вітчизняних підприємців. Ці дві моделі на співвідносяться як належне й суще, с коріше – як стандарт і його профанація. Нормативна модель відповідає стандарту та інтегральному критерію цивілізованості підприємництва, який можна розглядати як високий рівень сполучення продуктивної ділової, перш за все інноваційної активності підприємця, мотивованої його особистим інтересом і трудовою активністю, з інтересами і мотивами найманих працівників та держави [Там само]. При аналізі нормативних і реальних моделей не можна ідеалізувати перший варіант. Бо підприємницька діяльність в будь-якому випадку – це складна праця, яка під силу лише особистості, здатній до прийняття рішень, до реалізації власної як бізнесової, так і життєвої стратегії, до розкриття свого творчого потенціалу, тобто, до виявлення якостей суб'єкта. Нормативна модель не виключає деяких відхилень відносно етичних норм та власних переконань, експлуатації людини людиною та піклування про власні інтереси. Останнє залежить як від наявних людських, етичних, світоглядних

якостей індивідуального соціально-економічного суб'єкта, так і від соціальних умов, у яких підприємцю доводиться вести свою справу.

Згадані вище соціологічні дослідження свідчать, що серед об'єктивних факторів, які стримують творчу активність вітчизняних підприємців, виділяються відсутність цивілізованої системи оподаткування, недосконале законодавство, нестабільність в економіці, хабарництво чиновників, відсутність фінансової підтримки з боку держави, вигідних умов кредитування для відкриття або розвитку власної справи [5, с. 89].

І хоча в умовах глобалізації роль національної держави в регулюванні соціально-економічних процесів, вплив з її боку на формування світоглядних орієнтирів громадян-суб'єктів, постійно зменшується [Див. напр.: 8], для українських реалій держава все ще залишається дійовим чинником цих процесів. Бо, як ми вже зазначали, український соціально-економічний індивідуальний суб'єкт як в своїй діяльності, так і на рівні самоідентифікації не набув рис космополіту, залишаючись прив'язаним до місцевих економічних реалій через проблематичність виходу на світові ринки, а отже, і до економічної політики, законодавства національної держави. Тому з боку останньої доречним було б прийняти комплекс заходів з реформування податкового законодавств, стимуляції комерційних банків до створення вигідних умов кредитування, сприяння розвитку малого та середнього бізнесу (бо саме в цій сфері реалізує себе більшість індивідуальних соціальних суб'єктів – підприємців). Вплив на формування морально-етичної складової світогляду індивідуального суб'єкта можливий через освіту, розширення її етико-правової складової, через політику підвищення авторитету соціально-відповідального бізнесу (тут може бути задіяна як соціальна реклама, різноманітні тренінги, інформування про світові стандарти підприємництва, так і законодавча, податкова підтримка нормативної моделі підприємницької діяльності на вигідних для суб'єкта умовах). Такі заходи могли б сприяти створенню умов для розвитку потенційних творчих можливостей громадян, їх самореалізації, активної соціальної позиції, що було б вигідно і для самої національної держави.

Але навіть сприятлива економічна політика не спроможна вирішити всю низку світоглядно-ідентифікаційних проблем, які переслідують вітчизняного індивідуального соціально-економічного суб'єкта. Ні ситуація смислової невизначеності, ні «ефект подвійного запізнювання» ідентифікації, ні інші згадувані нами проблеми світоглядної орієнтації вітчизняного суб'єкта не можуть бути вирішені на рівні державної політики або ідеології. Для їх подолання необхідний час. Потрібен дискурс (про) українського індивідуального соціально-економічного суб'єкта із постійними, тривалими, багато-варіантними (само)усвідомленням, (само)проговорюванням, зрештою, (само)ін-

терпетацією. Такий шлях дасть можливість проявитись всьому спектру фрагментів сучасної децентрованої суб'єктивності, і, в той же час, позбавитись від «привидів» та «фантомів» [9], що підживлюють світоглядну дезорієнтацію, мазохістську «підвішеність» українського індивідуального суб'єкта, перманентну відтермінованість поставання його «Я». Це – подвійне завдання: як для самого індивідуального суб'єкта, так і для вітчизняної філософії.

Список використаної літератури

1. Мамалуй О.О. ДЕРРІ/ДА/ДІАДА. Пост(недо)модерні привіди до «Привидів Маркса» Ж. Дерріда // Дерріда Ж. Привиди Маркса. – Харків: ОКО, 2000. – С. 5–32.
2. Чистіліна Т.О. Ототожнення та розототожнення суб'єкта у вимірах соціальної філософії: Автореферат канд. дис. – Харків, 2007. – 20 с.
3. Элиас Н. Общество индивидов / Пер. с нем. – М.: Праксис, 2001. – 336 с.
4. Кондаков И.В. «Русский человек» в потоке смысловой неопределённости // Цивилизация. Восхождение и слом: Структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса. – М.: Наука, 2003. – С. 416–445.
5. Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / Отв. ред.: Ворона В.М, Суименко Е.И. – К.: Ин-т социологии, 1995.
6. Суименко Е.И., Ефременко Т.О. Номо економісус современной Украины. Поведенческий аспект. – К., 2004.
7. Руденко Д. Фуко: говорити про сексуальність // Фуко М. Історія сексуальності. Т. 1. Жага пізнання. – Х.: Око, 1997. – С. 6–60.
8. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. – М.: Изд-во «Весь мир», 2004; Бек У. Космополитическая глобализация. – <http://www.globalaffairs.ru/articles/2328.html>.
9. В тому числі – і від привидів/спектрів революційного «борця з привидами», чий давно похований, «такий мертвий, що мертвішим не буває» труп тричі б перевернувся у своїй труні, якщо б дізнався, що саме його фантом, час від часу спливаючи із підсвідомості, відвідує вітчизняного суб'єкта, навчаючи жити поряд із собою і провіщуючи появу все нових й нових подібних (може навіть більш зловісних) примар. [Див.: 1].

Т. В. Гончарук,
доктор філософських наук,
завідувач кафедри філософії та політології.

М.Л. Шумка,
кандидат філософських наук, доцент
Тернопільський національний
економічний університет.
м. Тернопіль

ОСНОВНІ ІДЕЇ ПРАГМАТИЗМУ: ІСТИННІСТЬ ЧИ КОРИСНІСТЬ

Серед багатьох філософських напрямів ХХ століття особливо вирізняється філософія прагматизму або ділової людини. Прагматизм ставить все знання у пряме відношення до життя, до дії, а про значення ідей, переконань, гіпотез, систем говорить лише як про їхню здатність задовольнити людські потреби та інтереси у суспільстві.

Поняття «прагматизм» (від грецького слова «прагма» – дія, справа) вперше було введено у філософію Чарльзом Пірсом (стаття «Як зробити наші ідеї ясними...»). Основні представники прагматизму – американські вчені і філософи Чарльз Пірс, Уільям Джеймс, Джон Дьюї, в Англії – Ф. Шиллер, в Італії – Дж. Папіні і Джузеппе Прецоліні, в Китаї – Ху Ши.

Прагматизм як суб'єктивно-ідеалістичне філософське вчення виступило із повною «реконструкцією філософії»: філософія повинна стати основним методом для вирішення тих проблем, які для людини постають життєво необхідними. Мислення прагматизм пропонує розглядати лише як засіб для пристосування організму до середовища з метою успішної діяльності. Функція думки полягає у виборі засобів, які необхідні для досягнення мети. Визначаючи головний принцип прагматизму, У. Джеймс вивів тезу: у кожної людини своя філософія, свої способи філософування, «філософствувати означає мати індивідуальний спосіб сприйняття і чуття биття пульсу ко с мічного життя» [1, с. 44].

На думку представників прагматизму, філософія виступає методом розв'язання суперечок філософів, який ґрунтується на практичних результатах наших дій. У. Джеймс та Ф. Шиллер запропонували своє розуміння завдань філософії. На їхню думку, філософські міркування попередників були відірвані від проблем, які тісно пов'язані із життям людини. Натомість основною ідеєю прагматизму постає філософування через діяльність суб'єкта і сприйняття ним світу. Процес пізнання тісно пов'язаний із суб'єктом і його думкою. Власна думка людини визначає уявлення про те, що істинне, а що хибне.

Проблема істини була і залишається однією із центральних проблем у філософській проблематиці. Трактуюння прагматичної істини жваво обговорюється у критичній літературі. Так, детальну характеристику гносеологічних основ концепції істини У. Джеймса подав польський філософ К. Айдукевич, відзначивши, що критерієм істини у Джеймса є не відповідність ідеї реальності, а відповідність ідеї її кінцевому результату. Вітчизняний філософ В. Табачковський виокремив спільність антиінтелектуалізму Джеймса з антиінтелектуалізмом «філософії життя», а В. Асмус побачив у суперечностях американської свідомості спільну основу прагматичних ідей У. Джеймса. С. Франк гостро критикує філософію У. Джеймса за боротьбу проти раціоналізму, апіоризму, а за поворот до «філософії життя» виголошує схвальні відгуки [2]. Проте незважаючи на різноманітну, почасти навіть дуже гостру критику, вчення представників прагматизму заслуговує на нове прочитання та переосмислення. Предметом нашого дослідження постає аналіз ідей прагматизму, висвітлення проблеми: істина за ради істини, чи істина задля користі.

Представники прагматизму стали першими на захист певної теорії істини, за якою істинність не можна розуміти лише як властивість самої думки. Діяння первинне, а думка вторинна, вона лише ланка у діянні. «Посій чин – і збереш звичку, посій звичку – збереш характер, посій характер – і збереш свою долю» [3, с. 243–245].

Представники філософії прагматизму намагаються очистити істину від нагромаджених протягом розвитку західної філософії гносеологічних міркувань, а тим самим прагнуть наблизити істину до реального життя, «гуманізувати» її. За істину У. Джеймс приймає тільки те, що найбільш пристосоване, корисне для життя і у житті. Вислів Джеймса: «Істина – це кредитний білет, який має силу тільки в певних умовах» став крилатим та дав змогу переосмислити й зрозуміти різні філософські традиції. Прагматизм цікавить реальна, конкретна людина, з її проблемами, пристрастями, переживаннями, бажаннями, людина, яка чим швидше хоче влаштуватися у цьому світі, вирішити свої проблеми. Саме тому У. Джеймс і відкидає все абстрактне, недоступне, а «... обертається до конкретного, до доступного, до фактів, до дії, до влади .... Це означає відкритий простір, усе розмаїття природи на противагу догмі, штучності та домагання на довершену істину ...» [1, с. 29]. Істина допомагає людині реалізуватися, досягнути успіху. Істину варто прийняти за засіб, який допоможе задовольнити всі життєві потреби.

Реальність буття людини У. Джеймс розглядає як діалектично вибудований «потік життя», як живе середовище, в якому «активність» людини природно включена в цей загальний «потік» постійних змін «активностей» різного роду. Для «життєвого потоку», за Джеймсом, притаманні «безперервність» та «надлишковість» життя. Із цього філософ і виводить дефініцію

людини: «Головна відмінність людини від тварини полягає у багатоманітності суб'єктивних прагнень першої; переваги людини над твариною розкриваються виключно у багаточисельності, фантастичності і неутилітарному характері її потреб... Обмежте надто великі вимоги людини, отверезіть її бажання, і ви її вб'єте ...» [4, с. 15].

Людина, на думку Джеймса, завжди творчо пізнає світ, ставить перед собою визначені цілі та вперто досягає успіху. Особистість у філософії прагматизму відзначається мобільністю, практичною кмітливістю, діловитістю, переконанням у тому, що з будь-якою проблемою можна впоратися. Так, відомий вислів Протагора «Людина – мірило всіх речей» у вченні Джеймса звучить дещо перефразовано: «Людина є мірилом всіх речей, існуючих, що вони не існують, і не існуючих, що вони існують».

Людську індивідуальність Джеймс пояснює як поєднання волі, віри та свободи. Віру філософ пов'язує з мистецтвом творіння людиною власного життя. «Якщо би перед нами був хоча б будь-який інший, кращий спосіб життя і якщо би віра в будь-яку ідею допомагала нам вести цей спосіб життя, тоді дійсно було би для нас краще вірити в цю ідею, – виключаючи той випадок, коли віра в неї зіткнулася б з іншими, більш важливішими життєвими інтересами» [5]. На думку У. Джеймса, віра у факт може допомогти створити цей факт. Щоправда, філософ ніколи не стверджував, що Бог реально існує. Проте зазначав, що релігійний досвід відіграє величезну роль у житті багатьох людей. Оскільки віра в Бога у житті людини займає основне місце, то людина при відсутності раціональних пояснень віри може зробити вибір на користь віри на основі лише емоційної потреби простим актом своєї волі. Джеймс намагається пояснити користь такої віри: якщо я вірю у таку релігійну гіпотезу і вона постає істинною, то я тільки виграю від цього, забезпечу собі спасіння.

Людиною постійно керує вічний потяг до Вищої сили, який впливає з потреб її земного життя. Індивід постійно шукає розради та підтримки в сфері трансцендентного. Йому потрібна Істота, могутніша і досконаліша за нього самого, Істота, що зрозуміє тонкощі його духовного світу. Саме у вірі людина знаходить сенс життя. Людське життя цілком залежить від самого індивіда, від його віри у можливість покращити своє життя. Тому на вічне питання: «Чи варто жити?» Джеймс відповідає оптимістично: «Жити варто, ... якщо життя з морального погляду таке, яке ми собі створюємо, а ми твердо вирішили зробити його в цьому відношенні успішним» [4, с. 20].

Віра людини тісно переплітається із волею. Вводячи у свою філософію термін «воля до віри», а пізніше «право на віру», Джеймс стверджує при цьому, що ми маємо право вірити на свій власний ризик у будь-яку гіпотезу, яка є достатньо існуючою, такою, що може вплинути на нашу волю. Джеймс підкреслював, що всі встановлені структури інтелектуальної діяльності

засновані на вольовій активності, на прояві волі, в його термінології «волі вірити» [6, с. 66]. Воля до віри проявляється лише у конкретних умовах, а саме тоді, коли людина постає перед вибором. Часто людина робить вибір у найекстремальніших ситуаціях, тоді, коли так важливо не втратити надію на краще. У таких випадках, на думку У. Джеймса, інтелект не в силі допомогти, він пасивний. Активізує людську свідомість в такому разі лише воля. Тому людину у своїй філософії Джеймс подає не як таку, яка прагне пізнати світ, а як таку, яка переживає його. Для людини життя – це можливість відкрити для себе свої здібності, проявити себе у небаченій людській духовності. Питання про сенс людського життя Джеймс пояснює подібно до Сократа: як питання про благо і зло. Джеймс покладає на людину відповідальність перед тим злом, що твориться у світі. Життя людини, на думку філософа, не є абсолютним благом, проте і смерть не є ані благом, ані злом. Онтологічні абсолютні становлять для людини певну небезпеку. Прагматизм, на думку Джеймса, на відміну від інших філософських концепцій, не протиставляє істину і благо, а поєднує їх. Істина — це різновид блага, а не щось відмінне від нього. На противагу класичній теорії пізнання, яка виходила з того, що істина морально нейтральна (знання про розщеплення атома саме по собі нейтральне, воно може бути використане і на благо, і на зло людині), Джеймс стверджував, що корисність (благо) знання збігається з його істинністю. Для нього істинність будь-якої теорії полягає в її здатності працювати на людину, сприяти успіху. У його розумінні істина — синоніми доцільності, корисності, успішності.

Ф. Шиллер тісно співпрацював із У. Джеймсом. Працю Джеймса «Прагматизм» Шиллер назвав геніальним твором і блискучим внеском у літературу. Проте щодо стилю, який не відповідав академічній строгості, Шиллер жартуючи засумнівався: чи зрозуміють його університетські професори? І не дивно, тому що коли у 1908 році у Гельдельбергу на філософському конгресі Шиллер згадав про те, що прагматизм виник в Америці, то філософи з Німеччини сприйняли цей факт як зверхність та неповагу до німецької класичної філософії. Шиллер та Джеймс вважаються лідерами прагматичного руху.

Шиллер розвивав один із напрямів гуманізму, проте термін гуманізм, який виник у XIX столітті для позначення напрямку у навчанні, з того часу зазнав певних змін. Принципи гуманізму акцентовані на індивідуальних і характерних людських потребах та здібностях, в центрі гуманізму знаходиться людина із своїми правами, бажаннями, прагненнями. У філософії прагматизму людина розглядається у всіх аспектах свого духовного та фізичного потенціалів. У своїх лекціях Шиллер постійно наголошував на тому, що потрібно звернути увагу на ті причини, що змушують людину звертатися до філософії. Як представник прагматизму, Шиллер пропонує раціональний метод

аналізу філософських та життєвих проблем і теорії істини. Будь-яка людина, приймаючи різні рішення, не може свої дії не узгоджувати із думками. І якщо трапляються якісь відмінності між думкою та вчинком, то їх завжди можна згладити, розглянути всі наслідки, які випливали при цьому. Шиллер пояснює прагматизм як метод, який допоможе визначити ставлення до дійсності, знайти вихід з будь-якої ситуації. За Шиллером, у прагматизмі немає нічого абсолютного, у ньому відсутній догматизм та прагнення здобути абсолютну істину. Прагматизм є не теорією, а методом, шляхом, знаряддям для подальших дій. Істину Шиллер розуміє як не самоціль, а як таку, яка перевіряється практикою, тому, що саме в цьому призначення істини. Думка ж вважається істинною тільки така, яка доцільно зв'язує між собою речі, вона є істинною як знаряддя праці. Тому ті ідеї, які ведуть нас через життя, забезпечують упорядкованість та послідовність і називаються істинними. Думка істинна це та думка, яка здатна працювати, приносити результат, яка є практичною для всіх. Між істинністю та корисністю Шиллер ставить знак рівності. Проте при визначеності та істинності треба перш за все починати із самого себе, що я сам очікую, на які результати сподіваюся. Думка Гегеля, що вся реальність є розумною, гостро критикується Шиллером. Реальність пояснюється ним як потік наших відчуттів, як цілісні психологічні настрої, реальність постійно твориться нами. Людське життя є дуже ризикованою справою, воно складається з постійних пошуків, методів, результатів, дій, які схильні до переоцінки. Всі дії, вчинки, відносини творяться людиною в певному соціальному відношенні та в певному історичному періоді, а також на певному рівні знання. В такому разі людина не може уникнути відповідальності за все, що вона вчинила, а також мусить, щоб все відчути все сама і пережити [7].

Загальна спрямованість прагматизму полягає у спробі показати межі мінливого характеру реальності та особливості реакції людини на прояви та зміни. Ідеї прагматизму актуальні і сьогодні, вони допомагають людині у визначеності в житті, у вирішенні головних життєвих проблем. У руслі ідей прагматизму розвиваються різні його варіанти, проте в кожному разі новітні теорії звіряються із думками Пірса про прагматизм як логічну теорію знання, твердженнями Джеймса про те, що теорія пізнання вибудовується на розумінні безпосереднього досвіду, ідеями Шиллера про те, що інтелект має практичну функцію, що чисто теоретичної думки немає, що кожна думка насичена актами віри та прагненнями. Прагматизм став невід'ємною частиною людської реальності, а почасти ґрунтовною основою інтелектуальної діяльності людини.

Філософія прагматизму найбільше відповідає людям з аналітичним мисленням, тим, які прагнуть перевести вивірені теоретичні положення саме у площину практичної дії, а не діють за принципом «користь понад усе», навіть у випадку, якщо ця користь має ілюзорний характер. Мова прагматичної

філософії повинна бути чіткою, ясною, вираженою, як будь-яка справа, яка логічно продумана і завершена позитивним результатом.

Ідеї філософії прагматизму лягли в основу економічного пізнання. Так, професор В. В. Ільїн у відомій праці «Метафізика економіки» цілком слушно зазначає, що сенсом життя є дійсно справа та дія, а істинним вважається те знання, яке веде до успішної діяльності, до поставленої мети. Отже, істинним є те, що корисне. Це відкриває великі можливості в абсолютизації переконання про пріоритет економіки, зведення економічної вигоди в істину останньої інстанції. Ще У. Джеймс зауважив, що «... істина значною своєю частиною ґрунтується на кредитній системі. Наші думки й переконання «мають силу», поки ніхто не суперечить їм, подібно тому, як мають силу (курс) банківські білети, поки ніхто не відмовляється їх приймати. Але всі наші думки мають під собою прямі безпосередні підстави, без яких всій будові істин загрожує руйнування, подібно до фінансового підприємства, яке не має під собою основи у вигляді наявного капіталу. Ви приймаєте від мене перевірку якоїсь речі, я приймаю вашу якусь іншу. Ми торгуємо один з одним своїми істинами» [1, с. 103]. Як у подальшому аналізує В. Ільїн, запропонована У. Джеймсом концепція істини відображає рух економіки, який свідчить про трансформацію її пізнання від розсудку до розуму, в якому вже головна роль належить хоч інтелектуальній, але все ж таки інтуїції. А від неї вже недалеко до ірраціональних намагань досягти істини [8, с. 338–339]. Економічне, економіка стали істиною, як загальнозначуще примусове вірування (Ч. Пірс), оскільки «істина робиться, здобувається в процесі досвіду, як здобувається здоров'я, багатство, тілесна сила» [1, с. 183].

Список використаної літератури

1. Джеймс В. Прагматизм / В. Джеймс. – К.: Альтернатива, 2000. – 144 с.
2. <http://fntropology.ru/ru/texts/burmistr/james.html> .
3. Татаркевич В. Історія філософії. – Львів: Свічадо, 1999. – Т. 3. – 568 с.
4. Джемс У. Зависимость веры от воли и другие опыты популярной философии : Пер. с англ. – СПб.: В.М.Пирожков, 1904.
5. <http://fntropology.ru/ru/texts/burmistr/james.html>.
6. Джеймс У. Воля к вере / У. Джеймс. – М.: Республика, 1997. – 274 с.
7. Schiller F.3.S. Riddes Sphinx. – N.Y., 1970.
8. Базилевич В., Ільїн В. Метафізика економіки. – К.: Знання, 2007. – 718 с.

І. З. Держко,
доцент, кандидат філософських наук
Завідувач кафедри філософії та економіки
Львівського національного медичного університету
ім. Данила Галицького
м. Львів

ДО ПРОБЛЕМИ МЕТАФІЗИЧНОЇ СУТНОСТІ ГРОШЕЙ

Подолання ідеології авторитарних режимів та реалізація принципів ліберально-демократичного суспільства, передбачає глибоке світоглядне осмислення засад ринкової економіки – як цілісної системи, так і окремих її структурних елементів, що привертають увагу людства не одне тисячоліття.

Ця інтелектуальна процедура вимагає відходу від концепції безсуб'єктної історії, згідно з якою людство розвивається незалежно від волі окремих людей, по заздалегідь визначеному, законами прогнозованому сценарію.

Спростування фаталізму як єдино можливого шляху суспільного розвитку та усвідомлення «відкритості» історії для творчості окремих нереалізованих поколінь зумовлює відмову від методології соціальної парадигми. Вона орієнтується на виключно об'єктивні закономірності та відсутність одиничного, суб'єктного фактору у суспільно-економічних процесах або його маломірність. Запобігана ж антропологічна парадигма навпаки виокремлює домінантність суб'єкта як суспільного типу, воля та творчість якого здатна формувати не тільки обличчя певної епохи, а й впливати на напрями історії.

Філософське трактування сутності приватної власності, грошей, ринкової конкуренції – це не тільки допоміжна духовна робота на складному, не завжди однозначному шляху переходу до більш ефективної і продуктивної економіки та не менш дієздатної, гуманізованої соціальної політики.

Складними є не тільки об'єктивний процес переходу до цивілізованої конкурентноздатної та водночас людиновимірної економіки. Ще складнішою та унікальнішою постає духовна трансформація свідомості пересічної людини, що є і суб'єктом так і агентом ринкового процесу. Легітимізація стосунків «підприємець–роботодавець» та «виконавець–найманий працівник» вимагає нової багатьма поколіннями забутої аксіологічної інтерпретації таких термінів як: справа, ділова активність, виробнича заповзятливість, конкурентно-здатність, торгівельна таємниця тощо.

Повернення чи формування заново нашої рідної автентичної трудової етики, якою ми так колись пишалися, знаходить підсвідомий супротив в нашому суспільстві. Колись, п'ять століть тому, Реформація зустріла

аналогічний свідомий опір на шляху утвердження принципу трудової етики. Її ядром є моральна максима трудової аскези, що водночас слугує базовою клітиною, опорним духовним структурним елементом нового способу господарювання, пізніше названого буржуазним чи капіталістичним.

Чого варті бодай такі «найжачені» ужиткові терміни як «діловий», що донедавна трактувався як «діляцький», тобто напівзаконний. Російське слово «дело» таке популярне та поважане в XIX ст. серед тодішнього купецтва (згадаймо роман «Дело Артамоновых» М. Горького), в Радянському Союзі стало синонімом тіньових незаконних оборудок і трансформувалось в новословоутвір «делишки». Французьке слово affaire – «справа» знайшло однозначно колоритну собі ж негацію у терміні «аферист». Аферами і понині незаслужено таврують всі скандальні економічні злочини. Англійський термін «бізнес» не набув такого негативного відтінку, але й по нині серед значної частини людей є символом чогось нетипового, місцями відлякуючого та подеколи відверто трактується причиною негараздів, інфляції та інших бід соціально незахищених верств.

Системно найзначимішою ознакою переміни масової свідомості, що набула здатності до адаптації в ринковому процесі є сприйняття нею ж приватизації не тільки як засобу ефективної модернізації економіки. Приватизація починає сприйматися як найдієвіший спосіб впливу на психіку окремої особи, її світогляд, переконання, естетичні смаки та думки. Логічні, етичні та естетичні принципи врешті-решт стають власними, приватними в полі свідомості. Людина як особа постає власником та автором своїх же переконань і вже ніколи не віддасть їх на поталу зовнішній, чужій, подеколи відверто ворожій соціально-політичній реальності.

Інституція приватного в економіці невіддільна від особливого статусу думки, думки як переконання, думки як самостійно набутого погляду. Такою вона має чітко визначене персональне авторство і є особистою власністю окремої незалежної людини. У такій індивідуально означеній якості її вже не треба приховувати ні від громадської оцінки, ні від себе самого. Тільки приватизована думка її ж автором-особою, стає незалежна від домінуючих традиційних чи швидкоплинних модних суспільних візій та віянь.

Це знали англійські економісти, знав Дж. Лок, Р.Монтеск'є. Вони не тільки захищали розподіл влади на три гілки, а пристрасно обстоювали інститут приватної власності як священний та безумовний, як запоруку соціальної гармонії у стосунках держави та громадянського суспільства. Приватна власність є фундаментом незалежної господарської ініціативи та наріжним каменем такої ж незалежної авторськи відкритої духовно-інтелектуальної діяльності.

Розуміли це і німецькі класики, та особливо гостро дебатували младагегельянці, як ліві так і праві. Була ця проблема і в полі зору молодого

Маркса та його колеги Лоренца Штайна. Вони запропонували діаметрально різні шляхи розвитку інституту приватності. Повна ліквідація її зрілим Марксом як першопричини соціального відчуження, фетишизації та дегуманізації людського буття. Та концепція максимального доступу до різних форм власності як найширших верств населення у програмі побудови правової та водночас соціальної держави, де еволюційно витісняється суспільна несправедливість та егоїзм сильних і дуже багатих. Так думав Лоренц Штайн.

Найхарактернішим симптомом трансформації безсуб'єктної, соціально детермінованої людини у суб'єктну економічно продукуючу особу є становлення зрілого розуміння та незалежного відношення до грошей. Гроші – це кровносна, можливо, правильніше сказати, нервова система господарсько економічного організму. Таке трактування потребує пояснення сутності грошей і в позаекономічному контексті. Контексті міфічних, містичних, демонічних, смислообразних та інших, зокрема, і психотравмуючих уявлень та ефектів.

У економічному суб'єкті людини ринку співіснують та взаємодоповнюють одне одного два характерологічні типажі.

Один з них – це буржуа з бюргерським духом статечності, поміркованості, виваженості логічним розрахунком. В ньому раціональні чесноти невіддільні від трудової аскези. Цього героя добре описав Макс Вебер в своїй роботі «Протестантська етика та дух капіталізму».

Другим є заповзятливий авантюрист зі смаком до азарту, ризику та наполегливістю доведеними до стану агонії. Його достеменно дослідив Вернер Зомбарт в своїх роботах «Буржуа», «Сучасний капіталізм», «Євреї та господарське життя».

Ці складові, переважно матеріалізовані у різних особах та народах, зреалізують себе в різних фрагментах ринкової економіки. Перший – це символ споживчої вартості, а другий – символ продукування обмінної вартості. Попри всю різницю обоє мають справу з однією реальністю. Ця реальність – гроші. Гроші мають здатність задавати як економічно-господарській діяльності, так і всьому нашому життю певний ритм, стиль та особливе сприйняття світу. Це сприйняття є як найменше парадоксальне, а то й відверто взаємозаперечуюче. На побутовому рівні ми усвідомлюємо, що гроші створюють проблеми коли їх бракує, але не менше проблем може породити їх надлишок. З часом ми жахаємось усвідомлюючи, що не ми керуємо грошима, а гроші – нами. Вони здатні з нас зробити раба і пана водночас. Ми ними можемо володіти тільки тоді, коли усвідомлюємо, що вони можуть володіти нами. Зрозуміти природу їхньої влади не просто. Вона як в економічній площині, так і поза нею. Вона як і в об'єктивних законах господарського життя, так і в суб'єктивних уявленнях окремих осіб та окремих соціальних груп. Економічної науки недостатньо щоб зрозуміти природу грошей. Необхідно проаналізувати

їх не тільки як засіб обміну, а й як персоніфіковану мету – свідомо раціональну та метафізично підсвідому.

Як засіб гроші сприяють розвитку виробництва, торгівлі. Як ціль – впливають на людину, її цілеспрямовану діяльність, відношення до праці. Вони здатні змінити ціннісні орієнтації та етичні норми як окремих людей так і окремих народів.

Арістотель розрізняв гроші – як засіб, та гроші – як мета. Як засіб їх вивчає економіка і надає їм особливого статусу мистецтва здобування благ. Гроші, як мету, як ціль збагачення, вивчає – хремастика.

Хремастика не відповідає природі людини, бо немає обмежень, не знає границь. Гроші не тільки змінили світ речей, ввесь зовнішній світ, а й втруtilись у внутрішній світ людини, поставили себе в центр людських чеснот як всезагальна цінність. Сомерсет Моєм в своїх «Підведення підсумків» назвав гроші шостим матеріалізованим почуттям, що дає змогу зреалізовуватися всім решту п'яти.

Цінність грошей не у благородному металі, а у змісті суспільного процесу, що робить їх символом і знаком, засобом та метою обміну та нагородження.

У процесі присвоєння та відчуження грошей проходить присвоєння та відчуження благ – моє стає чужим, а чуже – моїм. Маючи якість всезагальної обмінюваності вони не тільки самі стають цінністю, а й виступають мірою вартості всього, що обмінюється, і набувають незнаной в матеріальному світі здатності та водночас статусу «міри всіх речей». Гроші забезпечують в єдиному економічно-господарському організмі залежність одного від всіх і всіх від одного. Гроші реалізують цілі, бажання, плани окремих осіб і забезпечують свободу здійснення духовного вибору через вибір матеріальних предметів, об'єктів культури, послуг матеріального та ідеального характеру. В такий спосіб економічний індивід досягає не тільки економічних, а й культурно-духовних благ.

Особливе зацікавлення складає наступний феномен грошей – кількісна обмеженість та якісна безмежність. Гроші обмежують кількісні границі можливостей та діянь людей шляхом пропорцій та принципу еквівалентності. Створюють порядок з хаосу, тому що ринок – це правила колективної гри, що роблять рівними у правах всіх учасників. Це своєрідна соціонормативна регуляція.

Але є і якісна безмежність. Вона є збуджуючою та ініціюючою до всіх видів діяльності, зокрема, і антигуманних. Цей феномен грошей робить привабливою роботу спрямовану проти прав людини. Предметом купівлі-продажу стає здоров'я, свобода, честь, гідність громадян. Тому гроші можуть втратити соціонормативну якість і стати збуджуючим суспільного хаосу. Вони

перетворюються в демонічну спокусу, що постійно випробовує нашу моральну стійкість.

Гроші – це тільки засіб реалізації розуму та волі людини, бо однаково справно обслуговують як руйнівні, так і творчі конструктивні дії людини. Вони володіють подвійною містичною дією на суспільство, бо плекають або руйнують саму людину як особистість залежно від того, на яку мету спрямовані своєю силою. Гроші змушують людину раціонально і логічно без емоцій обґрунтовувати свої дії. Вони розвивають суспільний інтелект та вимагають контролю над «вільною грою ринку». Недарма Зіммель вважав, що розвиток духовних сил та інтелекту зумовлений розвитком грошового господарства.

Ми повинні розуміти, що гроші – соціальний витвір та продукт суспільства, попри їхню здатність впливати на свого творця та деформувати його до непізнаності. Тому суспільство несе повну відповідальність за свій винахід.

Силою суспільної волі людство створило гроші. Сьогодні настав час силою суспільного розуму усвідомити їх роль та місце в нашому житті. Та найважливіше – розпочати керувати цією стихією, що нагадує випущеного з пляшки джина. Пізнання метафізичної складової грошової сутності дає нам обнадійливі засоби впливу та регуляції потоку грошової вулканічної лави, що здатна як спопеляти, так і дарувати раніше небачені та незнані в об'єктивному світі предмети та явища.

Філософія грошей – не в законах ринку, а в суспільних законах. Власне філософія грошей дасть нам змогу зрозуміти, що не вони – наша міра, а ми – їх творці і тільки ми, люди, є «мірою всіх речей».

Список використаної літератури

1. Аристотель. Сочинения: В 4 т. – М.: Наука, 1979.
2. Вернер Зомбарт. Сочинения: в 3-х т. – Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 2006.
3. Георг Зіммель. Избранные работы: В 2 т. – М., 1996.
4. Макс Вебер. Протестантська етика та дух капіталізму. – М., 1992.
5. Сомерсет Моэм. Подводя итоги. – М.: «Художественное издательство», 1990.

Б. Ю. Рудь,
*кандидат філософських наук, старший викладач
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
м. Київ*

СОЦІАЛЬНА ДОКТРИНА РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ЯК ЗАПОРУКА СИНТЕЗУ "ЛЮДИНИ ЕКОНОМІЧНОЇ" ТА "ЛЮДИНИ ЕТИЧНОЇ"

У сучасному секуляризованому світі питання про вплив будь-якої церкви на формування економічної свідомості людини на перший погляд може здатися застарілим, таким, що не відповідає сучасному стану розвитку соціально-економічних відносин. Але це лише на перший погляд. Адже попри всю секуляризованість сучасного суспільства, релігія продовжує відігравати в його житті важливу роль. "Відношення між релігією і суспільством – це відношення діалектичної взаємодії. Багато фактів свідчить про те, що релігійні вірування, навіть вельми складні для розуміння, призводять до змін у соціальній структурі, що можуть бути спостережені емпірично", – пише російській соціолог і релігієзнавець Віктор Гараджа [1]. Водночас він визнає, що такий вплив є взаємним: "Але настільки ж переконливі факти свідчать про те, що емпірично спостережені соціальні зміни впливають на зміни у релігійній свідомості і поведінці" [там само]. Відтак, можна казати про велику роль релігії навіть у сучасному секуляризованому суспільстві. Водночас релігійні норми можуть змінюватися у відповідності до вимог сучасного суспільства.

Безсумнівним є той факт, що порівняно з іншими світовими релігіями, саме християнство найбільше вплинуло на формування західного філософського дискурсу, зокрема і в тих питаннях, що стосуються філософії економіки. А з-посеред християнських конфесій найбільшу увагу взаємодії "людини етичної" і "людини економічної" приділяв саме католицизм. Таке твердження може здатися необґрунтованим, особливо з огляду на ґрунтовну традицію пов'язування капіталізму та протестантизму у західній економічній філософії, основу якому поклала праця Макса Вебера "Протестантська етика і дух капіталізму". Водночас не варто забувати наступне – протестантизм з'являється лише у XV столітті. Крім того, сам протестантизм не позбавлений впливу католицизму: варто лише згадати, що один із провідних протестантських лідерів, з ім'ям якого пов'язують виникнення цієї конфесії, Мартін Лютер спочатку був саме католицьким ченцем. Відтак автор вважає

справедливим твердження Вернера Зомбарта про визначний вплив саме католицького віровчення на формування як капіталізму, так і філософії економіки. "Початки капіталізму відносяться до того ж часу, коли церква підкоряла своїм правилам усе суспільне життя, відтак будь-який прояв життя повинен розглядатися в той же час і як зайняття певної позиції по відношенню до церковного закону, до етичних поглядів релігії, католицьке християнство зробилося основою всієї західної культури, котра потім склалася у "єдину християнську культуру", – пише В. Зомбарт у своїй праці "Буржуа" [2, с. 34]. Аналізуючи католицизм і його вплив на формування засад капіталізму В. Зомбарт велику увагу приділяє етичним аспектам. Так, зокрема для негоціанта доби панування в Європі католицького віровчення вкрай небажаним було вдаватися до будь-яких спекуляцій, оскільки це суперечило догматам віри: "Негоціанти і промисловці у XVIII так же благочесні, як і у XIV столітті, і живуть побоюючись Бога. Їх релігійність проникає у сутність їхнього ділового життя. І мовні звороти, подібні тим, що ми знаходимо у німецьких купецьких книгах: "від купця вимагається, головним чином чесна і добродійна поведінка: неправе діло не піде на користь, тоді як добро у добродісної і справедливої людини пускає коріння, приносить із собою Боже благословення і переходить на дітей і онуків", - такі мовні звороти, безсумнівно, йшли із глибини чесного переконання. Вони постійно повторюються. Прибуток – це "благословення Боже" [2, с. 175-176]. Звичайно, що на таке розуміння прибутку і на таке ставлення людей, пов'язаних із підприємницькою діяльністю, до етичності своїх вчинків впливала соціальна концепція римо-католицької церкви. Хоча певної кодифікованої соціальної доктрини у римо-католицької церкви не існувало, але відповідні тези містилися у настановах отців церкви. В першу чергу мова йде про Тому Аквінського. Не зважаючи на те, що більшість його праць присвячена богословським питанням, Аквінат не міг оминати увагою й питання соціальні. "Він встановив принципи, що демонструють, яку б направленість мали б його рішення; і коли він стверджує, що необхідний певний мінімум добробуту, щоби дати людині можливість бути добродійною, таким чином питання суспільної моральності є, передусім, питанням праці і можливості заробити на їжу; коли він стверджує, що власність на матеріальні блага і засоби виробництва повинна бути приватною по відношенню до управління, але загальною по відношенню до користування, доступ до якого повинні у певному сенсі отримати всі; коли він каже про достоїнство людської особистості і подоби Божої, і вказує на те, що загальним благом громадянського суспільства є загальне благо людських особистостей, яке вище приватного блага, але повинно належати всім і не повинно суперечити правам

кожного індивіда...", - коротко резюмує погляди Томи Аквінського на соціально-економічні питання Жак Марітен [3]. Щоправда, у "doctor angelicus" ми ще не зустрічаємо у повній мірі розроблену концепцію капіталу. Водночас Тома Аквінський і його послідовники все ж таки скеровують католицьких теологів на вивчення економічних і соціальних питань. Так, серед католицьких теологів починає точити дискусія, чи є лихварство богоугодним заняттям, чи можна його взагалі дозволяти. Так, Тома Аквінський розмежовує поняття позики і розміщення капіталу. Відтак він проголошує прибуток від першої неприйнятним, тим самим виступаючи проти лихварства, а прибуток від розміщення капіталу – таким, що є дозволеним. Погляди Аквіната справили вплив і на формування вчення Антоніна Флорентійського і Бернарда Сієнського – двох католицьких теологів, що зробили вагомий внесок у філософію економіки, адже саме цим двом католицьким дослідникам належить одне із перших досліджень щодо про обіг капіталу. Чи є такий обіг дозволений? Чи прибуток, отриманий таким чином, богоугодним? Всі ці питання намагаються розв'язати ці два дослідники. Однак вищезгадані питання не вичерпують усю філософсько-економічну проблематику, якою займалися ці отці церкви. У своїй "Сумі теології" Антонін Флорентійський розмірковує і над іншими актуальними питаннями у галузі економіки. Йозеф Шумпетер каже про Антоніна, що це "перший автор, якому ми зобов'язані глобальним підходом до економіки, її різноманітних і суттєвих аспектів" [4, с. 95]. Так, Антонін чи не найперший серед католицьких богословів каже про обмеження ринкових коливань. Він вважає, що таких обмежень існує три: право, звичай і людська порядність. Крім того, Антоніну належить розробка запропонованого ще Аквінатом розподілу благ. Зокрема, на його думку варто не зловживати приватною власністю. Крім того, Антонін робить наголос на справедливій оплаті праці, на диференціації праці між жінками і чоловіками, а також вводить своєрідну ієрархію видатків для родини. Так, на його думку найважливішими видатками є видатки на існування родити, потім йдуть заощадження, потім – пожертви. І лише потім – видатки на пишноту, яка, однак на відміну від марнотратства не є засуджувана. Антонін розуміє, що реалії його життя не зможуть спонукати людину остаточно відмовитись від пишноти. З іншого боку – саме завдяки їй подекуди і розвиваються торгівельно-економічні відносини. І Антонін, і Бернард приділяли увагу ролі людини в економіці, а відповідно до цього і вирішували, чи може отриманий нею прибуток бути богоугодним. Обидва католицькі теологи були солідарні у думці, що людина, яка не брала безпосередньої участі у торгівельних оборудках, не займалася питаннями обороту капіталу, діючи через інших осіб, не буде мати "добрий" прибуток.

Якщо людина знаходиться поза бізнесом, якщо в неї не вистачає здібностей для його ведення, як от працьовитості, вона не має права на прибуток, кажуть католицькі теологи. До речі, саме через пасивність лихвар не може бути визнаним такою людиною, що займається богоугодною справою. На відміну від негоціанта, або іншої людини, що працює з капіталом, лихвар повільно спостерігає за зростанням своїх статків. У середньовічному світі пороки пов'язані один з одним. Так, скупість пов'язана із лінощами. Власне останні є породжені першою. "скупість, душевний настрій лихваря, віднімає у скупого будь-яку енергію, за допомогою якої він міг би дозволенням і корисним чином отримувати для себе прибуток" [5, с. 192]. Таким чином, ми можемо говорити про те, що вже з часів Томи Аквінського католицька церква велику увагу приділяє філософсько-економічним питанням, зв'язку "людини етичної" і "людини економічної". Для католицької церкви неможливим є розведення цих типів людини. Для того, щоби людина могла вважатися людиною – Божою подобою, вона, зокрема, повинна була вести добродієсне життя, яке серед іншого означало, що людина мала б бути працьовитою, а відтак і не злиденною. З іншого боку, якщо людина займалася добродієсною справою, не брала участь у активній праці із капіталом, вона не може вважатися добродієсною

Така соціально-економічна доктрина католицької церкви проіснувала майже без змін до кінця XIX століття, коли нові соціальні вимоги змусили церкву адаптувати соціальну доктрину, знову звернувши увагу на економічні питання. У 1891 році виходить послання Папи Лева XIII про стан трудящих *Reum Novarum*. В цій енцикліці Лев XIII значну увагу приділяє економічним питанням. Зокрема він пише: "Роз'єднані робочі нічим не захищені від безсердечності хазяїв та жорстокості необмеженого суперництва. Лиха ці примножувалися хижацьким лихварством. Церква не раз засуджувала його, але воно існує в різних видах, жадність і користоловство залишаються ж тими, що і раніше" [6]. Таким чином, римо-католицька церква вкотре підкреслює неприпустимість та гріховність лихварства. З іншого боку, Лев XIII наголошує на необхідності приватної власності, різко засуджуючи соціалістів. "Ми бачили, що робітничі питання не можна вирішити, не взявши за принцип сакральність і недоторканість приватної власності. Відповідно, закон повинен сприяти праву на неї і спонукати якомога більшу кількість громадян до того, щоби вони стали власниками" [6]. Серед інших проблем, що підіймаються в цій енцикліці, Лев XIII каже і про зобов'язання працедавців перед своїми робітниками. Зокрема, не можна знижувати зарплатню, особливо лихварськими методами, не можна безпідставно позбавляти робітників грошей. Крім того, Папа Римський наголошує на відповідальності працедавців за моральний стан своїх робітників.

Таким чином, можна казати, що Лев XIII у своїй енцикліці фактично торкається тих питань, які сьогодні становлять основи сучасних трудових відносин. Через сто років Папа Іван-Павло II на відзначення сторіччя енцикліки Лева XIII випускає своє послання – енцикліку *Centesimus Annus*, в якій він торкається тих питань, що свого часу були підняті сто років тому. Іван-Павло II визнає справедливість тверджень свого попередника. Водночас він виступає проти тих проблем, що не були відомі за часів Лева XIII. Так, нищівній критиці Іван-Павло II піддає суспільство споживання: "Воно намагається перемогти марксизм виключно у матеріальному плані, ілюструючи, наскільки краще вільний ринок задовольняє матеріальні запити, і, подібно до комунізму, виключаючи духовні цінності. Насправді, хоча ця модель і демонструє, що марксизм не зміг створити нового і кращого суспільства, вона сама заперечує автономію і цінність моральності, права, культури і релігії, а відтак – згодна із марксизмом, зводячи людину до задоволення матеріальних потреб" [7]. Крім того, Папа, з повагою ставлячись до поглядів Лева XIII, каже про те, що право на приватну власність не є абсолютним, усі продукти праці є загальнолюдським надбанням, адже Бог створив землю для всіх людей. Крім того, Іван-Павло II каже і про те, що ринкова економіка, попри всі свої переваги, водночас пов'язана із несправедливістю: експлуатацією, обмеження доступу бідних до благ цивілізації. Ринок не є ефективним у питаннях, де не визначені покупна здатність і ресурси (екологічні питання), а відтак економічна система має опікуватися не тільки ефективністю, але й важливими соціальними, етичними питаннями. Наслідком опублікування цієї енцикліки стало створення фонду католицької церкви "*Centesimus Annus Pro Pontifice*", який опікується розповсюдженням цінностей, про які йшлося в енцикліці.

Підводячи підсумок, можна сказати, що Римо-католицька церква відігравала і відіграє велику роль у синтезі "людини економічної" і "людини етичної". Фактично, РКЦ не вірить у існування цих типів людей окремо один від одного. Адже наслідком дотримання норм моралі, згідно із вчення РКЦ, буде зростання не тільки доброчесності людини, але й її благополуччя. З іншого боку, на думку католицьких теологів, не всі оборудки з капіталом є законними і бажаними, оскільки своєю підставою вони мають гріхи. Римо-католицька церква і сьогодні продовжує впливати на формування фінансової і економічної етики, її теологи і досі роблять значний вплив у дослідження філософсько-економічних питань.

Список використаної літератури

1. Гараджа В.И Социология религии: Учеб. пособие / В.И.Гараджа. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 348 с. – С.11.

2. Зомбарт В. Буржуа: Пер. с нем. / Вернер Зомбарт; Ин-т социологии. – М.: Наука, 1994. – 443 с.
3. Маритен Ж. От Бергсона к Фоме Аквинскому. Очерки метафизики и этики : Пер. с франц. / Жак Маритен. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. – 216 с.
4. Schumpeter J. A. History of Economic Analysis, edited by Elizabeth Boody / Schumpeter. – New York: Oxford University Press, 1954. – 1260 p.
5. Зомбарт В. Буржуа: Пер. с нем. // Вернер Зомбарт; Ин-т социологии. – М.: Наука, 1994. – 443 с.
6. Leo XIII. Rerum Novarum [ел. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krotoy.info/acts/19/1890/1891rerum.html>.
7. Ioannes Paulus PP. II Centesimus annus [ел. ресурс]. – Режим доступа: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus_en.html.

Д. М. Скринник-Миська,
кандидат філософських наук,
викладач Львівського державного коледжу
декоративно-ужиткового мистецтва ім. І. Труша
м. Львів

МИСТЕЦТВО У ВИМІРАХ ФІНАНСОВОГО УСПІХУ

Характерною ілюстрацією до ситуації на українському арт-ринку є нещодавня виставка у Києві „найдорожчого художника сучасності” англійця Деміана Герста, котрого вважають одним з найвпливовіших та – увага! – найбільше фінансово успішних митців світу. „Класик” запропонував експозицію під назвою „Реквієм”. Реакція української публіки на неї охоплює, мабуть чи не весь спектр можливих емоцій – від дикого захвату до тотальної огиди. Одне, у чому наші глядачі (і авторка статті) виявили однотайність, судячи з форумів та відгуків, - це запитання: *а що, власне, автор хотів цим сказати?*

З інтерв'ю на сайті PinchukArtCentre славнозвісного Екхарда Шнайдера також якось не надто вимальовується, що ж саме, окрім, звісно, фінансового успіху, мала б засвідчувати експозиція. Складається враження, що ті, хто мав би пояснити „простим смертним” високі художні матерії, – ховаються за барвистими фразами на кшталт „...успішно поєднав несумісні художні стратегії...”, „...створив досконало функціонуючу систему креативного виробництва...”, „...контролювати потенційний конфлікт між емоційним наповненням та формальною довершеністю...”, тощо.

Не далеко відійшов колега Екхарда Майкл Брейсвелл. За його виразом, „у кожній роботі глядач стикається із фізичною репрезентацією, або її ретельно відшліфованим втіленням тих вірувань, ідей, умов й установ, що є фундаментом загальнолюдського досвіду. Смертність, віра, медицина, релігія, добробут, естетика є головними темами та предметами зображення в картинах, скульптурах і спорудах Герста”. Так і хочеться запитати у пана Брейсвелла, чому це він раптом вирішив, що „смертність, віра, медицина, релігія, добробут, естетика” – це „фундамент загальнолюдського досвіду”?! Та ще й у такій послідовності? Виявляється, „безкінечний взаємозв'язок фундаментальних потреб, їх внутрішній зв'язок з особистістю та суспільством оживають в роботах, яким притаманна як афористична витонченість, так і графічна навальність і відверта видовищність”. Після таких декларацій так і хочеться сказати: ну „навальність” точно була (не знаю, чи графічна), але щодо зв'язку „з особистістю та суспільством”, то в яких саме місцях вони „оживають” і де там „афористична витонченість”?

Але найбільше в рецензії п. Брейсвелла вражає остання теза, чи то пак, твердження (бо ж бездоказове): „Герст є одним з найвидатніших релігійних митців сучасності. Оскільки лише у взаємозв'язку релігії та науки, раціонального та ірраціонального можна віднайти той розмах мислення, за допомогою якого Герст співвідносить непохитний реалізм із космічною іронією, глибиною та величчю”. Багато обіцяє анотація до виставки, декларована самим автором: „Примирення та спроба збагнути складність почуттів, які переживає кожна людина, стикаючись із неосяжною невідомістю смерті”.

В око впадає, передовсім, те, що тема смерті декларується мало не з претензією на першість у постановці проблеми. Загалом необґрунтована претензійність – типова, щоб не сказати, визначальна риса сучасного мистецтва. Сміховинно виглядає „спроба збагнути складність почуттів, які переживає кожна людина, стикаючись із неосяжною невідомістю смерті”, якщо порівняти її зі спадщиною європейського екзистенціалізму, для якого смерть, по суті, є вихідною точкою філософування. Безумовно, мистецтво хоча й близьке до філософії, бо витворює через одиничне цілісний образ, та все ж залишається відокремленою духовною сферою зі своєю мовою та своїми засобами вираження. Але як можна ставити проблему такого масштабу і в *таких* масштабах, претендуючи „збагнути складність почуттів...” (далі по тексту), і впритул не бачити, наскільки глибоко й широко ця проблема розроблена вже, Богу дякувати, приблизно 60 років? А нам з вами після Гайдеггера, Ясперса, Сартра, Камю та інших вельми серйозних дядьків пропонують на огляд розрізану акулу і кажуть що „Смерть зупинено” та ще й пропонують „віднайти розмах мислення, за допомогою якого Герст співвідносить непохитний реалізм із космічною іронією, глибиною та величчю”?! Хіба не наївно?

Кожній людині з вищою освітою з університетського курсу філософії відомо, що перспектива смерті передусім спрямовує людину на питання про *абсолютно суттєве*. Простими словами це означає, що відкритість до Ніщо примушує людину шукати сенсу власного життя, тобто того, що, власне, і є в ньому абсолютно суттєвим (звісно, для кожного – різне). Очевидно, що це абсолютно суттєве першочергово мало б бути присутнім у декларованій Герстом „складності почуттів”.

Де ж воно у „мистецтві” Герста? І про яку таку складність почуттів може йтися, коли об'єкти, виставлені в експозиції, викликають, по суті, лише одне почуття – відразу (принаймні у людей без психічних відхилень). Хоча, мабуть, ще й почуття жалю до замордованих тварин (знову ж таки, принаймні в нормальних людей). Справедливості ради відзначимо, що Герст „тварин не вбиває, а використовує лише мертвих”, замовляючи в Інтернеті, і взагалі „*давно не використовує справжньої плоти тварин*, бо у Великій Британії це заборонено

законом” [1], – гуманіст одначе! А оригінал який! Навіть народження (фотографії з Кесаревим розтином) намагається показати як щось огидне.

По суті, його так звані „образи” перегукуються з набором прийомів стереотипних кіношних страшилок, якими Герст доволі примітивно спекулює. Не завдасть особливого труду їх типологізувати:

Ну, передовсім, це славнозвісні вівці, сюди ж віднесемо й усіх інших „невинно убієнних” тварин, що опинились в резервуарах з формальдегідом (бідолашного поні ще довго пам’ятатиму), окрім акул (вони з іншої серії). Пригадаймо голлівудівські образи маніяків-убивць, коли образ „абсолютного зла” створюється з допомогою демонстрації невмотивованого вбивства істоти, яка у свідомості пересічних людей асоціюється зі стереотипними атрибутами дитинства – переважно, щось „ніжне й пухнасте”, позбавлене вродженої агресивності, беззахисне. Пухнаста вівця, зворушливий поні, кольорові метелики сюди органічно вписуються. Таке вбивство матиме на публіку шокуючий ефект.

Акули аж надто апелюють до кіношно-несправжнього образу смерті, створеного режисером Дж.Сарджентом у фільмі „Щелепи” (1987) за однойменною книгою П. Бенчлі. Слід сказати, що багаторазове доволі бездарне повторення відомого сюжету, в якому змінюються хіба розміри акул, витворило у свідомості глядача „асоціацію-міф”, який аж ніяк не пов’язується з фактом смерті реальної і аж ніяк не апелює до пошуку *абсолютно суттєвого*. Акцент зі смерті як екзистенційної категорії, так би мовити „серйозної”, тієї, що примушує шукати сенс у житті, й, по-суті, накладає на *кожне* життя слід незбагненної таємниці перед обличчям Ніщо, – переноситься на сам *процес* смерті, при чому (зверніть увагу!), смерті неприродної. Смерть у Герста дегуманізована, позбавлена екзистенційного підґрунтя, – це фарс, видовище, здійснене „с толком, чувством, расстановкой”: це навіть не трагічно (бо ж трагічне – це піднесене почуття, на нього зараз немає попиту), – це просто жахливо і нам всім пропонують дружно упиватися цією „жахливістю” у сповільнених кадрах, бажано ще й під мікроскопом (знімки ракових пухлин). Успіх цих „робіт” подібний до успіху публічних страт або кунсткамер – одні й ті ж самі почуття керують людьми, що приходять подивитися аж ніяк не на смерть як зустріч з Ніщо, вони приходять на шоу. Єдина різниця – „цивілізована” обгортка, – „це ж, бачте, високе мистецтво!” (?!).

Ще одне широкоживане кіношне кліше – не менш славнозвісні мухи. Особисто для мене глибоко художній мистецький образ за посередництвом мух створений Ж.-П.Сартром у п’єсі „Мухи” (1966). Підкреслюю слово „образ”: на сцені, звісно немає мух, – і не тому, що їх не можна принести в театр – зараз можна все (п. Герст це переконливо доводить, притарабанивши нам на огляд, окрім мертвих, ще й живих комах), – просто художній образ – це іносказання,

символ, витворений за посередництвом „духовного опрацювання” автором, він вимагає „духовних” зусиль. Натомість мухи, запропоновані Герстом, – це просто мухи і край! Вони дають можливість вжахнутися, але безпечно, так би мовити, „не забруднившись”, як у кіно – дуже переконливо, але по той бік екрану. Згадується ще одна кіношна „асоціація-міф” – фільм „Муха” (1986) режисера Д. Кроненберга, неодноразово екранізований після нього – також не особливо художній витвір, але ж зате як переконливо гидко! Загалом, режисери частенько використовують комах, щоб викликати у глядача почуття огиди: бажано, щоб їх було багато (як то кажуть, аж кишіло), бажано, щоб вони лазили по чомусь, що колись було живим, і бажано, щоб їх можна було роздивитися зблизька. Тоді жахатися можна особливо сильно.

Окремої уваги заслуговує фотофіксація Кесаревого розтину. Переважна більшість знімків народження нового життя, які зазвичай демонструють на виставках, акцентують життєствердний мотив. Звісно, це особиста справа кожного художника, що він хоче сказати своєю творчістю. Проте у Герста цілком виразно простежується тривожна тенденція: його фотографії – далеко не фіксація „життя, як воно є”; складається враження, що Герст абсолютно цілеспрямовано підштовхує глядача до огиди від процесу появи цього життя. Немовля, очевидно, навмисне зняте в ракурсі, в якому воно нагадує швидше потвору-інопланетянина, аніж людську істоту. Мимоволі пригадується фільм „Чужий” (1979) режисера Р. Скота.

З огляду на сказане напрошується невтішний висновок про те, що декларація „привертання уваги” до проблеми життя та смерті – це насправді погано прихована зневага до всього живого та до людини взагалі. По суті, всі експонати – замордовані живі істоти, експозиція яких підкреслено показує їх смерть як шоу, як по-блюзнірському цинічну насмішку над життям, бо вони – тільки об’єкти. Те саме стосується і самої людини (знімок з відтятою головою). Скажіть будь ласка, *якою* має бути людина, що йде у морг, щоб сфотографуватися з мертвою головою колись живої істоти, такої ж, як вона сама? Але ж коли це опиняється у виставковому залі, – з’являється натовп бажаючих подивитися на „сміливця” в товаристві мерця. Було б усе так просто: ну прийшло подивитися на це кілька збоченців, кілька осіб з паскудним почуттям гумору, кілька „сучасних багатообіцяючих художників” тощо – так ні. Як то кажуть, поганий приклад заразливий, – обов’язково знайдуться бажаючі повторити „подвиг”, як от росіянин О. Осмоловський у 1993 році („Хаос мій дім”), котрий сфотографувався з головою мертвої жінки. У цій блюзнірській зухвалості – не відвага, в ній – тваринний страх смерті, от тільки тваринним його робить не сам факт того, що людина боїться померти, а те, що людина демонструє це через зневагу до мертвого *Іншого*.

Філософ С. Кримський влучно зазначив, що людиною керує образ самої себе, що виражається передовсім як повага до себе. Все, що ми замислюємо у цьому світі, обертається довкола співвідношення із собою як кимось гідним поваги. У своєму інтерв'ю, з яким можна ознайомитися на сайті PinchukArtCentre, пан Герст стверджує, що мертва людина (чи, в принципі, будь-яка істота) стає об'єктом. Насправді людину (маю на увазі не „гомо сапієнса”, а так звану „людину культурну”, головна риса якої – здатність побачити в Іншому Себе, а в Собі Іншого) від тварини відрізняє й те, що вона залишається людиною і після смерті (а не об'єктом, як для п. Герста), а, отже, заслуговує на *Повагу*. І ця повага стосується не так померлого, – йому вона вже ні до чого, – але вона необхідна тому, хто живе, як визначення *його, живого, Людяності*, як обов'язкова умова, що дає можливість *поважати себе*, сприймати себе *Людиною* серед *Людей* і розраховувати на те саме від *Іншого*.

Загалом маніфестоване Герстом ставлення до смерті має дуже тривожне походження. Воно відсилає до тоталітарних режимів ХХ ст. Загальновідомо, що одним з найбільших трагічних „відкриттів” ХХ ст., реалізованих тоталітаризмом, є „анонімна смерть”. Коли мільйони було знищено, перетворено в аморфне безособистісне Ніщо, яке можна скинути в одну яму й забути, бо ж мертві перестають бути людьми, а стають мотлохом, непотребом... чи може „об'єктом” – що скажете, пане Герсте?! Проте найбільша трагедія і загроза ХХ ст. полягає навіть не в тому, що мільйони людей були вбиті просто так. Трагедія і жах у тому, що вони для виконавців цих масових вбивств були просто „об'єктом” при житті!!

Тому особисто для мене блюзнірство, запропоноване Герстом під назвою „Реквієм” – зовсім не зухвалий виклик смерті, а всього-на-всього позерський жест – звісно, високооплачуваний! – цинічного боягуза, котрий не поважає людську гідність, та і людей узагалі. Можна було б сказати, „ну і біс із ним! Одним циніком більше, одним менше!” Але ж маємо приклад вищезгаданого Осмоловського, що дає підстави очікувати й нових „героїв”, чи то пак, геростратів. Позаяк перший крок зроблено і він сприйнятий на „ура!” громадськістю, або принаймні тими, хто зробив на цьому гроші, та тими, хто хоче виглядати „сучасно”, – то, мабуть, слід очікувати, що обов'язково знайдеться хтось, хто захоче „переплюнути” і їх. І те, що Герст зробив з коровою, зробить з людиною. „А чом би й ні? Вони ж мертві! Їм байдуже!”

Але ж нам не може бути байдуже! Чи як?

Багато сучасних філософів та науковців говорять зараз про можливість фізичного виживання людства тільки за умови, якщо наступна доба, котра прийде на зміну постмодерну, буде добою духовності. Що це означає? Це означає, панове, що загроза перебити одне одного й усе живе довкола себе настільки реальна, що тільки сліпий може не побачити меседжу, який

прочитується в „Реквіємі” Герста: заради примхи, а точніше, великих грошей та іміджу, можна все.

Навіть великодушність та шляхетність можна проявляти з користю для себе: так Герст підтримав благочинну ініціативу Пінчука і напередодні вернісажу вони удвох урочисто відкрили в Києві Центр допомоги немовлятам. Герст виділив для цієї справи власну картину, яку Пінчук продав через аукціон. На виручені гроші обладнали лікарню [2]. Зворушливий жест! Діти наші квіти! За старою доброю традицією знаменитості виділяють „лепту” на добродійність, щоб заспокоїти громадську совість і у відповідь таким занудам, як авторка статті, заперечити – це „антилюдське” мистецтво слугує високій меті – порятунку немовлят! Іронія нашого часу – дегуманізація під маскою гуманізму: чомусь пригадуються „піарні” відвідини політиками та всілякими „зірками” сиротинців та лікарень, – „показові виступи” добродійництва! З інтерв’ю Д. Герста: „лікарня, в якій я вчора побував ... це своєрідна *історія успіху*”. Чийого? Лікарів? Немовлят? Їхніх батьків? Аж ніяк. Вони – лише засіб. Біда в тому, що добродійність стала теж своєрідним бізнесом – тільки товар тут – імідж, або ж демонстрація *успіху власного*. Дуже прагматично, і як дієво! А головне, знову ж таки, – не заперечиш.

Можливо, слово „духовність” віддає книжною архаїкою, проте тут слід розуміти її саме як *здатність до співжиття з Іншим*, тобто повагою до Іншого, як умовою власного виживання – а це, по суті і є культура. І найбільша криза сучасної культури полягає у тому, що найвидатніші досягнення цивілізації людина перетворила на засоби знищення собі подібних та себе самої.

Як тут не згадати Х. Ортеґу-і-Гасета! Мізерна, ница, проте винахідлива людина з посередніми здібностями та бажаннями отримала ресурси й можливості, що значно перевищують її вбогі потреби. Пересічність захопила владу й агресивно нав’язує свої простацькі смаки й простацьке бачення іншим. Властиво, не бачити Іншого й не рахуватися ні з ким, окрім себе – риса Ортеґівського самозакоханого панича, що вкрай вичерпно характеризує сучасну людину.

Вважаю, до місця тут висновки ще одного видатного дослідника культури, – Е. Фрома. Згадаймо його поділ людських типів за тяжінням до двох протилежних початків, які він визначає як біофілію (любов до життя) та некрофілію (любов до мертвого). Остання, за Фромом, проявляється як прагнення до споглядання розпаду органіки, процесу гниття, випатраних нутрощів, словом, перелік можна сміливо доповнювати експонатами виставки „Реквієм”. Цікаво, що як приклад яскраво вираженого некрофіла Фром наводить постать Гітлера. Штовхає на роздуми, чи не так?

Тому „Реквієм” Герста є свідченням дуже тривожних процесів. Вони тривожні, позаяк розкривають деформацію, викривлення найголовніших

вимірів людського життя: дегуманізоване сприйняття життя та смерті, заміна індивідуального образу світу його сурогатом, витвореним мас-медіа.

Запропонована виставка якнайкраще підтверджує той факт, що у сучасному світі проблема індивідуальної смертності „розтрагічнена” та десоціалізована. Постмодернізм обґрунтовує світоглядову стратегію „віртуалізації смерті”, перетворення її на „симулятивний об’єкт”, себто – об’єкт ігрового ставлення-відновлення. Не можна не згадати тут і Ж. Бодрієра з його теорією симулякру як визначальної характеристики нашого часу. Сьогодні можлива симуляція будь-чого: „відчуття провини, страх і смерть можуть підмінюватися *чистими знаками* провини, відчаю, насилля та смерті”. Такі симуляції відтворюють *фундаментальне світоглядове спотворення*, котре Ж. Бодрієр кваліфікує як прагнення „відмінити” причину і наслідок, початок і кінець – через їх дублювання. Цікаво, що сама поведінка Герста, – усі ці позування, гримаси, „американська” безпосередність, – по-суті, є поведінкою ігровою, мета якої – створити ілюзію володіння, привласнення та маніпулювання життям та смертю, а отже – ілюзію оволодіння безсмертям зі страху перед Ніщо, яке в десакралізованому світі вже не відділене від нас захисною стіною символів і переживається особливо гостро.

Але на цьому казочці не кінець. Зовсім недавно у лондонському музеї „Уолліс колекшн” відбулася зовсім не казкова історія, персонажем, ба, навіть більше – головним героєм котрої був, власне, пан Герст. Йдеться про персональну виставку цього „видатного художника”, на якій він вирішив виставити свої твори, виконані не в епатажному «актуальному» стилі, а в традиційній формі живопису. Ознайомившись із експозицією, експерти раптом виявили, що у «найдорожчого художника нашого часу» «явні проблеми з ремісницькими навиками, з рисунком та колоритом». Фахівці навіть пригадали, що при вступі в художнє училище Герсту двічі відмовляли, бо він не міг здати екзамен з рисунку. Лондонська «Таймс» назвала роботи Герста жакхливими. Чому ці роботи опинилися поряд з такими майстрами, як Рембрандт, Пуссен і Фрагонар? – запитує газета й тут-таки відповідає: тому, що вони належать Демієну Герсту. Варто зайти в зали, де розташована експозиція робіт Герста, пише художній критик «Таймс», – і обтягнутий шовком будуар перетворюється в спальню хлопчика-підлітка. „Художник, котрий зробив ім’я, шокуючи публіку, цього разу представив шокуjące бездарні роботи”, – підсумовує газета. Оцінку „Таймс” підтримує газета „Індепендент”, котра назвала роботи Герста „другосортними, вкрай слабкими та гнітюче нудними”... „Герст, – пише газета, – демонструє рівень малообіцяючого першокурсника художнього училища” [3].

Чому ж такого „видатного художника” так „розгромили”? – замислиться уважний читач. Відповідь до смішного проста: бо були інші критерії, окрім фінансового успіху – володіння ремеслом, рисунком, колоритом.

Чому у нашому мистецькому житті нерідко цих критеріїв бракує? Ось ще одна смішна і проста відповідь: коли нема критеріїв – легше дурити. Бо ж коли критерії, боронь Боже, з'являться, – може виявитися, що король голий.

Як це нерідко буває, відповіді на одні запитання породжують десятки нових запитань. Ось декілька з них.

Може нарешті пора нам покінчити жити за принципом „заграница нам поможе”?

Може нарешті пора вимагати від тих, хто претендує на роль знавця „істини в останній інстанції”, компетентності, а не загальних фраз та прикриття „великим досвідом роботи”, „ідеями” та „грою в бісер”?

А може, пора самим почати думати власною головою і перестати боятись називати речі своїми іменами?!!

Це ще одна велика проблема нашого сучасного стану – підміна індивідуальної оцінки реальності, подій, значущого, важливого, симуляцією дійсності, в якій особистісна свобода вибору не передбачена, бо ж мас-медіа уже пропонують готовий образ дійсності з необхідними (кому?) акцентами та наголосами. І Герст тут – дуже показовий приклад. Споживачеві подають уже сформовану медійниками думку у фразах на зразок «найдорожчий художник сучасності», „найвпливовіша особистість у сучасному мистецтві”, „художник номер один”, той-таки „живий класик”. А хто визначає ці рейтинги? Хто вирішує, класик чи не класик, номер один чи номер триста двадцять вісім? Беззаперечним є одне – „Ніхто б цього не купував, якби це було фуфло” (художник А. Савадов), а ще додаю – „реклама – рушій торгівлі”. Телебачення моделює певну схему, сурогат світу і вкладає його у мозок користувача як готовий до споживання продукт.

Не останню роль відіграє тут ще один фактор – постколоніальний синдром. Він яскраво виражається у взаємовиключних міфологемах – страхові перед „загниваючим Заходом”, з одного боку, та бажанням „бути Європою” за будь-яку ціну – з іншого. У другому випадку йдеться, звісно, не про об’єктивні інтегративні процеси в нашій економіці та політиці. Реальне наповнення українських амбіцій щодо Європи можна виразити словами Дені де Ружмона: „Розшукувати Європу означає її творити! Вона існує у *власному пошукові*”. Натомість міф, яким переважно живе наше суспільство, реалізується через принижений погляд на себе як на „не-Європу”, сполучений з міфологемою Європи як „Земного Раю”, „Землі обітованої”. Звідси – прагнення обґрунтувати власну національну ідентичність не на ствердженні певних притаманних рідній культурі позитивних цінностей, а на запереченні наявності таких взагалі. Ми – це „не-Європа”, отже „ми” позбавлені ознак, які вирізняють цивілізовані народи. Оскільки дуже собі не подобаємось, ми намагаємось втекти від себе до вищої цивілізованості, єдиний порятунок вбачаючи у бездумному прийнятті й

наслідуванні всього того, що пропонується нам як європейське, отже, автоматично краще ніж наше. Цю тезу добре ілюструють смислові ігри на кшталт „Чичкан – „український Герст”, – читай – „*майже* класний” (якось мимоволі згадалось „Шевченко – український Пушкін”). Думаю, саме в цьому прихованому комплексі меншовартості криється неспроможність наших спеціалістів (серед яких безумовно є компетентні професіонали) дати об’єктивну оцінку усій цій так званій Герстовій „творчості”. Мовляв, ну як же! Класик європейського мистецтва! Сюди ж можна зарахувати місцями демонстративне, місцями сором’язливе схвалення публікою: кому ж захочеться виглядати профаном, коли європейський глядач у захваті? Це хіба старомодні бабусі можуть скрушно хитати головами та відводити очі, а ми – Європа!

Насправді та європейська культура, до якої ми прагнемо, передбачає доведення рації тих чи тих поглядів, апеляцію до аргументів, а не констатацію чи бездоказові декларування. Це “людина-маса” принципово не хоче давати аргументів і не хоче мати рації, вона обстоює своє право не мати рації, глумиться безглуздя. Ці тривожні спостереження Х. Ортега-і-Гасета дуже показово підкріплюють претензії Герста. Хвороба нашої цивілізації – вона робить людей богами раніше, ніж вони стають гідними статусу людини.

Список використаної літератури

1. „Art Ukraine” – 2009. – № 2(9) (березень/квітень)
2. „Art Ukraine” – 2009. – № 3(10) травень/червень).
3. Інтернет-ресурс Радіо Свобода.
<http://www.svobodanews.ru/content/transcript/1854491.html>
4. Табачковський В. Г. Полісутнісне homo : філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності» / В. Г. Табачковський – К. : Видавець ПАРАПАН, 2005. – 432 с.
5. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. / Кримський С.Б. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
6. Андреева Е. Ю. Постмодернизм: Искусствотворой половины XX - начала XXI века. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 488 с.: ил.
7. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гассет ; [пер. з ісп. В. Бургарда, В. Сахна, О. Товстенко]. – К. : Основи, 1994. – 420 с.

І. І. Рудяк,
здобувач кафедри естетики
Московського державного університету
ім. М. В. Ломоносова,
м. Москва, Російська Федерація

МІФОЛОГІЧНЕ ПОХОДЖЕННЯ ГРОШЕЙ: БАРТЕР, БРИКОЛАЖ І АЛХІМІЯ

І. Портрет Рудольфа Второго как алхимия и бриколаж. На рубеже XVI в. и XVII в. Чехией и Венгрией правил Рудольф Второй фон Габсбург: король – алхимик. И занимался он делом некоролевским — сам работал в лаборатории. Суть алхимии заключается в том, чтобы (как у Гегеля!) металл разложить на составляющие его мелкие элементы – и переструктурировать их (Колейчук, гегелевский «позиционный перенос»), чтобы получить золото (золото, по представлениям алхимиков, состоит из элементов других металлов: как «золото» алхимик воспринимает саму «структуру композиции элементов»). Художник Арчимбольдо создал (в своей обычной манере) «алхимический портрет» короля Рудольфа Второго. «Алхимическим» портрет является потому, что он, как «алхимическое золото» из элементов металла, составлен из «элементов мира», в котором жил и которым правил король. Для «составления картин» Арчимбольдо использовал различные растения и животных (назовем их собирательно «тыквины», а по-украински «гарбузини»). Мы видим, что художник представил короля как «золото земли», которой он правил, что и давало королю «алхимическое право» на королевскую власть.

В своем теоретическом труде «Метод» Эйзенштейн приводит много примеров подобных изображений. «Всем известны «составные» карикатурные портреты, особенно Наполеонов – Первого и Третьего. Где «царственный профиль» слагается из памфлетных деталей милитаризма или сплетенных тел куртизанок. Такие же портреты Бисмарка и... кого угодно. Для разнообразия приводим примеры японские... Наравне с комическими образами мы знаем и серьезные композиции подобного типа... лик Бетховена, сплетенный из муз, Вагнера – из персонажей его опер... Картина Раймонда Бишопы «Иов» в рериховском музее в Нью-Йорке...» [4]. Хлебников даже написал стихотворение о таком изображении индийского божества, которого «...проносят на слоновых...» из женских тел. Мы видим, что речь идет о тенденции, корни которой находятся в бриколаже.

Как и алхимия, бриколаж есть создание «объектов-структур» из «элементов мира», имеющих другую природу. В подобном смысле и портрет

Рудольфа Второго, и алхимия – бриколажи. А. С. Мигунов считает, что тенденция к вульгаризации имела место в бриколаже, представлявшем собой, по словам К. Леви-Стросса, «идеальный образ мифологического мышления». Разъясняя природу бриколажа, Леви-Стросс указывал, что бриколер способен выполнять целый ряд задач, но, он отличается от инженера, поскольку ни одну из своих задач он не ставит в зависимость от добывания сырья и инструментов, задуманных и обеспечиваемых в соответствии с проектом: мир его инструментов замкнут, и правило игры всегда состоит в том, чтобы устраиваться с помощью «подручных средств», то есть на каждый момент с ограниченной совокупности причудливо подобранных инструментов. Создатели мифов, по Леви-Строссу, пользуются инструментом самым естественным образом, не задумываясь о его природе и назначении, и добиваются при этом значительных результатов. М. Тевоз поместил на суперобложку своей книги «Ар Брют» (1995) репродукцию женского портрета французского художника-аутсайдера Паскаля Мезоннева, выполненную из морских ракушек. Произведение-бриколаж носит название «Вечная неверная» и вполне может конкурировать по психологической глубине в раскрытии образа с традиционным изобразительным искусством репрезентативного типа [См. 3, с. 181-182].

2. Деньги и бриколаж: мифическое происхождение денег. Бриколаж есть своеобразное осмысление древним человеком «первобытного бартера» (меновая торговля). Раз ракушки можно использовать в качестве инструмента или украшения, то их возможно и обменивать... даже на жену, и подобный факт может отразиться, как портрет женщины, сделанный из ракушек. Меновая торговля есть, в известной степени, волшебное превращение: кучки раковин в женщину (отголоски этого содержатся в восточном калыме). Раз волшебное превращение бартера отражается в бриколаже, который есть выражение мифа, то деньги как таковые истинным своим истоком имеют миф и являются прямым продуктом мифического мышления.

По мере отхода от бриколажа как выделения специального материала и инструментов, для каждого конкретного инженеринга и вида искусства выделились также и «специальные деньги» («уровень ракушек»). Исторически один из «конкретных товаров бартера» (ракушки, золото, шелк, куски соли, брикеты чая и даже сигареты во время Второй мировой войны) постепенно «очищался от функции» («нулевая потребительская функция») – и начинал использоваться лишь как «абстрактный товар бартера», функция которого сводилась к обмену как таковому: так абстракционист Кандинский постепенно начал рисовать лишь «связи между объектами» (беспредметная живопись). Постепенно «настоящие деньги» выделились в отдельную общественную структуру. Далее деньги приобрели специальную «измерительную шкалу» («уровень монеты»). Далее деньги прошли «точку невозвращения» (монету еще

можно вернуть в состояние золота) и потеряли «полезность материала» («уровень банкноты»).

3. *Деньги и алхимия: миф и выделение золота.* Золото исторически выделилось в деньги из бартерного (т. е. взаимнообменивающегося) товара – поэтому золото носит на себе «исторический отпечаток» бартера (сегодня мы используем золото в медицине и технике, изготавливаем из него украшения и храним его как обеспечение в банке). В процессе меновой торговли золото «волшебным превращалось» во что угодно. Не удивительно, что алхимики, пытаясь выделить золото, добавляли к экспериментам немного магии. В подобном смысле алхимия есть отражение «исторического выделения денег», а деньги в мифологическом смысле есть своеобразный продукт алхимии (алхимия мифологически объясняла средневековому населению «право денег» быть «хранителем товаров» в «свернутом виде»). Если добавить к металлу кусочек философского камня (полученного с помощью магических заклинаний), то получится золото (хранящее в себе магию): не удивительно, что торговля «превращает» золото в товары, товары в золото: вероятно, сама торговля есть волшебная операция (слово «богатство» связано со словом «бог»). Алхимики считали: философский камень может дать не только золото, но власть и даже бессмертие («средневековый экзистенциализм»), а за «золото алхимии» можно приобрести любые товары: так алхимия порождала деньги мифологически.

4. *Алхимия как продолжение бриколажа.* В «Калевале» мифическое сотворение лося описывается как создание «бриколажной картины»: «– Лося делает Хииси: Голову из пня гнилого И рога из сучьев ивы; Вместо ног – тростник прибрежный, Из болотных трав – колена, – Из жердей – спина у лося, из сухой соломы жилы, А глаза – цветок болотный, Из цветов озерных – уши, Из коры сосновой – кожа, Из бревна гнилого – мясо» [1, с. 265]. В плане «мифического порождения денег» алхимия выступает как средневековое продолжение первобытного бриколажа. Ракушки были древними (носившими на себе следы первобытного бартера) деньгами, а также материалом для бриколажных произведений (Мезоннев) как выражение мифа (Леви-Стросс). Средневековым «алхимическим бриколажем» (выражением мифа) были и произведения Арчимбольдо (сохранившими следы первобытного бартера: «тыквины Арчимбольдо» похожи на ракушки или зерна какао, которыми расплачивались доколумбовские индейцы). И эта историческая «линия мифа» (первобытный миф превращался в средневековую магию, которая превращалась в науку нового времени) залегала параллельно исторической «линии денег» (менная торговля, золото, деньги с четким номиналом и четким дроблением: внутренним наполнением).

5. *Философия космизма как алхимия.* Алхимик ставил перед собой волшебную цель, но его эксперименты были почти научными (алхимики

известны и химическими открытиями). «В архаичном общественном сознании легко обнаружить мощные пласты идей, порожденных тем, что Е. М. Мелетинский называет «мифологическим мышлением», и вместе с тем на многих коллективных представлениях явственно виден отпечаток «научной мысли». Миф и социально-трудовой исторический опыт теснейшим образом переплетены в умах народа» [2, с. 18-19]. И в этом смысле «философскими наследниками» алхимиков являются философы-космисты. Малевич, например, писал о волшебстве. Федоров, словно алхимик, ставил перед собой почти «волшебные цели». Однако способы достижения этих целей были у космистов абсолютно научными (Гагарин в космос все-таки полетел!). У первобытных с их мифическим сознанием преобладает правое полушарие. У представителей экспериментальной «чистой науки» преобладает левое полушарие («наука против религии»). Философы-космисты (как и Эйнштейн) есть ученые нового типа («возврат к правому полушарию»).

Однако, несмотря на то или иное преобладание, в рамках мозга человека связно работают правое и левое полушария: и проекцией этого является сложенная работа культуры (с ее магией) и цивилизации (с ее наукой) в рамках пятого (социального) уровня развития материи. Подобные слияния, основанные на диалектическом (гегелевском) стремлении к дроблению-переструктурированию («броуновскому хаосу» и «пригожинской гармонизации») каждой цельности (свет есть органическое единство волны и частиц), мы можем наблюдать где угодно: и в алхимии, и в жизни народов Африки, и в историческом происхождении денег. «Важнейшей ячейкой архаичного общественного сознания можно считать коллективные представления, т. е. идеи, разделяемые большей частью общества, о различных социальных явлениях, природе. Впервые изученные французским социологом Дюркгеймом, эти коллективные представления были связаны между собой в сложные системы, где остатки древних взглядов вкраплены в современные образы-идеи... Вряд ли верно и выделять в этом сознании, как противостоящие друг другу формы, «научное» и «мифологическое» мышление. Вероятно, правильнее будет говорить о соотношении в народном сознании данных социально-трудового, исторического опыта, мифологических образов, иррациональных и здравых отвлеченных идей. Реальная проблема... как изменялись, взаимодействовали между собой... общественные представления и их системы, какими путями воздействовали на этот процесс производственная деятельность человека, социальная эволюция, внешние культурные влияния» [2, с. 20]. Так же – полумифологически-полунаучно (т. е. как бы в рамках «социальной алхимии») – возникли и деньги (в подобном смысле «уровень золота» есть середина этого исторического процесса).

6. *Экономический психоанализ.* Учение Юнга сделало возможным «психоанализ культуры» (Георгий Гачев создал «экзистенциализм культуры»)

и «психоанализ произведений искусства». Если историческое происхождение денег связано с мифологией, то вполне уместен и «психоанализ денег» (при этом важно, что творилось в голове человека, когда он создавал деньги). Исторически после первобытного бартера в качестве денег могли использовать, что угодно (в Сибири шкурки пушных зверей) – в искусстве это соответствует бриколажу (материалом и инструментом может стать все): за этим стоит мифологическое сознание (вспомним финский миф о создании лося). Когда алхимики разделили металлы на «благородные» и «неблагородные» – и начали создавать первые из последних (в рамках денег это как бы «золото из ракушек»), это соответствовало отходу от бриколажа и созданию специальных материалов и инструментов («инструментальная революция»), что особенно ярко выразилось в живописи Возрождения.

Историческая смена одной формы денег (менее специальной) другой (более специальной) их формой похожа на алхимическое превращение неблагородного металла в золото (посылка де Голлем «золотого корабля» есть «историческая алхимия»: превращение золота в американские доллары!). «Алхимическая реакция» есть не только формула исторического получения денег, но и «формула торговли». Философский камень (он является частью «алхимического золота») способен также создавать власть и бессмертие – поэтому «часть-камень» есть «торговая часть золота» (философский камень в золоте мифологически обосновывает способность золота меняться на власть, бессмертие, т. е. «магически превращаться» во что-то). Оставшаяся часть золота («часть-материал») идет на изготовление изделий. Так алхимия породила не только химию, но и экономику.

Сегодня мы обязаны помнить о психоанализе денег, у которых выявлен «комплекс бартера». Даже на банкнотах (белорусские деньги недавнего времени) еще сохранились остатки первобытного бартера, которые обозначены как зверюшки (от зайца до зубра): страна своими зайцами отвечает за свои деньги! Современные финансовые деньги ни кроликов, ни бизонов на себе не имеют: «сиротки»! Исторически за «финансовыми деньгами» стоят «мифические ракушки» (остатки первобытного бартера!), как, по Юнгу, за сознанием цивилизованного человека – стоят «элементы мифов»: древние архетипы. Забыв об этом, мы финансовые деньги оторвали от материального субстрата, лишив их всякого остатка меновой торговли – от золота остался лишь один философский камень (как способность на что-то меняться): он и есть финансовые деньги (золото без части-материала). Финансовый пузырь и есть философский камень, которого на самом деле не существует – отсюда кризис как разоблачение средневекового шарлатанства.

7. *Живопись и идеализация денег.* Алхимики считали, что золото – это не определенное вещество (предметная живопись), а определенная структура

фрагментов других веществ (беспредметная живопись). Абстракционизм Кандинского (беспредметная живопись) демонстрировал внутреннюю структуру (как «золото алхимика»). В подобном смысле «черный квадрат» Малевича (супрематизм) есть один абстрактный «элемент структуры» как таковой («абстрактная тыквина» Арчимбольдо). Подобным элементом структуры (черным квадратом) может быть и «пространственная ячейка». Сегодня происходит «суперпозиция учений»: «сетевое общество» Постмодерна ассоциативно накладывается на Ноосферу Вернадского: так получается «сетевая ноосфера» («композиция мира») – мировая структура, состоящая из пространственных ячеек (подобно пчелиным сотам), что делает ее похожей на «внутреннее пространство компьютера», состоящее из файлов-ячеек. Такая суперцивилизация будет наилучшим образом управляться «мировым компьютером» (суперсервером) – вот и пригодится, наконец, программа Ботвинника «Пионер», да и «финансовые деньги» встанут на свое место.

История живописи как выражение человеческого мышления: от первобытного брикажа (мифическое мышление первобытных) до Арчимбольдо (экспериментально-мифическое мышление алхимии), от Арчимбольдо к Кандинскому (экспериментально-логическое мышление современной науки) есть история отказа от материальных предметов в пользу идеальной структуры – и, в рамках живописи, повторение истории денег.

Список використаної літератури

1. Бианки В. В. Оди́нец (эпи́граф): Собр. соч. в 3 т. – М.: Геликон, 1992. – Т. 2.
2. Иорданский В. Б. Хаос и гармония. – М.: Наука, 1982. – С. 18–19; С. 20.
3. Мигунов А. С. Мифы и реальность современной эстетики. III Овсянниковская международная эстетическая конференция. – М.: МГУ, 2008.
4. Эйзенштейн С. М. Метод. – М.: Музей кино, 2002. – Т. 1. – С. 311–312.

Анотація

Авторка проводить паралелі між еволюцією історичних форм грошей, еволюцією наукового мислення та еволюцією форм художнього відображення в образотворчому мистецтві. Вона намагається виявити спільні психологічні особливості осмислення людиною дійсності, що розкриваються у цих процесах, і зрозуміти в цьому аспекті причини віртуалізації сучасних грошей.

З. В. Гінтерс,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри суспільних дисциплін ЛІБС УБС
м. Львів

ФАКТОРИ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

В «Концепції розвитку економічної освіти в Україні» зазначається, що головною парадигмою економічної освіти є розуміння того, що розвиток економічної сфери суспільства значною мірою зумовлений характером життєдіяльності людини, її світоглядом, соціально відповідальною поведінкою. При цьому наголошується, що професійна підготовка і адаптація сучасних економістів передбачає розуміння і сприйняття ними закономірностей формування та розвитку відтворювальних процесів на макро- та мікрорівнях [10], у поєднанні пізнавальних, теоретичних і практичних компонентів навчання. *Пізнавальні* компоненти створюють систему фінансових, технологічних, технічних, економічних і правових знань, визначають внутрішню культуру молоді, формують її готовність до свідомої гармонізації стосунків «Людина – суспільство – природа – економіка». *Теоретичні* компоненти навчання, до яких належить світогляд і вміння творчо мислити, створюють підґрунтя економічно доцільних та соціально відповідальних рішень, дослідницьких навичок, практичних умінь. *Практичні* компоненти економічно освіченої людини становлять мотивацію та вміння постійно підвищувати компетентність і практично використовувати нові знання для вдосконалення та розвитку технічного, технологічного, фінансового, соціально-економічного, правового та іншого забезпечення організаційно-економічних і управлінських процесів; розвивати особистісний і колективний потенціал економічної діяльності на засадах соціального партнерства і соціальної відповідальності.

У процесі свого індивідуального розвитку людина формується у відносно вільну, незалежну і самокеровану особистість, яка здатна в колективі активно адаптуватися і змінювати оточуюче середовище [20, с. 4.]. Під адаптацією розуміють соціальне пристосування, процес або результат процесу, який передбачає гармонійне з погляду індивідуальних прагнень людини задоволення її потреб, створення умов для здорового, щасливого життя в суспільстві. Звернемо увагу на основні визначення терміну «професійна адаптація» та психолого-педагогічні акценти.

М. М. Фіцула вважає: «Професійна адаптація – це процес пристосування людини до професійної діяльності, її умов; досягнення бажаної продуктивності праці й відповідності між професійними намірами, інтересами, якостями особистості та вимогами до діяльності... Професійна адаптація здійснюється разом із *суспільною адаптацією*. Її результативність значною мірою залежить від того, як школа зуміла закласти основи адаптації», [22, с. 290–291]. За визначенням Н. П. Волкової, професійна адаптація – це допомога молодій людині всебічно пізнати майбутнє, його професійне середовище; актуальна вона на стадії освоєння професії [2, с. 121].

Отже, у переважній більшості визначень поняття професійної адаптації звертається увага на такі фактори, як належна підготовка людини до виконання даної роботи, сприяння їй, коли уже професія обрана і людина перебуває на стадії оволодіння нею; необхідність практично пізнати майбутнє професійне середовище. Багато дослідників окремо виділяють професійну адаптацію молодого спеціаліста як можливість нормального поступового розвитку особистості в змінених умовах трудової діяльності та досягнення професійної кар'єри. Для ефективної участі в суспільному виробництві людина повинна мати професію. Саме через професійну трудову діяльність вона утверджує себе в суспільстві як особистість, як спеціаліст і активний діяч.

Історико-педагогічне дослідження економічної освіти дітей і дорослих на західноукраїнських землях XIX – першої половини XX століть засвідчує активне використання педагогами та організаторами фахової, торгівельно-кооперативної освіти різних підходів, форм і методів для забезпечення професійної адаптації дітей і молоді у процесі економічної освіти, а для дорослих – у вдосконаленні фахового рівня та ширшої фахової обізнаності, підвищенні кваліфікації. На прикладах кооперативного виховання і навчання, запровадженого в систему шкільної освіти Буковини, Галичини, Закарпаття шляхом організації шкільних кооперативів і вивчення основ кооперації в загально-освітніх школах, на вакаційних курсах простежується, якого вагомого значення адаптації особистості до кооперації, комерції, підприємництва для подальшого господарського життя при формування змісту національної економічної освіти надавали у своїй діяльності видатні діячі просвітньо-кооперативного руху Ю. Дзерович, К. Коберський, Д. Коренець, І. Лучишин, Є. Олесницький, Ю. Павликовський, М. Росткович, С. Смаль-Стоцький, Є. Храпливий та ін.

Вітчизняні та зарубіжні філософи, педагоги, економісти вбачали у духовно-моральних аспектах ринкових відносин засоби не лише підвищення ефективності виробництва, а й морального удосконалення людини, розвитку її волі, самостійності і відповідальності. Автори історико-педагогічних праць

О. Бенца, Д. Герцюк, В. Гомоннай, О. Ковальчук, І. Курляк, В. Росул, О. Пенішкевич, В. Сагарда, Б. Ступарик, досліджуючи проблему фахового шкільництва регіону означеного періоду, наголошували на нелегкому політичному становищі українського населення, яке в умовах австро-угорських та польських панівних режимів намагалося боротися за політичну, економічну та освітню незалежність. Представники інтелігенції, культурно-освітні діячі прагнули усіляко пробуджувати національну самосвідомість українців краю, використовуючи, зокрема, і різноманітні форми фахової освіти [5, с. 10–11].

Бурхливими змінами у суспільно-економічному та національно-культурному житті залишила слід на західноукраїнських землях друга половина XIX-го століття. Модернізація виробництва, зміни у сільському господарстві, розвиток науки і техніки зумовлюють конфлікт між старим і новим, прогресивним, це виявилось у протиріччях між потребами суспільства і реальним розвитком освіти, підготовленості населення до життя у нових умовах. Національно-культурне відродження – з одного боку, та недоліки роботи шкільництва – з другого, – викликали потребу фахової освіти, яка б мала допомогти людям знайти себе, адаптуватися до нових політичних і соціально-економічних умов у суспільстві. Оскільки ж державна система освіти не забезпечувала цих потреб, у краї розгортається громадянський рух, спрямований на зародження і становлення організованої просвітньо-економічної діяльності, створюються товариства «Просвіта», «Рідна школа», «Ревізійний Союз Українських Кооперативів», «Народна Торгівля», «Сільський Господар», «Маслосоюз» та інші. Провідними напрямками їхньої діяльності стали боротьба з неписьменністю і малограмотністю, поширення загальноосвітніх, господарсько-фахових знань серед дітей і дорослих, видавництво та поширення літератури, букварів та методичних посібників, проведення різноманітних культурно-освітніх заходів. Мета, зміст, методи і форми діяльності культурно-освітніх товариств змінювалися зі зміною суспільно-політичних і соціально-економічних умов.

Ідеями про створення власної держави, піднесення національної свідомості народних мас кінця XIX – початку XX століття наповнюються діяльність громадських організацій, спрямована на реалізацію цієї справи: навчити і в першу чергу виховати громадян бути повноправними членами суспільства. Звертається увага на фахову та економічну освіту населення краю, яка мала стати основою для успішного господарського і культурного піднесення рівня життя українців. Звертаючись до галицької молоді, І. Франко писав: «Здобуйте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до

свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода» [23, с. 224–225.].

Під час панування Австро-Угорщини та Польщі у регіоні можливості розвитку торговельно-кооперативного шкільництва на державному рівні для українського народу були вкрай обмеженими. Культурно-освітні товариства в своїх статутах, програмах ставлять за мету забезпечити знаннями народ, підняти його освітньо-культурний та господарсько-економічний рівень. Водночас ведеться пошук нових шляхів, оновлюється зміст, мета, вдосконалюються форми кооперативного навчання та культурно-освітньої роботи.

В сучасних умовах незалежної України особливо цінним є досвід еволюції торговельно-економічного шкільництва Галичини XIX – першої половини XX століття, оскільки у цей період здійснювався процес становлення і розвитку фахової освіти економічного спрямування. Значний внесок у справу поширення ідей української кооперації було зроблено культурно-освітніми та економічними товариствами, були створені виконавчі структури кооперативного навчання, прийняті відповідні директивні документи, підготовлені методичні рекомендації та узагальнення.

Громадські та культурно-освітні діячі Галичини глибоко усвідомлювали, що виховувати підприємця, майбутнього ощадливого господаря необхідно ще в стінах школи, формуючи у дітей кооперативний світогляд, виховуючи віру в силу кооперативної ідеї. «В усіх наших школах, куди посилаємо дітей на загальну науку, треба також учити науці та історії кооперації... Ніщо інше не вчить наших дітей так скоро розуміти дійсність, по-громадськи думати й діяти, як власне наука про кооперацію; коли державні народи вводять до своїх шкіл кооперативне виховання, то українська нація, що ще не має своєї держави, що свої сили набирає на самодіяльності народних мас, мусить звернути тим більшу увагу на цей могутній чинник громадського виховання» [7, с. 9].

Відомий педагог і кооперативний діяч Д. Коренець писав: «Однією із головних причин слабого розвитку кооперативів у нас є недолік кооперативної освіти і виховання широких мас нашого населення. Тому лихові зарадити може передусім народний учитель своєю працею ... в школі серед шкільної дітвори, бо якщо він молоде покоління виховає в кооперативному дусі, то майбутнє буде належати до кооперації» [11, с. 4].

В систему шкільної освіти товариства «Рідна школа» кооперативне виховання молоді запроваджувалося шляхом організації шкільних кооперативів

і вивчення основ кооперації в загальноосвітніх школах. Основи кооперації як окремий предмет (факультатив) укладався у конкретно визначених класах. Так, у народних чотирирічних школах навчання кооперації велося в III–IV класах, народних школах з семирічним навчанням і в гімназіях – у VI–VII випускних класах. Програма передбачала теоретичний і практичний курси. Перший з них базувався на читанні лекцій, під час яких учні теоретично пізнавали основні принципи кооперативної ідеї, другий передбачав заснування шкільного кооперативу. Впроваджуючи такий курс у загальноосвітніх закладах, управління товариства ставило за мету не вишкіл кооператорів-практиків, оскільки це завдання виконували спеціальні фахові школи «Рідної школи», а головним чином виховання свідомих прихильників кооперативної ідеї [14].

Цінності кооперативного виховання полягали в тому, що при навчанні кооперації молодь мала можливість ознайомитися з головними поняттями про народне господарство та соціально-економічні відносини на західноукраїнських землях, громадським життям, обов'язками особистості щодо народу та її роллю в громаді. Це привчало учнів реально дивитися на стан речей і мислити, розвивало творчу ініціативу. «Подрібний розклад праці українського народного учительства по громадах», схвалений з'їздом повітових комісій 21–22 листопада 1908 р. в Чернівцях, у справі економічного виховання поставив такі завдання: «Учитель повинен подбати, щоби діловодство «кас», «спілок торговельних» велося взірцево. Учитель повинен безнастанно образуватися також в напрямі господарсько-економічним і кооперативним, щоби мати ясний погляд на ті справи і в той спосіб з успіхом служити даній справі та піддавати ініціативу до нових інтересів». В економічній роботі зверталася увага на просвіту, як основу всієї організаційної праці: закуповувати брошури, економічні видання, підносити теоретичний рівень нашого народу [4, с. 3].

Кооперативне виховання стало практичною школою демократичного виховання і парламентаризму, прищеплювало поняття громадської відповідальності, готувало дітей до майбутнього життя, яке вимагало самопожертви й альтруїзму на користь колективу. Навчання кооперації і впровадження шкільного кооперативу було практикою реальної громадської співпраці, товариської єдності й солідарності, самопомогі. Проте справжній колектив не вбивав індивідуальних рис особистості, а сприяв її всебічному розвитку. Молодь повинна була думати не лише над своїми потребами, але й над потребами своїх товаришів, тобто водночас із професійною адаптацією відбувалася адаптація соціальна [15]. На шкільних зборах схрещувалися різні погляди, частині доводилося відстоювати свою думку, а це готувало молодь до публічних виступів, гартувало волю, стало характери, робило сприятливими

можливості для розвитку альтруїстичних почуттів серед молоді, розвивало у неї любов до самодіяльності та творчої ініціативи. «Кооперація виховає працьовитих, рухливих громадян, дасть їм практичне знання, необхідне для людини як господаря у власному чи народному господарстві. А правильно поставлене кооперативне виховання піднесе в очах молодого покоління значення і вартість людей, які працюють для і серед свого народу, покаже їм, що на українських землях є величезне поле для праці, яке живим і працездатним людям дасть засіб для прожиття» [14].

Під проводом кооперативних організацій в Галичині, на Буковині, в Закарпатті при школах створювалися шкільні кооперативи, котрі як шкільні учнівські товариства були організовані на зразок звичайних кооперативів з органами управління (загальні збори, управління, спостережна рада), але з урахуванням певних педагогічних вимог та зважаючи на дитячий склад учасників. Тому вони знаходилися під безпосереднім наглядом і керівництвом педагогічного персоналу школи, що було доброю нагодою для практичного застосування діяльного трудового методу навчання [14, с. 91]. Мета цих організацій полягала в ознайомленні дітей з кооперативною ідеєю та практикою, введенні їх у суспільне коло ідей та актуальних господарських питань, а також у залученні до праці в кооперативах чи в інших громадських організаціях. Окрім цього, шкільні кооперативи вирішували практичні завдання економічного характеру.

У своїй практичній діяльності відповідно до потреб учнів і школи шкільні кооперативи займалися: забезпеченням підручниками і шкільним приладдям; поповненням шкільної бібліотеки книжками, журналами, часописами; створенням шкільного музею і збиранням речей для його розширення; організацією шкільних свят, лекцій та екскурсій. Шкільні кооперативи виробничого типу займалися: палітурними (оправа книжок) і столярними роботами; виготовленням іграшок; організацією спільної праці в городництві, садівництві, бджільництві та в інших галузях виробництва відповідно до місцевих можливостей і потреб. Складнішим видом діяльності була організація кооперативної їдальні чи буфету для харчування учнів, зокрема бідніших і тих, що живуть далеко від школи. При школах діяли також ощадні чи кредитні каси як спеціальні фонди, де учні привчалися до ощадності та планування як особистого життя, так і життя громадського [13].

Членом шкільного кооперативу могла бути кожна дитина, яка зробила вступний і членський внески. Вона могла користуватися усіма правами, передбаченими статутом, забезпечувати всі свої потреби шкільного життя у кооперативі. Майно шкільного кооперативу складалося зі вступних і членських

внесків, одноразових внесків, доходу від товарообігу, запасу товарів, інвестицій і грошової готівки, яка знаходилася в шкільній касі ощадності [21, с. 2].

У розвитку кооперативного шкільного руху провідне значення мала діяльність педагогічного колективу школи. Основні обов'язки покладалися на вчителя-опікуна чи інструктора шкільного кооперативу, який мав на лекціях з кооперації зміцнювати і поглиблювати ідейне виховання молоді, давати поради в усіх справах буденного життя кооперативу. Від педагога на початковому етапі залежало формування позитивного ставлення молоді до шкільного кооперативу, «що має життєво-практичний елемент, діє серед молоді, яка формує погляд на світ. Тому хоча б невеликий гурток молоді мусить розуміти чи відчувати потребу в заснуванні такої організації [19, с. 3]. І цей свідомий гурток своїм завзяттям до праці в шкільному кооперативі під керівництвом досвідченого вчителя повинен був стати основою для молоді шкільного кооперативу.

Важлива роль в економічній освіті молоді належала шкільним ощадним касам, які ще називалися «каси Стефчука» за прізвищем їхнього творця і засновника. Вони мали згуртовувати учнівську молодь, солідаризувати її на економічному ґрунті, привчати дітей до ощадності як однієї з підстав економічного добробуту народу, засвідчувати взаємну допомогу через постачання членам кредиту, концентрувати всі фонди автономної громади, при звичаювати і привчати шкільну молодь до розумного, доцільного господарювання шкільними грошима [25, с. 8]. З цією метою було запроваджено проведення «Дня ощадності». Для організації цієї громадської акції було видано спеціальні брошури [26], які слугували методичними посібниками учителям «до живого зацікавлення справами і підготовки до створення шкільних кас ощадності» [25, с. 8]. За статутом чи інструкцією, членом шкільної каси ощадності міг стати кожний учень, який вніс вступний і членський внески, встановлені загальними зборами. Кожний член шкільної каси ощадності мав право: користуватися всіма послугами каси, передбаченими статутом, брати участь у загальних зборах з вирішальним голосом, вибирати і бути обраним до всіх органів управління шкільної каси ощадності. Фонди шкільної каси ощадності нагромаджувалися зі вступних і членських внесків, подарунків і записів, відсотків від позичок, оборотних капіталів і доходів різних інституцій. Учнівськими книжками вкладів розпоряджалося управління шкільної каси протягом усього шкільного року. Шкільна ощадна каса здійснювала покладені на неї завдання розвитку ініціативи, підприємництва й ощадності, товариськості, здійснювала організацію спільних лекцій і бесід [24].

Учнівська економічна теоретико-практична діяльність велася у двох напрямках, а саме: створення шкільних крамниць та організація ощадних кас. У

крамницях учні вчилися торгівій справі, обліку і розрахункам торгівлі, оцінюванню вартості виробів, в ощадних касах ознайомлювалися з елементами банківської справи і, таким чином, вироблення практичних навичок було однією із форм майбутньої професійної адаптації.

Працівники Ревізійного Союзу Українських Кооперативів (РСУК), дослідивши 1938 року 26 шкільних кооперативів, 19 крамниць, 7 ощадних кас, зробили висновок: вклади розміщено в Українбанку, Промбанку у Львові; у всіх приватних закладах товариства «Рідна школа» введено щотижневі 1-2-годинні лекції з кооперації, 4 шкільні кооперативи мали бібліотеки (разом – 136 книг кооперативного змісту). У 5-х кооперативах відбувалися збори, на яких учителі й учні виступали з рефератами на кооперативні теми, а в 7-х проводилося свято ощадності. Під керівництвом учителя-опікуна учні завідували всіма справами як члени управління, спостережної ради [8].

І. Галущинський, наголошуючи на виховних моментах ощадності, посилався на позицію польського вченого, професора Ромера, який, з'ясовуючи загально-громадянський характер ощадності, її соціальне і національно-виховне значення, вважав, що «змісл ощадності є одною з тих моральних сил, що стають джерелом матеріальної могутності». Особливо велике значення має розвиток ощадності «у тих народів, що позбавлені самостійного політичного життя, що самі не рішають ні про свою долю, ні взаїмні відносини всередині і на зовні своєї суспільності. Змісл ощадності скріплює у таких народів відпорність... Таким чином ощадності, зложені в корпоративних інституціях, стають мірилом суспільного і національного вишколення громадянства» [3, с. 90].

Важливим виховним чинником було запровадження з 1932 р. обов'язкового теоретичного навчання у старших класах середніх чи народних шкіл основ кооперації по 1–2 год. на тиждень; у гімназіях (VI – VII класи) – по 2 години на тиждень, учительських семінаріях (III – IV курси) – по 1 годині на тиждень. При цьому керівництво «Рідної школи» наголошувало, що головною метою навчання кооперації молоді є морально-ідеологічне виховання в дусі етичних ідей співництва і солідарності, а не суто професійна підготовка кооператорів-практиків [9, с. 53]. Теоретична частина кооперативного курсу передбачала розгляд досить широкого спектру питань: читалися лекції про господарські відносини в регіоні, про поділ праці; викладалися основи кооперації, починаючи від вивчення статуту кооперативу, ознайомлення з його документацією, закінчуючи такими фінансово-економічними термінами, як «запасний фонд», «розхід», «баланси», «кредит», «калькуляція» тощо. Водночас проводилися бесіди про товарно-грошові відносини в суспільстві,

роль і значення грошей, а також широко подавалася історія кооперативного руху в Україні та за її межами.

У чотирирічних народних школах навчання проводилося у формі популярних оповідань і бесід. Рекомендувалося ознайомлювати молодь, починаючи від III класу, з основними відомостями про теорію кооперації та історію її розвитку; в народних школах широко використовувалися елементи етнопедагогіки: спочатку на основі найбільш доступних оповідань (казок, байок, математичних задач) з'ясовували, що таке кооператив, колективна господарська праця, солідарність, жертвність, знайомили учнів з місцевим кооперативом; потім – приступали до оповідань з історії кооперації та її теорії, пояснювали і читали з кожним класом статут шкільного кооперативу і скликали перші збори, предметом розгляду яких ставало прочитання і прийняття статуту, рішення про назву кооперативу, запис членів, вибір членів спостережної ради і виду діяльності кооперативу [7].

Основи кооперації мали бути відомі всьому рідношкільному вчителству, котре повинно використовувати набуті знання для поглиблення кооперативних відомостей при навчанні інших предметів. З наукою кооперації повинен був ознайомитися не лише той учитель, який вів окремі години кооперації. Під час викладання історії та географії треба було також торкатися економічних питань, при цьому відповідну увагу присвячувати питанням кооперації. На уроках української мови порушувати такі питання, як писання протоколу засідань, ведення кореспонденції. Словом, увесь учительський склад кожної української школи повинен був розуміти і симпатизувати всіма силами вихованню молоді в кооперативному дусі [17].

Міністерство віросповідання і освіти у спеціальному «Обіжнику» від 6 червня 1932 р. ставило ряд вимог до шкільних кооперативів: «а) недопустимість застосування до учнів будь-якого примусу як щодо членства в кооперативі, так і щодо обов'язку купувати тут собі прилади та задовольняти інші шкільні потреби; б) діяльність кооперативів з організаційного та бухгалтерського огляду мусить бути зразкова настільки, щоб молодь не лише практично набувала навичок у роботі подібних суспільних організацій, але й мала приклад совісного, сповненого почуття відповідальності виконання громадських зобов'язань господарювання; в) характер школярських кооперативів організаційно повинен наближатися до нормальних кооперативів» [1].

Перший Український Педагогічний Конгрес (1935 р.) дав схвальну оцінку організації шкільних кооперативів. У резолюції, зокрема, відзначалося: «Оцінюючи велику виховну роль навчання кооперації у школах, Конгрес схвалює і вітає впровадження цього навчання у більшості шкіл «Рідної школи»

та закликає решту шкільних закладів піти їх слідами; Конгрес вважає доцільним запровадити у всіх школах справжні учнівські кооперативи, крамниці та закликає до цього всі школи, де виховується українська молодь. Одночасно він звертається до керівництва кооперативних організацій, щоб допомогло «Рідній школі» призначити ревізора й інструктора шкільних кооперативів» [18]. Теоретичне і практичне навчання кооперації в загальноосвітніх школах, започатковане товариством «Рідна школа», широке зацікавлення громадськості, педагогів кооперативним вихованням молоді шкільного віку, їх подвижницька праця в цьому напрямі сприяли усвідомленню українською молоддю кооперативних ідей, суспільно-економічних проблем і залученню її до практичної діяльності в кооперативних об'єднаннях, економічно-суспільних установах, громадських організаціях і подальшій її адаптації до майбутньої професії.

Сучасні психологи у межах професійного самовизначення особистості виділяють такі етапи: 1) етап професійного знайомства виступає як одержання майбутнім спеціалістом найбільш загальних відомостей про професію та про вимоги, які вона пред'являє людині; 2) етап професійної орієнтації характеризується більшим (порівняно з першим) обсягом відповідної інформації, достатнім для формування необхідної установки. При цьому професійна орієнтація трактується як більш-менш стійке відношення до професії, що склалося на основі певного об'єму знань про професійну діяльність і певного емоційного сприйняття професії; 3) етап професійного навчання – найбільш інформаційно насичений етап всього процесу, оскільки він пов'язаний із засвоєнням людиною цілої системи знань, умінь і навичок, тобто великого об'єму професійної інформації [20, с. 84–85].

Трансформаційні процеси в економіці незалежної України вимагають відродження кооперативних традицій, залучення потужного потенціалу національної освітньої та кооперативної думки до організації економічного і соціального поступу. Сьогодні як ніколи актуально звучать слова Д. Коренця з його характеристикою фахівця-економіста: «Треба нам людей рухливих, повних ініціативи, самостійності думання, обзнайомлених з господарським розвитком світа, з технікою торгівлі, знанням чужих мов... При тім це мусять бути люди наскрізь перейняті любов'ю до високої мети... тільки вона зробить їх чесними і характерними» [12, с. 262]. У сучасних умовах, коли зростає престиж економічної освіти серед молоді, виховання особистості фахівця – це комплексний і безперервний процес, який має спиратися на національну ідею, традиції, звичаї, ментальність народу, на історичний досвід і, зокрема, досвід професійної орієнтації та адаптації.

Список використаної літератури

1. Вихрущ А. В. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (Історико-педагогічна наука та перспективи): Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. – К., 1994. – 473 с.
2. Волкова Н. П. – Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 576 с. – С. 121.
3. Галущинський І. Виховні моменти ощадности // Українська школа. Записки «Учительської громади» за 1929 рік. – Львів, 1929. (З друкарні Видавничої Спілки «Діло»). – С. 88–90.
4. Герасимович І. Подрібний розклад праці укр. нар. учительства по громадах // Каменярі. – 1909. – Ч. 6. – С. 3.
5. Гіптерс З. В. Економічна освіта молоді в Галичині ХІХ – першій половині ХХ століть: теорія, досвід, персоналії: Монографія. – Львів: ЛБІ НБУ, 2006.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
7. Домагайтеся уладжування кооперативів в школах // Господарсько-кооперативний часопис. – 1923. – Ч. 2. – С. 9–12.
8. Жук А. Діточі кооперативи при школах на українських землях в Польщі // Господарсько-кооперативний часопис. – 1933. – Ч. 23. – С. 4.
9. Коберський К. На нові позиції // Рідна школа. – 1932. – Ч. 4. – С. 52–54.
10. Концепція розвитку економічної освіти в Україні // Освіта України. – 2004. – № 6. – С. 4–5.
11. Коренець Д. Кооперація в школі // Учительське слово. – 1922. – Ч. 1. – С. 4.
12. Коренець Д. Торговельне і кооперативне шкільництво в Польщі // Кооперативна Республіка. – 1931. – Ч. 7–8. – С. 254–262.
13. Кущинський А. Шкільні кооперативи // Наша школа. – Ужгород, 1937. – Ч. 2–3. – С. 8–15.
14. Лучишин І. Кооперативне виховання в школах «Рідної школи» // Рідна школа. – Львів, 1932. – Р. І. – Ч. 6. – С. 91.
15. Малицька К. Мої завваги про кооперацію в школі // Рідна школа. – Львів, 1932. – Ч. 17–18. – С. 246–247.
16. Методичні рекомендації щодо проходження навчально-ознайомлювальної практики студентів першого курсу – Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 96 с.
17. Обіжники головної управи товариства «Рідна Школа» (м. Львів) за 1934 р. – ЦДІА у Львові, ф. 206, оп. 1, од. зб. 270, арк. 25–26, 42–49, 53–54, 59–60.
18. Перший Український Педагогічний з'їзд 2–3 листопада 1935 р. у Львові // Рідна школа. – 1935. – Ч. 22. – С. 331–335.

19. Петрик П. 60-ліття «Просвіти» у Львові. – Львів: Накладом товариства «Просвіта», 1928. – 14 с.
20. Солодухова О. Г. Становлення особистості вчителя у процесі професійної адаптації : Монографія. – Донецьк: ТОВ «Лебідь», 1996. – 176 . – С. 4.
21. Тотоміянець В.Ф. Організація шкільних дітей // Господарсько-кооперативний часопис. – 1933. – Ч. 23. – С. 2–4.
22. Фицула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с. – С. 290–291.
23. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І. Педагогічні статті і висловлювання / Упоряд. О. Г. Дзевєрін. – К.: Рад. школа, 1960. – С. 224–225.
24. Храпливий Є. Ощадність – основою виховання молодого покоління // Господарсько-кооперативний часопис. – 1933. – Ч. 45. – С. 6.
25. Циркулярні розпорядження Кураторії Львівської шкільної округи та листування з дирекціями початкових шкіл Тлумачького повіту про організацію ощадних кас у школах. – ДАІФО, ф. 272, оп. 1, спр. 156.
26. Чолій В. Чи можна вести систематично науку господарства в народних школах // Шлях навчання й виховання. – Львів, 1929. – Ч. 4. – С. 7–10.
27. Twarecki L. Spoldzielcze wychowanie mlodziezy przez Skolne Kasy szczednosci. – L.: Nakladem Kraj. Patronatu Spoldzielni rolniczych we Lwowie. – 1925. – 13 s.

*Комаринська З. М.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Львівського інституту банківської справи
УБС НБУ
м. Львів*

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ СТЕПАНА ФЕДАКА – УКРАЇНСЬКОГО ФІНАНСИСТА І ФІЛАНТРОПА

Відомий український громадський і політичний діяч, адвокат, фінансист, філантроп Степан Федак належить до тієї категорії українських діячів, чий життєвий шлях та професійна, творча праця заслуговують на окрему ґрунтовну працю з її подальшою обов'язковою популяризацією.

Народився Степан Федак 9 січня 1861 року на українських етнічних землях Надсяння у м. Перемишль (тепер – м. Пшемисль, Республіка Польща). З 1874 року Степан разом з батьками переїздить до Львова. Тут він здобуває початкову та середню освіту, навчаючись у бурсі Ставропігійського інституту та Академічній гімназії у Львові. Навчався на правничих студіях Львівського університету, які закінчив 1892 року. Під час навчання був членом Академічного студентського гуртка. І того ж таки 1892 року разом з Костем Левицьким (у майбутньому – відомий український політичний, громадський та державний діяч) і Андрієм Чайковським (у майбутньому – відомий український письменник) створив перше професійне об'єднання українських юристів “Кружок правничий” [6, с. 492].

С. Федак був серед зачинателів “адвокатської доби”, одним з провідних її діячів. Тут варто зауважити, що до 1890-х років адвокатів-українців у Львові було лише кілька осіб, тому завоювати авторитет і стати успішним адвокатом українцєві у тих обставинах засилля іноземців у цій галузі було надзвичайно складно. Але, тим не менше, 1890 року С. Федак відкрив у Львові свою адвокатську канцелярію. До слова, Степан Федак користувався великою пошаною серед кримінальних злочинців, яких часто захищав, діючи справедливо. Одного разу із С. Федаком трапилася неприємна пригода: у нього на вулиці вкрали портфель з грішми, але через кілька годин, дізнавшись, хто його власник, повернули разом з грішми, і дуже перепрошували за “прикру помилку” [8, с. 215].

Як свідомий українець, патріот Степан Федак був організатором, співзасновником та провідними діячем багатьох українських кооперативних та фінансово-кредитних установ у Галичині: “Народної Торгівлі”, Крайового

Союзу Кредитового, Ревізійного Союзу Українських Кооперативів, Української Шадниці у Перемишлі, Земельного банку гіпотечного, товариства “Карпатія”.

Зусиллями Степана Федака, Дем’яна Савчака та Василя Нагірного отримано 1892 року дозвіл австрійської влади на заснування Товариства взаємних ubezpieczeń (страхового товариства) “Дністер”, що мало велике значення для взаємного страхування майна українського населення від вогню і крадіжок. С. Федак став членом Надзірної Ради Товариства взаємних ubezpieczeń “Дністер” (з 1892 р.), членом його дирекції, а далі – директором у 1909-1920 роках.

Згодом наглядовою радою Товариства взаємних ubezpieczeń “Дністер” було прийнято рішення про створення господарсько-кредитного товариства з обмеженою відповідальністю під назвою “Товариство взаємного кредиту “Дністер”, більше відоме як кооперативний банк «Дністер» – перша українська банківська установа у Львові [1, с. 69-70].

З 1909 року після смерті директора банку Ярослава Кулачковського, Степан Федак як “безконкурентний” кандидат став директором банку “Дністер”. Головою Надзірної (наглядової) Ради банку Степан Федак був аж до 1937 року.

За часу його урядування банк “Дністер” сходить на вершини свого розвитку, досягає найвищих економічних показників. Степан Федак не просто надавав українцям фінансову допомогу, а навчав їх тонкощів ведення банківсько-кредитної справи, показував шляхи примноження своїх заощаджень, навчав заробляти самим.

Наприкінці XIX - поч. XX ст. захопився ідеєю парцеляції (розподілу) земель, разом з отцем-митратом Титом Войнаровським, завідувачем добрами Львівської митрополії особисто долучився до цієї роботи.

Водночас Степан Федак продовжував активно працювати у Центробанку та інших фінансово-кредитних установах, був віце-президентом Крайового банку у Львові (згодом - Банку господарства крайового) у 1913-1918 рр.

Як активний діяч українського економічного руху у Галичині Степан Федак разом із іншими представниками галицької інтелігенції був інтернований російським урядом як австрійський підданий у 1915 р. та вивезений до Києва. Але й такі складні обставини дали можливість для філантропічної діяльності Степана Федака. Тут організував опіку й допомогу для українців з Галичини, за що здобув заслужену повагу та шану під час вимушеної еміграції на східній Україні. Про це свідчить титул почесного члена “Товариства допомоги емігрантам з Великої України”. У Галичину Степан Федак повернувся в серпні 1916 року.

По закінченні Першої світової війни, у 1918 році у Львові було створено “Комітет засновників Українського банку” під головуванням Євгена

Петрушевича. До складу комітету ввійшли митр. А.Шептицький, о.Т.Войнаровський, С.Федак та ін. Підготовча робота провадилась доволі успішно, але події 1 листопада 1918 року і наступні зупинили цей процес і він, на жаль, уже в майбутньому не поновився. [1, с. 72].

Доба національно-визвольних змагань (1917-1921), відновлення української державності захоплюють С. Федака. Його творча ініціатива та досвід спричинилися до посідання Степаном Федаком високих посад в уряді ЗУНР. Так, він – член Державного секретаріату Української Національної Ради у 1918-1919 рр., секретар продовольства уряду ЗУНР (наприкінці 1918 року), член громадської ради міста Львова (1918).

Після захоплення Львова польськими військами у грудні 1918 – січні 1919 р. С.Федак організував і очолив Український Горожанський комітет (діяв у 1918-1921 рр.) для опіки й допомоги українським полоненим, інтернованим та політв'язням, який надавав різноманітну допомогу, в тому числі і правову, потерпілим від воєнних дій та від свавілля польської адміністрації. Вважається, що український Горожанський комітет відіграв важливу роль у становленні Української Військової Організації (УВО). [1, с. 76-77].

Після ліквідації комітету за участю С.Федака засновано Українське товариство допомоги інвалідам та Союз українських адвокатів (С.Федак був його першим головою) та нелегальний, але толерований польською владою Комітет допомоги політв'язням, який він очолював з 1922 року і до кінця свого життя [5, с. 3483].

3 лютого 1919 року Директорія затвердила уряд С. Остапенка, у якому Степан Федак посів пост міністра фінансів. Однак С. Федака захопили у полон поляки, і замість нього міністром фінансів призначено Михайла Кривецького [2, с. 271].

Степан Федак – сеньйор Ставропігійського інституту, почесний член “Просвіти” (з 1925 р.) та ряду інших просвітницьких та громадських організацій в Галичині; був почесним членом Союзу українських купців за заслуги для свого народу і його господарського розвитку, один з найбільш шанованих і популярних постатей Львова (митр. А.Шептицький відвідував С. Федака на його іменини), і до речі, один з найбагатших українців Львова. Заможний землевласник С. Федак належав до 47 поміщиків-українців, котрі володіли 44 тис. га землі (для порівняння: Українська греко-католицька церква володіла 31 тис. га землі, а граф Потоцький мав у своїй власності 49 тис. га).

Узагалі, за спогадами учасників Степана Федька, не було такої української установи, членом якої б він не був, а якщо не членом, то – меценатом.

Сучасник С. Федака, Роман Купчинський у своїх споминах “У вчорашньому Львові” згадував Степана Федака так: “Хто з львов’ян не пам’ятає похилої постаті, що йшла Ринком, чи Руською до або з “Дністра”. Середнього росту, з повним здоровим обличчям, з “цвікером”, що чомусь криво сидів на носі. Це Степан Федак, адвокат і директор “Дністра”. Вічно чимсь зааферований, вічно спішився.

... Коли видавництво “Червона Калина” було у фінансових клопотах – одною з дощок рятунку був “Дністер” і Федак.

– Йди ти! – казав до мене директор видавництва Юно Навроцький. – Мене він напевно викине, бо ми ще старого довгу не віддали.

– А мене не викине?

– Перший раз ні. Буде десять хвилин кричати, але ти ні пари з уст, може дасть.

Пішов я і кажу, що і як. Федак змісця з криком: “Таж ви ще старого довгу не віддали!” Я нічого. “Рабунок!”. Я нічого. “Ми не думаємо розкидати легкодушно гроші тому, що панам воякам захотілося якусь книжку видати!” Я нічого.

– Ну, чому не відповідаєте?

Тоді я відповів:

– Бо мені Юно Навроцький казав: “Як буде кричати, ти ні пари з уст. Може дасть...” І Федак дав.” [7, с. 102].

Цікавий штрих: Степан Федак був активним й успішним фінансистом, адвокатом, громадським діячем, але на відміну від своїх сучасників, кожен з яких, практично, був членом котроїсь з українських політичних партій, що діяли у тогочасній Галичині, С. Федак намагався бути осторонь політики, бо до політики, за твердженням його близького товариша ще зі студентської лави Костя Левицького, не мав жодного бажання [3, с. 2]. Але – його зяті Євген Коновалець і Андрій Мельник були провідниками українського національно-визвольного руху; помешкання С. Федака певний час було штаб-квартирою УВО; намагався жити в мирі з усіма, в тому числі з поляками, проте його син Степан брав участь у замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, був засуджений. Очевидно, ці впливи все ж не залишили його осторонь політичних процесів, що відбувалися. Він став оборонцем і опікуном молоді, політичних в’язнів. Завдяки заходам С. Федака декілька тисяч осіб було звільнено від поневірян, врятовано від поліції, військових судів, прокуратури [8, с. 194].

6 січня 1937 року перестало битися серце Степана Федака. Похорони мали б відбутися пишні, відповідно до статусу й заслуг покійного, але сам

С. Федак не хотів ні промов на похоронах, ані квітів, вінків. Ці гроші, за його бажанням, мали піти на добродійні цілі (допомогу політв'язням, вклади у банку “Дністер”) [4, с. 1–2].

Степан Федак “впродовж довгих десятиліть глибоко вріс в розбудову нашого національного життя що тисячі, десятки тисяч людей тісно зв’язав зі своєю особою невсипущою діяльністю як адвокат, економіст, культурно-освітній діяч і як український громадянин, для якого дорогий був кожний прояв національного життя, для якого близькою була кожна чим-небудь цінна одиниця української збірноти, який зі свого оточення завжди умів прищеплювати віру в людину і в краще завтра свого народу” [4, с. 2].

Список використаної літератури

1. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 2. – Л., 2001
2. Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлєва Л. Гроші в Україні: Факти і документи. – К., 1998.
3. Левицький К. Д-р Степан Федак // Життя і право. Вісник теорії і практики. – 1937. – Ч. 1–2.
4. Після смерти бл. п. д-ра Степана Федака // Новий час. ілюстрований щоденник. – 1937. – Ч. 6. – С. 1–2.
5. Федак Степан // Енциклопедія українознавства. – Т. 9. – Л., 2000. – С. 3483.
6. Андрусак Т. Федак Степан // Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К., 1999. – Т. 3.
7. Купчинський Р. У вчорашньому Львові // Львів: Літературно-мистецький збірник. – Філадельфія, 1954.
8. Забута родина Федаків // Служинська З. Генеалогія. – Ч. 2. – Л., 2003. – С. 192–210.

Г. П. Городиловська
кандидат філологічних наук,
викладач кафедри суспільних дисциплін
Львівського інституту банківської справи УБС НБУ
м. Львів

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА ТА БАНКІВСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ РОМАНА ІВАНИЧУКА)

Використання елементів наукового стилю у мові художньої літератури – закономірний і динамічний процес. Він залежить не лише від власне лінгвальних чинників, а й від позамовних обставин: історичних, економічних, соціально-політичних, психологічних, які впливають на відображення дійсності в художніх творах. Залучаючи засоби інших мовних стилів у художній текст, майстри слова відбивають нові тенденції розвитку сучасної української мови. Їхня наявність у мові історичних творів – явище, характерне для творчості видатного українського письменника Романа Іваничука.

Присутність елементів наукового стилю в художній прозі письменника, характер їхнього співвідношення і взаємодії простежуємо саме в жанрі історичного роману, на що вказує Н. М. Разінкіна. Дослідниця зазначає, що “взаємодія наукового і художнього стилів отримує сьогодні цікаве висвітлення в результаті дослідження таких жанрів (вони знаходяться на стику функціональних стилів), як історичні романи, які є зразками так званого художнього документалізму” [14, с. 19].

Аналіз художнього мовлення Романа Іваничука показав, що з наукового стилю в мову його історичних творів увійшли передусім мовні засоби лексичного рівня, а саме слова-терміни та терміни-словосполучення, серед яких багато слів з абстрактним значенням. Терміни письменник використовує з науково-інформаційною метою або як стилістичний засіб, з функцією створення образності, тобто в історичних романах вони стають мовними засобами художнього зображення дійсності, особливими знаками, елементами коду, невідомими читачеві, свого роду інкрустаціями і виступають в нерозривній єдності з художнім образом. Терміноелементи письменник уводить свідомо відповідно до тематики творів, розкриття їх сюжету, змалювання конкретної історичної доби. Тому залучення таких елементів є не випадковим у художній прозі романіста, воно цілком виправдане і характеризує його художнє мовлення.

Термінологічна лексика в історичних творах Романа Іваничука надзвичайно різноманітна і належить до різних галузей знань. У статті проаналізуємо

фінансово-економічну та банківську лексику, яка належить до соціальних наук і особливо яскраво представлена в романах “Бо війна – війною”, “Вода з каменю”, “Журавлиний крик”, “Манускрипт з вулиці Руської”, “Орда”, “Саксаул у пісках”, “Черлене вино”, “Четвертий вимір”, “Шрами на скалі”, повістях “Гражда”, “Смерть Юди”.

Проникнення фінансово-економічних термінів на сторінки історичних романів зумовлене передусім описом подій та характеристикою персонажів, з діями яких пов’язуються фінансові операції, а також фінансові поняття. Часто такі терміни вжито в мові автора в номінативному значенні і є зрозумілими читачеві: “Нахман лежав горілиць, булькатими очима дивився у стелю й беззвучно ворухив губами – певне підраховував **прибутки** з глинянської митниці або **процент** від **позики** Вольфові Шульцу” [8, с. 340]; “... граф Альберт Якубовський програвся в карти й замордував гувернанта своїх дітей – той наскладав собі добру купу **грошей**, проте завбачливо записав у **банковому реєстрі** номери **банкнотів**” [10, с. 52]; “... **грошей** у кишені [Миколи Івановича – Г.Г.] було зовсім мало – **заощадження переказав через банк**” [12, с. 312–313]; “... сліпа жебракча, що сиділа під парканом і простягала до перехожих затиснуту в пальцях вижебрану мідну **монету**, запитуючи, який її **номінал**” [13, с. 525]; “Осторонь трималися ... і ще два **контролери** польського **банку** – ті фальшували **облігації**” [12, с. 327–328]. Такі лексеми характерні і для мовлення персонажів: “Кінто Гіві. Пішов на науку в шевське амкарство – навчився на доброго шевця, мав доволі **грошей** та владикам кісткою в горлі стала наша мізерна воля – на амкарства було накладено потрібні **податки**” [12, с. 370]; “– Намалюйте ось зараз мене й помістіть за столом поруч з Петром: я **даю** селянам **позики** під малі **проценти** й кожного разу ризикую втратити в тюрму – достоту, як апостол Павло в Ефесі” [11, с. 264]. Наведені терміни фінансово-економічної та банківської сфери автор вживає для повнішої характеристики своїх персонажів. Однак, у своїх творах письменник використовує терміни, які є незрозумілими для читача-нефахівця, наприклад: “[Остап – Г.Г.] там найняв їхну, добрався крізь холодні шторми до Англії і здав **скарб** у **депозит** англійському **банку** **Ост-Індійської компанії** на чотири **відсотки дивіденду щорічно**” [9, с. 120]. Терміни **депозит**, **дивіденди** ще не увійшли в повсякденний лексикон загалу, тому потребують спеціального пояснення. Депозит – “гроші або цінні папери, віддані на зберігання до банку” [16, с. 109], дивіденди – “доходи, отримувані суб’єктом оподаткування як частина прибутку юридичної особи” [16, с. 118]. У художньому контексті такі терміни не змінюють свого словникового значення.

У номінативному значенні, але знову ж таки без пояснення, використовує романіст фінансові терміни і в інших контекстах: “Ціни скаженіли, польська **марка девальгувалась**” [3, с. 168]. Девальвація (від *де...* і лат. *valvo* –

маю вартість) [15, с. 152] – “зниження курсу національної чи міжнародної валютно-грошової одиниці щодо валют інших країн” [16, с. 105]. Змістове поняття терміна *субсидія* частково впливає з контексту чи конситуації, в якій відбувається мовлення персонажа: “– *Так, це така милість з божого боку, як ректорська субсидія нашої “Братській допомозі” при загальному підвищенні плати за навчання*” [7, с. 181]. Субсидія (від лат. *subsidium* – допомога, підтримка) [15, с. 554] – “вид допомоги (переважно у грошовій формі), що надається державою, юридичною чи приватною особою іншим особам, а також іншим державам” [16, с. 441]. Порівнюючи значення цього терміна зі словника із значенням, яке письменник реалізував у контексті, робимо висновок, що воно не змінюється у творі. Як номінацію виду допомоги прозаїк використовує термінологічне слово *дотація*: “– ... наша пражка “Українська громада”, головою якої був я, організувала концерти й вистави, а дохід перераховували в так званий “фонд Грималюка”, що призначався на стипендії п’ятистам українським студентам. Звичайно, наших грошей не вистачало, і я попросив аудієнції в престолонаслідника Франца Фердинанда з надією виклопотати дотацію” [13, с. 599]. Дотація (лат. *dotatio* – дар, пожертвування, від лат. *doto* – наділяю) [15, с. 182] – “сума коштів, що виділяється з державного бюджету підприємствам, у яких витрати на виробництво та реалізацію продукції не покриваються отримуваними доходами” [16, с. 133–134]. Слова *субсидія*, *дотація* автор вживає змальовуючи причини, через які надавали допомогу тогочасним українським студентам.

Поряд із термінами, які вжито в прямому значенні, у мові творів письменника є образно переосмислені терміни і термінологічні словосполучення, які змінюють свої поняттєві ознаки, стилістично забарвлюються, набувають якісно нових переносних значень. Таке переосмислення термінів спостерігаємо у внутрішньому мовленні персонажа: “Але я йду. Цариця у Коломенському, за Москвою. Приїхала, щоб переконатись, чи не залишився була живим її суперник. Суперництво – ризикозна річ. Його оцінюють золотим троном або ж плахою. Імператриця знає цей кошторис, тому надає йому такої великої ваги” [6, с. 59]. Кошторис – “основний плановий документ для фінансування бюджетних установ, обчислення витрат на виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг” [16, с. 236]. Як бачимо, поняттєве значення цього слова відсувається на другий план, розвивається переносне, яке веде до утворення нового контекстуального значення, що означає “наперед продумані та сплановані дії” і набуває в тексті експресивно-емоційного забарвлення. Таким вживанням слова письменник характеризує царицю Катерину II як жорстоку особу, яка будь-якою ціною намагається перемогти свого суперника і втриматись на престолі, посягаючи при цьому на найвищу людську цінність – життя.

Щоб вказати на справжню цінність людських душ, з яких митець може створити всеосяжний образ і втілити в ньому думку про те, що історію творять маси, романіст-історик вживає фінансовий термін *номінал* у внутрішньому мовленні персонажа: *“А може й наївна ідея відтоді почала реалізуватися в тяжких пошуках тих скарбів у душах людей, і я знаходив і записував їх **номінал** у книгах – їм же для науки?”* [13, с. 678]. Це слово походить від лат. *nominalis* – іменний [15, с. 392] і у фінансовій сфері вживається у двох значеннях: “1. Вартість, вказана на цінних паперах, паперових грошах, монетах (номінальна вартість). 2. Ціна товару, вказана в прейскуранті або на самому товарі (номінальна ціна)” [16, с. 286]. У наведеному контексті розвиток переносного значення зумовлює зневиразнення змістового поняття терміна, внаслідок чого він набуває нового значення, яке впливає з контексту і має особливу семантику “всеосяжного образу, до якого митець ішов усе своє життя”.

Поряд з однослівними термінами в історичній прозі Іваничука образно переосмислюються фахові термінологічні словосполучення, які характеризують персонажів. Їхнє значення пов’язується з персонажем-письменником – Майстром, якому сниться сон, і в цьому сні його уява витворює картину, про яку свідчить наступний контекст: *“Я зважився підійти до знайомого митника-бубабіста, романами якого колись зачитувався, й спитав: “ – Ти пропустиш мене в нову добу?” – ви весь свій **товар задекларували?**” – спитав він суворо. “– Весь до крихти, – відказав я. – Навіть гріхи”* [4, с. 47]. Декларувати – “надавати певні відомості в державні (податкові, митні тощо) органи” [16, с. 106]. Переосмислене словосполучення *задекларувати товар* змінює своє поняттєве значення, стилістично забарвлюється і набуває якісно нового переносного значення, що означає “творчість письменника, який своїми творами зв’язує минулі часи з майбутніми” і, сподіваючись на подальше життя цих творів, бере їх з собою й переносить через “митницю життя”, тобто в нову епоху, де ними будуть зачитуватися майбутні покоління.

Прикладом переосмислених словосполучень у прозаїка є такі вислови в мовленні персонажів: *“Одурих вас Єгова? – промовив грізно Бог в образі Шевченка. – А ти ж був зо мною на згоді? І **контракт підписав**, і запив могорич при народі? Маловіре”* – Досить, досить, – прошепотів Франко. – *Я знаю ці слова*” [13, с. 527]. Очевидно, що цей контекст письменник взяв із поеми Івана Франка “Мойсей” і змалював уявну бесіду Тараса Шевченка та Івана Франка, пристосовуючи її до розкриття свого задуму – показати Каменяря як духовного провідника народу, що довірився йому і пішов за ним. Слово *згода* означало торговельну домовленість, а словосполучення *запити могорич* в давнину вказувало про завершення угоди. *“– Звичайно, для життя потрібні папірці, якими оцінюються вартість проживання. Але ніколи справжній митець не **підписує контракт** з музою”* [11, с. 237]. Контракт (від лат.

contractus – угода) [15, с. 293] – “офіційний комерційний документ, що становить угоду сторін зі взаємними зобов’язаннями щодо постачання та придбання товару, виконання певної роботи” [16, с. 229]. Переосмислюючи це поняття, автор розвиває своє розуміння, вказуючи при цьому на перемену мистецтва в товар. Але справжній митець не може заробляти на мистецтві, оскільки він мусить творити навіть тоді, коли знає, що за свою працю він нічого не отримає. Аналогічне словосполучення знаходимо в мові автора: “– Ми повинні залишитися з Яхве: він нас обрав і більше нікого обрати вже не зможе, у нас із Яхве **підписана угода** на Синаї і кров’ю **скріплений контракт** над Кедроном” [5, с. 115]. За допомогою фахового словосполучення *підписати угоду* письменник намагається довести до читача думку про те, що юдейський народ, якого обрав Яхве для порятунку, не прийме Христової віри, а сповідуватиме прабатьківську, яка допоможе йому вижити. Як бачимо, переносне значення у виділених фахово-термінологічних словосполученнях нейтралізує їхню понятійну основу, їхню співвіднесеність із словниковим визначенням поняття і веде до утворення нових одиниць, які мають інший семантичний зміст та експресивно-емоційне забарвлення.

Крім переосмисленого фахового словосполучення *підписати контракт*, прозаїк також вживає таке сполучення у прямому значенні, але в контексті воно має іронічне забарвлення і вживається в мовленні автора: “Цар дав доручення Менишкову **підписати з європейськими державами контракт** на купівлю менших від нормального зросту істот – людей, звірів, птахів” [9, с. 66]. За допомогою такого словосполучення романіст-історик змальовує карлицьку колонію, яка була прообразом великої Російської імперії і поневолювала Україну та її народ.

Інколи в мові творів прозаїка натрапляємо на спеціальні словосполучення, які функціонують як фразеологічні одиниці в мовленні персонажів: “Отже, хто дограє, хто грає, а хто входить в гру. – **Іду ва-банк!** Усі вступили очі в карти. Потьомкін повторює ще раз голосом імператриці – **Іду ва-банк!**” [6, с. 101]. Фразеологічне сполучення *йти (іти) ва-банк* вживається у двох значеннях: 1) грати на всі гроші, що є в банку; 2) діяти, ризикуючи всім [2, с. 71]. У цьому ж значенні це словосполучення вживається в мові автора: “Дійсний камергер Григорій Орлов уже **йшов ва-банк** і програв: Катерина відмовилася з ним **повінчатись**” [6, с. 101]. Саме завдяки такому фразеологічному сполученню письменник реалістично відтворює хід картярської гри.

Фахово-термінологічні словосполучення, вжиті переносно в історичних творах, також можна сприйняти за фразеологічні одиниці, що “перебувають у нових лексико-семантичних і лексико-граматичних зв’язках з іншими словами, виконують нову стилістичну функцію” [1, с. 38]. Інколи такі словосполучення виступають об’єктом зіставлення в порівняннях, у яких вони детерміно-

логізуються і образно переосмислюються. Бажаючи підкреслити вартість та цінність художнього твору – поеми Івана Франка “Мойсей”, романіст використовує спеціальне словосполучення *валютний фонд* у переносному значенні: “... *праця національного вчителя мусить мати вінець – твір, який би синтезував усі проблеми народного життя, був пройнятий людськими стражданнями й radoцями, думками й мріями, став ніби валютним фондом у скарбниці педагога*” [13, с. 668]. Словникове визначення сталого словосполучення: “фонди валютні – фонди чужоземної валюти, що є в розпорядженні держави, міністерств і відомств, органів місцевого самоврядування, банків та інших підприємств, установ, організацій” [16, с. 474] зумовлює його переносне звучання, у якому немає ознак поняттєвого змісту. Це пояснюємо тим, що для письменника важливим було не словникове визначення цього сталого словосполучення, а саме через нього він прагне навести читача на думку, що твір Івана Франка є дуже цінний вклад у світову літературу. Він, подібно до фонду, що накопичує гроші, став фондом усіх людських проблем, моральних почуттів, знань, бажань та прагнень.

Отже, історична проза Романа Іваничука є посередником у процесі переходу елементів наукового стилю до художнього. Використання елементів наукового стилю в художніх творах письменника зумовлене творчим задумом автора (жанром твору, його ідейно-тематичним змістом), а також індивідуально-авторським підходом до висвітлюваних явищ.

Проаналізовану термінологічну лексику автор уводить до загального комплексу зображальних засобів історичних творів із відчуттям естетичної пропорції, вона не вражає своєю чужорідністю і не дає приводу для перетворення художнього твору з його специфікою у твір науковий, який має, як відомо, притаманні тільки йому особливості.

Уживання фінансово-економічних та банківських термінів в історичному жанрі підтверджує думку, що їхнє використання не обмежується рамками наукових текстів, а, навпаки, розширює сферу свого функціонування в художньому тексті загалом. Гармонійне поєднання таких термінів з іншими шарами лексики – історизмами та архаїзмами, які є необхідними елементами історичних творів, розкриває специфіку індивідуально-авторського стилю Романа Іваничука, дає нам підстави вважати письменника одним з найбільших наукових ерудитів серед українських майстрів художнього слова.

Список використаної літератури

1. Бойко Н. І. Народження нових фразеологізмів / Укр. мова і літ. в шк. – 1984. – № 1. – С. 38–40.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
3. Іваничук Р. І. Бо війна – війною: Роман // Р. І. Іваничук. Бо війна – війною: Роман, повість. – Львів: Каменярь, 1991. – С. 5–210.
4. Іваничук Р. І. Гражда: Химерна повість // Березіль. – 2002. – № 11–12. – С. 3–49.
5. Іваничук Р. І. Євангеліє від Томи: Повість-апокриф // Р. І. Іваничук. Смерть Юди: Триптих повістей. – Львів: Вид-во “Червона калина”, 1997. – С. 5–139.
6. Іваничук Р. І. Журавлиний крик: Історичний роман. – Львів: Каменярь, 1989. – 375 с.
7. Іваничук Р. І. Край битого шляху: Роман. – К.: Вид-во “Молодь”, 1962. – 418 с.
8. Іваничук Р. І. Манускрипт з вулиці Руської: Роман // Р. І. Іваничук. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 1. – С. 383–615.
9. Іваничук Р. І. Орда: Псалом. – Львів: Вид. спілка “Просвіта”, 1992. – 199 с.
10. Іваничук Р. І. Саксаул у пісках: Роман // Березіль. – 2000. – № 9–10. – С. 3–93; № 11–12. – С. 25–100.
11. Іваничук Р. І. Смерть Юди: Повість-візія // Р. І. Іваничук. Смерть Юди: Триптих повістей. – Львів: Вид-во “Червона калина”, 1997. – С. 210–291.
12. Іваничук Р. І. Четвертий вимір: Роман // Р. І. Іваничук. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 2. – С. 271–472.
13. Іваничук Р. І. Шрами на скалі: Роман // Р. І. Іваничук. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 2. – С. 473–693.
14. Разинкина Н. М. Функциональная стилистика английского языка. – М.: Высш. школа, 1989. – 182 с.
15. Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.
16. Фінансовий словник / Уклад.: А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк, Т. С. Смовженко. – 4-те вид., випр. та доп. – К.: Знання; Львів: ЛБІ НБУ, 2002. – 566 с.

*Т. П. Дяк,
старший викладач
Національного лісотехнічного
університету України
м. Львів*

ЗНАННЯ І ТВОРЧІСТЬ В УМОВАХ ОГРОШЕВЛЕНОГО СУСПІЛЬСТВА

Сучасне суспільство демонструє цілий ряд викликів, які створюють нові проблеми щодо подальшого існування людини. Зокрема, мова йде про пріоритет «економічної свідомості», в якій починають домінувати реально-прагматичні інтереси, товарно-грошові розрахунки. Виникає питання: а чи не стане це загрозою розвитку творчої особистості, яка є метою освітньо-педагогічної діяльності? Чи не стане розум, знання, мудрість, які завжди визначали рівень розвитку особистості і суспільства, зайвими?

Проте аналіз показує, що ніякий прогрес не може відбутися без людини креативної, мислячої, професійної. Саме завдяки таким якостям можуть бути подолані різного роду суперечності, в тому числі й ті, котрі виникають в руслі «фінансової цивілізації». Виникає питання: в чому сенс творчості, в якому співвідношенні вона перебуває з інтелектом та яка її роль в освітньо-виховному і педагогічному процесі?

У психологічній літературі триває дискусія стосовно того, чи є творчість та інтелект ланками одного психічного процесу, чи це є різні процеси? Спроби встановити взаємозв'язок між інтелектом і творчістю почалися в середині двадцятого століття. Одні дослідники вважали, що цей взаємозв'язок достатньо близький, щоб розглядати зазначені процеси як окремі. Інші дійшли висновку, що творчість є результатом тих самих когнітивних процесів, що й інтелект, і розрізняються вони лише за наслідками, тобто коли цей результат відтворює щось нове. Цей погляд назвали припущенням «нічого спеціального». Популярною моделлю стала «порогова теорія», запропонована П. Торренсом. На його думку, високий ступінь інтелекту виглядає необхідною, але недостатньою умовою для високих творчих здібностей. У загальному випадку це означає, що існує позитивний взаємозв'язок між творчими здібностями та поняттям «творчості» [2, с. 35–38].

Порівняно недавно виникла спеціальна наука, що досліджує закономірності творчої діяльності людини – евристика (від Архімедової «еврики» – радісний вигук «я знайшов»). Що ж таке творчість? Творчість –

процес людської діяльності, що створює якісно нові матеріальні та духовні цінності. Творчість – здатність, здібність людини, яка виникає в процесі праці, створювати (на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу) з наданого дійсності матеріалу нову реальність, що задовольняє багатоманітність суспільних потреб. Види творчості визначаються характером творчої діяльності (творчість винахідника, організатора, наукова і художня творчість та ін.). Філософія розглядає художню творчість як божественну одержимість (Платон), як синтез свідомого і несвідомого (Шеллінг), як животворне дихання несвідомого (Гартман), як містичну інтуїцію (Бергсон), як прояв інстинктів (Фрейд). Для марксизму можливості для творчої діяльності залежать від суспільних відносин. Переборюючи відчуження праці та людських здібностей, існуючих в суспільстві, котре базується на приватній власності, людина створює умови для розвитку всіх видів своєї творчості і розвитку творчих здібностей [3].

Без сумніву, об'єктивною основою творчості є необхідність пристосування людини у нескінченно різноманітному і мінливому світі, щоб забезпечити своє виживання і дальший розвиток. Принципово нові ситуації, що не мають аналогів у минулому, не можуть вирішуватися поза творчістю. Джерелом і рушійною силою творчості є суперечності між потребами людини і засобами (способами), які людина має, знаннями їх задовольняти. На такій основі складається проблемна ситуація, що вимагає свого вирішення. В свою чергу вирішення суперечностей складає зміст творчості, а задоволення потреб – мету. Проявом основних суперечностей виступає суперечність або в пошуковому завданні, або між завданням та існуючими методами вирішення, або між теорією і емпірією. Більшість відкриттів і винаходів – це результат подолання суперечностей. Специфічно людською формою активного ставлення до світу виступає діяльність. Отже, творчість – це діяльність людини. Однак не всяка діяльність є творчою.

Головною ознакою творчості є винайдення нового, що виводиться з такого атрибуту дійсності, як саморозвиток, з внутрішньо притаманною йому властивістю новостворення. Під новим у такому випадку розуміється не просто недавно створене, а саме постановка ще невідомого завдання, що не має готових правил вирішення, здобуття результатів, які ще не досяжні. Тобто створення оригінальної ідеї або унікального матеріального предмета, оригінальних шляхів і методів вирішення наукової проблеми [1, с. 47].

Наукова творчість потребує справжньої свободи своїх творців. Бути вільним у сфері творчості – це творити без перешкод, за законами наукового пізнання, суворо дотримуючись вимог законів. Не може, наприклад, бути

справжньої свободи наукової творчості, якщо не будуть рішуче подолані всілякі прояви кон'юнктури і, в зв'язку з цим, впадання в ті чи інші крайнощі з питань природничих, технічних і суспільних наук.

Принципова новизна – головна ознака творчості, але її не досить, щоб одержати цілісне уявлення про суть творчості. Не менш важливою ознакою творчості є цінність, корисність нового.

Наукова творчість пов'язана з творенням законів, що мають синтетичний і динамічний характер. Наукові ідеї – своєрідна інтегративна дія, яка є квінтесенцією, синтетичним началом щодо попереднього, не інтегрованого знання. Ідея слугує тим феноменом, який сприяє розгортанню теоретичного синтезу в чітко орієнтовану систему. Ідея – гіпотеза – теорія (закон). Кожний новий щабель сходження від ідеї до теорії, від однієї теорії до нової є вираженням поглиблення і утвердження творчого синтезу. Це не просто тенденція розвитку теоретичного знання, а певна закономірність. В кожному з фактів наукових ідей та відкриттів народження нового теоретичного знання проявляється велика продуктивність творчого синтезу. Вихідні теоретичні посилення, що послужили основою для творення нових ідей, теорій, законів, перетворюються в одну із сторін, аспектів більш крупних, більш фундаментальних наукових теорій. У сфері науки творчий синтез проявляється через аналіз, що забезпечує виділення та визначення проблем, головних, сутнісних сторін, їхніх тенденцій. Завершується наукове дослідження синтезом, що знаходить вираження у встановленні всезагального взаємозв'язку сутностей у законі [2, с. 94–98].

Таким чином, творчість є необхідним атрибутом дійсного буття людини. Тому фінансово-монетарні виклики, які постали сьогодні перед людиною, перед системою навчання, освітньою діяльністю в цілому, не можуть зайняти домінуючого положення в соціокультурному і духовному бутті. В кожному окремому випадку ми завжди будемо спостерігати пріоритет знання і творчості в подальшому поступу соціуму.

Список використаної літератури

1. Боно Э. Серьезное творческое мышление. – М.: Попурри, 2005. – 415 с.
2. Психология творчества. – М.: Наука, 2000. – 224 с.
3. Человек в науке: природа творчества // www.atheism.ru.narod.ru/humanism/journal/32/meider.ntn.

*Г. В. Ільїна ,
молодший науковий співробітник
Національного науково-дослідного
інституту українознавства
м. Київ*

БІНОМІНАЛЬНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Проблема ідентичності – одна з ключових у сучасній парадигмі мислення. Вона виступає центральним концептом, крізь призму якого розглядаються соціальний, політичний, психологічний, культурний виміри буття людини. Інтерес до економічного буття особистості додає вагомості аналізу економічної ідентичності особистості в контексті економіко-антропологічного виміру філософського осмислення суспільних процесів, у які включена сучасна людина.

Ідентичність – широко обговорюване поняття, яке розглядається у двох реципрокних значеннях. По-перше, як особиста ідентичність – сутнісний стрижень особистості, який об'єднує усю множину її проявів. По-друге, як соціальна ідентичність – співвіднесення індивіда з певними спільнотами і групами. Остання, згідно з класифікацією С. Гантінтона, розглядається за наступними джерелами: аскриптивні (вік, стать, етнічна приналежність, національність), культурні (кланова, мовна, національна, релігійна, цивілізаційна приналежності), територіальні (найближче оточення, місто, провінція, регіон, частина світу), політичні (ідеологія, групи інтересів, партійна приналежність), економічні (робота, професія, посада, робоче оточення, економічні сектори, класи, держави) і соціальні (друзі, соціальний статус) [4, с. 59].

У сучасній інтерсуб'єктивній парадигмі знання функція ідентичності є суто інтегративною. Вона забезпечує узгодження позиції індивіда з позицією спільноти. Тобто формування соціального аспекту ідентичності залежить від спільноти, в якій перебуває індивід, та від суспільства в цілому. Осмислюючи можливість "розумної ідентичності" у складноутворених суспільствах та розробляючи ідею нескінченної комунікативної спільноти, Ю. Габермас поділяє соціальну ідентичність на два напрямки [3, с. 5]. По-перше – ідентичність як «Я»-пасивне стосовно соціальної групи: констатація того, що "Я" перебуває в певній позиції. По-друге – ідентичність як «Я»-активне, здатне говорити від імені більш загальної спільноти, що виходить за межі обмеженого ситуацією співтовариства. На відміну від "me", спрямованого в минуле, "I" спрямоване в

майбутнє. Це дає особистості можливість не ідентифікувати себе з жодною певною життєвою історією чи окремо взятою роллю. Відповідно до вищесказаного, існує два виміри реалізації Я-ідентичності. Вертикальний вимір – особистісна ідентичність – забезпечує цілісність історії життя людини. Горизонтальний вимір – соціальна ідентичність – забезпечує можливість виконувати різноманітні вимоги всіх рольових систем, до яких належить людина. Я-ідентичність виникає в балансі між особистісною і соціальною ідентичністю.

За аналогією до вищесказаного економічну ідентичність можна поділити на два виміри: вертикальний та горизонтальний. На вертикальному рівні економічна ідентичність виступає в аксіологічному зрізі – як така, що формує уявлення індивіда про власне співвіднесення з тими чи іншими матеріальними благами, про економічне підґрунтя власних роботи, професії, посади тощо. Горизонтальний вимір вказуватиме на ідентифікацію людини з тим чи іншим економічним сектором, з прагненням (або його відсутністю) інтегруватися до того чи іншого типу регулювання економіки, адаптуватися до певних економічних умов, отримати мотивацію для такої адаптації тощо. Для досконалого осмислення економічної ідентичності слід розглянути обидва виміри детальніше.

I. Вертикальний вимір ідентичності: аксіологічні розвідки

Ідентичність особистості неодмінно має аксіологічне підґрунтя. Як зауважив Ч. Тейлор, "знати, хто ти такий – це орієнтуватися у моральному просторі, в якому постають питання, що являє собою добро і зло, що варто робити, а що ні, що має для нас сенс і є важливим, а що є банальним і другорядним [2, с. 43]". Формування ідентичності здійснюється разом з зайняттям особистістю стійкої і непорушної ціннісної позиції. Ціннісні конфлікти стають атрибутом суспільного життя. Вони починають виражатися в конфліктах інтересів, самих соціальних дій, приводячи в рух могутні соціальні організми, центром яких є людина. "Розкол суб'єкта з науково об'єктивованою природою не проходить без наслідків для самосвідомості суспільства, котре стало світським [3, с. 24]". Основною специфікою сучасного способу мислення порівняно з попереднім тепер стає перехід від *ratio* до *ego*, від забезпеченої чіткими пізнавальними методологіями стабільності зовнішніх моральних ідеалів, які раніше гарантувалися розумом, до полісемантичності й принципової відкритості для постійного творення нових смислів. У такій ситуації, в якій через ірраціональне відбувається розрив, аструктурованість, фрагментарність, суттєвою і очевидною є необхідність віднайти координати, які забезпечили б узгодження потреби в гармонійній єдності людини з умовами суперечливих буттєвих колізій, викликаних відсутністю стійких аксіологічних орієнтирів.

Аналіз життєдіяльності сучасної людини вимагає врахування цінностей, нерозривно пов'язаних із становленням економічної системи, розвитком ринкових відносин, способами руху грошей і капіталів, шляхами організації виробництва, розподілу і споживання, з технологічними та інформаційними системами. Такі орієнтації людини є важливими факторами як в її суспільному житті, так і в процесі становлення особистості. Основними властивостями взаємовідношення індивіда й економічної системи виявляються економічна залежність від товарної, фінансової, споживчої систем, становлення глобальної системи розподілу праці, розвиток масового виробництва – матеріальної основи диференціації матеріальних благ, втрата для більшості населення непорушних економічних компонентів самоідентичності – багатства, володіння потрібною професією, соціальних зв'язків, а також розквіт ринкової економіки, що приводить до інформаційної організації суспільства, яке пропонує багатоваріантність матеріального забезпечення в залежності від фінансових можливостей.

Тобто цінності стосуються сфери споживання, котра впливає на формування особистості. Стверджуючи свою приналежність до тієї чи іншої групи, індивід в першу чергу окреслює коло речей, які він вважає благом. При цьому часто те, що свідомо або несвідомо визнається благом, співвідноситься з економічними реаліями суспільства, в якому живе індивід. Дані реалії стосуються «горизонтального» виміру ідентичності, стосовно яких індивід здійснює самовизначення на «вертикальному» вимірі.

II. Горизонтальний вимір ідентичності: проблема визнання

Ідентичність особистості перебуває у прямій залежності від реалій суспільства, в якому вона формується. Досить виразно таку ідентичність окреслює Є. Головаха на прикладі економічної ідентичності українців: «Ми постійно ідентифікували себе з державною економікою, яка забезпечувала нам прожитковий мінімум – ми працювали на державу, а вона, в свою чергу, брала на себе гарантії по забезпеченню безкоштовної освіти, охорони здоров'я, пенсійної системи. Зараз ці гарантії, хоч Конституцією вони і проголошені, реально не виконуються. ... І наша економічна ідентифікація з новим економічним ладом не була реалізована» [1]. Як бачимо, існує певний загальний суспільний вимір, стосовно якого може формуватися вертикальний вимір ідентичності. Горизонтальний вимір описує інтеграційні можливості особистості – те, яким чином вона входить в загальну комунікативну спільноту і як формує свою особисту ідентичність стосовно даної спільноти.

Існує цілий ряд механізмів економічної ідентичності, які впливають з прийняття або заперечення тих ідентифікаційних можливостей, які їй пропонує державний стан. Для нас важливим є те, що такі механізми формують модель

споживання, а також впливають на мотивацію окремої особистості при формуванні нею економічної поведінки.

Моделі споживання тісно пов'язані з такою ідентифікаційною категорією, як визнання. Ідентичність визначається через формування людиною ставлення до себе. Останнє в процесі соціального визнання дозволяє розширити власні відчуття на цілу групу, тобто відчувати колективну честь чи гордість за власну спільноту, що свідчить про те, що найбільш вагомою в межах соціального визнання є групова ідентичність. А тому економічні норми, що властиві певній групі, завжди стосуються окремої особистості. Таким чином, визнання виступає таким поняттям, що може описувати як формування ідентичності, так і соціальні ідентичності особистості. Адже визнання, яке стосується суспільного рівня, тісно пов'язано з тим, як суспільство, в якому діє індивід, формує загальні відносини визнання, створює певні схеми, або, як каже А. Хоннет, моральні настанови та нормативні очікування [5, с. 77].

Саме у контексті визнання проблема економічної ідентичності виходить на новий рівень, оскільки постає питання про те, яким чином визнання або невизнання окремого індивіда залежить від суспільних норм. Виникає поняття "політики визнання", остання ставить питання про соціальне конструювання самосвідомості звичаєвістю. Відповідно, політика визнання корелюється з проблемою етики визнання. При цьому соціальність індивідів, які вступають у стосунки взаємного визнання, не є антропологічною константою: запити соціальної інтеграції можуть розглядатися як нормативні принципи політичної етики, оскільки вони відображаються в очікуванні соціально інтегрованих суб'єктів. Проте це свідчить, що індивіди керуються не прагматичними емпірично даними інтересами, але тільки релятивними стабільними очікуваннями імперативів соціальної інтеграції. З чого випливає, що зміст таких соціальних очікувань може змінюватися з соціальними структурними трансформаціями. Соціалізація, таким чином, інтерпретується як процес, в якому індивіди привласнюють нові ідентичності зі звичаєвості і намагаються узгодити їх з тими нормами звичаєвості, які вкорінені в їхніх ідентичностях.

Соціальні очікування та пошук визнання впливають на формування економічної моделі поведінки. Економічна ідентичність здатна впливати на економічні результати, діючи на просторі політичної економіки, організаційної поведінки, демографії, мовної економіки, жорстокості, освіти, споживання, економії, рішень про вихід на пенсію, трудових відносин [6, с. 748].

Залучення аналізу економічної ідентичності до економічної моделі поведінки, з'ясування формування та функціонування економічної є перспективним напрямком для подальший розвідок. В економічному вченні –

при з'ясуванні мотивації людини в момент включення її в економічний процес. У філософії економіки - при дослідженні ідентифікаційних факторів формування особистості, що є базовою, парадигмальною настановою сучасності.

Список використаної літератури

1. Головаха Є. Конфлікт на рівні підсвідомості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : dialogs.org.ua/dialog.php?id=2&op_id=61.
2. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Ч. Тейлор. – К. : Дух і літера, 2005. – 696 с.
3. Хабермас Ю. Способны ли сложносоставные общества к формированию разумной идентичности? // В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи ; [пер. с нем.] / Ю. Хабермас. – Донецк: Донбасс, 1999. – С. 5 – 41.
4. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. Akerlof G. M. : ООО "Издательство АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. – 635, [5] с.
5. Honneth A. La lutte pour la reconnaissance / A. Honneth. – Paris : Coll."Passages", 2000. – 212 p.
6. Akerlof G. Economics and identity / Akerlof G., Kranton R. // The quarterly journal of economics. – 2000. – #3. – Vol. CXV. – P. 715–753.

ГРОШОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ В АНТРОПОЛОГІЧНІЙ МОДЕЛІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Гроші у певному розумінні є відображенням життя і розвитку суспільства. І сьогодні, коли значно зросла регулятивна роль держави щодо грошей, не означає що вона є їх творцем. Держава може визначати та змінювати зовнішні атрибути грошей – їх форму, номінал, масу, порядок емісії грошових знаків, курсу обміну валют з метою кращого пристосування їх до ефективного виконання своєї суспільної ролі. Але всі ці дії держави щодо грошей не зачіпають їх родової сутності і не заперечують їх об'єктивного походження, зумовленого тривалим розвитком товарного виробництва й обміну. Розвиток ринкових відносин, формування економічного мислення неможливі без розуміння філософії грошей. Людина мусить керувати грошми на основі поєднання можливостей сучасної економічної науки (з її практичною спрямованістю) і філософії (з її спрямування на пізнання цілісного світу).

В усі періоди всі люди: „...царі, раби, художники, церковники, митарі, авантюристи, аристократи, плебеї” [1, с. 18] прагнули мати гроші. Сучасна епоха розглядає світ насамперед з погляду на його економічний зміст і тому любить гроші, що є і уособлюють собою „...авторитет, багатство, успіх, гідність, повагу, славу. Віра в гроші, особливо на сьогоднішній час, більша, ніж у людини, що являє собою самодостатню культурно-духовну цілісність, але у фінансовому плані немає повноти” [1, с. 21]. На думку М. Костельса, сучасну епоху характеризує не просто центральна роль знань та інформації в усіх сферах життєдіяльності людей у розвинутих країнах, а використання цих знань та інформації для генерування нових знань і технологій, що обробляють інформацію і забезпечують комунікацію [2, с. 50–51]. Більшість розмов, які ведуть люди, як свідчать спостереження, стосуються насамперед грошей. Все інше відходить на другий план та займає усе менше й менше часу. І як би не намагались виступати проти цього факту поборники “морально-духовних” цінностей, але наступ прагматизму, раціоналізму, економізму, практицизму є невіддільним.

Гроші невіддільні від людського життя. Вони їх зачаровують. Через них багато людей терплять муки, для них вони працюють. Вони здатні вигадати багато майстерних способів одержати і багато способів витратити їх. Гроші –

єдиний товар, який не може використовуватися інакше, крім як звільнитися від них. Вони не нагодують вас, не одягнуть, не дадуть притулку, не розважать доти, поки ви не витратите або не інвестуєте їх.

З цього випливає, що гроші є продуктом соціального розвитку і мають соціальну природу. Вони постають як форма буття соціальної необхідності, яка детермінує діяльність людей та суспільства загалом, створює механізми їх саморегуляції та розвитку. “Мова грошей”, після того, як люди її винайшли й освоїли, глибоко змінила їхнє світосприйняття, мислення, поведінку.

Англійський політичний діяч ХІХ ст. У. Гладсон зазначив, що навіть любов не зробила стільки людей нерозумними, як міркування про сутність грошей. Під їх впливом змінюється сучасна духовна культура, моральна, свідомість, світоглядні орієнтації людини. Гроші є незмінними супутниками усіх сфер життя людини, вони – індикатор її духовного буття.

Упродовж розвитку християнської культури постійно утверджується думка про нікчемність грошей порівняно з величним, піднесеним, моральним вічним, духовним. Зневага до Іуди Іскаріота ґрунтується на тому, що він зміг обміняти свій страх перед владою, нерозуміння суті вчення вчителя, зрештою, заздрість до Христа на “тридцять срібляників”. Справа навіть не в мізерності суми, а в тому, що він насмілювався посягнути на велич і достоїнство Сина Божого. Самовідданість ідеї спасіння людства, зв'язок з трансцендентним, котре непідвладне смертній людині, вміння творити чудеса – і раптом жалюгідна постать зрадника, який насмілювався обміняти неоціненний скарб – духовну велич Христа – на те, чим користуються і заради чого втрачають своє життя пересічні люди, – на гроші. “Сутність всесвіту” – похідна від тої мови, якою говорить людина. Центральним принципом цього світогляду є принцип купівлі – продажу.

Людина сприймає дійсність як “калейдоскопічний потік вражень”. Сприйняття цих “фактів” здійснюється “грошовою мовою”, якою вони повідомляються. Тобто людина, для якої звичайною і зручною є “мова грошей”, інтерпретує інформацію, яку вона одержує, у поняттях ціни, прибутків і збитків.

ГраMATика та логіка не відображають дійсності, вони довільно змінюються від мови до мови. Людина, яка користується “мовою грошей”, базує своє мислення і вчинки за законами специфічної логіки, яка продиктована не об'єктивними принципами світоладу, а конвенційно встановленими “правилами гри”, хоча вона й переконана, що керується загальнозначущими нормами, які випливають з непохитних засад світобудови [4, с. 49-50]. За звичай в дискусіях, різного рівня роздумах, морально-педагогічних настановах

наголошується згубний вплив грошей на одвічні моральні й духовні цінності. Але навіть у реалізації утопічних мрій побудови суспільства, в якому в майбутньому “із золота буде побудовано громадські вбиральні”, гроші й надалі відігравали визначальну роль. Це ставило під сумнів вірогідність “загибелі” ринково-капіталістичного укладу. Переконавання, що гроші є найбільше зло, як стверджували багато дослідників, залишалося фіговим листком: той, хто їх не мав, тим самим виправдовував власну неміч, а в тих, у кого їх було занадто багато, виникало снобістське бажання похизуватися їх негативними оцінками (“гроші – це сміття”) і провести “виховну” роботу на кшталт переваги добра над злом, духовного над матеріальним” [1, с. 13].

Тривалий час значне поширення мала позиція: неначебто існують духовні можливості людини, а окремо – можливості, які дає грошовий капітал, і їх не слід змішувати. Відповідно перше неодмінно приводить до, гуманних, добрих вчинків, а друге, тобто гроші, – тільки до зла. Теоретичні міркування, які не розрізняють цих можливостей, виростають із хаотичного безсилля світоглядної позиції, не здатної відокремити духовного від предметного, культуру від цивілізації, творче від власне розсудкового, прагматичного. Гроші диктують свою політику та нав’язують особливий світогляд.

Гроші впливають і на формування моралі, ієрархію людських цінностей, на психологію, світогляд людини і суспільства. Вони давно набули статусу універсальної категорії. Збагнути їх природу можна тільки такими інструментами мислення, які здатні охопити всі форми вияву сутнісних особливостей грошей у їх цілісності. Здійснити це можливо на основі філософського підходу, чим займається філософія грошей.

Філософський аналіз системного впливу логіки грошей, грошових відносин на світоглядно – духовний світ людини і суспільства називається філософією грошей.

Як ціль збагачення гроші мали величезний вплив на розвиток людини, її цілеспрямованої діяльності, ставлення до праці. Тобто гроші активізували не лише зміни у світі речей та у світі суспільства, у внутрішньому світі людини, її інтересів, ідеалів і прагнень, моральних критеріїв. Вони суттєво змінили систему людських цінностей, поставивши себе у їх центр як всезагальну цінність. Завдяки цьому гроші вийшли за межі своїх природних (традиційних) функцій як еквівалента товару і послуг, розширивши сферу свого функціонування. Гроші виникають у результаті праці, про що свідчить уся історія і практика існування суспільства. Вони є головною цінністю, що визначають працю, і винагороду за неї гроші також результатом праці, її вартістю. Без грошей безглуздо говорити про вартість праці, оскільки без їх

присутності немає її вираження. Завдяки такому розумінню переборюється однобічність суто “грошової спрямованості”, людини і ця спрямованість набуває повноти і цілісності.

Нагромадження грошей, з точки зору цінностей ліберального суспільства, є вельми корисним кроком, оскільки забезпечує розвиток економіки та процвітання держави. Обсяги концентрації грошей в руках однієї особи часто асоціюються з її продуктивною енергією, силою волі і неординарністю. Нерідко грошовий капітал сприймається як джерело свободи людини, умова реалізації її творчих сил, а гроші виконують роль еквівалента як їхнього власника. Не маючи достатніх грошових статків, людина ризикує бути позбавленою повноти соціального життя, оскільки без належної основи свобода особистості звужується до меж жорстокої необхідності, адже бідність, убогість є джерелом відчуття безперспективності. Якщо бідність зумовлена відсутністю грошей, то чи не означає це, що вони є джерелом гармонії і щастя, винятковим благом? Ствердна відповідь на це питання можлива тільки за умови ставлення до убогості як до норми людського існування, а за можливості людини щодо самореалізації, свободи вибору і гідного життя – як до особливого привілею. Погляд на повноцінне життя людини, що можливе лише в соціально-демократичному, правовому суспільстві, звужує функцію грошей до їх вихідного стану.

Особливого значення гроші набувають у корумпованому суспільстві, в якому відсутнє право людини на свободу, творчість, гідне існування. Всемогутність корупційних грошей породжує соціальну апатію, що виливається у сприйняття корупції як нездоланного зла, яке суспільство не здатне побороти. У такому суспільстві функції і значення грошей деформовані і гіпертрофовані, а цінність людини визначається як її купівельна здатність (людина може стільки, скільки вона здатна купити). Зрозуміло, що людина не спроможна продати закон, честь, батьківщину, мораль, але спроможна продати себе. Вона може торгувати тільки собою, своїм почуттям, вірою, сумлінням за умов, що все це набуло для неї ознак товару, втратило своє первинне, істинне значення. Тобто людина може продати не лише свою працю, свої послуги, а й свою духовність, втілити її в товар. На рівні духу людина не продає, але продається, тобто стає товаром. Людство опинилося у світі, в якому поставлені під сумнів фундаментальні моральні цінності. Дискредитоване науково обґрунтоване освоєння світу, раціональні моделі поведінки загрожують утратою “всього святого”, а власне життя людини зведене до нескінченної гонитви за грошіма. Гроші перетворилися з інструменту економічної діяльності на один із вимірів людської долі, позаяк багатство та бідність – не лише

зовнішні обставини життя, але й діапазон екзистенційних моделей, у якому людина переживає своє буття у світі, “почуття тріумфу” або почуття приналежності і стан фрустрації. Коли бідність перетворюється на норму й правило життя більшості членів суспільства, це не лише послаблює економічні передумови зростання в майбутньому, але розповсюджує суспільну психологію бідних людей, характерні риси якої – депресивність, заздрість, занижена оцінка власної значущості, примітивізація потреб та інтересів, фетишизація багатства й грошей, страх перед ними.

За Радянської доби сприйняття грошей у суспільній свідомості було сформоване на філософських засадах, на принципах марксистського вчення, в якому гроші у формі капіталу посідали одне з центральних місць. Сучасна ж філософська думка в Україні, незважаючи на гостроту соціальних викликів, які породила нова роль грошей у пострадянський період, не сформулювала чітких позицій з приводу проблем, породжених агресивним вторгненням грошово-ринкових відносин у життєвий світ української людини. Соціальна функція грошей, їх природа як феномена культури здебільшого залишаються своєрідною “нічийною територією” між філософським та економічним знанням.

Зміст альтернативи, які сьогодні є предметом вибору українського суспільства, це, з одного боку, цивілізована ринкова економіка, яка спирається на правову державу, та, з другого – квазіринкова олігархічно-кланова система, що підминає під себе і корумпує державу владу. Перша модель спирається на соціальні верстви, у світогляді яких домінують інтенції особистої громадської та економічної активності, і важливо, що економічна та громадянська активність взаємопов’язані, хоча й не автоматично відповідають суспільному інтересові. Друга модель експлуатує очікування людей, виплекані дистрибутивно-патронажною політикою радянських часів. Таким чином, за словами академіка М. Белопольського «в Україні як не було, так і нема і найближчим часом, схоже, що ніхто не збирається запропонувати єдину всеукраїнську ідею розвитку держави. Така безвихідь влаштовує тіньову частину нашого суспільства. Саме нехтуючи такими загальнолюдськими цінностями, як порядність, чесність, любов до свого народу, тіньові структури за рахунок партійних, державних, пенсійних грошей, занизивши вартість у сотні разів, скупили всенародну власність. Загальнолюдська мораль заважала розпродати державу, тому вона була знищена. Чи є можливість найближчим часом відродити її? ... Нам доведеться ще довго жити без ідеї моралі” [5, с. 18].

Гроші посідають важливе місце в системі ціннісних орієнтацій людини будь-якого цивілізованого суспільства, а для української людини їх сприйняття ускладнене низкою специфічних обставин. По-перше, весь соціальний досвід

пострадянських років пронизаний гострими проблемами, пов'язаними, власне, з грошима: втрата заощаджень, катастрофічна інфляція першої половини 90-х рр., масове зубожіння, фантастичне розростання тіньових та кримінальних капіталів. По-друге, радянська економіка була організована за адміністративно-командною моделлю. У ній гроші не виконували повноцінно своїх економічних функцій, стосунки між державою і громадянином були побудовані за принципом “патрон-клієнт”. Одержуючи не заробітну плату, а “жалованье”, людина не мала реального досвіду заробляння та менеджменту грошей, тому, опинившись зненацька в умовах ринкової економіки, вона почувалася особливо безпорадною. Невміння заробляти гроші в поєднанні зі спокусами, створеними демонстративним багатством “нових українців”, сприяють схильності до тіньових та кримінальних схем добування грошей. По-третє, у радянській системі державний патерналізм ідеологічно доповнювався стереотипом, згідно з яким гроші – пережиток минулого, соціальне зло, якого треба позбутися в “світлому майбутньому”. Зрештою, Україна не мала й історичного досвіду протестантизму, який протягом століть вчив європейців та американців, що заробляння грошей – це справа моральна, угодна Богові.

З проповідей Ісуса Христа починається цивілізація. Основною метою є позбавлення людини всіх гріховних, пов'язаних з тілесністю і матеріальними благами вад і нахилів, збереження душі, чистота якої дасть можливість увійти в Царство Небесне. Мається на увазі не володіння, а спасіння; не гроші, а покаання.

Гріш сам у собі є річ нейтральна – засіб, але дуже небезпечна. Бо за ті самі гроші можна зробити багато добра, можна зробити багато зла. Гріш являє собою таку річ, як влада. Він може забезпечити людині можливість робити те, що вона хоче. Гріш, якщо він потурає сваволі, стає небезпечним. Хоча, з другого боку, як також було згадано, при допомозі гроша ми можемо робити дуже багато добра” [6, 100-102].

Гроші стають не тільки цінністю, але і мірою вартості, при цьому маючи властивість загальної обмінності благ – “мірою всіх речей”. Вони виступають стимулом і спонукальним мотивом багатьох видів діяльності. Гроші здатні змусити до будь-яких зусиль проти людини. Це означає, що вони вносять у суспільне буття як порядок, так і елементи хаосу. Грошові знаки є не лише засобом реалізації вольових, розумових зусиль людини, але й вони однаково успішно обслуговують як творчі, так і деструктивні людські дії та вчинки. У цій ролі вони творять або руйнують людину як особистість, впливають на формування її індивідуальної системи цінностей, ієрархію її особистих

пріоритетів і цілей. Усе залежить від співвідношення розумово-вольових зусиль і грошового інтересу в діяльності людей.

Гроші є об'єктом психологічної оцінки. Сприйняття грошей суб'єктивне, тому вони впливають на використання їх у повсякденному житті індивіда. Як зазначають Г. Ложкін та В. Спасенніков, не однаково та по-різному витрачаються купюри великого і малого номіналу: перші швидше асоціюються з накопиченням, другі – із споживанням. Часовою характеристикою образу грошей є їхня спрямованість у завтрашній день, втілення потенційних можливостей та купівельної спроможності кожного індивіда. Дослідження В. Москаленко засвідчили, що проблема багатства та бідності тяжко пов'язана з психологією грошей. У реальному бутті індивід перебуває у духовній та речовій сферах, де гроші належать до формалізованої сторони речового світу. Гроші символізують потреби в безпеці, свободі, владі та любові [7, с. 54]. Невдачі в задоволенні цих потреб, на думку багатьох людей, викликані їх недостатністю, призводить до психофізіологічних патологій, пов'язаних з нервовими розладами.

Безперечно, вплив на грошову поведінку відіграють особистісні риси людини. Дослідження О. Дейнеки довели, що гроші є одним з інструментів адаптації і водночас компенсаційним балансом відносин між державою та людиною, засобом автономності. Рівень матеріального забезпечення стає критерієм її соціального статусу незалежно від шляхів здобуття капіталу, до багатих одразу з'являється повага, безліч схвалень з приводу їх діяльності. І, навпаки, спостерігається різко негативне ставлення до бідного населення, яке залишається за межею соціального забезпечення. Викликані економічними та соціальними причинами соціокультурні відмінності виявляються у сфері негативних емоцій – вини, тривоги, напруження, страху перед безробіттям, дискомфорту.

Отже, гроші – особлива психолого-економічна реальність із збігом матеріального і ідеального, мірило успішності і добробуту людини, а образи грошей – емоційно насичені уявлення, що слугують для індивіда у повсякденному житті певним символом. Гроші є метою і засобом, формують грошову поведінку індивіда, котра залежить від його особистісних рис.

Не є секретом, що сьогодні в Україні відбувається активне руйнування традиційних емоційних зв'язків між людьми, зростає відчуження. І гроші яскраво демонструють, як все купується шляхом душевного і духовного спустошення, втрати відчуття спорідненості, любові і дружелюбності. Як бачимо, що вимірювання грошима етичних цінностей таких, як совість, доброта, співчуття, жалість до ближнього, – це означає відректися від

традиційних християнських цінностей, що лежать в основі європейської і вітчизняної культури.

Потрібно і можна вести філософський дискурс про гроші, можемо виділити різні аспекти прояву грошей разом з прагматичними, етичними, естетичними, релігійними і світоглядними складовими, що, врешті-решт, може дозволити не лише аналізувати, реконструювати, а і прогнозувати людську соціабельність у бутті.

Стає зрозумілим, що довіра до багатства, прагнення заробити достатньо грошей дає змогу долучитися до тієї розкутості, вишуканості, котрі вони вносять у життя. Виявляється, що осуд грошей, а разом з ними споживання, прагматизм, раціоналізм приводили до соціального ідіотизму: людина залишається в бідності свого “духовного багатства, тоді як “духовно ниці” користувалися всіма необхідними благами для гідного життя. Насправді гроші мають незрозумілу чарівність і привабливість, яку вони накладають на свого власника, реалізують відому думку Л. М. Толстого про матеріальну незалежність людини, її переваги вільно розпоряджатися собою. Тим самим стверджується нова духовність, критерії якої формуються світом грошей, в якому тепер, як остаточно виявилось, живе людина” [1, с. 326].

Гроші стали соціальною ланкою, яка пов’язує людей значно більш численними суспільними відносинами, якими б віддаленими або тимчасовими вони не були. Гроші з’єднали людей більш екстенсивним і ефективним шляхом, ніж будь-який інший відомий засіб. Гроші створили більше соціальних зв’язків, але, зробивши їх більш швидкими та широкими, вони тим самим послабили традиційні відносини, які базувалися на родинності та політичні сили [1, с. 24].

Статус грошей постійно вимагає корекції відповідно до нових умов, нових суспільних потреб, особливостей конкретної ситуації, у якій активно діє “економічна людина”. Необхідним є вільне міркування про гроші та їх значення. І справді у грошах щастя немає, хоча щастя і багатство взагалі сумісні, особливо якщо людина стає багатогою завдяки своїй улюбленій справі. Тобто людина знайшла можливість самореалізуватися, виходячи зі свого щастя, удачі, а не навпаки, з любові до грошей. З боку грошей до щастя пройти не вдається, цей напрямок замкнено, як закритий напівпровідниковий діод для зворотного руху струму; а рухаючись з боку щастя, тобто улюбленої праці, можна ненароком і на багатство натрапити, підтримати себе і своє щастя.

Список використаної літератури

1. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007. – 528 с.
2. Бажал Ю. М. Знаннєва економіка: теорія і державна політика // Економіка і політика. – 2003. – № 3. – С. 71–85.
3. Блек Макс. Лингвистическая относительность (Теоретические воззрения Бенаджамина Ли Уорфа) // Новое в лингвистике. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – Вып 1. – 437 с.
4. Стельмах В. С., Смовженко Т. С., Скринник З. Е. Гроші – людина – соціум: параметри взаємин: Навч. посібник – Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 188 с.
5. Белопольский Н.Г. При таких темпах развития в Украине нет будущего // Вісник Академії економічних наук України. – 2003. – № 1. – С. 15 – 29.
6. Гузар Любомир. Місце грошей у житті людини // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали Міжнародних філософсько-економічних читань / Університет банківської справи Національного банку України. – Львів, 2008. – С. 100–102.
7. Корман М., Семенків С., Ребуха О. Психологічна оцінка грошей // Мандрівець. – 2008. – № 4. – С. 52–55.

ГРОШІ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР

Сьогодні, на тлі світової фінансової кризи, феномен грошей та економіки все більше стає предметом осмислення не лише в економічній, а й у соціокультурній, психологічній і навіть філософській площинах.

Причому серед запропонованих дослідниками концепцій часто можна зустріти доволі епатажні. Так, популярний письменник А. Ніконов у своїй книзі «Абгрейд мавпи» робить «сенсаційну» заяву про тваринну (мавп'ячу) природу економіки: «...світова економіка така саме тому, що її обличчя сформувала наша тваринність, наші природні тваринні реакції. Не гроші зіпсували нас. Ми зіпсували гроші...» [3] – пише він, зазначаючи на підтвердження своєї гіпотези, що у зграї мавп, де з метою експерименту були встановлені грошові стосунки – тваринам пропонували виконувати роботу, за яку вони отримували жетони, які могли обмінювати на їжу, іграшки тощо, – у мавп проявились стереотипи поведінки, в цілому характерні й для людського суспільства (тип нероби, трудоголіка, бандита, накопичувача), з'явилися раніше не відмічені жадібність, жорстокість, агресивність у відстоюванні власних «грошей», підозрілість.

Однак головна відмінність людської спільноти від зграї мавп полягає в тому, що чим вищих щаблів культурного розвитку вона досягає, тим більшою мірою гроші в ній перетворюються із простого еквіваленту товару (предмету) в еквівалент спочатку послуги, а потім і інтелектуальної та мистецької власності, що автоматично включає їх у сферу не просто морально-етичних, а й духовних стосунків між людьми. В сучасному ж світі гроші стають уже невід'ємною складовою тих життєво важливих екзистенційних виборів, які людина вимушена робити у кожную мить свого життя.

Причому, якщо за доби раннього капіталізму домінувала експлуатація людської праці заради накопичення грошей (як зазначає К.Маркс у своїх ранніх філософсько-економічних рукописах, відсутність гідної оплати праці фактично позбавляє людину можливості самореалізації у якості неповторної особистості, перетворюючи її на бездушне механічне знаряддя), то у сучасних високотехнологічних суспільствах спостерігається багато в чому протилежне явище втрати середнім класом власної індивідуальності саме за умов достойної оплати праці.

Гроші стрімко втрачають свій аксіологічний вимір. Світогляд пересічної людини сучасного середнього класу економічно розвинених країн фактично

вже не здатний піднятися до рівня неутилітарного використання грошей як засобу задоволення власних естетичних чи творчих потреб. Чого вартий хоча б безперервний шопінг американських домогосподарок як уявний засіб позбутися внутрішньої духовної порожнечі та прихованої депресії, який уже перетворився в США на масову соціальну хворобу, що характеризується придбанням абсолютно непотрібних речей, більша частина яких за короткий час опиняється на смітнику.

Досвід XX століття показав, що знаменита «піраміда А. Маслоу», в основу якої, як відомо, покладене задоволення матеріальних потреб, що є необхідною умовою виникнення у людини стимулів до духовного розвитку, не просто не спрацьовує, а часто-густо спрацьовує з точністю до навпаки: задоволення первинних матеріальних потреб не тільки не породжує потреб духовних, а навпаки фактично їх нівелює.

Саме тому видатні інтелектуали ще у 30-40 рр. XX ст. починають бити на сполох, застерігаючи від негативних споживацьких тенденцій, що намітилися в сучасному світі, в тому числі й у духовній царині, де масова культура, витісняючи мистецтво, фактично формує тип масової деіндивідуалізованої «людини-маси» (Х. Ортега-і-Гассет), яку Г. Маркузе пізніше назве «одномірною». А. де Сент-Екзюпері, роль якого у становленні французького екзистенціалізму російський дослідник Е. Соловйов вважає основоположною, уже наприкінці другої світової війни відзначав трагічну несвободу і бездуховність мешканців двохмільярдного «мурашника», на який перетворився світ [4].

Не випадково великі надії на подолання цих негативних орієнтацій покладалися саме на мистецтво як ту сферу людської духовної діяльності, що здатна «не розчинитися» в світі, де все вирішують гроші, і становити гідну опозицію споживацькому способу життя. Адже якщо витвір мистецтва іще можна до певної міри оцінювати в грошовому еквіваленті, то саму творчу обдарованість ні оцінити, ні придбати за гроші неможливо, яскравим підтвердженням чого є виникнення у XX столітті саме в США, що знаходились на піку свого економічного розвитку, потужної контркультури, що характеризувалися своєю орієнтацією саме на антиспоживацькі цінності, і була представлена у літературі творчістю видатних американських письменників (Дж. Д. Селінджер, К. Кізі, Дж. Хеллер та інші) та кінорежисерів (С. Крамер, С. Поллак та інші).

Філософія екзистенціалізму, що стала однією із магістральних світоглядних течій XX століття, також найтіснішим чином була пов'язана з мистецтвом, і передусім із літературою як полігоном моделювання зіткнень людини із тими межовими ситуаціями її життя, що не можуть бути розв'язані утилітарно-прагматичними методами і вимагають від неї духовних надзусиль.

Екзистенціалісти з усією гостротою ставили перед людиною кінцеві смисложиттєві питання, спонукаючи її до пошуків «екзистенції» як істинного буття (Ж.-П. Сартр), яка неспівмірна з грошима. А. Камю на перших сторінках своєї програмної праці «Міф про Сізіфа», змальовуючи нудне стереотипне життя сучасної людини – «підйом, трамвай, чотири години праці в конторі чи на заводі, обід, трамвай, чотири години роботи, вечеря, сон; понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, все в тому ж ритмі» [1] – відверто ставить запитання, чи варте подібне життя того, щоб бути прожитим; головний герой раннього екзистенційного роману Ж.-П. Сартра відчуває нудоту від зануреності в аморфне трясовиння пустопорожнього існування.

У тісному взаємозв'язку із екзистенціалізмом розвивається також неофройдистська течія гуманістичного психоаналізу, представники якої (Е. Фром, Р. Мей, В. Франкл) ставили перед собою мету розробити психотерапевтичні методики, які були б ефективними у боротьбі не стільки із різноманітними проявами депресії – цієї хвороби ХХ століття, скільки із масовою втратою людьми ціннісних вимірів власного існування (метод екзистенційної логотерапії В. Франкла), стосовно до якого депресія та нервові розлади здебільшого виступають лише симптомами, вони прагнули в повному сенсі вилікувати «хворе суспільство» (термін Е. Фрома).

Спільними як для атеїстичних екзистенціалістів, так і для гуманістичних психоаналітиків є ідея непокори, внутрішнього духовного спротиву неповторної особистості панівному способу життя як єдино можливого засобу її виживання у сучасному знедуховленому світі, що дістала своє втілення у символах «бунтівної людини» А. Камю, «Великої Відмови» Г. Маркузе, твори яких стали свого роду маніфєстами для бунтівної молоді кінця 60-х.

Втім, «цінності», запропоновані молодіжною революцією, на жаль, виявився лише позірною протилежними до буржуазного способу життя, який був головною мішенню її критики. Вільне життя «на лоні природи» у сексуальних комунах, вживання наркотиків для «розширення сприйняття» і захоплення східними медитаціями – все це культивувало по суті паразитичне існування, що насправді іще більше ставило псевдобунтівників у залежність від того фінансового істеблішменту, неприйняття якого вони так яскраво демонстрували. Особливо показовою в цьому сенсі є історія рок-музики як унікального культурного феномену ХХ століття, що була породженням молодіжної революції й одночасно стала її головною духовною силою. Саме в буквальному сенсі слова «купівля» молодих музикантів магнатами шоу-бізнесу фактично призвела спочатку до значного зниження творчого потенціалу, а потім і повного занепаду всіх найталановитіших рок-груп, класичним зразком чого є

історія культової англійської рок-групи «Led Zeppelin», блискуче описана І. Кормільцевим [2].

Однак, незважаючи на швидку поразку молодіжної революції як спроби побудувати антиспоживацьку модель життя, ідея створення такої моделі сьогодні як ніколи на часі. До того ж, у світлі використання економічно успішними державами країн, що розвиваються, в якості глобальних ринків збуту власної низькоякісної як виробничої, так і культурної продукції, сьогодні поруч із розвитком національних ринків надзвичайно актуалізуються і пошуки нових світоглядних засад споживання у національних культурах економічно слаборозвинених країн.

Серед видатних представників української культури В. Винниченко вражає близькістю до вищеописаних світоглядних шукань новітньої доби як своєю творчістю, що дивовижно споріднена із ідеями французького атеїстичного екзистенціалізму та гуманістичного психоаналізу, так і способом життя, в якому органічно поєднувались ідеї максимального зв'язку людини з природою і переосмислення філософії буддизму (що, однак, на відміну від схожих мотивів у філософії хіпі, у житті В. Винниченка були невід'ємною складовою не пасивно-споглядальної, а надзвичайно активної життєвої позиції).

З погляду екзистенційних вимірів філософії грошей, велике поле для роздумів відкриває чи не найвідоміший роман В. Винниченка «Сонячна машина», який уже стало звичним оцінювати як своєрідну романтичну соціалістичну утопію. Головною ідеєю роману є фантастичний винахід – «сонячна машина», яка дозволяє виробляти поживний і дивовижно смачний «сонячний хліб», і таким чином фактично елімінує грошові стосунки між людьми, звільняючи їх від необхідності працювати. Але занадто спрощеним було б трактування «сонячного хліба» як тієї «мани небесної», яка без кривавих революцій дозволяє встановити справедливий соціалістичний лад.

Смислове навантаження, закладене автором в образ сонячної машини, насправді виявляється значно глибшим. Адже цей винахід суперечить не праці взагалі, а лише знеособленим її формам, нескінченній гонитві виробництва, у якій людство потрапляє у зачароване коло, будучи змушеним одночасно продукувати і споживати все більшу і більшу кількість товарів та послуг, ажіотажний попит на які майстерно нав'язується засобами реклами для збагачення невеликого кола монополістів. Натомість використання «сонячної машини» – це символ індивідуальної праці кожного заради задоволення власних не штучно нав'язаних, а передусім життєво важливих потреб. Не випадково, за задумом В. Винниченка, кожна людина могла виробляти «сонячний хліб» за допомогою «сонячної машини» тільки для себе та своїх

рідних і тільки особистою важкою працею, буквально «в поті чола», отже кожен справді мав «їсти свій хліб».

Таким чином «сонячна машина» стає центром цілої філософії нового способу життя своєрідного антиспоживацького самообмеження (здорового аскетизму), що протистоїть заикленому на задоволенні власних потреб існуванню буржуазії, за «фантастичними» описами якого виразно прочитуються реалії сучасного авторової західного суспільства.

Ще цікавішим з точки зору співвідношення грошей із сенсом людського буття є лише нещодавно вперше виданий в Україні роман В. Винниченка «Поклади золота». В основу роману покладено також фантастичний сюжет про поклади золота, нібито розвідані на території України, що обіцяють тому, хто першим приступить до їх розробки, миттєве збагачення. Дія роману розгортається навколо гонитви декількох цілком відмінних за характерами та соціальним становищем людей за документами, в яких вказане точне місцезнаходження покладів золота. Женучись за уявним багатством, герої роману раптом усвідомлюють, що не воно є справжньою мотивацією їхніх вчинків, а ті невід'ємні для людської природи потреби творчості, спілкування, солідарності, любові, що, за Е. Фромом, впливають із умов людського існування і не можуть бути задоволені за допомогою грошей. Саме поклади золота, що постають мов міраж на горизонті життєвого шляху кожного з героїв, відкривають в них риси і можливості, про які вони раніше не підозрювали, і примушують повсякчас замислюватись про сенс власного життя. Тому коли раптом з'ясовується, що ніякого золота насправді не існує, люди, що шукали його, з подивом усвідомлюють, що натомість відкрили духовні «поклади золота» в собі та своїх близьких.

Особливо символічним, з погляду формування антиспоживацької мотивації, ґрунтованої на почутті національної ідентичності, є повернення головних героїв роману в Україну, яку вони тепер розглядають не як місце, що обіцяє їм збагачення, а як свою неповторну Батьківщину, що стала для них духовно цінною.

РОЗДІЛ 5

МОРАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

І.Ю. Фомічов,
*доктор соціологічних наук,
професор Тюменського нафтогазового університету
м. Тюмень, Російська Федерація*

ГРОШІ ТА ЕТИКА

Взаимосвязь людей и денег опосредована многочисленными отношениями, среди которых немаловажное значение имеют нравственные отношения. Уже сам факт обладания и распоряжения денежными ресурсами содержит в себе моральный контекст, не говоря уже о том, что растущее моральное значение в современном мире приобретают процессы получения денег, кредитная политика, процессы канализирования денежных потоков, процессы производства бумажных денежных знаков и т.п. Особенно ясно этические оценки начинают звучать в периоды финансовых кризисов, обрушения или раскрытия «финансовых пирамид», в реакциях на банковские бонусы и прочие денежные превращения.

Между тем, в настоящее время наиболее распространенной формой регистрации взаимоотношений денег и этики является профессиональная этика, которая в современной европейской (и вообще в западной) культуре, склонной, с одной стороны, к толерантности, а с другой – к практичности, принимает, как правило, вид профессионально-нравственного кодекса, сопровождаемого пояснениями разной степени подробности. Как известно, исполнение профессиональных обязанностей требует от человека не только определенных способностей и специальной профессиональной подготовки, но и вполне определенных нравственных качеств. Поэтому профессии характеризуются трудовой моралью, в основе которой лежит характер самого труда и которая в целом регламентирует честное и добросовестное отношение к труду. Однако существует ряд профессий (список которых постоянно расширяется), в которых предметом труда являются сами человеческие личности или система их социальных связей и отношений.

Применительно к рассматриваемой проблеме соотношения денег и этики можно выделить, например, профессии руководителя и бухгалтера, осуществление которых в современных условиях опосредовано разносторонним комплексом гуманистических мотивов. То, каким образом будут реализовываться профессиональные действия в этих сферах, решающим образом зависит социальное здоровье, материальное положение и защита прав многих людей. Общеизвестно, что профессиональная деятельность руководителя

регулируется не только правовыми и административными нормами, должностными инструкциями и предписаниями, но и особыми, имманентными данному виду труда нравственными принципами. Другое дело - бухгалтерская работа. Одно время она считалась практически полностью рутинной. Но в конце двадцатого – начале двадцать первого века ситуация в профессии изменилась, в первую очередь это связывают с особыми требованиями к компетентности, конфиденциальности, прозрачности (непрозрачности) бухгалтерии, повышением сложности отчетности, вариативностью кредитной политики, диверсификацией денежных форм (электронные деньги, виртуальные деньги), колебаниями курса валюты и т.п. От морального выбора бухгалтера стало зависеть очень многое.

Осуществляясь в конкретной социально-культурной среде, такая деятельность реально ограничивается специфическими нормативами как в целях, так и в формах и методах профессионального влияния. Более того, в такой ситуации возникает необходимость эффективного социального контроля. Но трудовая деятельность бухгалтера ныне необходимо включает в себя элементы творчества, а значит вариативна, мало поддается формализации и не образует в своем развитии систему технологически строго упорядоченных действий. Качественные критерии труда бухгалтера в современной корпорации до сих пор остаются недостаточно четко определенными. Внешний контроль за такой деятельностью неэффективен, здесь особое значение приобретают внутренние, личностные, в том числе и моральные механизмы контроля.

Мировая практика дает убедительные примеры целенаправленной моральной регуляции профессионального поведения бухгалтеров. Так, основным документом такого рода в этой сфере служит Кодекс Международной федерации бухгалтеров (последняя версия – 2005 год). На этой базе возникают региональные кодексы. Один из последних – кодекс ICAS (институт присяжных бухгалтеров Шотландии), вступивший в действие в 2009 году. Он состоит из четырех частей, определяющих сферы моральной регуляции в профессии и опирается на пять базовых ценностей – целостность, объективность, профессиональную компетентность и добросовестность, конфиденциальность и принципы профессионального поведения.

Нормы современного морального кодекса бухгалтера, также как и нормы кодекса корпорации, целенаправленно формируются внутри профессиональной группы. Но, в отличие от универсальных норм общественной нравственности, которые по преимуществу создавались стихийно и не содержат в себе операциональной определенности, нормы профессиональной этики несут в себе специфичную технологичность, характерную лишь для данной

профессии. В нормах такого морального кодекса в большой мере проявляется профессиональная прагматичность, так как в деятельности бухгалтера нравственное и целесообразное ассимилируются и различие между профессионально-специальным и собственно моральным становится качественно неопределенным, элиминируется, что создает иногда видимость полного тождества морального и собственно - профессионального.

Нормы профессиональной этики нередко приобретают явно выраженную профессиональную прагматичность и воспринимаются как воспроизведение обычной деловой процедуры. Это связано с тем, что нормы профессиональной этики (что, собственно, и следует из вышесказанного) по своему характеру не напоминают универсальные призывы к святости, они не ориентируют функционера на эталоны человеческой добродетели, несмотря на то, что видные исследователи современных финансовых процессов вполне серьезно и не без основания отводят им роль в “укреплении моральных основ общества”. Такая нормативность насыщена деловой конкретикой и направлена на культивирование духа партнерства и порядочности в совместной работе, на исполнение разделяемых в коллективе данной организации норм, на согласование индивидуальных действий в процессе достижения организационных целей.

Наиболее очевидная форма реализации соотношения этики и денег – этика потребления. В свое время А. Шопенгауэр в работе «Парерга и паралипомена» отмечал, что напрасно упрекают людей за то, что их желания направлены главным образом на деньги, «которые им милее всего». Он полагал, что вполне естественно, даже неизбежно любить то, что, подобно неутомимому Протею, способно в каждый момент превратиться в любой объект наших столь капризных желаний и разных потребностей. Все блага, по мнению философа, относительны и лишь деньги – абсолютное благо, так как они удовлетворяют не одну какую-нибудь потребность – *in concreto*, а всякую потребность – *in abstracto*. Восприятие таких моральных суждений еще пару десятков лет назад (в силу бытовавшей тогда ментальности) могло бы вызвать реакцию некоторой неловкости. Для современного массового сознания же это звучит как банальная констатация общепринятого. Сформировавшееся в период социально-экономических преобразований российского общества рыночное сознание репрезентирует и утверждает вполне определенную аксиосферу, логично возникшую как ответ на социокультурный шок реформации и распад ценностного континуума прошлого. По своей сути это аксиосфера бедности, трансформирующиеся ценности бедного сознания, порожденного ситуацией девяностых годов, когда большая часть населения страны оказалась на грани

нищеты. Несмотря на кажущееся сходство, такая идеология совсем не похожа на «наставления молодым купцам» Б. Франклина и протестантскую этику. Суть протестантской этической доктрины заключается, говоря словами М. Вебера, в наживе, во все большей наживе при полном отказе от наслаждения, даруемого деньгами, от всех эвдемонистических или гедонистических моментов; эта нажива в такой степени мыслится как самоцель, что становится чем-то трансцендентным и даже просто иррациональным по отношению к «счастью» или «пользе» отдельного человека. По этой концепции не приобретательство призвано служить средством удовлетворения человеческих потребностей, а все человеческое бытие должно служить наживе, являющейся целью и смыслом жизни. В нашем массовом рыночном сознании, напротив, «счастье» и «польза» прямо ассоциируются с денежным эквивалентом. Пожалуй, нигде так, как в рыночной мифологии, денежный эквивалент не символизирует личностное достоинство. Поэтому рыночному индивиду и его окружению удобнее и очевиднее уяснить, чего он стоит, принимая во внимание его способности «делать деньги», нежели чем понять, кем он как личность является на самом деле. Еще труднее это становится сделать, когда деньги конвертируются в социальные позиции, должности, статусы, культурную символику. Идентификация еще более усложняется в ситуации отсутствия традиции этической оценки существующих финансовых практик, когда проблема грязных денег еще всплывает на периферии морального сознания, но уже не тревожит. Там, где два доллара всегда достойнее, чем один доллар, достоинство их обладателя полностью определяется их числом.

Анотація

Нині найбільш поширеною формою реєстрації взаємин грошей і етики є професійна етика, яка в сучасній європейській (і взагалі в західній) культурі набирає вигляду професійно-морального кодексу. Наприклад, бухгалтерська праця, яка раніше вважалася практично повністю рутинною, у кінці XX – на початку XXI століття виявилася суттєво залежною від морального вибору бухгалтера. Це пов'язано з особливими вимогами до компетентності, конфіденційності, прозорості бухгалтерії, підвищенням складності звітності, варіативністю кредитної політики, диверсифікацією грошових, коливаннями курсу валюти і т. п. Світова практика дає переконливі приклади цілеспрямованої моральної регуляції професійної поведінки бухгалтерів, основним документом у цій сфері служить Кодекс Міжнародної федерації бухгалтерів. Сучасні норми професійної етики за своїм характером не нагадують універсальні заклики до святості, вони не орієнтують функціонера на еталони людської доброчесності. Насправді така нормативність насичена діловою конкретикою і спрямована на культивування духу партнерства і порядності в спільній роботі, на виконання загальновизнаних колективних норм, на узгодження індивідуальних дій у процесі досягнення організаційних цілей.

*Г. Я. Дутка,
доктор педагогічних наук, доцент,
директор Львівського інституту банківської справи
УБС НБУ
м. Львів*

ПРОФЕСІОНАЛІЗМ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФУНДАМЕНТАЛІЗАЦІЇ У МАТЕМАТИЧНІЙ ПІДГОТОВЦІ ЕКОНОМІСТІВ

Поняття «математична підготовка» є в педагогічній літературі доволі невизначеним і багатоаспектним. Часто автори не розмежовують поняття «математична підготовка», «математична освіта», «навчання математики» тощо, а їхній конкретний зміст визначається виходячи з контексту. Останніми роками проведено низку педагогічних досліджень, що так чи інакше трактують поняття «математична підготовка» або окремі аспекти цього поняття. Зокрема відзначимо роботи Г. Бокаревої, С. Мухіної. Дослідники виділяють такі компоненти математичної підготовки, як змістовно-процесуальний, етичний, мотиваційно-цільовий і професійно орієнтований [1, с. 17]. Поняття «підготовка» інтерпретується в термінах «формування готовності» (процесуальний компонент підготовки) і «рівень готовності» (результативний компонент підготовки), це дозволяє визначити математичну підготовку фахівця у вищому навчальному закладі в аспектах готовності до застосування математичних методів у фаховій діяльності та певного рівня такої готовності [2].

Мета цієї статті – розглянути математичну підготовку в її специфічному аспекті, а саме в ракурсі її впливу на формування ментальних та морально-психологічних якостей особистості. Узагальнюючи висновки різних досліджень, ми розглядаємо математичну підготовку як складний процес цілеспрямованого утворення системи якостей особистості, що формують її математичну готовність до майбутньої професійної діяльності. Важливо підкреслити, що математична підготовка посідає особливе місце у створенні взаємозв'язку різнобічних компонентів освіти, які створюють цілісну якість особистості майбутнього фахівця, тобто вона виконує виховну і розвивальну функції.

Специфічною особливістю розвитку особистості студента в процесі математичної підготовки є оволодіння на її основі систематизованими математичними науковими знаннями і способами реалізації математичних методів. Мінімальний рівень компетентності фахівця регламентовано Державними освітніми стандартами, в яких формулюється соціальне замовлення суспільства

і держави в конкретних умовах. Ці стандарти містять вимоги до оволодіння системою знань і способів діяльності, а цілі розвитку, формування особистості студентів, на жаль, практично не конкретизовані. На наш погляд, ця проблема набуває особливої гостроти у контексті фундаменталізації освіти: дисципліна логічного мислення, інтелектуальне «тренування», яке відбувається в процесі вивчення математики, необхідні фахівцеві будь-якого профілю, оскільки сучасна освіта передбачає спроможність фахівця на основі одержаних базових знань самостійно набувати протягом свого професійного життя потрібні йому кваліфікації.

Тому сьогодні традиційний погляд на зміст навчання математики, її роль і місце в загальній освіті переглядається і уточнюється. Математична освіта трактується як психологічний феномен, що відбувається в різних психічних сферах особистості і змінюється під впливом навчання математики.

Історично склалися дві сторони призначення математичної освіти: *практична*, пов'язана зі створенням і застосуванням інструментарію, потрібного людині в її продуктивній діяльності, і *інтелектуальна*, пов'язана з мисленням людини, з оволодінням певним методом пізнання і перетворенням дійсності за допомогою математичних методів [3, с. 61]. У свою чергу, фундаментально-професійна математична освіта студентів – це інтеграційна властивість особистості, що характеризується сукупністю освітніх надбань людини (знань, умінь, навичок), сформованими інтелектуальними, поведінковими і професійно-значущими якостями, розвиненою мотивацією досягнень у навчанні, здатністю до інтелектуальної і творчої діяльності, до продовження своєї освіти, до самоосвіти, яка дозволяє людині самореалізуватися, зайняти гідне місце в соціумі [4]. Оскільки фундаментально-професійна математична освіта студентів є самостійною системою, то вона має свій склад і структуру, тому якість фундаментально-професійної математичної освіти студентів загалом залежатиме від якості засвоєння знань, надбання навичок і умінь.

Як основний чинник функціонування процесу навчання математики студентів фундаментально-професійна математична освіта, за Ж. Сайгітбатовим, проходить три ступені свого розвитку:

- елементарна математична грамотність,
- функціональна математична грамотність,
- професійно-математична компетентність.

Елементарна грамотність в галузі математики припускає знання базових математичних понять і розуміння можливостей їх застосування в різних сферах людської діяльності, зокрема в майбутній професійній діяльності. Математична грамотність характеризується вміннями міркувати

аналогічно, застосовувати наявні теоретичні знання і відомі алгоритми до вирішення практичних задач.

Функціональна математична грамотність означає наявність досить широкого кругозору в найрізноманітніших розділах математичного знання. Тільки досягнувши рівня функціональної математичної грамотності, студент може швидко переключатися з одного виду діяльності на інший, оперативно поповнювати свої знання новими та ефективно і творчо використовувати їх у професійній діяльності.

Для рівня *професійної математичної компетентності* недостатньо мати великий обсяг і структуру знань – бути компетентним означає уміння мобілізувати в даній ситуації отримані знання і досвід.

Всі розглянуті умовно виділені ступені фундаментально-професійної математичної освіти студентів є взаємопов'язаними – кожен попередній ступінь є свого роду фундаментом для подальших.

Рушійну силу розвитку математичної підготовки ми вбачаємо в двоєдиному принципі фундаменталізації і професіоналізації освіти, який виявляє в системі освіти суперечність між потребами та наявними засобами їх задоволення, які можуть дати наука і практика, зумовлені як відкриттям нових фактів і зв'язків, так і появою нових запитів практики, що потребують розробки нових теоретичних знань. Суперечність «фундаменталізм – професіоналізм», безперечно, ми відносимо до суперечностей неантагоністичних, шляхом її розв'язання є координація, узгодження, інтеграція фундаментального і професійного компонентів у змісті освіти. Почергове домінування фундаментального і професійного забезпечує наступність у розвитку знань фахівця. Спіралеподібний характер розвитку знань забезпечується різними рівнями фундаменталізації. Ми вважаємо принциповим висновок, що має здатність до розвитку лише система наукових, фундаментальних знань, а сукупність фактологічних знань є догматичною.

Фундаменталізація математичної освіти майбутніх фахівців дає можливість розглядати її у взаємодії з їхньою професійною підготовкою. Процес виникнення нових особистісних якостей супроводжується інтегративним баченням явищ чи предметів як взаємопов'язаного єдиного цілого. Найсуттєвішим є те, що фундаменталізація математичної освіти є засобом переходу певної сукупності математичних знань у нову якість – знань професійно-математичних, що включають як важливу складову інтелектуальну дисципліну, відповідальність, самостійне мислення та принциповість..

Якість освіти фахівця повноцінно проявляється лише під час його професійної діяльності. Будь-яка властивість є відносною, зокрема в

стандартних умовах математична підготовка фахівця може бути достатньою, а в нестандартних чи екстремальних – недостатньою. Професійна освіта особистості має низку властивостей, які утворюють її якісну визначеність, які можуть бути загальними і специфічними, суттєвими чи несуттєвими, зовнішніми і внутрішніми, природними чи набутими тощо. Не менш важливим є врахування кількісних характеристик, які описуються філософською категорією міри. Звідси випливає необхідність урахування взаємодій між елементами освіти у процесі її сучасного розвитку. Відзначимо дуже важливу, на наш погляд, річ: метою професійної освіти є досягнення певного рівня *якості* підготовки фахівця, у той час, коли навчально-виховний процес спрямований практично на накопичення щораз більшої *кількості* навчального матеріалу. Для певного обсягу кількості знань необхідне забезпечення оптимального співвідношення якості та кількості з урахуванням стрибка якості знань. На практиці маємо стрімке наростання кількості знань і повільне наростання якості з відповідно нижчими показниками якісного стрибка знань. Тому, за нашим переконанням, забезпечення необхідної якості математичної підготовки можливе лише за умови, коли кількість знань буде сформована на засадах фундаменталізації змісту освіти.

Ми розглядаємо математичну підготовку фахівців, застосовуючи методологічний принцип єдності одиничного та загального. У контексті професійної освіти одиничним може виступати *математична освіта фахівця*. Прикладом особливого може бути *математична освіта економіста, тобто фахівця конкретного профілю*. При цьому загальне – *професійна освіта* – виступає у двоякому відношенні: стосовно одиничного (математичної освіти) *економічна освіта* виступає як загальне, а стосовно більшого ступеня спільності (професійної освіти) воно виступає як особливе. Аналогічно, поняття «економіст» виступає як загальне стосовно кожної конкретної людини, економіста за професією, та як особливе стосовно поняття «фахівець». Останнє виступає як загальне щодо поняття «економіст» і як особливе щодо поняття «фахівець». «Фундаменталізація математичної освіти економістів» виступає одиничним стосовно «фундаменталізації професійної освіти» та особливим стосовно «фундаменталізації математичної освіти». Тому фундаменталізація математичної освіти не існує сама по собі, поза зв'язком з іншим. Вона не може ні виникнути, ні зберегтися, ні змінитися без зв'язку із загальними тенденціями фундаменталізації професійної освіти. А ці поняття пов'язані між собою, взаємодіють, перебувають у взаємній залежності, вони повинні мати «точки» зіткнення, бути сумірними, однорідними, мати суттєві спільні характеристики. Разом з тим за загальним поняттям «фундаментальна математична освіта»

криється множина різноманітних фахівців, особистостей, які здобули фундаментальну математичну освіту, але *виявляють і використовують її по-різному*, залежно від своїх індивідуальних особливостей. Аналогічно, викладачі-практики, маючи на меті формування фундаментальної математичної освіти у студентів, роблять це по-різному, виходячи зі своїх індивідуальних можливостей та уявлень.

Одним із важливих завдань наукових досліджень у царині фундаменталізації математичної підготовки є не лише обґрунтування підходів до неї, розробки змісту навчання тощо, а й орієнтовне прогнозування часового інтервалу появи реального результату фундаменталізації. Ми наголошуємо на цьому тому, що фундаменталізація освіти, образно кажучи, є процесом, який викликає саме *фундаментальні* зміни у її змісті та організації, тому й явний результат цього процесу вимагає тривалого часу. Будь-які інновації вимагають морально-психологічної готовності до їх впровадження: недостатньо науково обґрунтувати та впровадити провідні ідеї фундаментальної освіти в навчальний процес, а слід подбати про адаптацію викладачів і студентів до нових підходів у навчанні, забезпечити усвідомлення ними того, що *саме фундаменталізація освіти дає максимальний результат професійної підготовки з мінімальною затратою сил та навчального часу*.

Фундаменталізація математичної освіти на сучасному етапі впливає зі самої сутності та цілей професійної освіти і обов'язково реалізується рано чи пізно, складніше чи простіше. Причина цього полягає у *внутрішніх закономірностях розвитку професійної освіти*. Водночас будь-яка випадковість містить у собі момент необхідності, так само як необхідність реалізується крізь низку випадковостей. *Одним із найважливіших завдань фундаменталізації математичної освіти є виокремлення закономірностей її фундаменталізації серед інших випадкових явищ. Останні характеризують суб'єктивні умови реалізації цієї фундаменталізації на практиці.*

Часто говориться про *зміст* фундаменталізації освіти, однак практично немає розробок щодо *форми*, яка відповідає цьому змісту, сприяє і прискорює його розвиток. Адже саме *форма, яка перестає відповідати змісту, в кінцевому підсумку, через конфлікт між формою і змістом, викликає виникнення форми, відповідної до нового змісту*. Наприклад, у розвитку математичної освіти виникають зміни, пов'язані з фундаменталізацією її змісту, які починаються із змін у методиках навчання під впливом нових вимог суспільства до фахівця. Структура ж освіти залишається до певного часу без істотних змін, але зміна змісту освіти, спричинена впровадженням ідей фундаменталізації, рано чи пізно приводить до того, що змінюється і структура. Проілюструємо це таким

прикладом. Можуть існувати два курси математики для економістів, які містять одні і ті ж математичні факти, поняття тощо, тобто мають один і той же склад – *зміст*. Водночас *ефективність* їх використання в навчальному процесі може мати різні *відмінності*, які зумовлені не змістом навчального матеріалу в одному й другому, а характером їхньої побудови: наприклад, в одному з них зміст структуровано традиційно (класичний курс, де окремі положення ілюстровано прикладами з економіки), а в другому – інноваційно (на основі мінімізованого курсу класичної математики створено якісно новий курс, пронизаний економічними ідеями та спрямований на формування вмінь використовувати математичні знання і вміння у професійній діяльності). Тому у фундаменталізації освіти необхідно реалізувати єдність змісту, форми, функції та структури, оскільки нівелювання форм фундаменталізації суттєво гальмує розвиток її змісту, а недооцінка функцій гальмує інноваційні зміни структури освіти, оскільки ефективність формування змісту математичної освіти зумовлена не лише змістом навчального матеріалу, а й характером його побудови.

Розвиток пізнання рухається від поверхневого, видимого до глибокого, часто прихованого – сутності, яка визначає підставу всіх змін, що відбуваються з процесом чи явищем, відділяючи *неістотне від істотного* (основного, необхідного, закономірного). *Сутністю* фундаменталізації математичної підготовки є *формування у студентів довготривалої системи фундаментальних знань і вмінь, які забезпечують здатність ефективно використовувати їх у професійній діяльності*. *Явище* фундаменталізації математичної підготовки, яке часто не відрізняють від її сутності, є лише зовнішнім виявом сутності фундаменталізації, формою її прояву в реальному навчальному процесі. Змішування цих категорій може привести до серйозних дидактичних помилок та зайвих труднощів у розвитку освітнього процесу, спотворення самої суті фундаменталізації, *підміну сутності видимістю*. А така підміна часто відбувається тому, що на відміну від суті, яка прихована, явище лежить на поверхні, хоча всі приховані і видимі процеси є складовими єдиного руху.

Підвищення рівня фундаментальності освіти зумовлене потребою орієнтації студента на оволодіння глибинними, сутнісними підставами і зв'язками між різноманітними процесами навколишнього світу, з розвитком його інтелектуального потенціалу. Єдність онтологічного і гносеологічного аспектів фундаменталізації освіти надають, разом з тим, унікальну можливість для навчання мислення (його методології, методів і окремих прийомів) безпосередньо на наочному матеріалі, з урахуванням його характерної специфіки [5]. Фундаментальна освіта реалізує єдність онтологічного,

гносеологічного та морального аспектів навчальної діяльності. Онтологічний аспект пов'язаний із пізнанням навколишнього світу, гносеологічний – з освоєнням методології та отриманням навичок пізнання [6]. В. Сергієвський та О. Полещук у роботі «Размышления о фундаментальном блоке инженерного образования» пишуть, що на більшості «поверхів» пізнання людина розрізняє минуле, сучасне і майбутнє. У цьому разі під об'єктивною реальністю розуміють реалізований світ минулого і теперішнього часу в момент його становлення (включаючи світ людини), а під буттям – об'єктивну реальність, що містить майбутній вид. Іншими словами, об'єктивна реальність – результат уже реалізованих необхідності і випадковості, або тих, що реалізуються в теперішньому часі; буття ж включає широкий спектр випадковості, яка в майбутньому може реалізуватися лише частково. «Таке розмежування свідчить про те, що глобальною метою цивілізації є забезпечення заселеності буття, можливості існування майбутніх поколінь. Що ж до *фундаментального завдання системи освіти, то вона зводиться до забезпечення умов розвитку людини*» [7, с. 11]. Розвиток же означає процес, у ході якого індивіди збільшують свої можливості щодо задоволення власних потреб і бажань. Саме в цьому моменті виявляється моральний аспект, оскільки збільшення можливостей завжди тягне за собою проблему моральної регламентації використання цих можливостей та відповідальність за наслідки.

Для розуміння мотиваційно-цільового та етичного компонентів фундаменталізації освіти суттєво важливим є поняття *засвоєння* – процес відтворення індивідом історично сформованих, суспільно вироблених і легітимізованих здатностей, способів поведінки, знань, умінь і навичок, процес їх перетворення у форми індивідуальної суб'єктивної діяльності. Після засвоєння індивідом об'єктивна інформація перетворюється на суб'єктивні навички, знання, уміння, переконання конкретної людини.

Розрізняють *чотири види засвоєння об'єктивізованого досвіду людства*: кероване засвоєння (яке лежить в основі системи освіти), спонтанне, самостійне і латентне (приховане, мимовільне засвоєння) наслідування, спілкування. Наслідування – усвідомлене або неусвідомлене копіювання індивідом особливостей виконання операцій іншим індивідом, здійснюване під час спільного виконання операцій або спостережень за діями іншого. Спонтанне засвоєння – попутне засвоєння суб'єктом елементів об'єктивізованого досвіду людства, здійснюване неусвідомлено в процесі здійснення діяльності або дій, спрямованих на задоволення повсякденних потреб (наприклад, багаторазове виконання будь-якої операції навчає її виконувати). Латентне засвоєння – приховане засвоєння елементів об'єктивізованого досвіду людства, яке суб'єкт

здійснює неусвідомлено (наприклад, у процесі наслідування). Кероване засвоєння – цілеспрямоване засвоєння, здійснюване індивідом під безпосереднім або опосередкованим керівництвом викладача (групи викладачів). Освоєння – синонім терміна «засвоєння», що застосовується в тому разі, коли йдеться про засвоєння маніпулятивних або діяльнісних елементів об'єктивного досвіду людства (операцій, дій, діяльності) [8, с. 36–37]. Протиставлення дій знанням відносне, оскільки будь-яке навчання основ наук одночасно є навчанням відповідних розумових дій, а формування розумової дії неможливе без засвоєння певних знань, оскільки найбільш ефективне заглиблення в досліджуваний предмет відбувається в самостійній роботі студента над цим предметом, ціль змушує людину думати [9].

Таким чином, як *вихідне теоретичне положення фундаменталізації освіти в цілому та математичної підготовки зокрема ми приймаємо ідею єдності світу*, що виявляється в загальному взаємозв'язку у сфері неживого, живого, духовного. Єдність світу виявляється в єдності культурної, наукової і практичної сфер цивілізації і, як наслідок, в органічних взаємозв'язках усіх наук та навчальних дисциплін.

Список використаної літератури

1. Бокарева Г. А. Совершенствование профессиональной подготовки студентов (на примере обучения математике в техническом вузе). – Калининград: Кн.из-во, 1985. – 264 с.
2. Тарасова Т. Н. Междисциплинарный комплекс как средство совершенствования математической подготовки юристов в университете: Дис. ... канд. пед. наук. / Оренбургский гос ун-т. – Оренбург, 2004. – 198 с.
3. Шепелева Ж. Н. Педагогические условия обучения старшеклассников конструированию экономико-математических моделей: Дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01 / Белг гос ун-т. – Белгород, 2004. – 186 с.
4. Улыбин К.А. Современное экономическое мышление. – М.: Политиздат, 1986. – 239 с.
5. Евстигнеев В., Торбунов С. Интеграция фундаментального и специального знаний в подготовке инженерных кадров // Вестник высшей школе. – 2003. – № 3. – С. 14–16.
6. Негруца Н. А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін: Автореф. дис. ... канд. пед. наук:

13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2003. – 19 с.

7. Сергиевский В., Полещук О. Размышления о фундаментальном блоке инженерного образования // Вестник высшей школы. – 1996. – № 4. – С. 11–16.
8. Фокин Ю.Г. Преподавание и воспитание в высшей школе: Методология, цели и содержание, творчество. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 224 с.
9. Коляда М. Діяльнісний підхід у формуванні інформаційної культури майбутніх економістів // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2003. – № 1. – С. 46–58.

О. М. Кожем'якіна,
кандидат філософських наук, доцент
Черкаського державного технологічного університету
м. Черкаси

ФІЛОСОФІЯ ДОВІРИ В ГЛОБАЛЬНОМУ ВИМІРІ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Сучасна епоха, демонструючи хаотичні та нестабільні процеси та кризові явища в різноманітних сферах людського співжиття, все більш актуалізує ідеї узгодження, співпраці та злагоди, модуси відкритості, толерантності та солідарності, які в цілому в умовах глобальної взаємозалежності актуалізують філософію довіри. Адже глобальне суспільство, породжене ХХ століттям, є «інтерсуб'єктивною єдністю всепланетного людства», його «всепланетною системою співпраці та співіснування різних соціумів та культур» [1, с. 66]. Філософія довіри в глобальному вимірі відображає настанову дотримання певних «правил гри», а також загальновизнаних та загальноприйнятих норм, які уможливають очікування результативно сприятливих взаємодій, справедливих та чесних взаємовідносин, порядної та відповідальної поведінки Іншого, відображаючи покладання на волю Іншого без можливості достатнього контролю здійснюваного, в умовах невизначеності та непередбачуваності. Тому метою даного дослідження є окреслення специфіки філософії довіри в контексті глобалізації та виявлення можливості впровадження філософії довіри у просторі фінансової цивілізації. Роль взаємної довіри в контексті глобалізації посилюється через загальні тенденції глобальної взаємозалежності, взаємозв'язку, спільних загроз та небезпек.

Особливості сучасного світу, зумовлені тотальними процесами глобалізації та інформатизації, відображають формування нових сенсожиттєвих орієнтирів людства, суттєву зміну світоглядних пріоритетів, що створює умови для формування нового типу глобальної економічної структури – фінансової цивілізації. В динамічних умовах сучасного світу фінансова цивілізація поступово отримує так звані «постіндустріальні риси» - віртуалізації (самої праці, товарів, грошей, корпорацій та ін.), оптимізації, інноватизації, дерегуляції, зазнаючи парадигмальних зсувів у ключових тенденціях розвитку, що особливо актуалізує проблему довіри. Зокрема, спостерігаються тенденції формування глобальної економічної кооперації, зміна обсягів грошового обміну, перехід від готівкового розрахунку до безготівкового, що може мати гуманістичний зміст та оптимальний соціально керований розвиток лише при

достатньому рівні довіри як до держави, так і до світової спільноти, за умови стабільної політичної і економічної ситуації та розвинутої банківської системи. Довіра відображає рівень соціальної підтримки, визнання, виконуючи легітимуючу функцію. Сучасна Україна має досить серйозні проблеми з рівнем довіри до різноманітних інституцій, спостерігається тенденція до взаємної недовіри, зокрема, і в фінансовому секторі. Причиною кризи довіри до фінансових інституцій є слабка соціальна відповідальність, закритість системи корпоративного управління, низький рівень фінансової стабільності, невизначеність економічної політики, нерозвиненість системи управління ризиками.

Про зростаючу роль довіри в сучасному світі свідчить також і посилений науковий інтерес до зазначеної категорії, проблема довіри привернула увагу вчених порівняно недавно, в другій половині XX століття. Серед загально-теоретичних робіт з проблематики довіри, де розглядаються також і соціо-економічні її аспекти, слід назвати праці Ф. Фукуями, Е. Гідденса, П. Штомпки, Дж. Коулмена, А. Селігмена, Н. Лумана, Е. Усланера, Т. Ямагіші, У. Бека та ін. В останні роки саме довіра розглядається як суспільний феномен, що має потужну інтегративну силу. Ф. Фукуяма, вивчаючи економічне життя багатьох країн та досліджуючи вплив довіри на економічну ефективність, стверджує, що добробут країни, а також її конкурентна здатність на фоні інших країн визначаються однією універсальною культурною характеристикою – наявним в її суспільстві рівнем довіри [2, с. 6].

Беззаперечно, що довіра є фундаментальною основою як індивідуального, так і колективного життя в різноманітних вимірах: економічному, політичному, соціокультурному та ін., що забезпечує суспільну стабільність взаємодій. Проблема постає саме у мірі довіри, визначенні її розумних меж, горизонтів. Зазвичай розрізняють міжособистісну та інституційну довіру, довіру до світу, до інших та до себе, також виокремлюють моральну довіру (як установку сприймати інших в якості гідних довіри), раціональну (що позначає свідомий, зважений вибір довіряти), системну (позначає упевненість в надійному функціонуванні соціальної системи). Довіра, позначаючи очікування бажаної, відповідної певним нормам поведінки Іншого (як персоналізованого, так і інституціалізованого), відображає ступінь надійності та стабільності навколишньої дійсності, міру відповідності наших прагнень щодо майбутніх, залежних від Інших дій, та їх подальших реалізацій. За визначенням Е. Гідденса, довіра є «упевненістю в надійності певної особистості чи системи відносно даного комплексу наслідків чи подій, де ця упевненість відображає віру в чесність або любов іншої особи, або в правильність абстрактних принципів» [3, р. 34]. Довіра спроможна презентувати спосіб створення відносно безпечних взаємо-

дій в потенційно некерованому та насиченому різноманітними ризиками соціальному просторі, що і обумовлює потужну роль довіри в сучасному соціумі.

Новий простір, конструйований глобалізацією, має і нові швидкості та можливості, і нові розшарування: «анулювання просторово-часових відстаней під впливом техніки не сприяє однаковості умов життя людини, а, навпаки, зумовлює їх різку поляризацію» [4, с. 19]. Нова фінансова реальність органічно та стрімко розвивається в нових умовах інформатизації, технологізації, лібералізації фінансової діяльності. Вільна праця і вільне підприємництво постають як ключові та найпродуктивніші модерні стратегії існування власника [1, с. 46]. Разом з нечуваними раніше можливостями для розвитку та вдосконалення нова фінансова реальність приносить також і загрозливі за своїми масштабами глобальні ризики, численні складно організовані технології маніпуляцій та спекуляцій на валютно-фінансових ринках, що, зрозуміло, призводить до різкого зниження рівня довіри до фінансових інституцій. Метаморфози фінансових операцій у віртуальному просторі без можливості контролю над ними створюють хаотичний та небезпечний вимір нової фінансової реальності. Подальша деморалізація економічної діяльності заради досягнення особистої вигоди та максимізації прибутків є небезпечною для всього соціального організму деструктивною тенденцією, що підриває довіру до світу в цілому.

Фінансова цивілізація постає різновидом нової глобальної субкультури, де гроші виступають в якості агресивного потоку фінансо-інформації, що майже не має кордонів та обмежень. До того ж, глобалізація спровокувала так звану «нову експропріацію» – національної держави, яка втратила можливість контролю над «динамічною рівновагою» як «зразковою рівністю між ритмами росту споживання та підвищення продуктивності праці» [4, с. 54]. Економіка все більше виходить з-під контролю держави, політичний контроль над економічними метаморфозами та спрямуваннями поступово зменшується. Світові фінансові ринки невидимою рукою здійснюють контроль над світом. Лібералізація глобалізованої економіки усуває політичний регулятивний вплив з її сфери, відбувається формування нової влади – фінансової, яка не має обмежень та навіть, досить часто, фізичного втілення, набуваючи віртуальних виявів, що породжує недовіру до майбутнього в цілому.

Отже, культура фінансової довіри, світове громадянське суспільство, стабільний соціальний мир, на жаль, все більше стають елементами недосяжного ідеалу, ніж реальними ключовими орієнтирами суспільного розвитку. Одним із засобів, здатних змінити зазначену ситуацію, є етизація економічного

та політичного просторів, посилення громадянської відповідальності, плекання ґрунту взаємної довіри.

Ф. Фукуяма, здійснюючи порівняльне дослідження рівня довіри в різних країнах, виявляє потужну роль культури в становленні сучасного економічного суспільства. Категорію довіри вчений розглядає в контексті понять колективного блага, внутрішньої соціальної гармонії, професійної та національної солідарності, системи соціальних зобов'язань та широкого співробітництва. Ф. Фукуяма наголошує на важливості та дієвості довіри в постіндустріальну добу, коли відбувається прискорений науково-технічний прогрес, інформаційна перенасиченість, глобалізаційні тенденції, ускладнення суспільного життя, пов'язуючи проблему довіри з процесами формування демократичних інституцій та становленням громадянського суспільства. Довіра розглядається ним як мегатенденція сучасного світу та складова соціального капіталу, яка невлучно, але суттєво та ефективно впливає на успішний та гармонійний розвиток всього суспільства. Аналізуючи ключові принципи організації сучасних суспільств, Ф. Фукуяма серед країн з високим рівнем довіри називає Японію, Німеччину та США. Явище довіри в даній концепції розглядається в співвідношенні політичного, економічного та культурного вимірів, а в якості стандарту відмінностей між різними культурами вибирається саме економічний чинник. Як зазначає вчений, в сучасному суспільстві постіндустріальної доби закон, договір та економічна доцільність є необхідним, але зовсім не достатнім базисом стабільності та добробуту, адже «вони мають спиратись на такі речі, як взаємодія, моральні зобов'язання, відповідальність перед суспільством та довіра, які, в свою чергу, живуть традицією, а не раціональним розрахунком» [2, с. 29]. Основні категорії теоретичної системи Ф. Фукуяма – довіра, соціальний капітал, спонтанна соціалізованість, які при належному рівні функціонування мають вагомі економічні наслідки, і не тільки економічні. Суспільство з високим рівнем довіри «здатне організовувати роботу людей в більш гнучкому режимі та на більш колективних началах, воно здатне делегувати більше відповідальності на низовий рівень» [2, с. 62].

Довіра постає як досить неоднозначний соціальний феномен, відображаючи прагнення до передбачуваності в потенційно непередбачуваних та неконтрольованих ситуаціях, що, звичайно, посилює ризик у відносинах довіри. Також слід відзначити таку вагому властивість довіри, як динамічну здатність породжувати нові форми взаємодії та співробітництва, що є особливо актуальним в умовах динамічного сучасного світу.

В останні десятиліття вчені різноманітного спрямування звертаються до рефлексій щодо можливого синтезу етичного та економічного чинників в

суспільному розвитку. Це завдання є надзвичайно складним, адже в економіці, особливо в її неокласичних теоріях, домінують ідеї егоїзму, утилітаризму, максимальної раціоналізації вигоди та власної користі. На думку Ф. Фукуями, економісти, більше, ніж філософи, політики та поети, схильні до проповідей тих чеснот, які супроводжують егоїстичні своєкорисливі прагнення, тому що, відповідно до їх розуміння, найбільше благо для всього суспільства досягається саме тоді, коли кожен отримує шанс реалізувати ці прагнення в межах вільного ринку [2, с. 40]. Але за умови наявності певних правових, культурних і політичних інституційних рамок, економічна і моральна раціональність, співпрацюючи, сприяють постанову спільного блага із загального прагнення власної користі [5, с. 137].

Можливість розбудови моральної сфери в економічну залежить від вирішення «проблеми чіткого визначення відношення між егоїзмом та альтруїзмом, або стратегічною та комунікативною діями. Не менш важливо у моральних оцінках чітко відрізнити те, що в дії або інституції є цінним самим по собі, від того, що є в них корисним, тобто цінним за наслідками» [5, с. 132]. Філософія довіри в фінансовому вимірі можлива разом зі становленням відповідних чеснот, що забезпечать дотримання добровільно взятих на себе зобов'язань – відповідальності, справедливості, професійної компетентності, а також ефективних механізмів підтримки довіри та санкцій щодо зловживання нею, тобто пропонується своєрідне одухотворення економічної та політичної діяльності, етичний вимір нормативних засад ринкової економіки. Як стверджує В. Гьосле, механізм ринку тільки тоді може призвести до загального добробуту, коли наявні певні інституційні рамки і відповідна їм ментальність [5, с. 137]. Моральний та економічний ресурс довіри реалізується через постійну стимуляцію до відновлення та продовження стосунків, але лише за умови відсутності зловживання довірою.

Одним з найцікавіших проявів довіри у фінансовому вимірі є довіра до грошей. Гроші виконують не лише функцію оцінювання та еквіваленту обміну, а й виступають засобом накопичення, збереження частини прибутку, і в цьому аспекті особливо важливою постає довіра до грошей як здатних виконати саме цю функцію – збереження прибутку, а ще краще його збільшення, тобто виявляється ступінь надійності та безпечності грошового втілення. Довіра до грошей є різновидом довіри до символічних систем (за термінологією Е. Гідденса). Наведемо і зворотній вплив: гроші взагалі існують лише за умови довіри до монетарної системи. Слід зазначити, що зниження довіри до грошей незмінно призводить до відродження давніх форм обміну – бартеру, послуг (сучасний аналог – так званий «банк часу»), який пропонує в якості еквіваленту

обміну годину певних послуг). Гроші також постають як предмет власності, але тут слід розрізняти споживчий та підприємницький контексти: справжнім власником є той, хто, розуміючи природні властивості грошей, вміє їх використати, а не той, хто їх має більше.

Товари мають відносну щодо інших товарів вартість, яка і виражається через гроші. А чи має схожу «вартість» довіра? Раціоналізуючи довіру, зазначимо, що відносини довіри набагато вигідніші, ніж відносини жорстокого контролю та тотальної підозріливості. Довіра постає в якості ключової основи гармонійної співдіяльності людей, що забезпечує тривалу взаємодію на вертикальному та горизонтальному рівнях. За Ф. Фукуямою, майже вся господарська активність в сучасному світі здійснюється не індивідами, а базованими на високому рівні суспільної кооперації організаціями. Для сучасної ринкової економіки права власності, контракт та комерційне право є необхідними інститутами, але якщо ці інститути підкріплені соціальним капіталом і довірою, то суспільство може відчутно зекономити на операційних витратах [2, с. 545]. До того ж, довіра є продуктом тривалого існування спільнот, які об'єднані набором спільних моральних норм або цінностей. Рівень та специфіка довіри на мікроекономічному рівні багато в чому визначає і макроекономічні міжнародні стосунки, і рівень життя та добробут громадян.

Таким чином, філософія довіри у фінансовій цивілізації постає в якості одного з можливих способів узгодження та взаємодоповнення етичного та економічного вимірів людського співжиття. Довіра як усвідомлений вибір в ситуації невизначеності є механізмом розрахунку перспектив, ілюструючи процес узгодження мотивів економічної діяльності з нормативними культурними стандартами.

Список використаної літератури

1. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації / Є. К. Бистрицький, С. В. Пролесев, Р. В. Кобець, Р. В. Зимовець. – К.: «Альтерпрес», 2003. – 192 с.
2. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. – М.: АСТ - Ермак, 2004. – 730 с.
3. Giddens A. The consequences of modernity. – Cambridge: Polity Press, 1990.
4. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Пер. з англ. І. Андрущенка; За наук. ред. М. Винницького. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.
5. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / Пер. з нім. А. Єрмоленка. – К.: Лібра, 2003. – 248 с.

*Ева Орлов,
доктор наук, професор
Університету Жешув,
Республіка Польща*

«ЛЮДИНА ЕКОНОМІЧНА» ТА «ЛЮДИНА ЕТИЧНА»: ЧИ МОЖЛИВИЙ СИНТЕЗ?

W historii ludzkości powstawały różne teorie hierarchii wartości. Dominowały teorie, że w hierarchii wartości najwyższe miejsce zajmują władcy zarówno duchowni jak i świeccy. W okresie przedreformacyjnym przeważały poglądy, że praca jest wartością najniższą, ponieważ Bóg skazał za karę Adama i Ewę oraz ich potomków na ciężką pracę w pocie czoła. Praca była więc przekleństwem i zajmowali się nią ludzie zajmujący niskie miejsce w hierarchii społecznej.

Dopiero chrześcijańska demokracja przestała traktować pracę jako przestępstwo. Twórca reformacji Marcin Luter w swej doktrynie społecznej podkreślał, że każdy z racji zajmowanego stanowiska lub sprawowanych czynności powinien być użyteczny i usłużny.

Przed wszystkim jednak to Jan Kalwin francusko-szwajcarski reformator religijny, twórca doktryny predestynacji głosił zbawienie poprzez wiarę i rygorystyczną etykę oraz pracę. Kalwinizm protestancka doktryna stworzona przez Kalwina głosiła m.in. kult pracy.¹

Jeżeli chodzi o świecką wizję człowieka i jego pracy to zapoczątkowali ją autorzy Oświecenia. Wybitny przedstawiciel Oświecenia Jean J. Rousseau w Umowie Społecznej (wyd. 1762)² postulował równość społeczną i szacunek dla wspólnego dobra oraz wyzwolenie człowieka z tyranii sztucznych potrzeb cywilizacyjnych, które doprowadziły do wyobcowania go od przyrody.

Najwięcej uwagi problemowi pracy poświęcili ekonomiści w okresie rewolucji przemysłowej (jak wiadomo) związanej z powstaniem przemysłu fabrycznego i nowoczesnej cywilizacji przemysłowej. Na przemiany struktury społecznej w tym okresie złożył się spadek znaczenia rzemieślników, chłopów, wielkich właścicieli ziemskich przy wzroście znaczenia coraz liczniejszej nowej klasy robotników oraz burżuazji przemysłowej. Jednocześnie następowała koncentracja ludności w dużych miastach, rozwijała się kultura mieszczańska. Jednym z ideologów kultury mieszczańskiej i przemysłowego kapitalizmu był Benjamin Franklin³, którego kariera

---

¹ W. Bouwsma, John Calvin. A Sixteenth Century Potrait, Amsterdam 1099.

² Wydanie polskie w 1918 r.

³ Benjamin Franklin (1706-1790) amerykański mąż stanu, fizyk, publicysta, wydawca, filozof, badacz elektryczności, wynalazca piorunochronu, w 1790 r. wnioskował w Kongresie zniesienie niewolnictwa.

może być pierwowzorem słynnego pucybuta. Swoją karierę zawdzięczał sobie. Prowadził rozległą działalność społeczną i naukową, był współautorem Deklaracji Niepodległości Stanów Zjednoczonych i współuczestniczył w opracowaniu konstytucji Stanów Zjednoczonych.

Franklin w napisanym przez siebie „Żywocie własnym” wymienił 13 cnót dzięki którym zdobył osobisty dobrobyt, szacunek społeczny i moralną czystość. Dionizy Tanalski słusznie zauważa, że przekazane przez Franklina przykazania moralne i reguły postępowania, można nazwać ówczesną etyką biznesu, na którą składają się m.in. umiar, oszczędność, powściągliwość, stanowczość w działaniu, sprawiedliwość, a przede wszystkim pracowitość: „Bądź zawsze zajęty czymś pożytecznym!”¹

Luter, Kalwin, Rosusseau, Franklin i inni przyczynili się do tego, że pracę uznano za miernik wartości i siłą rzeczy miernik ten wszedł do etyki. Franklin wyprzedził swoją epokę, ponieważ stworzył coś co możemy nazwać etyką biznesu, a to już zahacza o nowoczesne uprawianie etyki.

Obecnie następuje odejście części etyków od refleksji antropologicznych i metafizycznych i skupienie się na wąskich odcinkach takich jak etyka biznesu, etyka menadżerska, etyka mass mediów itd., a więc kierowanie się ku praxis. A to oznacza, że oczekuje się od etyki, aby nie kończyła się jedynie na ustalaniu norm moralnych, ale aby także inspirowała działania ludzi w ich realizacji. Jest to powodowane względami praktycznymi, ponieważ procesy globalizacyjne wymagają rozwiązań moralnych.

Marian Szczęsny w swoim artykule „Znaczenie wychowawcze norm etyki społecznej”² obawia się, że w praktyce będzie się to przejawiać próbami kodyfikacji etycznych zasad opracowanych przez większość grup zawodowych, co doprowadzi do powierzchownego traktowania etyki i zachwiania relacji między ekonomią a etyką.

Przywołuje on pracę wybitnego polskiego etyka okresu międzywojennego Antoniego Szymańskiego, który relacjom pomiędzy etyką a ekonomiką poświęcił książkę „Ekonomika a etyka”³. Autor ekonomikę i etykę ukazał jako oddzielne dyscypliny wiedzy, między którymi zachodzą jednak związki i łączy je wspólny przedmiot materialny, którym jest społeczna działalność człowieka. Równocześnie uważał, że etyka jako nauka filozoficzna ma wyższą rangę niż ekonomika, która jako nauka praktyczna, powinna być podporządkowana naukom wartościującym i normatywnym. Zdaniem Antoniego Szymańskiego zasady moralne, takie jak

---

¹ D. Tanalski, Pytanie o wartość człowieka w epoce postindustrialnej, (w:) Byt i powinność czyli status i funkcje wartości pod red. A.L. Zachariasza, Rzeszów 1005, s. 183.

² M. Szczęsny, Znaczenie wychowawcze norm etyki społecznej, (w:) Język, kultura, nauczanie i wychowanie, pod red. J. Kidy, Rzeszów 2004, s. 52 i n.

³ A. Szymański, Ekonomika i etyka, Lublin 1936.

sprawiedliwość i miłość społeczna, powinny koordynować działalność gospodarczą człowieka.

Etyka powinna zachować autonomię wobec wszelkich ustrojów gospodarczych i politycznych, ale powinna przenikać je swym duchem, oczyszczać i doskonalić. Idąc tym tokiem znaczenie norm etycznych jest ogromnie ważne dla życia społecznego, ponieważ urabiając prawidłowo ludzkie sumienia mają pośredni wpływ na jakość życia społecznego.

Zdaniem Mariana Szczęsnego, Szymański zauważył prawidłowość, być może o ponadczasowym znaczeniu: Wszelkie odrodzenie społeczeństwa zaczyna się od odrodzenia sumienia i przez nie się utrwała. Zmiany ustaw i instytucji są pomocą, ale wywierają skuteczny wpływ dopiero wtedy, gdy się zmieni człowiek”.¹

Zdanie to bardzo ważne jest obecnie, gdyż współczesny kapitalizm masowej konsumpcji dla samej konsumpcji nie widzi już potrzeby oddawania czci Bogu poprzez pracę, kierując się tylko motywem zysku.

Z drugiej strony chęć dorównania bogatszym jest częścią natury. Jak słusznie zauważa Tomasz Wróblewski publicysta „Rzeczpospolitej” to, czy nam się powiedzie, zależy od możliwości awansu społecznego i równości szans. Od dostępu do edukacji i tego, czy to wiedza, czy korporacja zawodowa decyduje, kto zostanie prawnikiem, notariuszem lub lekarzem. Od przyjaznych urzędników, jasnego prawa i równego traktowania w pracy kobiet i mężczyzn. A więc od wolnej konkurencji nagradzającej zdolnych i przedsiębiorczych.²

Stefan Rittel wskazuje na potrzebę socjalizacji obywatelskiej, czyli model społeczeństw wyboru. Społeczeństwo wyboru, zakłada wręcz jako imperatyw ich dokonywanie, poczynając od oferty dóbr, a kończąc na modelu społeczeństwa.³ Pluralizm konkurujących ze sobą systemów wartości oznacza pluralizm wyborców w realizowaniu własnych celów. Rittel społeczeństwu losu przeciwstawia społeczeństwo wyboru obrazując to następującą tabelą:

Instytucja	Społeczeństwo losu	Społeczeństwo wyboru
ekonomiczne polityczne socjalne reprodukcji społecznej edukacja i kultura	logika planu totalitaryzm ideologia kolektywizm centralizm	logika rynku demokracja self made Man indywidualizm pluralizm

¹ M.Szczęsny, op. cit., s. 56.

² T.Wróblewski, Równać, ale w górę, „Forbes” 03/2010.

³ S.Rittel, Socjalizacja obywatelska, (w:) Język, kultura, nauczanie i wychowanie pod red. J.Kidy, Rzeszów 2004, s. 50.

Rittel uważa, że efektem socjalizacji obywatelskiej jest taki składnik kompetencji obywatelskiej, który poprzez wybory instytucji zarazem określa relacje między obywatelem, obywatelskim społeczeństwem i obywatelskim państwem.

Rittel wprowadzając pojęcie socjalizacji obywatelskiej niejako rozwinął definicję J. Szczepańskiego, że kultura jest tym mechanizmem, który wpływa na życie społeczne jednostek i ich zbiorowości przez: socjalizację i kształtowanie osobowości jednostki przez tworzenie i ustanawianie wartości, przez wzory działania i wzory postępowania, przez stwarzanie modeli instytucji i systemów społecznych.¹

Wracając do pytania postawionego w tytule referatu należy stwierdzić, że „człowiek ekonomiczny” i „człowiek etyczny” to dwa typy socjalne, które nie powinny się wzajemnie wykluczać, ale uzupełniać.

Анотація

Авторка розглядає місце праці у системі соціальних цінностей в історичному аспекті. Початково праця сприймалася як прокляття Боже і, відповідно, оцінювалася негативно в ієрархії ціннісних понять. Проте з часом християнська демократія змінює шкалу оцінок і праця стає одним з головних критеріїв особистої гідності, соціального визнання й моральної доброчесності. Лютер, Кальвін, Руссо, Франклін найбільше спричинилися до того, що праця була визнана критерієм моральних цінностей. Так закладалися засади етики бізнесу. Звертаючись до понять «людини економічної» та «людини етичної», п. Ева Орлов стверджує, що вони не повинні перебувати у суперечності, а взаємно доповнювати одне одне.

---

¹ J. Szczepański, Elementarne pojęcia socjologii, Warszawa 1963, s. 50-59.

В. В. Липов,
кандидат економічних наук,
доцент Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
м. Харків

ДОВІРА ЯК ФУНКЦІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ КОМПЛІМЕНТАРНОСТІ: НА ПРИКЛАДІ ІНСТИТУТУ ГРОШЕЙ

«Грошова система припускає відому міру довіри до держави як гаранту цінності національної валюти, а також упевненості в тім, що інші визнають цю цінність при обміні... Дивно, але факт: в економіці, де всі контракти формуються в термінах грошей, самі гроші за своєю суттю контрактації не підлягають. Гроші – засіб подолання невизначеності; у світі, де панують складність і невизначеність, вони виконують цю функцію, підтримуючи віру у свою, взагалі то кажучи, сумнівну цінність»
(Дж. Ходжсон)

Публікація книги Ф. Фукуями «Довіра» [1] стимулювала зростання інтересу до ролі й значення довіри в як основи соціального капіталу суспільства. Актуальність вивчення механізмів, що забезпечують високий рівень довіри, наприкінці ХХ в. – початку нового тисячоріччя особливо зростає. Це пов'язане із широким розгортанням трансформаційних процесів на пострадянському просторі, пошуком виходу із затяжної кризи в цілому ряді слаборозвинених країн Азії, Африки, Латинської Америки, розвитком у високорозвинених країнах постіндустріальних, постекономічних тенденцій. Ф. Фукуяма стверджує, що зростання трансакційних витрат, пов'язаних з недовірою між учасниками господарського процесу в умовах, коли поділ праці й спеціалізація набувають загального характеру, проникають в усі сфери життя суспільства, приводить до істотного гальмування темпів економічного розвитку. На прикладі еволюції господарської культури країн, що належать до різних цивілізацій, учений простежує передумови й особливості формування довіри у відносинах між членами суспільства. Чи можливо підвищити рівень довіри в країнах, де він залишається незначним? Якщо так, то за допомогою яких методів й інструментів економічної політики. До пошуку відповіді на це питання звертаються багато дослідників.

Традицію уваги до проблеми довіри як важливого компоненту соціальної взаємодії закладають такі мислителі минулого як Г. Гроций, Дж. Локк, І. Кант, Е. Дюркгейм. Звертає увагу на значимість довіри в господарській діяльності й

А. Сміт. Основоположник політичної економіки вказує на зв'язок рівня оплати праці зі ступенем довіри до осіб, які займаються тим або іншим видом діяльності. Такими представляються робота лікаря, адвоката, ювеліра. Надання кредиту так само залежить від довіри стану, чесності й розсудливості позичальника [2, с. 148, 152]. До дослідження цього явища соціального життя наприкінці 70-х рр. звертається Н. Луман [3]. Інтерес до проблеми довіри пробуджується наприкінці 80-х - початку 90-х рр. з публікацією ряду праць, присвячених практичним аспектам впливу довіри на різні сторони економічної діяльності. Серед них колективне дослідження «Довіра, маркетинг і руйнування кооперативної взаємодії» за редакцією Д. Гамбета [4], «Економіка довіри» Дж. Уїтні, [5]. Проблеми підвищення рівня довіри в комерційних організаціях як інструменту забезпечення ефективності їхньої діяльності присвячена робота Р. Шо [6]. До дослідження природи довіри звертаються такі суспільствознавці як Э. Гіденс [7; 8], А. Селігмен [9], П. Штомпка [10]. Дж. Ходжсон неодноразово вказує на довіру як необхідну передумову забезпечення різних сторін функціонування інституціональних систем [11]. Особливе місце займає довіра в грошовій сфері. На етичний рівень виносить конфлікт довіри й влади Г. Френкель. Підтримка добробуту населення за допомогою забезпечення стабільності грошей розглядається як найважливіша передумова етичної довіри й обмежувач політичної влади над грошима [12]. До проблеми довіри як чиннику грошової політики звертаються Р. Макдональд і Р. Мілберн. Вони розглядають можливості застосування в сучасній макроекономічній теорії для вироблення політики, що забезпечує довіру до грошової системи інструментарію ігрового моделювання [13]. Представники австрійської школи основу довіри до грошової системи бачать у допущенні вільної конкуренції в цій сфері. Ф. Гайск продовжує традицію протиставлення прихильників приватних і державних грошових систем, закладену ще в XIX в. Учений бачить вирішення проблеми довіри в допущенні вільного обігу приватних грошових знаків [14]. За вільний ринок грошей ратує й М. Ротбард [15]. У світлі теми дослідження особливий інтерес представляє робота сучасних французьких учених М. Аглієтті й А. Орлеана «Гроші між насильством і довірою» [16]. Учені засновують свою концепцію на ствердженні про катарлістську або інституціональну природу грошей, відсутність в них товарної вартості. Вони стверджують, що в умовах сучасної економіки саме довіра до грошової системи перетворюється в ключовий елемент забезпечення її стабільності.

Міжособистісна довіра в суспільстві формується в процесі його еволюції. Вона є продуктом взаємодії безлічі факторів, пов'язаних з особливостями організації господарської діяльності, національною культурою, історичною еволюцією Істотною складовою забезпечення довіри є комплементарність інституціональної системи. Рівень соціальної довіри в суспільстві, з одного

боку, багато в чому визначається характером інституціональної системи, а, з іншого боку, вона впливає на сформовані інститути, заперечуючи одні й стимулюючи розвиток і вдосконалення інших. У зв'язку із цим набуває актуальності вивчення впливу взаємодії, узгодженості, комплементарності інститутів, що формують економічну систему на ступінь довіри, довіри до грошової системи, зокрема.

Мета дослідження визначити зв'язок між довірою й особливостями інституціональної комплементарності (ІК), на прикладі інституту грошей простежити еволюцію довіри в процесі розвитку форм господарювання й зміни ІК між елементами, що формують відповідні системи відтворення.

Довіра, як й інститути, відноситься до сфери соціальної взаємодії. Однак, якщо інститути – це привнесені ззовні норми соціальної взаємодії, прийняті й виконувані членам суспільства, [17], то довіру скоріше можна віднести до ціннісної сфери. Як і будь-яка інша ціннісна орієнтація, вона має суб'єктивно психологічний характер, об'єктивований впливом навколишнього середовища в процесі соціалізації особистості. Саме ця об'єктивація дозволяє вченим говорити про спільність якісних характеристик довіри, властивих певним соціальним групам, національним культурам. Як цінність вона відображає очікування індивіда відносно партнерів по взаємодії та до норм і правил, що регулюють їхню поведінку. Типологія включає *міжіндивідуальну безособову* або *персоніфіковану й інституціональну довіру*. *Об'єкт нашого дослідження – довіра до інститутів*, зокрема, довіра до інституту грошей. Наше завдання – простежити, яким чином комплементарність міжінституціональної взаємодії впливає на ступінь довіри до інституціональної системи в цілому, грошей – зокрема, і на цій основі виявити інституціональні механізми підвищення такої довіри в трансформаційній економіці.

М. Аглієтта й А. Орлеан розглядають *довіру як безумовну готовність (і обов'язок) приймати гроші*. Вони виділяють три супідрядні *форми такої довіри – методична, ієрархічна й етична*. *Методична довіра* ґрунтується на традиції, звичайному ході речей, повторюваності актів обміну, кредитування. Вона – результат регулярності. Однак динамізм господарських відносин, конфліктність, постійне зіткнення інтересів учасників господарського процесу підривають цю форму довіри. З'являється потреба в її підкріпленні з боку стабілізуючої сили. Такою виступає державна влада. Логіка суверенітету породжує *ієрархічну довіру*, вмінювану грошовою владою й покликану забезпечити поєднання завдань забезпечення інтересів суспільства й прийняття грошової системи населенням. Ієрархічна довіра включається у взаємодію з методичною. Важливим аспектом цієї взаємодії є право влади змінювати правила, у тому числі й у сфері грошового обігу. З іншої сторони, готовність населення їх прийняти й здатність влади включити в повсякденний побут нові

норми багато в чому визначається раніше сформованою методичною довірою. У зв'язку із цим особливого значення набуває ступінь легітимності, визнання й прийняття влади з боку населення. *Етична довіра*, заснована на визнанні добробуту людської особистості, в остаточному підсумку, на рівні людства в цілому, має пріоритетне значення [16, с. 110–113].

Узагальнюючи розглянуту концепцію, варто зазначити, що джерело *методичної довіри* перебуває в самих індивідах, що на основі господарської практики формують своє відношення до грошової системи. Вони виступають суб'єктами – носіями цього типу довіри. *Ієрархічна довіра* походить від держави. Її завдання – забезпечити формування відповідного відношення до грошової системи з боку суб'єктів господарювання. У цьому випадку вони – об'єкти впливу, що, в остаточному підсумку, приймають, або відхиляють цілеспрямовану, або спонтанну, усвідомлену або ні політику влади із забезпечення довіри до грошової системи. На рівні етичної довіри ми маємо справу із впливом соціальних норм, що визначають відносини економічних суб'єктів до грошової системи.

Альтернативну концепцію довіри до грошової системи можна отримати шляхом зіставлення моделі довіри російських учених А. Журавльової та А. Купрейченко й матриці норм Ф. Фукуями. Російські дослідники пропонують розглядати довіру як підсумкову складову впливу двох факторів – *рівня контролю й ступеня невизначеності ситуації*. Результат крайніх випадків – формування п'яти варіантів *відношення суб'єктів до ситуації*:

- за можливості контролю й низької невизначеності – *ощадливість*;
- за можливості контролю й високої невизначеності – *контроль*;
- за неможливості контролю й низької невизначеності – *упевненість*;
- за неможливості контролю й високої невизначеності – *віра*;
- за помірних показників невизначеності й обмежених можливостях контролю – *довіра* [18, с. 216 - 217].

У *матриці інститутів, запропонованій* Ф. Фукуямою *опозиції ситуацій* можливість / неможливість контролю цілком відповідає *опозиція норм* ієрархічні – спонтанні, а низької / високої невизначеності ситуації – раціональні / ірраціональні норми [19, с. 203].

Зіставлення підходів до ціннісних відносин довіри й норм у єдиній системі координат (Рис. 1) дозволяє виявити характеристики інституціонального середовища, що відповідають параметрам, які підпадають під пропонувані російськими вченими характеристики довіри. звичай (звичаєве право), формальне право [19, с. 2008]. Адже суб'єкти господарювання формують своє відношення до інститутів так само, як і до будь-яких інших явищ навколишньої реальності. Це можуть бути відношення віри, упевненості, довіри, ощадливості або контролю.

Рис. 1. Довіра на шкалі норм і відносин

Як свідчить Рис. 1, тип норм, відношення до яких підпадає під категорію довіра, припускає проміжне положення в параметрах шкал ієрархія / спонтанна взаємодія й раціональність / ірраціональність. У найбільшій мірі подібні характеристики у Ф. Фукуями підпадають історична традиція, Яким чином зазначені особливості пов'язані з ІК? ІК відображає ситуацію зміни ефективності інститутів у результаті їхньої взаємодії. Оскільки мова йде про грошову систему, що займає ключове місце в забезпеченні економічної взаємодії ми повинні враховувати системний вплив усього комплексу інституціональних норм, *системну ІК*. Вона припускає наявність двох типів взаємодії, що забезпечують цілісність інституціональної структури – *ієрархічної ІК* і *функціональної ІК*. Обидва виміри близькі до матриці норм, запропонованої Ф. Фукуямою. *Ієрархічна ІК* відображає ступінь ізоморфізму конкретного інституту організаційному принципу, покладеному в підставу інституціональної системи. У якості такого для систем господарського відтворення варто визнати пріоритет індивідуального або колективного інтересу. Крайніми позиціями на шкалі будуть абсолютне домінування колективного (ієрархія) / індивідуального (спонтанний порядок) інтересу. *Функціональна ІК* відображає рівень ефективності забезпечення інституціональною системою виконання функції забезпечення відтворювального

процесу. У цьому випадку крайніми позиціями на шкалі будуть ефективні (раціональні) / неефективні (нераціональні) інституціональні системи (Рис. 2).

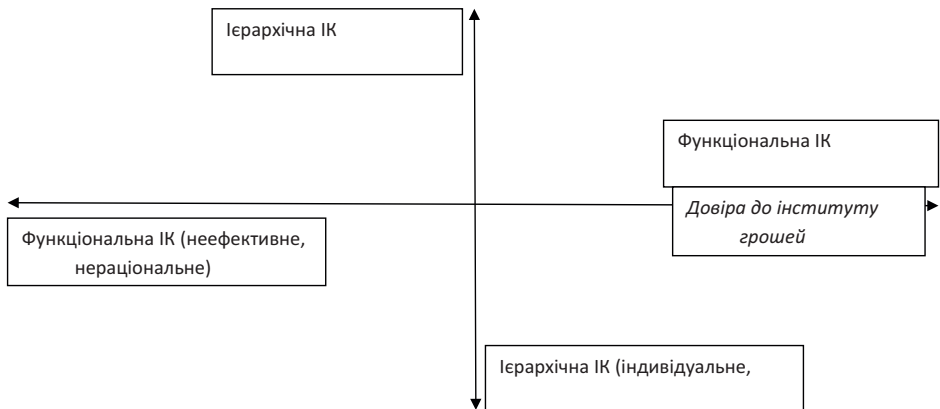

Рис. 2. Системна ІК і відношення до грошей

Довіра до грошей як інституту в рамках ієрархічної ІК означає ситуацію, коли інституціональні норми, що регулюють грошові відносини в суспільстві, по-перше, цілком відповідають ціннісним переконанням індивідів, не виникає напруженості між вимогами, пропонованими інституціональною системою й внутрішніми ціннісними установками. По-друге, ці норми самі по собі повинні бути внутрішньо несуперечливими, комплементарними. Наявність протиріччя, інституціональна напруга в системі норм, що забезпечують функціонування грошової системи, буде підривати довіру до неї. Подібні явища особливо характерні для перехідних економік з інституціональними системами, що трансформуються. Найбільш наочно вони проявляються на прикладі такої країни, що динамічно розвивається як Китай. Банківська сфера залишається сферою жорстко регульованої з боку держави. Одночасно активно розвивається, лібералізується сфера корпоративного фінансування. Національний банк контролює майже чотири п'ятих усіх банківських депозитів, регулює пропозицію грошей і ставку відсотка, інші фінансові інститути. У результаті створені умови для росту корупції в середовищі державних чиновників, стримується конкуренція в сфері комерційного фінансування. Висока частка ненадійних позик перетворюється в одну з найважливіших проблем розвитку сучасного Китаю, що підриває довіру до грошової системи [20, с. 236–287]. Ієрархічна ІК відображає організаційну сторону забезпечення інституціонального складовий відтворювального процесу. І у випадку із грошовими системами, заснованими на домінуванні держави, і в ліберальних, багатокomпонентних

приватних грошових системах, довіра за визначенням припускає відмову від абсолютизації й віри, і суцього прагматичного розрахунку відносно використовуваних грошей. Вона припускає усередненість, помірність між вірою й розрахунком. Довіра на шкалі ієрархічної ІК буде займати серединну позицію.

Довіра до грошей як інституту в рамках функціональної ІК пов'язана зі ступенем входження господарюючого суб'єкта в суспільні відтворювальні відносини, опосередковувані грошима й ефективністю виконання ними своїх функцій. Вона відбиває міру його входження в процес відтворення у якості частини, елементу, прийняття на себе певних зобов'язань і знаходження вигід як учасник функціональної єдності. У цьому випадку ми маємо справу зі змістовною стороною інституціонального забезпечення процесу відтворення. На другий план виходить домінуючий принцип устрою соціальної системи. Головне - успішність виконання грошима своїх функцій. Мабуть найкращім прикладом такої функціональної довіри стає довіра до долара у якості провідної сучасної валюти. Адже грошова влада США своєю політикою швидше підтримує ієрархічну довіру до нього. Але за об'єктивними критеріями – обсяги ВВП США, розміри накопичень у якості резервної валюти як іноземними ЦБ, так і окремими економічними суб'єктами, звички і навички роботи з цією валютою у всьому світі створюється зацікавленість у підтримці довіри до цієї валюти з їх боку. Вони чудово розуміють, що опортуністична поведінка означала б «пиляння гілки на якій сам сидиш». Якщо у 60-ті роки ХХ ст. проти долару наважувалася грати деголівська Франція, то в сучасному світі на такий підлив довіри до провідної валюти світу виявляються здатні лише маргінальні автарктичні політико-економічні режими таких країн як Іран, Північна Корея.

Саме завдяки формування сильних функціональних взаємозв'язків, що мінімізують спокуси опортуністичної поведінки економічних суб'єктів та формують об'єктивні підстави посилення функціональної довіри стає можливим поєднання в сучасних соціально-економічних системах амбівалентних за вихідними соціальним орієнтаціями інститутів, народження *гетерогенних систем*. У грошово-фінансовій сфері це може проявлятися через поєднання елементів систем банківського (Західна Європа, Японія) і ринкового (США) фінансування корпорацій. Продовжуючи приклад Китаю, можна відзначити, що корпоративне фінансування тут розвивається за схемою, характерною для Японії й Німеччини. Вона передбачає наявність головного банку-партнера. Однак корпоративне законодавство побудоване за англо-саксонськими стандартами. У результаті, банки зіштовхуються із проблемою неможливості ефективного моніторингу позик. На початкових етапах реформ запозичення протилежних за соціальною спрямованістю, *ієрархічно некомплементарних систем фінансування й управління корпораціями* дозволило вирішити поточні завдання, забезпечувало ріст функціональної ІК. Однак посилення дисфункціональності

системи корпоративного фінансування на сучасному етапі трансформації звертає увагу на вихідну ієрархічну некомплементарність впроваджуваних інститутів [20, с. 236–287]. У рамках *функціональної ІК довіра* буде відповідати ситуації, коли соціальні норми, у нашому випадку гроші, будуть забезпечувати успіх господарської діяльності. На Рис. 2 це буде відповідати позиції із права на відповідній осі. Підсумкова, системна ІК, як результат поєднання двох типів ІК буде відповідати позиції на діаграмі із права по центру.

Яким чином змінювалася ІК грошей у ході еволюції форм господарювання, і як це впливало на забезпечення довіри до них? Гроші зароджуються в епоху панування натурального господарства. Їхня поява знаменує вихід господарського процесу за межі роду, племені. Домінує колективний інтерес й інститути покликані його підтримати. Функціонально господарська система й відповідні інститути націлені на самозабезпечення. Гроші в цих умовах створюють можливість доповнення традиційних форм ведення відтворювального процесу, виконують допоміжну роль. Вони залишаються на периферії інституціонального комплексу. Функціонально, з погляду замкнутого натурального господарства, гроші не були інститутом, що забезпечує його подальшу раціоналізацію. Скоріше навпаки. Їхнє виникнення означувало формування в надрах старої системи нового елементу. У тій мірі як вони забезпечували обміни за межами єдиної господарюючої громади вони залишалися в рамках домінуючого традиційного принципу колективізму. У той же час, виділення індивідуальної власності з общинної дає старт процесу перетворення грошей у потужний інструмент індивідуалізації господарюючих суб'єктів.

Ієрархічні інституціональні відносини лише поступово витісняють традицію як домінуючу форму регулювання соціальної взаємодії. Зі становленням інституту рабства ієрархія в господарському процесі отримує максимальну силу, що поступово зменшується в міру просування від рабовласницького ладу до феодалізму й далі до ринкової економіки [21, с. 168–169]. Із протилежної сторони, у міру виходу господарської діяльності за родоплемінні рамки, поглиблення спеціалізації й кооперації відбувається посилення функціональних зв'язків між учасниками відтворювального процесу.

Довіра до грошової системи підтримується за допомогою *двох складових* - авторитету суверена, що емітує монету як символ власної влади (*ієрархічна довіра*) і товарним їхнім характером, наявністю в грошей реальної вартісної складової (*функціональна довіра*). Зароджуючись як комплементарний допоміжний інститут, включений в існуючу інституціональну систему, гроші поступово перетворюються в один із ключових інструментів її руйнування. Здійснювалося це найрізноманітнішими способами. Гроші могли виступати інструментом морального розкладання еліти колишньої системи. Зловживання в грошовій системі породжували найжорстокіші фінансові кризи, що, як

правило, передували революціям, які завершували формаційні зрушення. У кожному разі *руйнування довіри до грошей оберталося опортуністичною поведінкою, що* отримувала масовий характер і полегшувала крах колишньої соціальної системи. Так було в періоди переходу від товарного господарства до структурного, від структурного до системного, від системного до загального. Яскравими прикладами залишаються кризи грошової системи в період, що передував краху Римської імперії, початку епохи переходу від рабовласницького до феодального суспільства, так було в період, що передував Великої французької революції, Першій світовій війні. Кризи довіри до грошових систем потрясли їх незалежно від того чи ґрунтувалися вони на товарних або на символічних грошах. Аналогічний процес спостерігається й у сучасному світі, у період розгортання постекономічної трансформації. Особливість сучасного періоду, за твердженням В. Юровицького, пов'язана з формуванням об'єктивних передумов для здійснення другої «грошової революції» - зміни ключового компонента грошової системи, переходу від паперових до електронних грошей [22, с. 55–58].

Висновки. У міру розвитку системи суспільного відтворення, відбувається скорочення значимості ієрархічної й зростання значимості функціональної ІК. Інституціональна довіра має ієрархічну й функціональну складові. Значимість останньої посилюється в міру ускладнення процесу суспільного відтворення. Гетерогенність інституціональних комплексів сучасних, у тому числі й успішно функціонуючих соціально-економічних систем, стає можливою в результаті набуття домінуючого значення функціональною ІК.

Список використаної літератури

1. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2004. – 730 с.
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
3. Luhmann N. Trust and Power: Two Works. – Chichester: John Wiley&Sons, 1979.
4. Gambetta, G (Ed.) Trust, Marketing and Breaking Cooperative Relations. – Oxford/Cambridge: Polity Press, 1988.
5. Whitney J The Economics of Trust. Liberrating Profits and Restoring Corporate Vitality. – New York: McGraw-Hill, 1993. – 236 p.
6. Шо Р. Ключи к доверию в организации. Результативность. Порядочность. Проявление заботы / Р. Шо. – М.: Дело, 2000. – 178 с.
7. Giddens A. The Consequences of Modernity. – Cambridge: Polity Press, 1990.

8. Giddens A. Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age. – Cambridge: Polity Press, 1991.
9. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигмен. – М.: Идея-Пресс, 2002
10. Sztompka P. Trust. A Sociological Theory. – Cambridge: University Press, 1999.
11. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты / Дж. Ходжсон. – М.: Дело, 2003. – 464 с.
12. Francel H. Money: Two Philosophies. The Conflict of Trust and Authority. – Oxford: Basil Blackwell, 1977.
13. Макдональд Р. Новые разработки в денежной теории / Р. Макдональд, Р. Милбурн // Панорама экономической мысли конца XX столетия: Под ред. Д. Гринуэя, М. Блини, И. Стюарт. – СПб.: Эконом. школа, 2002. – С. 351 – 382.
14. Хайек Ф. Частные деньги / Ф. Хайек. – М.: ИНМЭ, 1996. – 230 с.
15. Ротбард М. Государство и деньги / М. Ротбард. – Челябинск: Социум, 2008. – 207 с.
16. Аглиетта М. Деньги между насилием и доверием / М. Аглиетта, А. Орлеан. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2006. – 365 с.
17. Дементьев В. Что мы исследуем, когда исследуем институты? / В. Дементьев // Тетра Economicus: Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2009. – Т. 7. - № 1. – С. 13–30.
18. Журавлев А. Нравственно-психологическая регуляция экономической активности / А. Журавлев, А. Купрейченко. – М.: ИП РАН, 2003.
19. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2003. – 474 с.
20. Китай: угрозы, риски, вызовы развитию / Под ред. В. Михеева. – М.: Моск. Центр Карнеги, 2005. – 647 с.
21. Гриценко А. Основные этапы институциональной эволюции / А. Гриценко // Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. А. А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – 928 с.
22. Юровицкий В. Эволюция денег. Денежное обращение в эпоху изменений / В. Юровицкий. – М.: ГроссМедиа, 2005. – 496 с.

*А. А. Маисталер,
кандидат філософських наук,
докторант Інституту вищої освіти
АПН України
м. Київ*

ВІД ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ДО ПЕРСОНІФІКАЦІЇ: ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ АСПЕКТ ЕКОНОМІЧНОГО БУТТЯ

Сучасний світ характеризується складними соціокультурними трансформаціями, зміною стилю життя, “включенністю” людини у світ за допомогою засобів масової комунікації і підключення до глобальних інформаційних анклавів через комп’ютерну Мережу. Процеси перетворення соціальної сфери вимагають досить високого освітнього рівня, а також яскраво вираженого домінування індивідуальних форм споживання культури. Все це є ознакою формування такого її суб’єкта, який втрачає якості “масової людини”, або “людини економічної”.

Визнання уніфікації у якості застарілої установки і затвердження права на відмінність виявляється не тільки в зміні способу життя і плюралізмі в побутовій сфері, але й у розмаїтті підходів у мистецтві й науці, які звільнилися від посилань на авторитети і “об’єктивну реальність”. Ці особливості сучасної культури характеризують її і як культуру Постмодерна. У ній радикальні зміни західного суспільства, що стали очевидними в другій половині минулого століття, одержали оцінку не в економічному аспекті (як у постіндустріальних, а також розглядають більш вузький – технологічний ракурс – інформаційних теоріях), а в аспекті соціокультурному [4, с. 15]. Характерно, що існуючи як самостійні теоретичні конструкції, і концепції інформаційного суспільства, і постмодерністські концепції свій тлумачний потенціал звертали на ті самі економічні, соціальні і культурні процеси. Вони характеризувалися, з одного боку, стрімкими технологічними змінами і відходом від форм індустріального виробництва, з іншого боку – змінами соціокультурними, пов’язаними з принципово іншим рівнем суб’єктивізації соціальних процесів і такими, що призвели до демасифікації, індивідуалізації, трансформації характеру споживання і його мотивації, до заміни економічних – постекономічними цінностями. Принциповою особливістю останніх, як зазначали теоретики постмодернізму, є їхня символічна природа, пов’язана із статусними аспектами, а характерною рисою обміну є його не економічний, а символічний характер.

Досліджуючи цей аспект сучасної економіки, постмодерністи розмежували потреби людини на соціально опосередковані, де індивід виступає

як член соціуму і демонструє соціально значиму поведінку, та індивідуально опосередковані, обумовлені винятково суб'єктивними прагненнями до власної реалізації в споживанні. Задоволення індивідуально опосередкованих потреб супроводжується виникненням нових цінностей — сердечності, довірливості, ширості, привабливості особистості – тобто цінностей “індивідуалістично-демократичних”. Економічний достаток і ера споживання, як відзначає Ж. Липовецьки, продовжує виявляти себе як фактор персоналізації і підвищення відповідальності людей, змушуючи їх до постійної видозміни свого життя” [1, с. 160]. Розмивання меж між виробництвом і споживанням можна розглядати як приклади граничної персоналізації характеру споживання. Мета такого споживання — не тільки гедонізм, але й інформація; інтерес — не тільки до насолоди життям, але і до внутрішнього відновлення, а результат — поява інформованого і наділеного відповідальністю індивіда, постійного власного „диспетчера” [1, с. 161].

За подібних обставин людина стає більш вільною – у реалізації повсякденних потреб, у спілкуванні й освіті, у пристрасті до розваг і збільшення вільного часу, в одязі, танцях, навіть у нових способах лікування, мета яких – звільнення свого “Я”. Та філософія гедонізму, яка була характерною для суспільства 60-х рр., на рубежі XX-XXI століть зазнала істотних змін. Сьогодні успіх асоціюється не з *володінням речами*, а з *якістю життя*, а сам гедонізм персоналізується й орієнтується на нарцисизм.

При цьому гедоністична етика 60-х змінюється помірними ідеалами, осудом “споживчої всеїдності”, неприйняттям урбанізованого та стандартизованого життя. “Культ духовності, спортивного розвитку замінив собою контркультуру; толерантне й екологічне „просте життя” зайняло місце бажання до володіння; нетрадиційна медицина, заснована на застосуванні медитації, трав, спостереження за власним організмом і своїми „біоритмами” вказують на дистанцію, що відокремлює нас від гедонізму в первісному його варіанті” [5, с. 163-173].

Ця система цінностей, яка означала подолання колишньої системи матеріальної, економічної мотивації і формування постматеріальних, постекономічних потреб, обумовлених не зовнішніми, а внутрішніми спонукальними стимулами до діяльності, була названа “постматеріалістичною” або “постекономічною”. Її поява була обумовлена низкою причин. Зокрема, зміною характеру виробництва, заснованого на технологічному прогресі, що дозволило людині задовольняти матеріальні потреби досить просто і за рахунок досить нетривалого робочого часу.

Внаслідок цього сам по собі матеріальний добробут втрачає свою значимість, а на перший план виходять такі проблеми, як “необхідність сполучати безпеку і свободу, справедливість і відповідальність” . По-друге, перетворення науки і знання в продуктивну силу, що робить очевидною кореляцію між освітою і добробутом, підвищує соціальний статус їхніх носіїв. Це, у свою чергу, змінює відношення людини до інформації, до якої зміщується споживання, що стимулює генерацію нових знань [4, с. 17].

Завдяки цьому споживання перетворюється в “елемент виробництва” , а відношення людини до самої себе й інших людей впливає – поряд з інформацією і знанням — на економічний прогрес. Своєрідність цього періоду складає верховенство індивідуального начала над загальним, психології над ідеологією, зв'язку над політизацією, розмаїття над однаковістю, дозвольного над примусовим [5, с. 171].

Отже, постіндустріальне чи інформаційне суспільство характеризується не тільки зміною характеру виробництва, але й, у першу чергу, трансформацією потреб і ціннісних орієнтирів людини. Згідно з прогнозами і твердженнями теоретиків постіндустріалізму і постмодернізму, сучасна епоха є епохою демасифікації суспільства, дестандартизації культури і персоналізації людини.

Разом з тим необхідно зауважити, що всі позначені особливості культури суспільства, орієнтованого на розвиток новітніх інформаційних технологій, аж ніяк не є домінуючими і повністю виявленими. Практика показує, що тенденції демасифікації й у постіндустріальному й в інформаційному суспільстві, незважаючи на їхню відчутність, усе-таки залишаються досить поверхневими, а тенденції до уніфікації підсилюються. Масова культура, у супереччя прогнозам, продовжує існувати, а носій її цінностей – “людина маси” – як і раніше виступає одним з найбільш типових суб'єктів соціальної дії. У цій ситуації стає принциповим питання: чи є актуальність стереотипизованої культури і відтворення її основного носія – “людини маси” – тимчасовим явищем, і маскульт з неминучістю поступиться місцем високоіндивідуалізованій культурі та її носію – персоналізованому індивіду, чи ця культура в суспільстві нового типу збереже свої позиції як система, що виконує зовсім особливі, властиві тільки їй однієї функції?

Однак утворення нових форм економічного і культурного існування суспільства – у даному випадку постіндустріального – створило передумови для переходу до якісно нової діяльності людини, де праця як основа економічного виробництва поступово змінюється таким новим видом виробничої активності, як творча діяльність, а відносини між людиною і природою заміщаються міжособистісним спілкуванням. Тим часом навіть у

рамках інформаційного суспільства подібні відносини не виступають у якості домінуючих, але співіснують із усвідомленою “зрядійною діяльністю”, що продовжує залишатися актуальною і “здійснюється у формі матеріального виробництва” [3, с. 202]. Власне кажучи, подібній корекції може бути піддана кожна з тих тенденцій, які характеризують тип продуктивних сил, який змінився, і виробничих відносин нового типу суспільства, що і дозволяє зробити висновок про те, що формування нових виробничих відносин у постіндустріальному суспільстві є лише тенденцією, але аж ніяк не провідним процесом.

Якщо ж розглянути соціальну структуру суспільства, заснованого на знанні й інформації, то можна зауважити, що кількісний ріст управлінських, професійних і технічних страт, що представляють собою ядро нової структури, не є єдиною тенденцією. Процес активного розвитку сфери, пов'язаної зі складними технологіями, супроводжується ростом некваліфікованих занять у сфері послуг на нижніх ступенях соціальних сходів. Причому за абсолютною чисельністю ці робочі місця складають істотну частку і постіндустріального, і інформаційного соціального організму, утворюючи разом з усе ширшою інтелектуальною й управлінською елітою полярну соціальну структуру, взаємодії між складовими якої досить напружені й суперечливі.

Співвідношення між цими втратами за рівнем доходу, починаючи з 80-90-х рр. минулого століття, радикально змінилося і почало стійко визначатися рівнем освіти. Якщо в 60-і рр., коли домінували індустріальні тенденції, реальний прибуток, приміром, американців практично не був зв'язаний з освітнім рівнем, то в 80-і розходження в заробітках між людьми з незакінченою середньою освітою і випускниками коледжів обчислювалося 49 %, а в 90-і – наблизилося до 90 %. Саме освітній рівень у великій мірі починає визначати і соціальний статус. Статистика показує, що склад економічної еліти розвинутих країн за останнє століття істотно трансформувалася. Якщо на початку ХХ ст. керівники великих компаній належали, переважно, до заможних кланів, і їхній рівень освіти на 70 % обмежувався обсягами середньої школи, то вже до 70-х рр. присутність представників фінансової аристократії в структурах економічного керування скоротилася до 5,5 %, загальний же рівень професійної підготовки виріс до 95 %, які мають вищу освіту і 65 %, які мають учені ступені [4, с. 21].

Таким чином, сьогодні можна констатувати цілком відчутне майнове розшарування за ознакою освіти, де причиною існуючих у даний час класових розходжень стає саме освітній рівень [1, с. 121]. Незважаючи на те, що вартість освітніх послуг у приватних університетах у високорозвинених країнах за останні тридцять років виросла майже в 5 разів, інвестиції в освіту залишаються самою прибутковою сферою розміщення капіталу, “здатною

окупити себе в 10-кратному розмірі, приносячи в середньому 30 відсотків річного доходу протягом 30 років”. Збільшення виробничої сфери, яка вимагає кваліфікованої робочої сили, приводить сьогодні до інтенсифікації конкуренції й у секторі масового індустріального виробництва, й у сфері примітивних послуг, де постійно скорочується кількість робочих місць.

Саме ці втрати представляють потенційних споживачів продукції культурної індустрії: у її традиційних формах – переважно нижчими шарами некваліфікованих працівників, середнім же класом і елітою – у нових формах, пов'язаних, зокрема, з інформаційними технологіями. Тут необхідно зауважити, що культурна індустрія сьогодні орієнтується, по-перше, не на задоволення креативних потреб особистості, а на “економіку здорового глузду”. По-друге, нові економічні форми досить стандартизовані, що припускає і досить істотну уніфікацію культурного продукту. І, по-третє, “метакультурна індивідуальність” Е. Тоффлера, що стає суб'єктом нового типу культури і характеризується здатністю диференціювати інформацію, яка надходить, точно так само має потребу в рекреації, сублімації і психологічному розвантаженні, як і “масова людина” [6, с. 97-101].

Про це, поза іншим, свідчить той факт, що домінуюча стратегія в збагаченні культури, пов'язана з потенціалом нових комунікаційних технологій, спрямована не на області охорони здоров'я, освіти, а на розробку гігантської системи електронних розваг (“відео за замовленням”, тематичних парках віртуальної реальності), що залучає найбільші інвестиції.

Якщо говорити про вплив Інтернету на сучасну культуру, то необхідно визнати, що такі властивості, як інтерактивність та індивідуалізація, на відміну від засобів масової комунікації, вбудовані в новітні комунікаційні системи вже чисто технологічно. Електронний формат спочатку допускає” прояв творчої активності. Віртуальне мистецтво, мережна література, практика спілкування в мережі – усе це, навіть якщо не брати до уваги величезний інформаційний потенціал Інтернету, свідчить про нові форми креативної активності й формування особистості нового типу, дуже далекої від “людини-маси”, яка домінує в індустріальному суспільстві. Проте практика показує, що цей потенціал не завжди забезпечує нові структури соціальної комунікації. У новій інформаційній культурі, точно так само, як і в будь-якому соціальному організмі, у тому числі, і в тім, де була породжена масова культура, виділяються власні втрати, що стають потенційними виробниками і споживачами або масової, або елітарної продукції, так само представленої в цифровому форматі.

Таким чином, можна завершити, що формування нової культури – демасофікованої і персоналізованої – і її суб'єкта – високоіндивідуалізованої

особистості, що володіє креативним потенціалом, а також становлення постматеріалістичної мотивації до діяльності, у рамках постіндустріального й інформаційного суспільства є лише тенденцією. Більш явно вона виявляє себе в розвинутих суспільних системах, які можна з достатньою підставою характеризувати як постіндустріальні й інформаційні, і досить слабо – у системах з індустріальною економікою, у рамках яких утилітарні стимули усе ще залишаються домінуючими, а постматеріалістична суспільна система цінностей, яка формується, поки співіснує з проявляючою себе навіть більш явно традиційною матеріалістичною (утилітарною). Природно, по мірі задоволення економічних потреб, вони перестають відігравати в системі цінностей чільну роль, а на перший план виходять такі проблеми, як “необхідність поєднати безпеку і свободу, справедливість і відповідальність” [2, с. 114-115].

Разом з тим, говорячи про формування персоналізованого суб'єкта і демасофікованої культури, не можна не враховувати, що процеси інформатизації, які впливають на різке підвищення рівня спеціалізованої підготовки, на якість оплати праці, неминучим наслідком мають і посилення розшарування суспільства за економічною й освітньою ознакою. Соціальною основою поширення стандартизованої культури в системі інформаційного суспільства залишається та його частина, що зайнята в областях, пов'язаних з формалізованою діяльністю, відчужена від структур керування економікою нового типу і змушена відповідати стратегіям підпорядкування і “включення у взаємодію”, а також частина технічної еліти, що має можливість вибору між різними формами і типами культури. Носій цінностей цієї культури – недиференційований суб'єкт із невираженим особистісним началом, особливостями якого є некритичність, керованість, духовна інфантильність. Як соціальні передумови поширення стандартизованої культури в інформаційному суспільстві виступають напружений ритм діяльності, екзистенціальні проблеми, проблеми адаптації, проблема вільного часу, а також обумовлена об'єктивними причинами невідповідність певної частини суспільства до сприйняття складних проблем і феноменів високої культури. Самі ж інформаційні технології, які у першу чергу впливають на характер культури і її суб'єкт, розвиваються, як показує практика, переважно як “технології розваг”.

Крім того, необхідно також чітко усвідомлювати, що ті процеси, які багато хто з теоретиків постіндустріалізму і постмодернізму позначають як персоналізацію особистості, у реальності виступають як процеси індивідуалізації не процесів творчості, а процесів споживання, де величезний вибір товарів, послуг і способів здійснення активності задається владними структурами, а споживання органічно вписується як у схему розкріпачення і

персоналізації особистості, так і в процедури тотального керування цією людиною і її потребами. Подібна активність людини – активність у процесі споживання – задається ззовні, а справжня свобода самовираження підмінюється як свободою вибору, комбінацій, так і – знову ж заданою спочатку – свободою критики, відторгнення, ігнорування встановлених ззовні цінностей, зразків діяльності, формул розваги і дозвілля. Одним з механізмів подібної персоналізації стає “збаба”, яка трактується як особлива стратегія, що пронизує всі рівні суспільства, де і політика, і економіка, і сфера послуг, і освіта орієнтуються на “свободу вибору” та “індивідуальні переваги” [4, с. 25].

Ця діяльність, що задається владними інститутами, аж ніяк не є творчістю, але виступає як одна із сучасних стратегій формування свідомості, де, однак, тверді її форми змінюються м'якими, керування – спокусою, а на зміну “дисциплінарному і войовничому індивідуалізму” приходить “індивідуалізм на вибір – гедоністичний і психологічний, що вважає головною метою особисті досягнення людини”. Цей індивідуалізм споживання впливає і на всі соціальні спільноти, де сьогоднішня маса виявляється принципово відмінною від маси, характерної для індустріального суспільства. Сьогоднішня маса задається не за допомогою об'єднання людей у єдиному просторі. Сьогодні маса утворюється спільністю споживаної продукції – насамперед, інформації, розваг, моди, іміджів, стереотипів, картини світу, єдністю системи цінностей і т. д. Поява подібної маси знаменує кінець соціального, тому що ніякі соціальні катаклізми не здатні викликати в неї співпереживання. Сучасний обиватель — людина маси – може “інтерпасивно”, за виразом С. Жижека, брати участь у світових трагедіях, піклуючись, насамперед, про задоволення повсякденних потреб. Сама ж маса сьогодні виступає не як “керована”, а як “контрольована”, як така, що втратила здатність навіть відчувати цей факт маніпулювання.

Сказане дає підстави підсумувати, що в постіндустріальному й інформаційному суспільстві, у порівнянні із суспільством масовим індустріальним, об'єктивно змінюється значення і роль особистості, активність якої ґрунтується не зовнішніми спонукальними стимулами діяльності, а, переважно, внутрішніми. Більше того, саме становлення цієї системи виявляється обумовленим не тільки матеріальним прогресом, але і зміною ціннісних орієнтацій особистості, спрямованої на творчість, розвиток і самовдосконалення. У той же час, здається більш точним говорити про зміну кількісних, але аж ніяк не якісних параметрів культури, що формується: очевидно, інновативна, складна, спеціалізована культура, яка припускає високу творчу активність, залишиться ще протягом досить тривалого часу культурою високоосвіченої частини суспільства і з ростом цієї соціальної страти буде

набувати усе більш істотного значення, стандартизована ж культура збереже своє домінуюче положення (принаймні, кількісно) як культура соціальних верств, що володіють масовою свідомістю.

Список використаної літератури

1. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. – М., 1998.
2. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М., 2000
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2000.
4. Костина А. В. Национальная культура – этническая культура – массовая культура: «Баланс интересов» в современном обществе. – М., 2009.
5. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме. – М., 2001.
6. Тоффлер Э. Шок будущего. – М., 2003.

М. В. Ліпін

*кандидат філософських наук, доцент
Київського національного
торговельно-економічного університету
м. Київ*

«ЕКОНОМІЧНА ЛЮДИНА» ТА «ЕТИЧНА ЛЮДИНА»: АНТАГОНІЗМ ЧИ ВЗАЄМОДІЯ?

Наслідки інтенсивної господарської діяльності людини у XX сторіччі, що здійснювалась за умов абсолютизації егоїстичного економічного інтересу, як ніколи актуалізує проблему співвідношення етичної та економічної сфер буття та шляхів їх поєднання. На рівні державного регулювання існують намагання поставити економічного суб'єкта в ситуацію, коли діяти етично для нього вигідно. Однак очевидно, що попри ці намагання взаємодія указаних сфер людського буття не є рівноправною. «Економічна людина» як суб'єкт економічної діяльності виявляється відірваною від «людини етичної», звідки і витікають наполегливі пошуки шляхів їх поєднання. Саме питання про способи формування моральної відповідальності у «економічної людини» свідчить про відсутність етичної складової в економічній діяльності. Як відомо, ми запитуємо про те, що втратили, нестачу чого ми відчуваємо. Тому саме питання є діагнозом втрати. Потреба шукати додаткові моральні основи економічної діяльності витікає із «аморальності» останньої. Мораль виявляється зовнішнім додатком по відношенню до економіки.

Концепція «економічної людини» з'являється у праці Д. Мілля «Про предмет політичної економії». Визначаючи предмет економічної теорії, дослідник вказує на необхідність введення гіпотези стосовно того, що «людина внаслідок своєї природи віддає перевагу більшому об'єму багатства меншому у всіх випадках» [1, 13]. Виключенням є відразу до праці та бажання якнайшвидше насолодитися предметами розкошу. Економічна наука у своєму дослідженні повинна припускати, що в межах господарської діяльності людина прагне до збільшення багатства. Саме це прагнення як головна та усвідомлена мета, на думку Д. Мілля, повинно цікавити економічну теорію. Він визнає, що подібне припущення є абстракцією. «Дане припущення, зазначає з цього приводу Д. Мілля, приймається не тому, що хтось з політекономів настільки глупий, що вірить, немовби людство влаштовано саме таким чином, а тому, що без неї неможливе існування науки» [там само, 13]. Тому економічна теорія досліджує виключно таку сферу людської діяльності, де «прагненням отримати

найбільший об'єм багатства з мінімальними затратами праці та мінімальним самообмеженням» є домінуючим.

Зрозуміло, що «економічна людина» – це абстрактна людина, або «уявна людина». Однак з часів зародження економічної теорії відбулися певні зміни. В результаті суспільних трансформацій колишня теоретична абстракція отримала цілком реальні обриси. «Уявна людина» в межах господарської діяльності прагнула мінімізувати витрати та максимізувати прибуток. Сьогодні, коли «економіка – Бог сучасної людини» [2, 9], колишня абстракція переселилася з теоретичного простору у повсякденність. Вона заповонила усі щілини людського буття. Причиною цього є стрімке зростання ролі економічної сфери в сучасному світі. Точніше, вона перестає бути однією зі сфер суспільного буття, внаслідок того, що підміняє його собою. Розширення економічної сфери до «прагматичного економічного універсуму» [там само, 9] відбувається за рахунок інших сфер суспільного буття. Відбувається ніщо інше, як підміна частиною цілого.

Універсалізація економічної діяльності призводить до постійного та впевненого розширення ареалу свого існування «економічною людиною». У межах «фінансової цивілізації», яка не знає національних та державних кордонів, найбільш пристосованою є саме «економічна людина». Сьогодні вона вже не просто теоретична передумова, а всемогутній господар життя.

Розповсюдження товарно-грошових відносин на усі сфери суспільного буття породжує відповідні рухи у теорії. «Економічний імперіалізм» під проводом Г. Беккера є теоретичним відображенням тих тенденцій, що мають місце у реальності. Він не породжує їх, а слідує за ними, описує їх. Твердження, що «економічний підхід дає продуктивну схему для розуміння усієї людської поведінки» [3, 37] стає можливим тільки тоді, коли дійсно більшість сфер суспільного буття підпорядковуються «капіталістичному духу» (Зомбарт В.) .

«Людина економічна» постає носієм цього духу, виражає його в своїй діяльності. Так само як частковий «капіталістичний дух» підміняє собою Дух взагалі, «економічна людина» витісняє людину взагалі. Причому, подібне витіснення відбувається не тільки у теорії, а і у практиці. З цього приводу у Зомбарта В. можна знайти наступні рядки: *«жива людина з її щастям та горем, з її потребами та вимогами витіснена з центру кола інтересів та місце її зайняли дві абстракції: нажива та справа. Людина, відповідно, перестала бути тим, чим вона залишалася до кінця раньокапіталістичної епохи, – мірою усіх речей. Прагнення господарюючих суб'єктів, навпаки, спрямоване на якнайбільш високу наживу та якнайбільше процвітання справи: дві речі, які, як ми побачимо, знаходяться у тісному нерозривному зв'язку між собою.*

Відношення їх одне до одного полягає у тому, що підприємці хочуть прагнути до розквіту справи та повинні здійснювати наживу (навіть якщо вони і не ставили її свідомо собі за мету)»[4, 131]. Отже, «капіталістичний дух» підпорядковує собі не тільки різні сфери суспільного буття, а і людину. Таким чином, для Зомбарта В. сучасна «економічна людина» не є вільною, вона підпорядкована «капіталістичному духу» з його «економічною раціональністю». По суті остання, будучи породженням людської діяльності, відчужується від неї та постає самостійною силою, що нав'язує та примушує людину до певної поведінки.

Величезну роль у становленні «капіталістичного духу» відіграла, як це не дивно, саме етика. Так Вебер М. вважав, що саме протестантська етика сприяла становленню «духу капіталізму». У особливостях релігії вбачав передумови розвитку «капіталістичного духу» вже згадуваний Зомбарт В. Однак у нього передумовою становлення цього духу була не тільки релігія. Подальший розвиток капіталізму, як показує Зомбарт В., призводить до необхідності звільнення від релігії та традиції. Те, що спочатку живило «капіталістичний дух», згодом перетворилося на кайдани. Так само етичні норми та цінності, що спочатку сприяли розвитку капіталізму, з часом постали зайвими та надлишковими. Капіталізм стає самоціллю, а етичні норми сприймаються як зовнішній світ належного, який не є іманентним повсякденній реальності капіталістичного світу.

На початку сходження до влади буржуазія, якій судилося потім перетворитися на «економічну людину», змушена була здійснити переоцінку цінностей. В процесі боротьби буржуазії з аристократією формувалася відповідна буржуазна мораль на противагу моралі аристократії. Нові етичні норми та цінності служили ідеологічним виправданням нового суспільного устрою. Вони служили способом легітимізації буржуазного етосу. Останній, як пише польська дослідниця Оссовська М. у своїй праці «Лицар та буржуа» – «це стиль життя якоїсь суспільної групи, спільна орієнтація якоїсь культури, прийнята у ній ієрархія цінностей» [5, 26]. Панівним цей етос став внаслідок отримання буржуазією влади в суспільстві.

Не можна не помітити, що становлення буржуазного етосу супроводжувалось раціоналізацією усіх сфер життєдіяльності. В подальшому Зомбарт В. охарактеризував її як «економічну раціональність». Раціональними виступають етичні норми – вони носять службовий характер. Якщо в межах протестантської етики норми та цінності внаслідок своєї трансцендентності обмежують «дух капіталізму», то, наприклад, класична модель буржуазної моралі Бенджаміна Франкліна носить «поцейбічний» характер. Для нього

доброчесність не марна, вона корисна, адже приносить прибуток. Доброчесна людина – це людина, що заслуговує на кредит. Три доброчесності забезпечують кредит, це працелюбність, дисципліна грошових зобов'язань та ощадливість[там само, 241-242]. Однак ця мораль була характерною для раннього капіталізму. З розвитком капіталізму мораль із засобу, що сприяв його розвитку перетворюється на межу, яка тепер вже стримує розвиток. Причиною цього є перетворення економічної діяльності на самоціль.

Доброчесність Франкліна Б. служила збільшенню багатства. Саме максимізація прибутку виправдовувала її. Пізніше, коли вона перестала виконувати максимізуючу функцію, зникла потреба у ній. Доброчесність перестала бути раціональною, адже «економічна раціональність» передбачає збільшення прибутку. Саме цей механізм, незалежно від бажань суб'єктів економічної діяльності, нав'язує їм маску «економічної людини». Для Зомбарта В. «прагнення до наживи» із необхідністю повинно перетворитися на самостійну силу, яка поневолює людину.

Для Франкліна Б. гроші насправді не є самоцілью. Найважливіше – це отримати незалежність. Пафос новоевропейського звільнення від тягарю традиції, релігії та феодалізму проникає і в буржуазний етос, який притаманний ранньому капіталізму. Гроші виявляються засобом отримання незалежності. В Античності шляхи отримання незалежності були запропоновані стоїцизмом та епікуреїзмом. Стоїк досягав незалежності, оголошуючи несуттєвим усе у цьому житті. Епікуреєць – звільнившись від страху. Втім, подібні люди були виключенням. «Капіталізм, що зароджувався, пропонує незалежність більш демократичну – незалежність завдяки грошам» [там само, 246]. Однак, як діагностував Зомбарт В., ця незалежність приховує за собою нову форму залежності. Як відомо становлення капіталізму призводить до зміни особистісної залежності, яка мала місце в межах феодалізму, речовою залежністю. Саме ця уречевлена сила прагнення до наживи перетворює увесь світ на *засіб* збагачення. Звуження людської діяльності до використовуючої активності індивідів детермінує спосіб їх світовідношення. Домінуючим є відношення використання. І світ, і людина постають у світлі такого відношення уречевленими – тобто речами серед інших речей. Незалежність в такому випадку обертається байдужістю. Атомізовані індивіди, підпорядковуючись «економічній раціональності», співіснують один з одним тільки внаслідок зовнішньої необхідності та в міру того, наскільки ці соціальні зв'язки служать задоволенню потреб індивіда-атома. Міжособистісні взаємозв'язки у світлі етоса «економічної людини» постають економічно вигідною угодою, вони функціоналізуються. Соціальні зв'язки відбуваються не між особливими

представниками роду людського, а між функціями, персоналізаціями третьою відчуженою силою – капіталу.

Ринкова економіка, що перетворюється на самоціль, відрізняється від ранніх форм капіталізму. Відповідно змінюється і етос «економічної людини». Формується нова мораль, трансформується сам «дух капіталізму». Нова мораль відрізняється від класичної моделі буржуазної моралі Франкліна Б. Домінуючими в ній є «перевага споживацьких інтересів – безглузда праця – безумовна, безмежна, безжалісна нажива – найвеличніший економічний раціоналізм: характерні риси високо-капіталістичного духу» [6, 232]. Для цього «високо-капіталістичного духу» економічна діяльність є аксіологічно байдужою. Її мета ціннісно порожня. Не дивно, що проблема цінностей формулюється саме в той час, коли капіталізм досягнув свого повноліття. Для кінця XIX та XX ст.. гроші та доброчесність виявляються цілком різними речами. Причому якщо доброчесність, мораль, етика опиняються під нещадною критикою, що призводить до розгортання нігілізму, то гроші, попри критичні напади, продовжують свою переможну ходу. Ринкова економіка, що стала самоціллю а-моральна. Не в тому сенсі, що вона антиморальна, ні. Вона просто байдужа моралі, якщо та не відповідає її потребам. Мораль використовується для надання смислу самоцільній економічній діяльності. Адже остання, відірвана від суспільного цілого втрачає смисл, «лише смисл нонсенсу знаходиться у ньому самому» [7, 118]. Таким нонсенсом з аксіологічної точки зору постає сучасна ринкова економіка. Не дивно, що діяльність «економічної людини» так само аксіологічно беззмістовна. Відчуття цієї пустоти та потреба її заповнення породжує пошуки «людини етичної».

Ще однією причиною стурбованих пошуків «етичної людини», яка б компенсувала безглузду голу утилітарність «економічної людини», є потрапляння капіталізму у порочне коло самознищення. Мова йде про самознищення не просто певної господарської системи, а, внаслідок абсолютизації економіки, мова йде про знищення людства. Дивним чином виявляється, що «бог-економіка» виявився байдужим до долі своїх adeptів. Винахідлива, егоїстична та максимізуючи корисність «економічна людина» переслідує виключно свої приватні інтереси. Її активність має суб'єктивний характер. Вона орієнтується на ціль, але не на ціле. Вебер М. та Горкгаймер М. вважали, що «цілераціональна дія» має інструментальний характер, вона означає властивість або здатність речей, способів поведінки поставати засобами для здійснення певних цілей. В межах «цілераціональної дії» сам розум, так само як і мораль, виступають інструментами досягнення цілі. Ця інструментальна діяльність не замислюється, наскільки розумною є сама ціль.

Таким є «суб'єктивний розум», який служить досягненню цілей, не виявляючи рівень їх розумності. Тому він може служити ірраціональним цілям. Однак, всезагальна розумна мета розвитку людства та суспільства, на думку Горкгаймера М., повинна бути прерогативою «об'єктивного розуму». Для того, щоб адекватно оцінити розумність цілі, необхідно вийти за межі прагнення виключно до-цілі, необхідним є включення приватної цілі в контекст цілого, тобто прагнути до-цілого. Адже людина і є маніфестацією цілого, мікрокосмос, вираженням всезагального на стороні кінцевого (Гегель Г.В.Ф.), «просвіт буття» (Гайдеггер М.). Відмова від цілого є відмовою від себе. Розрізнення прагнення до-цілі та прагнення до-цілого розкриває розрізнення самих способів здійснення людської активності, способів входження людини в світ. Проблема полягає в пошуку альтернатив «економічній людині», яка продовжує «своєцентричну» (Батіщев Г.С.) експансію в світ, розширюючи владу над ним. «Коли людина діє партикулярно, вона вступає в антагонізм зі своєю власною природою. Але справа якраз у тому, що ніякої «власної», наперед даної специфічної, відмінної від усього іншого, від цілісного буття, природи якраз у людини як людини – немає» [8, 86].

Людина приречена розділити долю світу. Перетворюючи останній на засіб наживи, вона, хоче того чи ні, перетворює себе так само до засобу. Звужуючи світ в межах споживацького відношення до «природи», до речі-об'єкту, людина звужує себе до абстрактної функції, відтворює себе в ракурсі однієї (тому і абстрактної) якості. Ті спроби повернути людині її сутність, які залишаються в межах «економічної раціональності», призводять до зворотного результату. Суб'єктивація та формалізація процесу самозбереження перетворює його на власну протилежність, на процес самознищення. Тотальна трансформація кожної сфери буття в засіб, вважає Горкгаймер М., веде до ліквідації суб'єкта, який мав ними послуговуватися. Це надає сучасному суспільству нігілістичний характер. Суб'єктивізація, яка підносить суб'єкт, одночасно прирікає його. [9, 195]. Те ж саме відбувається в межах сакралізованої та абсолютизованої економіки, що стала самоціллю: розпочавши свій шлях як спосіб звільнення індивіда, вона загрожує знищенню людини.

Пошук переходу «економічної людини» до «людини етичної» є пошуком виходу суб'єкта економічної діяльності зі стану самозамкненості. Його світовідношення повинно подолати відношення використання як свою межу, та вийти на всезагальний рівень співвіднесеності зі світом. Причому світ повинен мислитися ширше ніж просто природа, адже світ це і є суспільство («*усім світом*», «*світський*») та інші люди («*вийти у світ*»). Етичне відношення не обмежується формальними нормами та правилами, які індивід змушений

виконувати в силу «суспільного договору». Воно не є абстрактно-загальним, хоча на практиці досить часто зустрічається саме таке абстрактне поєднання «людини економічної» та «людини етичної». Кожний з цих людських іпостасей відводиться певна сфера існування, однак їх взаємозв'язок носить поверховий та формальний характер. Етичне світовідношення тут обов'язок, повинність, але аж ніяк не спосіб існування, або, висловлюючись інакше, не стан душі. Індивід залишається відданий своїм приватним інтересам, а роль «етичної людини» його змушує виконувати «суспільна угода» громадянського суспільства. Саме тому подібна компенсаторна мораль, мораль-роль дуже швидко перероджується в моралізаторство. Під абстрактно-загальне прокрустове ложе норми підводиться окремий вчинок, і цим визначається його правильність або хибність. Дана процедура відбувається автоматично, поза суб'єктністю. Вона не зачіпає людину та не виступає особистісним вчинком. Тут взагалі немає місця вчинку – залишається тільки пристосовуватися під застигли монолітні форми моральних норм та цінностей.

Дійсне етичне світовідношення є конкретно-всезагальним, воно дотичне до феномену совісті, де совість – це вість цілого, взаємозв'язок з об'єктивним світом. До речі, саме у цьому виході за межі суб'єктивності у вимір об'єктивного філософська традиція довгий час вбачала джерело розуму. Тому економіка як замкнена самоціль не розумна, а «економічна раціональність» за всіма ознаками в кращому випадку розсудкова. Со-вість виносить людину за межі її індивідуалістичної локальності, за межі атомізованої замкненості та «своєцентричності». Кожен вчинок людини так чи інакше співвідноситься з іншими людьми, з їх реакцією на цей вчинок.

При пильному вдивлянні в “совісний досвід” ми побачимо його вкорінення у цілісність людського буття та розкриття у ньому со-вісті Інобуття. “Великі творці етики завжди стверджували, що совісний досвід вводить душу в новий порядок буття, як би ми не називали цей лад: як “даймонічний” разом із Сократом, чи як “моральну світобудову” разом з Фіхте, чи як сферу “всезагальної волі” з Гегелем, чи як “царство Боже” услід за Христом”[10, 52–53]. Совість якраз і є свідченням цього “нового порядку буття”. Для розсудкового сприйняття світу вона часто виступає безглуздістю чи безумством. У одному з фільмів А. Тарковського “Соляріс” головному герою, ще до того як він починає розуміти необхідність самозміни, відкривається совісний досвід – дійсно, вість з іншого світу: “...знай, це не безумство. Тут радше щось із совістю”. Ці слова немовби відлуння, що перегукується із поезіями О.Мандельштама:

Может быть это точка безумия, Может быть это совесть моя...

Досвід “со-вісті” відкриває можливість співвідносити свої вчинки не з частковими принципами наявної дійсності, а з Абсолютом. Зрозуміло, що це вимагає повної відкритості Універсуму, і, як це не парадоксально, для самозамкненого індивіда-атома з його розсудковим відношенням таке відкритість ототожнюється з божевіллям. У цій точці трансформується розум, або розсудок знаходить свою істинну основу – розум. Отже, етичне світосприйняття змінює сам принцип відношення: з розсудкового, часткового, замкнутого, “своєцентричного” (Г.Батіщев) на цілісний та відкритий для зустрічі.

Співвіднесеність наших дій із іншими робить їх з самого початку морально забарвленими. Співставленість «Я» з «ТИ» є передумовою доцільної (у сенсі прагнення як до-цілі, так і до-цілого) діяльності, а значить і розумної. Тому необхідно здійснити перехід від зовнішнього поєднання етичного та економічного до розуміння їх органічної єдності на боці цілісної людини, коли етичне іманентне економічному, тобто є не зовнішньою та відчуженою нормою, а способом діяльності, спілкування та відношення. Коли людина пригадає свою первісну співвіднесеність з іншим світом, етичне перестане бути чужим економічному. Подібна необхідність – це не утопія, це історія.

Список використаної літератури

1. Блауг М. Методология экономической науки. – М., 2004.
2. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки. – К., 2007.
3. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение // THESIS. – 1993. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 37–56.
4. Зомбарт В. Буржуа: Пер. с нем. / Ин-т социологии. – М., 2004.
5. Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исслед. по истории морали: Пер. с польск. / Общ. ред. А. А. Гусейнова. – М., 1987.
6. Зомбарт В. Буржуа. – М., 2004.
7. Делез Жиль. Логика смысла. – М., 1998.
8. Возняк В. С. Целе-сообразность и цело-сообразность: смысл. // Проблема смысла у філософії та культурі російського Срібного віку: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Дрогобич, 2008. – С. 78–87.
9. Марія Култаєва. Праця М. Горького «Критика інструментального розуму» та її значення для філософії освіти // Філософія освіти. – 2006. – № 2. – С. 187–197.
10. На переломе. Философия и мировоззрение. Философские дискуссии 20-х годов. – М., 1990.

*Н. М. Кузьмінська,
кандидат філософських наук, доцент
Харківської академії ветеринарної медицини
м. Харків*

БРУДНІ ГРОШІ У КОНТЕКСТАХ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Рушійною силою еволюції грошей було прагнення підприємців знайти нові способи збільшувати свій прибуток, використовувати гроші легше і безпечніше, зменшувати ризики, зокрема такий, як втрата готівкових грошей. Проте паралельно з появою все нових, більш досконалих форм грошей в історичній перспективі та в сучасності ми бачимо наростання небезпек, пов'язаних з грошима.

Кримінальні економічні відносини існували завжди, і завжди гроші були рушійною силою цих відносин. Проте справа не в грошах самих по собі. Проблема полягає в тому, наскільки держава та її правоохоронні органи здатна контролювати фінансові ресурси, що знаходяться в розпорядженні її громадян та на її території. Злочинний капітал: прибутки від торгівлі наркотиками, фінансового шахрайства, рекету, проституції, незаконного грального бізнесу тощо зосереджується у тих країнах, де відсутнє необхідне законодавство. За оцінками Міжнародного валютного фонду у 2000 році кримінальний валовий продукт становив 2–5 % світового ВВП [1, с. 20]. У 90-х роках розвинуті держави світу значно посилили боротьбу з легалізацією злочинного капіталу, а це, у свою чергу, призвело до переміщення «брудних» грошей до країн, що розвиваються, у тому числі й до пострадянських. Фінансово-кредитна система, у якій, по суті, стирається межа між реальним криміналом та легальною підприємницькою діяльністю, стає причиною кризи платежів, бартеризації, банкрутства підприємств, впливу капіталу за кордон. Причина цього явища, притаманного всім країнам з перехідною економікою – нестабільне й недосконале законодавство.

За різноманітними даними, що постійно циркулюють у науковій літературі, у тіньовому обігу в Україні перебуває 45 – 60% національної валюти. Найбільший соціальний ефект злочинних грошей виявляється не у сфері економіки, а в підриві моральних основ нормального людського життя, спотворенні суспільної шкали цінностей, втраті людиною соціальної перспективи. Особливу соціальну загрозу внутрішній безпеці в цьому плані являє корупція, яка у ряді пострадянських країн стала не лише своєрідним нелегальним податком, але й стилем життя. За таких умов, як зазначає

В.Прісняков [2, с. 16], хабарі за своїм обсягом досягають величин, порівняльних з ВВП країни. Послуги як форма хабарів, тіньові бартерні операції, обсяг грошей, що «відмиваються» стають порівняльними з основними доходами більшості населення, впливаючи на рівень цін і на рівень життя основної маси населення. З хабарів не платяться податки, таким чином, значна частина грошей спрямовується в «тінь». Антикорупційні заходи за таких умов стають центральними в підтримці фінансової стабільності й конкурентноздатності економіки, адже для країн, не здатних обмежити корупцію, стає загрозою процес глобалізації. При цьому зниження рівня корупції ефективніше впливає на економічне життя, ніж зниження податків, оскільки воно не зменшує урядових доходів.

На відміну від економічної злочинності, «тіньова економіка» не має прямого відображення в кримінальному законодавстві, ці деформації економічних відносин дослідники визначають як «діяльність, приховану від прямого статистичного обліку», як «економічну діяльність, про яку не повідомляється в органи державного забезпечення, податкові та інші державні заклади» [3, с. 55], «діяльність, яка не обраховується при розрахунку національного доходу або тому, що продукти такої діяльності не обмінюються на ринку, або тому, що вона незаконна» [4, с. 570]. Основна ознака, яку виділяють всі дослідники – неконтрольованість цієї діяльності з боку держави, «це легальна, але неконтрольована економічна діяльність, яку «супроводжують» різного роду правові порушення» [5, с. 37]. Порівняно з кримінальною економічною діяльністю «тіньова економіка» має чіткіше виражений акцент, пов'язаний з рухом грошей у суспільстві – її основна мотивація – «втеча» від надмірних податків, а нерідко і просто максималізація прибутків. Тіньові гроші стають ефективним механізмом «деформалізації» економіки, який безперервно трансформує формальні правила і вбудовує їх у неформальні відносини. Тому повністю правомірним для України можна вважати визначення: «Тіньова економіка – паралельна підпільно функціонуюча економічна структура мафіозного характеру, орієнтована на одержання прихованих від оподаткування надприбутків, що підриває існуючі у суспільстві економічні відносини» [6, с. 204]. Таким чином, тіньові гроші з мети економічних дій людей перетворюються на самостійну соціальну силу, яка суттєво змінює суть суспільних відносин і самих людей.

Новітні зміни в характері економічної злочинності були породжені електронними грошима. Їх специфіка пов'язана з тим, що кіберпростір існує скрізь і ніде конкретно, угоди з будь-якою точкою земної кулі можна здійснювати миттєво, а труднощі у встановленні точного місця угоди

створюють все більше проблем для місцевих урядів у відстежуванні й обкладанні її податком. Труднощі контролю за рухом грошей непомітно стирають відмінності між легальним та нелегальним бізнесом. Ще менш визначеною ця відмінність стає з розповсюдженням «тіньової» економічної активності. Електронні гроші при всіх своїх перевагах виявилися надзвичайно вразливими для крадіжок і шахрайства – так само сучасних, складних і досконалих, як і та форма грошей, яка є їх об'єктом. Можливість переміщати гроші таємно і швидко способами, недоступними для традиційної банківської справи, створюють небачені можливості для злочинної діяльності як кваліфікованих фахівців-одинаків, так і потужних кримінальних організацій.

Окремою проблемою у безпеці фінансової системи країни є фальшування грошей. Соціальні причини, які сприяють фальшуванню грошей, проаналізовані у монографії «Фальшивые деньги» [7]. Це розвиток інфляційних процесів в економіці, випереджаючі темпи зростання посередницького й банківського капіталу, цін на товари та послуги порівняно з розвитком виробництва, що тягне за собою, зокрема, випуск в обіг банкнот крупних номіналів, а, отже, можливість фальшування великих грошових сум з використанням порівняно невеликих затрат. Це посилення диференціації життєвого рівня, пов'язане з зосередженням високих прибутків у вузькому прошарку населення і їх різким зменшенням в основній масі громадян, що не лише змушує певну їх частину вдаватися до кримінальних методів перерозподілу грошей, але й служить для бодай позірною виправдання таких дій міркуваннями абстрактної соціальної справедливості. До таких причин належить також недосконалість правового регулювання господарської діяльності, яка не створює достатніх бар'єрів для проникнення у сферу економічної діяльності значного контингенту осіб з корисливою антисуспільною орієнтацією, у тому числі таких, що мають досвід і навички злочинної або іншої незаконної діяльності в економіці. Специфічною для України та інших пострадянських країн причиною фальшування грошей є віктимність поведінки основної маси людей у сфері економічних відносин, тобто їх нездатність протистояти злочинним зазіханням – їх поведінка певною мірою провокує шахраїв можливістю легкого успіху. Це наслідок низької поінформованості про правила й процедури укладення комерційних угод, відсутності у переважної більшості населення навичок економічної поведінки, його психологічної неготовності до жорстких правил гри у тому значною мірою стихійному, ще недостатньо контрольованому моральними та правовими механізмами ринковому середовищі, яке перебуває в процесі становлення в сучасній Україні.

Ці чинники разом з руйнуванням старої системи державного контролю, нерозвиненістю нової ринкової інфраструктури, низьким рівнем управління, нестабільністю політичної ситуації призвели до «тіньовізації» значної частини вітчизняної економіки, а разом з нею величезної за обсягом грошової маси. За таких умов повністю легальна економічна діяльність, яка здійснюється у відповідності з усіма наявними нормативними актами, утруднюється настільки, що витіснення з «тіні» стає зручною і при цьому цілком законною формою економічного «кілерства». Не випадково дослідники висловлюють думку, що, наприклад, у сучасній Росії формується «тіньовий капіталізм» [5, с. 42]. Його найважливіші риси – «інститутціоналізація тіньової економіки, перетворення її на стійкий елемент економічної системи, тісне переплетіння як з кримінальною, так і з легальною господарською діяльністю» [там само].

Стабільні характеристики цієї системи такі: [8, с. 43]:

- формування стійких економічних ролей тіньового характеру, які стали основним видом діяльності і джерелом прибутку конкретних суб'єктів;
- наявність конституюваних норм і правил тіньової поведінки;
- система стабільних видів тіньових ділових та фінансових зв'язків;
- нові типи організацій, всередині і за допомогою яких функціонують спеціальні фонди, що опосередковують стосунки бізнесменів та співробітників силових структур, фірми, що спеціалізуються на перетворенні безготівкових грошей у готівкові і т. п.;
- відпрацьовані схеми тіньової та кримінальної активності;
- система твердих цін за тіньові послуги.

Тіньові гроші неминуче «вихлюпуються» зі сфери економіки в усі інші сфери суспільного життя, відбувається «тінізація» суспільства, тобто «поступове розширення масштабів тіньових процесів за рамки економіки, «захоплення» ними все нових сфер життя країни» [5, с. 45] – науки, освіти, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, мистецтва, туризму, використання довілля, індустрії відпочинку. Це спричинює зростання кількості правопорушень, якісне та кількісне зростання економічних злочинів в усіх галузях соціального життя. Гроші, які працюють сьогодні у тіньовому секторі як російської, так і української економіки – це антисоціальна сила, яка підточує основи суспільного життя, підриває надії на повернення пострадянських народів на шлях нормального цивілізаційного розвитку.

Однак, разом з тим, це реальний чинник, який може бути використаний на благо суспільства. Як стверджує В. Ткаченко, Україна в цій тяжкій ситуації може несподівано отримати потужні фінансові та технологічні ресурси для

здійснення цивілізаційного стрибка у нову формацію. В. Ткаченко має на увазі конвертацію 25 трильйонів доларів США, які, за його оцінками, обертаються у тіньовій сфері, у національну валюту, а також десятки мільярдів доларів, які знаходяться в закордонних банках і фактично інвестовані українськими громадянами в економіку розвинених країн [9, с. 78].

Список використаної літератури

1. Гаврилюк О. В. Методи криміналізації та відпливу капіталів // Фінанси України. – 2000. – № 10. – С. 19–29.
2. Прісняков Н. М. Корупція як причина дестабілізації економіки // Фінанси України. – 2003. – № 9. – С. 3–20.
3. Блэк Дж. Теневая экономика // Экономика: Толковый словарь. – М.: Инфра-М: Весь мир, 2000. – С. 682.
4. Пасс К., Лоуз Б., Дэвис Л. Словарь по экономике. – СПб., 1998. – 572 с.
5. Шеншин А.Е. От «теневиэизации» экономики к криминализации общества: генезис и сущность криминальных экономических процессов // Вестник Московского университета. – 2003. – № 3. – С. 33–50. – (Серия 18: Социология и политология).
6. Новиков В. Л. Практическая рыночная экономика. Толкование 4000 терминов: Словарь. – М.: Изд-во Московского университета, 1999. – 639 с.
7. Фальшивые деньги. Фальшивомонетничество / Болотский Б. С., Гильмутдинов А. Р., Ларичев В. Д., Солдатченков В. С., Щерба С. П. – М.: Экзамен, 2002. – 383 с.
8. Скринник З.Е. Ринковий вибір та антиринкова свідомість: світоглядні аспекти економічної модернізації // Персонал. – 2006. – № 12. – С. 15–18.
9. Ткаченко В. А. Перехідна економіка: закономірності, соціально-економічні чинники та концептуальні підходи // Вісник Академії економічних наук України. – 2003. – № 1. – С. 72–78.

О. П. Шукла

*кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
Національного лісотехнічного університету України
м. Львів*

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ І ПРАГМАТИЗМ ВИЖИВАННЯ

Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані вуста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста.
Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя.

Ці рядки вірша відомого українського поета-шестидесятника Василя Симоненка, який став жертвою переслідувань тоталітарного режиму, чи не найкраще відображають філософію життя у її теперішньому значенні. Філософія життя як поняття з'явилося ще у XVIII ст. як протиположність до «теоретичної філософії» і асоціювалося із філософією практичного життя. Як напрям сучасної філософії – філософія життя формується наприкінці XIX на початку XX ст., коли життя було проголошено основним принципом філософування. Світ, соціум, культура постають як цілісні організми. Для цієї філософії характерне прагнення до всеохоплюючого досягнення життя людини у природі, суспільстві та практичному буденному існуванні. Якщо на самих початках свого існування філософія життя ґрунтувалась переважно на ірраціональності та інтуїтивізмі, то на сьогоднішній день вона все більше наповнюється раціональністю і прагматизмом. Про це, не зайвий раз, нагадують і наведені вище слова українського поета.

Сучасна філософія відзначається своєрідною переоцінкою цінностей, спробою поєднати непокероване, подати, відповідне до часу, трактування окремих понять, термінів чи категорій, наповнити їх новим змістом. В даному випадку йдеться про філософію життя і прагматизм, які стають важливими принципами виживання людей у період глобалізації.

Якщо розглядати ці два поняття статично, не у їх динаміці, то можна поставити цілком резонне питання: що може бути спільного між інтуїтивізмом філософії життя та жорстким раціоналізмом прагматизму. Ні для кого вже не є

секретом, що, завдяки глобалізму, весь світ американізується. Сам прагматизм, що виник у США як науковий і філософський напрям, поширюється по цілому світу. Відносини між державами, особливо економічні та політичні, все більш стають прагматичними. Зрештою, успіх і процвітання сучасних країн залежать від раціонального прагматизму.

В часовому відношенні прагматизм виникає майже одночасно з філософією життя. Його можна було б назвати різновидом цієї ж таки філософії життя, але американського суспільства. Як один з напрямків філософії Модерну прагматизм претендував на проект «реконструкції філософії», що ґрунтувався на критиці традиції європейської метафізики. Картезіанському пропедевтичному скептицизмові прагматизм протиставляє концепцію віри; вченню про інтелектуальну інтуїцію – її прагматистське тлумачення; раціоналістичному критерію ясності ідей – виявлення їхніх значень через зведення змісту до практичних наслідків. Виразники цієї течії звинуватили всю попередню філософію у відриві від життя, в абстрактності та спогляданні, вони хотіли довести, що філософія повинна бути не роздумами про перші початки буття і пізнання, а взагалі методом розв'язання реальних проблем, які постають перед конкретними людьми. Завдання людини, на їх думку, полягає в тому щоб найкращим чином влаштуватися в світі, а завдання прагматизму – допомогти їй у цьому.

Різновидом прагматизму є інструменталізм, який розглядає поняття та ідеї як такі, що мають лише операційне значення, тобто виступають інструментами дії. Суть прагматизму може бути виражена так: людині доводиться діяти в ірраціональному і непізнаному світі, а спроби досягти об'єктивної істини несуттєві, тому до наукових теорій, соціальних ідей, моральних принципів потрібно підходити «інструментально», тобто з огляду їх вигоди і зручності для досягнення поставлених цілей: те, що корисне, приносить успіх – те й істинне. Таким чином ідеї прагматизму плавно перейшли і розвинулись у філософії постмодернізму.

Представники цієї течії силкуються створити таку філософію, основними рисами якої був би: плюралізм істин, різноманітність систем, амбівалентність, ірраціоналізм, антифундаменталізм, деконструктивізм, поєднання всього у комерції тощо. Основним імпульсом постмодернізму є ірраціоналізм, тобто негативна оцінка розуму та інтелекту на користь позарозумних, інтуїційних, чуттєвих, пристрасних функцій. Людство, начебто змучилось від «кайданів» розуму, що панував у Просвітництві. Виявилось, що і «розум» може бути в культурі і в житті таким, що мучить. Швидше всього – це були прояви боязні, з якою людство зустрілося після того, коли воно відкинуло у культурі Бога і зв'язок з Ним. Кожна інтерпретація світу речей стає правомірною, а істина в

класичному її значенні є тоталітарна. Найбільш тоталітарною є релігійна істина. Філософія, вважають постмодерністи, – це не пізнання дійсності, не конструювання систем пізнання, а протилежне – тобто деконструкція, руйнування і розкладання дійсності. Всілякі інформаційні і мовні знання не означають властиво нічого об'єктивного, або означають тільки те, що той, хто ними користується, хоче, щоби вони те означали. Не існує жодного правильного смислу слова, мови, тексту, науки, віри. Кожна інформація є плюралістична, тобто одночасно багатозначна, багатформна і багатофункціональна. Сама дійсність не є космосом, а хаосом, хаотичним поєднанням. За Біблією істина повинна визволяти, а за постмодерністами вона поневолює.

Після промислової і робітничої епохи настає ера комп'ютерів, електроніки і роботів. Єдине, для чого є потрібними люди, то це для проектування нових конструкцій. Вже робітників непотрібно. Вони «списані», приречені на забуття в новому суспільстві і навіть стають перешкодою у суспільному розвитку. Справжніми людьми є лише технократи, бізнесмени, багатії. Техніка вже не стільки опановує природу, але швидше заступає її, робить її зайвою. Єдиною рацією життя, вважають постмодерністи, є суто споживацький спосіб «буття» людини. Людина стає не стільки матеріалістичним, зоологічним і атеїстичним явищем, як споживацьким. У світі все підпорядковане ринковій грі, навіть наука, мистецтво, інформатика і релігія, не кажучи вже про розваги, спорт, політику. Суспільство живе рекламою, яка займає місце ідеології. В результаті цього виявляється, що не існує реального світу, бо інформатика не мусить відображати дійсності, вона швидше є грою можливостей. Тому світ і життя – це тільки ще один фільм або перегляд комп'ютерного диску.

Постмодерністи проповідують моральний релятивізм. Етика, головна категорична і безумовна, не існує. Її місце займає okazіоналізм, ситуаціонізм, пермисивізм. Метою постмодерністів взагалі є реконструкція етики, моральних кодексів, етичних засад. Моральність є цілком плюралістична, індивідуальна і автономна. Людина само по собі є найвищим етичним законодавцем. Зникають загальновизнані цінності, не існує спільного добра, інтерсуб'єктивної мови, спільних цілей. Суспільне життя – це існування поряд себе, а часто навпроти себе, суверенних монад без будь-якого змістовного зв'язку з іншими. Не існує так званого ближнього, а любов – це одноразова приємність. Місце інтелектуалів займають сьогодні фахівці, спеціалісти, «інженери» реклами і пропаганди.

Ініціатори постмодернізму шукають вирішення філософських проблем, що стосуються перспектив збереження постполітарної соціальності, проблем,

переданих нашій цивілізації добою модерну. Головними ознаками цього є занепокоєність сучасних інтелектуалів глобальними негативними наслідками здійснення проекту Просвітництва – такими як дві світові війни, голокост, голодомор, планетарне отруєння ґрунту, глобальне забруднення атмосфери, світового океану, озонні діри, потепління планетарного клімату, вичерпання невідновлюваних енергоджерел, перенаселення планети, расизм, войовничий націоналізм, загроза екоциду. Таких глобальних проблем, які потрібно вирішувати, є значно більше. Адже людство стоїть вже на грані виживання. Постає питання, чи вдасться людству і не цей раз вижити. Не хочеться і не можна бути песимістом. Люди завжди знаходили вихід з різних ситуацій. Здорова філософія життя, що ґрунтується на здоровому глузді, гуманний раціональний прагматизм стануть, на нашу думку, могутньою запорукою виживання людства. А філософська думка, що є осередком світогляду, основою культури, безперечно, допоможе людям долати чисельні труднощі і виклики сьогодення.

Сьогодні нам заважає не лише прагматизм, бездуховність, проблема виживання, неякісна економіка, політика, часто нам заважає те, що ми просто боїмося розібратися в собі і самим же змінитися в кращу сторону.

На нашу думку, квінтесенцією формування духовності, культурної самореалізації людини є саме філософія. В будь-якого народу, будь-якої країни світу філософія завжди виступала в першу чергу як засіб самопізнання, засіб осмислення людиною найглибших підвалин людського буття. Найважливішою ознакою філософії життя є її смисложиттєва спрямованість. Історичне призначення філософії життя – засіб самопізнання людини та її місця в світі. Безперечно, кожен з нас переживав у своєму житті моменти вибору – це час, коли на якусь мить завмираєш, замислюючись над прожитим, і починаєш переоцінювати цінності, час, коли вчорашні ніби актуальні питання починають втрачати свій сенс і ти знову відчуваєш присмак пошуку – пошуку чогось нового, свіжого і, як видається, більш важливого. В житті ми завжди ставимо собі якусь мету і, в залежності від її досягнення, відчуваємо задоволення чи незадоволення від самореалізації.

Історія світової філософії нараховує більше двох з половиною тисячоліть. І впродовж цього часу ніколи не згасає інтерес до вічних проблем, котрі постійно хвилюють людей. А в сьогодинішньому постмодерністичному синдромі молодій людині, особливо тій, яка в якісь мірі причетна до творення філософії для себе і філософії взагалі, дуже важко знайти нішу для досліджень, яка б не була зачеплена науковими авторитетами. Здавалося б, вже все про все сказано і тим не менше ми постійно намагаємось віднайти відповіді на „вічні”

питання для себе (найперше у собі самому). Ще в Біблії було зазначено: „Те, що було, є те саме, що буде; те, що зробилось, є те саме, що зробиться. Нема нічого нового під сонцем. Як є щось, про що кажуть: „Глянь: ось нове!” – то воно вже давно було у віках, які були перед нами. Немає згадки про минулих, та й про тих, що будуть потім, – не згадають про них ті, що прийдуть опісля” [Проповідник (Еклезіаст). 1, 9-11]. На нашу думку, саме філософія життя чи життєва філософія повинна стати тим субстанційним конструктом духовності не лише окремої людини, а й майбутньої світової спільноти, яка зможе задекларувати і втілити у життєву практику загальнолюдські цінності.

Вище зазначалось, що у нашому розумінні філософія життя не є історико-філософським напрямом кінця XIX – поч. XX ст. Для нас важливим є, власне, сократівське розуміння софійності філософії, яке дає відповіді на питання: як жити мудро, щоб вміти віднайти й зберегти духовно-душевну рівновагу через гармонізацію стосунків зі світом природи та людей. В певній мірі розділяємо думку Людвіга Вітгенштайна, який в іронічній формі передає значення філософії: „Мета філософії – показати мусі вихід з мухоловки”. Можемо поставити питання: яку роль відіграє філософія для людини, звідки саме вона показує нам вихід, невже ми всі знаходимось у світі, який нас зловив? Чи не актуальними є слова українського філософа Григорія Сковороди – „Світ ловив мене, але не виймав”? Очевидним є і те, що сама філософія в першу чергу має бути діяльною, наближеною до життя, а не лише теоретико-академічним рефлексуванням над тими чи іншими питаннями.

Історики філософії та культурологи часто ведуть мову про східну і західну філософію, акцентують на східній і західній філософській парадигмі. “Захід”, на їх думку, уособлює особливий тип культури, що втілює специфіку менталітету техногенної цивілізації. “Схід” позначає культуру традиційних суспільств, що будують власну культурну матрицю як соціальну спадщину. Якщо західний тип культури ґрунтується на етиці відповідальності, то в межах східного типу культури переважає “етика” переконань.

Однак такий поділ на філософію Сходу та філософію Заходу, на нашу думку, є умовним, а вживана щодо цього термінологія є швидше інструментальною. Практика життя доводить, що дуже часто у філософію Заходу проникають філософські ідеї і концепти Сходу і навпаки. Це також може засвідчити і сама історія філософії. Однак філософія життя з її софійністю знову приведе філософію від поліментальності до мономентальності. Ця думка спрямована проти представників філософії постмодернізму, які виступають за плюралізм істин. Альтернативи універсальній софійності життя, на нашу думку, не існує.

Людська цивілізація кінця XX – поч. XXI ст. рясніє складностями та суперечностями. Суспільне буття визначається нечуваним доти розвитком науки і техніки, який відбивається на життєвому рівні різних країн і народів. Постійне протистояння Сходу і Заходу, відмінність їх філософій та ідеологій свого часу привела до вибуху двох світових воєн, які принесли важкі випробування багатьом країнам Європи. Разом з тим вони спричинилися до розвалу „клаптикових” і „не клаптикових” імперій, пробудження поневолених народів, утворення нових держав, народи яких мали свою давню самобутню культуру і свою філософську думку. Соціальна філософія кожного народу обґрунтовує тезу про те, що будь-яка нація мусить бути суб'єктом світової історії, зберігаючи при цьому свою самобутність. Безперечно, має рацію український філософ Ігор Бичко, коли твердить, що людська цивілізація в XX ст. вперше набуває „зримих” рис „планетарності”, все людськості. Зокрема і філософія вперше за всю свою історію стає реально „світовою філософією” – її провідні напрями та школи здобувають статус світових тенденцій, планетарності філософської думки.

Планетарність сучасної філософської парадигми аж ніяк не означає її „космополітизації”. Навпаки, набагато голосніше, ніж будь-яка планетарна філософська симфонія звучить як могутня поліфонія етнонаціональних світоглядних ментальностей.

Сучасна світова культура характеризується двома фундаментальними тенденціями: прагненням до індивідуалізації та прагненням до інтеграції. Прикметною рисою культури є те, що індивідуальне в ній не є виявом або ж еманациєю всезагального, а всезагальне, в свою чергу не є узагальненим індивідуальним. Людська культура існувала завжди і не може існувати інакше як сукупність етнічних культур. І все загальнолюдське, всезагальні моменти у ній, чи то сфера економіки, соціальних стосунків, духовного життя, науки, мистецтва, традицій та звичаїв, виникають не десь поза простором та часом, а саме в процесі функціонування та розвитку тих чи тих етнічних культур (звичайно, при умові, що йдеться про справжні культурні цінності, а не сурогати чи архаїзми); „Вселюдське, як не дивно, яскравіше виступає там, де культура творить своє, національне специфічне: якщо воно – справжній здобуток культури, а не підробка, не повторення, то рано чи пізно цей продукт творчості нації стає надбанням інших, оцінюється як національний внесок у міжнародний культурний фонд” [1, с. 61]. І це стосується усіх сфер людської життєдіяльності, усіх загальнолюдських цінностей: демократії, ринку, правової держави, рівноваги у взаємовідношенні соціальної справедливості та

економічної ефективності, повноцінного захисту прав людини, ствердження особистості, розвитку науки та мистецтва тощо.

В цілому, головним тут є те, що у людській культурі всезагальне – не самостійна субстанція, а те, що існує лише через індивідуальне, виникаючи в ньому, в наскрізь суперечливих процесах людської життєдіяльності, конкретніше – у сфері етнічних культур, але, звичайно за умови, що нації і національні культури мають принаймні мінімальні умови для свого повноцінного розвитку. Стосовно цього всі культури історичних народів, що мають багатовікову писану історію, є рівноцінними, їм притаманний унікально-всезагальний характер. Індивідуальне при цьому присутнє лише тою мірою, згідно з якою конкретний етнос і конкретна культура здатні продукувати та засвоювати цінності вселюдського порядку, а *всезагальне* — лише коли відбувається повнокровний, без катастрофічних зривів та катаклізмів, розвиток усіх параметрів того чи того типу культури.

Природно, що кожний народ прагне забезпечити саме такий характер підтримання культурних традицій, розвитку найбільш перспективних їх компонентів, прагне придбати власне обличчя, ствердити свою індивідуальність за умов уніфікаторських тенденцій, що наскрізь пронизують нинішнє планетарне буття і що було особливо характерним для Радянського Союзу. Водночас народи різних регіонів планети прагнуть, насамперед задля досягнення більш ефективної роботи виробництва, до більш тісної господарської та науково-технічної інтеграції (а культурне проникнення відбувається нині взагалі природним чином). Важливим є усвідомлення поняття загальнолюдських цінностей і проблеми національної ментальності в цьому контексті. З одного боку, національне входить в поняття загальнолюдського і разом з тим має свою онтологічну значимість. Коли національне претендує на загальну роль, то воно має бути настільки оригінальним і самодостатнім, щоб могло бути сприйнятим усіма без жодних заперечень.

Виклики сучасного суспільства потребують вирішення ще однієї важливої проблеми: відповідальність людини і людства за свої вчинки. Будь-яка діяльність, яка стосується всезагальних життєвих цінностей, повинна бути пов'язана з глибоким почуттям і сприйманням поняття відповідальності. Мова йде в першу чергу про творчу діяльність. Бо саме вона дуже часто приносить більше шкоди, ніж користі. Це відбувається через не усвідомлення і недалекоглядність тих людей, котрі не завжди здають собі справу з того до яких наслідків призводять результати їхньої творчості.

У працях іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета велике місце займає питання про суб'єктивну сторону філософської творчості, про значення

особистості самого філософа. Мислитель звертається до питання про правдивість самих філософів, що повинно виражатися в їх турботі про істину, в постійному бажанні досягнути стану безсумнівності, достовірності та щирості [див. 2]. Сьогодні людина може вибирати між жорстким прагматизмом виживання і новими сферами – творчістю та духовністю. В чому основна різниця між двома можливостями? Виживання підтримує життя, а творчість і духовність її розвивають. І якщо замислитись над тим, яку частину життя ми присвячуємо виживанню, а яку – розвитку, то зрозуміємо наскільки важливим і актуальним є осмислення цієї проблеми. Ціннісна структура сучасного українського суспільства характеризується варваризацією соціальних зв'язків та ідентичностей, які спрощуються і опускаються на локальний рівень. В сучасній Україні «вмирають складні і великі» ідеї, які виходять за рамки безпосереднього життєвого досвіду і вузької прагматики. Однак групи людей, які об'єдналися за біологічними, матеріально-фінансовими ознаками чи з метою виживання, ніколи не зможуть створити громадянського суспільства, політичної нації, чи взагалі будь-якої складно організованої і цілісної спільноти. Для такої масштабної соціальної творчості необхідним є інтелектуальний, ідейний і ціннісний горизонт, який лежить поза межами прагматизму і потреб виживання – в сфері ідеального.

Список використаної літератури

1. Попович М. В. Національна культура і культура нації. – К., 1991.
2. Ортега-и-Гассет Хосе. Из рецензии на книгу Эмиля Брейе „История философии” // Хосе Ортега-и-Гассет. Путь в философию: Антология. – М., 2001.
3. Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти томах. – Т. 45. – К., 1986.
4. Сичивиця О. М. Епістемологічні аспекти моральної відповідальності вченого. – Львів, 1999.
5. Татаркевич В. О счастье и совершенстве человека. – М., 1981.

Д. М. Гольдштейн
бакалавр економічного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
м. Київ

РИЗИК ЯК КОНСТИТУЮЮЧИЙ ЕЛЕМЕНТ ФІНАНСОВОЇ СВІДОМОСТІ

Постмодерн характеризується індивідуалістичним хаосом концепцій, підходів, типів рефлексій у всіх сферах мислення, і економіка не є виключенням. В економічному мисленні в епоху Постмодерну на перший план виходить пріоритет корисності, ефективності, рентабельності, вибудовується раціональна економічна свідомість, яка дістала назву економізму. В економізмі панує капітал, який не спрямовується на виробництво товарів і надання послуг, а йде на примноження своєї ж сутності, самозростання за допомогою фінансових інструментів. Такий підхід до капіталу дає нам право говорити про зародження нової свідомості – свідомості фінансизму.

Фінансова економіка – це тотальне панування грошей, які перебувають у виключному, елітарному (обмеженому) володінні і надаються у кредит неелітарній (плебейській) масі [2, с. 356]. Фінансова економіка керується принципом індивідуалізму і максимізації особистої корисності, оперує нематеріалізованим, віртуальним капіталом (квaziгрошима) й ірреальними схемами фінансових трансакцій, прагне до грошової незалежності.

Фінансизм як свідомість проповідує практицизм і раціональність, тому ознакою добробуту стає фінансова стабільність, а, отже, і мінімізація невизначеності. Відомо, що невизначеність, породжена ризиком, є невід'ємною складовою людського буття. Ризик притаманний будь-якій сфері людської і, зокрема, економічної діяльності, і позбутися його неможливо, але цілком можливо прогнозувати й контролювати.

У зв'язку із швидким розвитком науково-технічного прогресу контроль ризику стає основоположним завданням людства. Глобальні катаклізми, непередбачувані результати впровадження винаходів і розробок, неоднозначні експерименти можуть призвести до неочікуваних наслідків, якщо не проаналізувати ситуацію заздалегідь і не продумати можливі сценарії розвитку подій.

Парадигма Постмодерну передбачає, що свідомі зусилля людей ведуть до не залежного від них і непередбачуваного результату, який перевищує досвід індивідуальної свідомості. В цьому відмінність парадигми раціональності

Постмодерну від парадигми Модерну, яка завжди сподівалася на заданий результат. Така поліваріантність викликає необхідність оцінки антропогенних (таких, що залежать від людської діяльності) ризиків з метою раціоналізації індивідуального вибору.

Основними ознаками ризику, окрім наявності невизначеності й існування альтернатив, є можливість оцінки наявних альтернатив і зацікавленість у результатах вибору. Адже від вибору альтернативи залежить позитивність чи негативність наслідків, і, зокрема, прибутковість чи збитковість.

За критеріями наслідку ризики поділяються на чисті й спекулятивні. Чисті ризики мають наслідком втрати чи їхню відсутність, а спекулятивні – втрати, їхню відсутність або прибуток. Зрозуміло, що економічні ризики є здебільшого спекулятивними, адже головною метою економічної діяльності є максимізація прибутків і, відповідно, мінімізація збитків.

Тоді, коли раціоналізація діяльності стає головною метою, а одержання системного прибутку (стійкого надприбутку) ототожнюється із неординарністю особистості, силою волі, престижем і статусом, виникає потреба у збалансуванні розсудку і розуму для скорочення ризику і стабілізації грошових надходжень.

За Ніколоаусом Кузанським, чиї погляди формувалися на зламі Середньовіччя і Відродження, людина складається із розуму (*intellectus*) і посередника – розсудку (*ratio*). Якщо почуття підкоряються розсудку, то розсудок у свою чергу підкоряється розуму, інтелекту. Новоевропейський раціоналізм, замінивши середньовічний реалізм, формується під впливом домінанти розсудку і утверджує „дух капіталізму” (Макс Вебер) і „дух підприємництва,, (В. Зомбарт).

З точки зору сучасної філософії, розум, на противагу розсудку, є вищим рівнем раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання. Функція розсудку, в свою чергу, полягає у класифікації фактів, побудові логічних умовиводів, систематизації знань за строгими правилами і наперед заданими схемами.

Оцінка і прийняття економічного ризику балансує між розумом і розсудком. Розум дає змогу проаналізувати фактори ризику і прибутковість кожної з альтернатив, визначити ймовірність настання збиткової. Розсудок як домінанта економізму систематизує отримані дані і обирає найбільш вигідний варіант, що підкоряється принципу максимізації корисності. Баланс між розумом і розсудком полягає у співвідношенні можливих прибутків і ризиків, пов'язаних із ними, і виборі найефективнішого варіанту з урахуванням його ризиковості.

Економізм як свідомість оперує бажанням примножити капітал, тому, зважаючи на апіорну волатильність ринків, цін і прибутковості, суб'єкти економічної діяльності не наважуються інвестувати у венчурне підприємництво, спрямовуючи зусилля на фінансовий сектор. Тут виникає парадокс стрімкого розвитку НТП: незважаючи на можливість виробничого впровадження проектів, що ґрунтуються на новаторських ідеях і наукових відкриттях, інвестування в такі проекти є прерогативою великих капіталів. Малий і середній бізнес не готовий скорочувати свої оборотні кошти, інвестуючи їх у сумнівний проект, який навіть не гарантує безбитковості.

Це означає, що підприємництво як інноваційний підхід стає сегментом панування великих капіталів. Адже справжній підприємець – новатор (Й. Шумпетер), це людина, що йде на ризик. Він ризикує не тільки своїм часом, працею, діловою репутацією, але й вкладеними коштами – своїми власними або компаньйонів-акціонерів [4]. Тут маємо на увазі не помірний ризик (10-25% для страхової справи, 8-10% для цінних паперів), який міститься у будь-якому проекті, а високий, здатний зробити підприємця банкрутом у випадку несприятливої ситуації на ринку.

Незважаючи на тенденцію до індивідуалізму, підприємець не може досягнути повного відокремлення від соціуму через необхідність людської взаємодії і наявність інститутів, які регулюють ринкові відносини. Комерційні відносини будуються не тільки на формальних інститутах, як-от закони чи договори, а й на ціннісних орієнтаціях – моральних обов'язках, відповідальності, традиціях. У сучасній реальності ці категорії не тільки не перетворюються на анахронізми, а, навпаки, набувають все більшого значення. Особисті відносини із партнерами, інвесторами, кредиторами сприяють успішному веденню справ, адже неможливо бути підприємцем, зорієнтованим на задоволення попиту, абстрагувавшись від самого ринку, який регулює попит і пропозицію, і від агентів цього ринку.

Підприємцеві, як і будь-якому індивідууму, притаманне бажання співпрацювати із тими, хто викликає довіру. Підприємець має загострене почуття недовіри, адже від ступеня довіри до контрагента залежить майбутнє його капіталу, а, отже, і раціональність інвестування. Суб'єктивне почуття довіри до партнера безпосередньо пов'язане із об'єктивним ризиком, який бере на себе підприємець: чим вищий ступінь довіри, тим менший ризик недобросовісного поводження із боку партнера і втрати грошей в кінцевому підсумку.

У постмодерному індивідуалізованому соціумі спостерігається „криза довіри”, що веде до росту трансакційних витрат – „податку на недовіру”.[6] Перед тим, як налагодити комерційні відносини, підприємець детально

перевіряє репутацію і фінансовий стан підприємства потенційного партнера, що й породжує трансакційні витрати *ex ante*. Це означає, що підприємцеві вигідніше витратити кошти на перевірку ділової репутації контрагента, ніж брати на себе великий ризик, пов'язаний із ненадійністю партнера.

Фінансизм породжує орієнтацію на фінансові послуги як джерело надприбутку і супервартості. Будь-яка фінансова послуга базується на оцінці ризиків – і страхування, і гра на фондовому ринку, і банківська справа, й нові види фінансової діяльності (лізинг, факторинг і т.д.). Ризик стає базисом формування економічної свідомості.

Страхування, скажімо, виходить із класифікації ризиків, визначає, які з них є страховими, і формує на основі ступеня ймовірності настання страхової події страхові тарифи: нетто- і брутто-ставки. Біржова гра, „алхімія фінансів” [5] ґрунтується на співвідношенні прибутковості цінних паперів і рівня ризику, який вони несуть. І кожен гравець має вибирати між низькоризиковими і низькоприбутковими цінними паперами і високоприбутковими із високим рівнем ризику, так званими „сміттєвими”. В банківському секторі ризик несуть і кредитори (відсоткові ризики), і позичальники (кредитні ризики). Банк як кредитор несе ризик, пов'язаний із зміною податкової політики або політики національного банку щодо норми резервування й облікової ставки та ін. Ризик позичальника пов'язаний, зокрема, з ліквідністю, зміною курсу валюти, можливим банкрутством і т.д.

Окрім мінімізації ризику як оцінки кон'юнктури існують також і інституційні важелі регуляції ринку. Це, зокрема, ліцензування, правове забезпечення (поручництво третьої особи, гарантія, передання, застава), встановлення державних гарантій.

Ризик у фінансовій свідомості як детермінанті фінансизму стає стримуючою ланкою тотальної комерціалізації, адже він наголошує на можливості збитків від підприємницької діяльності, що виступає головною загрозою у раціональному ставленні до дійсності. Ризик підтримує ціннісні орієнтації суб'єктів господарювання – необхідність довіри до партнерів і дотримання морально-етичних настанов для збереження власної репутації. Отже, саме ризик на даному етапі визначає панування антропоцентричного і комерціалізованого гуманізму.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. — М., 2003.
2. Ільїн В.В. Фінансова цивілізація. — К.: Книга, 2007.

3. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – У 2-х частинах. – 3-тє вид. – К.: Знання-Прес, 2006.
4. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. М.: ИНФРА-М, 1999 г. , 974 с.
5. Сорос Дж. Алхимия финансов. М.: Инфра-М, 1999, 416 с.
6. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. М.: Ермак, 1994.

РОЗДІЛ 6

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ ЕКОНОМІЧНОГО БУТТЯ

Влодзімеж Бонусяк,
доктор наук габілітований, професор
Університету Жешув,
Республіка Польща

СУСПІЛЬСТВО У ВИМІРАХ ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Filozofia jest tą nauką, która pomaga nam poznać i zrozumieć świat. Równocześnie pomaga nam żyć, stara się dawać odpowiedź na pytania nurtujące człowieka, pomaga mu dokonywać wyborów i kształtować siebie oraz otaczającą go rzeczywistość. Upadek ustroju „realnego socjalizmu” w ZSRR i innych krajach postawił te pytania ponownie przed człowiekiem. Jak wiemy dla Karola Marksa najważniejsze było wyzwolenie człowieka z alienacji, którą wytwarzały fałszywe stosunki produkcji. To one zmuszały człowieka do sprzedaży jego siły roboczej, poniżają i wyzyskują. W rezultacie alienują człowieka od jego własnej natury. Sto lat przed nim Jan Jakub Rousseau, także dążył do wyzwolenia człowieka z tyranii cywilizacji, która narzuca mu sztuczne potrzeby, które go zniewalają i wiążą ze sobą. W rezultacie prowadziło to do wyobcowania od natury, od przyrody. Tak więc w czasach nowożytnych mieliśmy dwa wielkie programy wyzwolenia człowieka: Program Rousseau – wyzwolenie z tyranii sztucznych potrzeb cywilizacyjnych oraz Marksa – wyzwolenie z tyranii fałszywych i degradujących go stosunków produkcji. Obydwa te programy odegrały pewną rolę w życiu społeczeństw, choć nie taką, jakiej życzyli by sobie ich twórcy.

U progu XXI wieku trzeba sobie postawić pytanie czy obecnie nie jesteśmy świadkami nowej tyranii, nowego uzależnienia człowieka. Na problem ten zwrócił uwagę H. Skolimowski, twierdząc, iż „w XXI wieku jesteśmy świadkami nowej tyranii, tyranii konsumeryzmu, który doprowadzi do zniszczenia i zniekształcenia esencji człowieka, jak również degradacji godności ludzkiej przez sztuczne potrzeby konsumpcyjne”¹. H. Skolimowski uznał, iż jest to kolejna forma alienacji esencji człowieka - tym razem przez konsumpcjonizm. Według niego ta alienacja jest groźniejsza od poprzednich, bowiem ma charakter uniwersalny. Konsumpcjonizm ten polega nie tylko na spożywaniu i zachłanności w gromadzeniu dóbr, ale na wyjąławianiu świadomości i wykrzykiwaniu całej natury ludzkiej oraz wypaczeniu całej moralności². Czy jednak filozof ten ma rację?. Czy faktycznie człowiek wszedł w epokę *Homo conusumens*?. Jeśli ma, to jest to nie tylko problem ekonomiczny, ale

---

¹ H. Skolimowski, *Rozważania o nowej filozofii*, [Sofia] na 7/2007, s.24

² Tamże, s. 25

przede wszystkim filozoficzny, moralny i edukacyjny. Polska i inne kraje będące w okresie transformacji ustrojowej zdają się potwierdzać obawy H. Skolimowskiego. Zresztą podobny proces konsumpcjonizmu widoczny jest także w innych krajach, a teoretycy globalizacji nie ukrywają, że w takim kierunku będzie rozwijała się „globalna wioska” – czyli całe bez mała społeczeństwo ludzkie (za wyjątkiem coraz mniej licznych plemion prymitywnych). Globalizacja ma bowiem wskazywać drogi pożądanego rozwoju dla całego świata. Jest to jednak uproszczenie, homogenizowanie i upraszczanie całego świata służyć może przede wszystkim do tego by stał się łatwa do zarządzania i kontrolowania „maszyna”, a równocześnie do tego, by grupa, do której będzie należało kierowanie tą maszyną, bogaciła się jeszcze bardziej kosztem całej planety i reszty ludzkości. Globalizacja nie jest żadnym panaceum na rozwiązanie problemów współczesnego świata. Jest raczej próba narzucenia przez najbardziej rozwinięte kraje swej strategii krajom mniej rozwiniętym. Ma ona ułatwić tym pierwszym eksploatację tych drugich. Jej konkurentką jest idea *”Zrównoważonego rozwoju”*, ale niestety jest to tylko obiecująca idea, a nie realizowana rzeczywistość. Nie chodzi jednak w niej tylko o zrównoważone rozwój ekonomiczny, ale o zrównoważony rozwój ludzkości, o zrównoważone życie ludzkie, zharmonizowane w równowadze i będące w stanie się naturalnie odnawiać¹. Jak słusznie zauważył H. Skolimowski *„by stworzyć zrównoważony świat, trzeba stworzyć zrównoważonego człowieka”*². Co oznacza to pojęcie?, jaki ma być zrównoważony człowiek?. Filozofowie od wieków usiłowali odpowiedzieć na te pytania, zresztą udzielając często odmiennych odpowiedzi. Były one różnorodne, bo zmieniał się otaczający świat i zmieniał się sam człowiek. W Polsce za rządów W. Gomułki w zasadzie dominowały w ideologii ascetyzm, praca dla przyszłych pokoleń, interes społeczny. Przestały być one przyjmowane przez polskie społeczeństwo w czasie rządów E. Gierka. Atrakcyjna stała się wizja kapitalistycznego systemu wartości, który W.W. Rostow już w 1960 r. określał mianem *„wieku wysokiej konsumpcji masowej”*. Jak słusznie zauważył D. Markowski *„wzory cywilizacji konsumpcyjnej, wytworzone na gruncie tradycji społeczeństw protestanckich, nastawionych na sukces indywidualny, a nie na przypisanie do miejsca w strukturze społecznej, okazały się bardziej efektywne i atrakcyjne, niż idee sprawiedliwości społecznej rozdzielanej centralnie i równości w ubóstwie”*³. Rewolucja konsumentów, która obaliła system realnego socjalizmu, zaowocowała ukształtowaniem się dwu postaw: przedsiębiorczej i roszczeniowej. Ta pierwsza –

---

¹ Tamże, s. 29

² Tamże, s. 21

³ D. Markowski, *Świadomość narodowa a świadomość państwowa tworzącego się społeczeństwa konsumpcyjnego w warunkach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *Filozofia i religia w kulturze narodów słowiańskich*, (red. T. Chrobak, Z. Stachowski), Rzeszów 1995, s. 100

kładzie nacisk na własne działania, ta druga – dąży do wywarcia nacisku na sposób podziału dóbr. W okresie realnego socjalizmu tę pierwszą reprezentowali głównie przedstawiciele tak zwanej „prywatnej inicjatywy”, którzy, wspólnie z grupą menedżerów stali się siłą napędową polskiej transformacji. Ci drudzy dalej zachowują się jakby żyli w socjalizmie, a są zróżnicowani własnymi interesami grupowymi. Wysuwają więc w swych roszczeniach na plan pierwszy różne zasady (wielodzietność, społeczną rangę zawodu, „takie same żołądki”). Faktycznie więc w Polsce toczy się spór wokół zasad realizacji tych diametralnie różnych sposobów konsumpcji. Teoretycy zwracają uwagę, że aktywność konsumencka ludzi składa się z trzech elementów: nabywania dóbr, korzystania z nich i usuwania. Faktycznie mamy do czynienia z rozwojem przede wszystkim z pierwszym elementem, w o wiele mniejszym stopniu z drugim, a bardzo nieśmiało (ruchy ekologiczne) z trzecim¹. Nacisk na ustawiczny wzrost indywidualnej konsumpcji dóbr materialnych powoduje że w Polsce ideologie przeczące sensowi nadmiernego konsumpcjonizmu są mało popularne. W pewnym stopniu głoszą je tylko przedstawiciele alternatywnej kultury młodzieżowej, Kościół Rzymskokatolicki i ruchu ekologiczne. Kościół Rzymskokatolicki sam jednak nie daje dobrego przykładu swym wyznawcom (co szczególnie jest widoczne nie tylko w życiu dostojników tego Kościoła, ale głównie w działaniach zmierzających do zawłaszczenia dóbr, które nigdy do Kościoła nie należały). Alternatywne kultury młodzieżowe nie mają żadnej prawie siły przebicia, stąd najwięcej spektakularnych sukcesów odnotowały ruchy ekologiczne. Konieczność usuwania wykorzystanych dóbr i ochrona naturalnego otoczenia człowieka powoli przebijają się do świadomości polskiego społeczeństwa i w perspektywie mogą pozytywnie wpłynąć na ograniczenie konsumpcji roszczeniowej i ogólnej. Dla człowieka najważniejsza winna być jednak ekofilozofia. Twierdzi ona, że *Świat jest Sanktuarium*, a człowiek winien być spolegliwym opiekunem całej przyrody i jest odpowiedzialny za jej dalszy byt. Równocześnie – jako część przyrody – jest odpowiedzialny także za swój własny byt. Według H. Skolimowskiego tylko wtedy, gdy przyjmimy ten pogląd filozoficzny i równocześnie etyczny będziemy mogli uwolnić się od wszystkich zniewoleń. Według niego będzie to kontynuacja wyzwolenia się od alienacji według Rousseau (sztucznych potrzeb narzuconych przez cywilizację) i Marksa (zniewolenia od narzuconych człowiekowi degradujących go form pracy). Konieczne jest kolejne wyzwolenie, z „*niewoli tyranii konsumpcjonizmu, który alienuje nas od naszej własnej esencji i pozbawia godności ludzkiej*”². Trudno dyskutować z jego

---

¹¹ S. Kowalik, *Zachowania konsumenckie – teoria, preferencja, reklama*, [w:] Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny: 1994, z.3, s. 99

² H. Skolimowski, op. cit., s. 27

poglądami, choć niewątpliwie mogą wydawać się zbyt uproszczone i przesadne. Trzeba jednak przyznać, iż zwrócił H. Skolimowski uwagę – jeśli nie normalnych ludzi, to chociażby filozofów – na nie bezpieczne zjawisko jakim jest konsumpcjonizm połączony z globalizacją i na dodatek przedstawił swą receptę na tą sytuację. Jeśli nawet nie zgodzimy się z H. Skolimowskim to musimy zdawać sobie sprawę z faktu, iż konsumpcjonizm jako sposób na życie jest wewnętrznie sprzeczny. Ma zaspakajać ludzkie potrzeby, ale jest tak skonstruowany, że nigdy ich nie zaspokozi. On je tylko „nakręca”, tworząc wciąż nowe i nowe potrzeby, wynikające z chęci „mieć”.

Obecnie wielką rolę do spełnienia będą mieli filozofowie i nauczyciele. Filozofowie – muszą stworzyć wizję opartą na zrównoważonym człowieku i zrównoważonym świecie, nauczyciele wizję tę winni kształtować w procesie wychowawczym i dydaktycznym. Musimy jednak najpierw sami zdać sobie sprawę z istniejących zagrożeń dla naszej planety, ludzkości i dla nas samych. Najważniejsze będzie przekonanie polityków, że te zagrożenia są rzeczywiste i konieczne jest podjęcie działań w celu ich zlikwidowania. Godność ludzka, wolność, kreatywność – to tylko niektóre czynniki bez których nie stworzymy społecznych i egzystencjalnych warunków dalszego rozwoju społeczeństwa ludzkiego. Od Platona większość filozofów na pytanie „być” czy „mieć”?, odpowiadała „być” czyniąc dobro. Preferowano więc postawy altruistyczne, człowieka „spolegliwego”, wrażliwego na innych ludzi i przyrodę. Okres transformacji i początek XXI wieku przyniósł nie tylko w naszym kraju najpierw kult pieniądza, a następnie także chęć posiadania nie tylko dóbr materialnych. Dla części ludzi najważniejsza stała się władza, dla innych narzucanie swych poglądów i woli innym. Co najgorsze duża część społeczeństwa polskiego zachowuje się biernie. Czuje się zwolniona z udziału w wyborach, nie tworzy grup społeczeństwa obywatelskiego, czuje się zwolniona z odpowiedzialności, bo decyzje podejmują za nich inni. Gubią swoją indywidualność. W tej sytuacji przyjmują postawę: żyję czyli chce mieć jak najwięcej. Zapominają, że **aby mieć trzeba być kimś**. Jednak nie kimś w polityce, milionerem, czy nawet wybitnym w swej specjalności człowiekiem, Trzeba być człowiekiem przez duże „C”, którym nie steruje chęć posiadania, czy zimna kalkulacja. Trzeba wrócić do wartości, o które najwybitniejsi przedstawiciele ludzkości upominali się od jej zarania i które krótko, chociaż tylko w sferze stosunków międzyludzkich, można zamknąć starym stwierdzeniem „nie czyń drugiemu co tobie niemiłe”. Z kolei wobec przyrody winniśmy pamiętać, że jesteśmy jej częścią, mamy jej nie tylko nie szkodzić, ale dzięki rozumowi winniśmy ją chronić i wspomagać by służyła dobrze następnym pokoleniom.

Oczywiście wielką rolę do spełnienia ma także państwo. Oprócz wspomnianej już funkcji oświatowo – wychowawczej najważniejszym zadaniem państwa jest tworzenie warunków do pełnej podmiotowości jednostek, która powinna się realizować w społecznym działaniu i tworzeniu więzi moralnych, a szczególnie solidarności, tolerancji, odpowiedzialności i patriotyzmu. Jeden z czołowych myślicieli polskiego socjalizmu – Jan Józef Lipski – entuzjastycznie witając polską transformację, od jej początków zwracał uwagę na niebezpieczeństwa, które ona niesie dla jednostek i całego społeczeństwa. Według niego transformacja doprowadziła do ujawnienia się ostrego kryzysu „psycho – społecznego”, spowodowała wśród dużej części społeczeństwa bierność i apatię oraz polaryzację społeczeństwa na biednych i bogatych, sprawujących władzę i rządzonych¹. W rezultacie zarysował się wyraźny podział na „My” i „Oni”. W celu przezwyciężenia tego podziału państwo powinno prowadzić politykę opartą na takich priorytetach jak: sprawiedliwość społeczna, poszanowanie praw człowieka, demokracja i wartości moralne. Bliska więc była J.J. Lipskiemu koncepcja oparta na syntezie idei socjalistycznych i chrześcijańsko – demokratycznych. M. Śliwa prezentując jego sylwetkę trafnie zauważył, iż zabrakło jej społecznego poparcia². Przyznając mu rację uważam jednak, iż zabrakło wyobrazni ówczesnym polskim elitom, bo społecznego poparcia nie miała wówczas także reforma Balcerowicza. Związany z J.J. Lipskim - Jacek Kuroń jako minister Pracy i Spraw Socjalnych – mógł tylko łagodzić skutki przeprowadzanej transformacji, nie mógł jej jednak „ucywilizować” i spowodować by decyzje ekonomiczne uwzględniały kryteria moralne i społeczne. W rezultacie powodowało to instrumentalne traktowanie jednostek przez państwo, a równocześnie preferowało ludzi, którzy wybierali za swój cel szeroko rozumiana karierę. Niestety obecnie w Polsce dominuje postawa „mieć” i nic nie wskazuje na to, że pojawiły się już siły, które miałyby szanse na zmianę konsumpcjonizmu na solidaryzm społeczny.

Анотація

Автор розмірковує над тим, чи не опинилися ми на порозі XXI ст. перед загрозою нової тиранії, нового поневолення людини – цього разу поневолення споживацтвом, гонитвою за матеріальними благами. Спотворюється сама природа людини і моральні засади її соціального буття. У суспільстві домінує інструменталістське ставлення до людини, а провідними мотиваціями особистої поведінки стає кар’єрний успіх. На жаль, немає надії, що в Польщі з’являться найближчим часом сили, здатні переорієнтувати суспільну свідомість зі споживацьких стереотипів на цінності соціальної солідарності.

---

¹¹ J.J. Lipski, *My polscy socjaliści*, [w:] „Gazeta Wyborcza” 1992, nr 272, s. 12

²² M. Śliwa, *Sylwetki polskich socjalistów*, Kraków 2000, s.152

*Ю. Д. Бабілюлько,
головний спеціаліст управління преси
Чернівецької обласної
державної адміністрації
м. Чернівці*

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ В ЕПОХУ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

В епоху нового глобалізованого рівня взаємодії між людьми, націями, економічними системами відбувається формування нового ставлення до фінансових інститутів та держави як їх регулятора. Саме в період небувалого досі розмаху та темпів інтеграційних процесів здійснюється формування української політичної нації, яка вимагає і певного типу економічної свідомості українців. Розгляд останньої повинен бути здійсненим як у філософсько-економічному, так і в політологічному аспектах, адже держава є як потужним регулятором фінансових інституцій суспільства, так і чинником формування політичної нації.

Розглядаючи питання сутності політичної нації, слід звернути увагу на теоретичний доробок закордонних вчених. Адже етнополітологія тривалий час розвивалася саме на теренах західних держав. Причиною цього є як об'єктивні соціально-історичні процеси, як-от Велика французька буржуазна революція у Франції, «весна народів» у 1848 році в Європі, так і політика уряду Російської імперії, спрямована на деактуалізацію питання нації, етнічності, національності, пов'язана із характером російської імперської держави. Серед закордонних вчених в першу чергу слід виокремити таких дослідників: Х. Сетон-Уотсон, Б. Андерсон, Л. Грінфельд, А. Сміт, Е. Гелнер. Якщо робити коротке резюме поглядів всіх вищезгаданих вчених, можна сказати наступне: європейське розуміння нації означає її розгляд як поєднання політичного і культурного дискурсів, які є рівноцінними, жоден з них не є домінуючим відносно до іншого. У європейській етнополітологічній думці існувало дві моделі нації: «французька» і «німецька», або політична і культурна. Зокрема, такий вчений, як У. Альтерматт, робить їх компаративний аналіз і доходить висновку, що різниця між ними часто є доволі умовною. На думку автора, в цьому аспекті необхідно згадати концепцію Е. Гелнера, який каже про виникнення феномену нації взагалі саме під час об'єднання культури і політики. І хоча зараз деякі науковці продовжують при вивченні нації робити розподіл на політичну націю і культурну, що є цілком зрозумілим, дуже часто багато з них

доходять висновку, що у сучасному світі такий розподіл є умовним. Як приклад можна навести американську політичну націю, яка, незважаючи на різноманітність етнокультурних складових, має те, що можна назвати національною культурою. Можна згадати слова Б. Андерсона про те, що конкретні утворення, що ними є сучасні національні держави, у жодному разі не є ізоморфними встановленому простору тієї чи іншої мови. Взагалі, конструктивістська інтерпретація концепції нації Б. Андерсона є доволі цікавою. Вона відмовляється від історико-детерміністської інтерпретації феноменів етносу та нації. Згідно з вченням Б. Андерсона, нація є уявним колективом (соціальним утворенням), члени якого особисто не знають один одного і не взаємодіють, але розглядають себе як єдину спільність. На основі проведеного дослідження можна сказати, що у західній етнополітології проблематика політичної нації відіграє переважну роль у дослідженнях питання нації взагалі. Нація – це політична спільнота, що об'єднує всіх громадян певної держави незалежно від їхнього етнічного та соціального походження. Більшість сучасних націй є політичними. Яскравим прикладом справедливості даного твердження є нації США, ФРН, Франції. Останні дві європейські країни актуалізують питання політичної нації через міграційні процеси. Своїм існуванням вони доводять, що держави, які об'єднують багато етнокультурних спільнот, можуть зберігати територіальну і політичну цілісність шляхом толерантного ставлення до етнокультурних відмінностей. В. Конопельський каже про існування двох типів політичних націй у західному науковому дискурсі: 1) ті, де одна нація є основою для існування політичної нації, і в такому разі йдеться про мононаціональну державу (що, проте, не означає відсутності в ній етнічних груп); 2) ті, що утворилися на основі кількох націй-етносів.

Попри це, неможливо адекватно розглядати питання формування української політичної нації без врахування теоретичної спадщини українських дослідників. У вітчизняній науковій думці концепт «політична нація» розглядався такими вченими і дослідниками як М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко, В. Липинський, О. Бочковський, В. Старосольський, М. Шаповал, В. Винниченко. Більшість із перерахованих вище вчених вважали, що нація як спільнота засновується на політичній волі, прагненні до політичної самодіяльності та незалежності власної держави. Ба більше – її, нації, існування. Показовими є слова одного із засновників Української народної республіки В. Винниченка про потребу української нації, яка є «та сама, що у всякої індивідуальної істоти на землі: зберегти своє життя, забезпечити його розвиток, передати спадщину в наступні покоління. Які є найкращі засоби для цього? Поки що людство розбите на окремі національні колективи, які

переважно звуться державами, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації – є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його у компактну цілість, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державности є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі, так звані "недержавні нації" прагнуть своєї держави, через те так самовіддано окремі члени її віддають усі сили свої на здобуття її й тому з такою ненавистю ставляться до тих, які стоять на заваді цьому, себто, які тримають їх колектив у покаліченому стані» [6, с. 33]. Отже, вже на початку XX століття ми можемо спостерігати виникнення концепту саме політичної нації, нації, головною ознакою якої є не етнічна монолітність, а монолітність державна. На відміну від такого розуміння політичної нації у працях класиків української політичної думки, радянська дослідницька школа більшу уваги приділяла не державним ознакам, а саме етнічним, культурним, і, що є найголовнішим – соціально-ідеологічним ознакам. Тривалий час існував поділ на нації капіталістичні та соціалістичні, який із розпадом СРСР перестав бути актуальним. Із набуттям Україною незалежності інтерес до питання визначення політичної нації починає відроджуватися. І хоча наразі вітчизняних досліджень присвячених цьому актуальному питанню політичної думки не дуже багато, вже сформувалося декілька підходів до проблеми нації взагалі, а відтак і до проблеми політичної нації або політичної концепції нації. Остання ґрунтується на спільності громадянства, політичних прав, держави. Водночас, варто зазначити, що у політичній нації етнонаціональні питання не знімаються повністю. Титульний етнос по відношенню до інших етносів відіграє консолідуючу роль. З таким твердженням ми можемо зіштовхнутися зокрема у теоретичному доробку В. Конопельського.

Водночас варто зазначити, що Україна була однією із небагатьох пострадянських країн, де не виникло після розпаду СРСР локальних воєн або військових конфліктів, пов'язаних із міжетнічними відносинами, що слугує підтвердженням того, що на теренах України формування політичної нації було на вищому рівні, аніж на теренах інших радянських республік. Нація не є просто сумою громадян, а особливо – політична нація. В політичній нації громадяни ґрунтуються не навколо етнічності або культурних аспектів, а навколо держави. Яскравим прикладом цього є постаті Вахтанга Кіп'яні, Анатолія Авідзба, Іосіфа Зісельса які, не будучи українцями за походженням, є видатними представниками української нації.

Політична нація властива не кожній державі. Інакше кажучи, якщо для політичної нації існування держави є невід'ємною умовою, то зворотна залежність не є такою однозначною: держава може існувати, але всередині неї політичної нації може і не бути. Людність країни, в якій вона перебуває поза межами людських прав, не є суб'єктом політичної діяльності і тому не може розглядатися як політична нація. І, навпаки, населення держави, яке бере бодай якусь участь в її управлінні, формуванні органів влади, контролі за їхньою діяльністю, може розглядатися як політична нація тієї чи іншої міри зрілості, того чи іншого рівня розвитку [31, с. 25].

Більшість з класиків української політичної думки вважає, що основним для формування політичної нації є існування незалежної держави. Оскільки до державного механізму входять і різноманітні фінансові та економічні інституції, які подекуди і є визначальними факторами незалежності держави, ми можемо казати про те, що існування таких інституцій є однією із заporук формування та існування політичної нації. Як приклад, візьмемо британські колонії у Північній Америці. Саме економічна проблематика (податки) зрештою і призвела як до утворення нової держави (США), так, відповідно, до усвідомлення американців окремою нацією. В американській політичній думці існує два погляди на взаємозв'язок держави та економіки. Перший представлений Т. Джефферсоном і полягає у ліквідації національного банку США, відтак повністю контроль над економікою держави переходить у руки уряду. Діаметрально протилежний погляд – підсилення ролі національного банку та незалежність його від уряду. Серед представників такої традиції називають А. Гамільтона. Однак ці погляди на економічну систему держави не тільки не заперечують, а й всіляко наголошують на незалежності фінансової системи. На думку вчених, це є однією з ознак суверенітету держави. Звідси витікає, що незалежність фінансової системи держави впливає на формування та існування політичної нації, оскільки суверенна держава є її формоутворюючою ознакою. Відтак економічні та фінансові інституції відіграють провідну роль не тільки в державному бутті, але і в повсякденному житті громадян, оскільки самоідентифікація взагалі є нагальною потребою будь-якого суспільства. Особливо коли мова йде про політичну націю. Недарма падіння чи зростання курсу національної валюти є не тільки суто фінансовим показником, але й ознакою могутності того чи іншого народу. Саме тому багато політиків, особливо диктатори, для покращення свого іміджу, підвищення престижу держави як соціального інституту в суспільстві та й взагалі для пропагандистських цілей проводять не тільки нову фіскальну політику, але й – у деяких випадках – навіть зміну валюти. І мова йде не тільки про зовнішній

вигляд. Кожен політичний режим для власної легітимації з-посеред інших інструментів використовує інструменти фінансові та економічні. Для прикладу візьмемо СРСР, де грошові реформи були пов'язані виключно з вождями (Хрущовим, Брежньєвим). Навіть така банальна річ, як деномінація, використовувалася як показник міцності радянської валюти, а відтак – і ефективності радянського уряду і правильності комуністичної політики.

Таким чином, можна зробити висновок: фінансові та економічні інститути відіграють провідну роль як у формуванні та становленні політичної нації, так і в легітимації політичних режимів.

Список використаної літератури

1. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — 128 с.
2. Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред.. В.Крисаченка. — К.: НІСД, 2004. — 648 с.

Н. Г. Діденко
доктор наук державного управління,
доцент, декан факультету менеджменту,
завідувач кафедри філософії і психології
Донецького державного університету управління
М. Донецьк

РОЗВИТОК «ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ» ТА ЗМІНИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Актуальність теми, постановка проблеми. Як свідчать сучасні теоретичні дослідження та практика сьогодення, економіка провідних країн світу все більше перетворюється на «інтелектуальну економіку» як складову «суспільства знань», або К-суспільство, що означає впровадження інтелектуальної складової у виробництво, інноваційний розвиток усіх галузей соціально-економічного життя, формування нової соціальної структури та нових соціальних груп, пов'язаних з виробництвом і розповсюдженням знань та інформації.

Дослідження «метаморфоз влади» О. Тоффлером приводить автора до висновку, що демасифікація економіки примушує компанії та робітників взаємодіяти з більшою, ніж раніше, кількістю різноманітних партнерів. За О. Тоффлером, перехід від економіки «фабричних труб» до економіки, заснованої на комп'ютерах, потребує масового переміщення влади, яка має орієнтуватися перш за все на продукти розумової праці: наукові і технологічні дослідження, навчання робочої сили, складне програмне забезпечення, більш умілий менеджмент, розвинуті комунікації, електронні фінанси [4, 203]. Отже, у новому постіндустріальному, інформаційному світі та «суспільстві знань» формується соціальна структура, заснована на мережевих зв'язках, знаннях, інформації та комунікаційних технологіях.

Головним виробником і постачальником знань, ключовим фактором суспільного розвитку стає освіта, що позитивно впливає на подолання соціальних і економічних бар'єрів між різними верствами населення, підвищує конкурентоздатність країни та її інтелектуальний потенціал. Сучасна концепція людського розвитку визначає зміст та ідеал суспільного життя як поширення можливостей кожної людини вести здорове, повноцінне і творче життя, що значною мірою досягається саме через освіту. Як підкреслює Р.Дарендорф, освіта в такому суспільстві повинна бути більше, ніж просто підготовкою до професійної діяльності: вона є установкою на комплексне життя з тривалими фазами відповідальності [2,45].

«Суспільство знань» робить масове виробництво і ринкове використання знань самостійним видом діяльності, призводить до формування нових інститутів державного управління, соціального захисту, громадянського суспільства; суттєво змінює структуру праці, трудових відносин, соціального захисту і зайнятості населення. Для визначення якісної і кількісної характеристики К-суспільства та фундаментальних умов його розвитку використовується індекс ООН, який передбачає три основні виміри:

- індекс інтелектуальних активів, який формується на основі таких індикаторів як повний термін навчання у школі, кількість молоді віком до 15 років, яка отримує освіту, рівень надання населенню інформації за допомогою ІКТ і преси, зокрема, Інтернету, телефонного зв'язку, газет, часописів;

- індекс перспективності розвитку суспільства, що визначається рівнем державних витрат на охорону здоров'я, на дослідження та інноваційний розвиток країни, зменшення витрат на оборону країни, кількістю дітей на одного вчителя в початковій школі, рівнем свободи від корупції;

- індекс якості розвитку суспільства, що характеризується якістю і безпекою життя людей шляхом врахування таких факторів як рівень дитячої смертності (індикатор, що відображає бідність і маргіналізацію суспільства), нерівність розподілу матеріальних і соціальних благ між громадянами, співвідношення захищеної в екологічному відношенні території до загальної території країни, кількість викидів вуглецю на душу населення.

І хоча накопичене багатство кожної країни, що вимірюється за обсягами ВВП на душу населення, позитивно корелюється із здатністю кожної країни розвивати у себе К-суспільство, ці показники свідчать, що не лише економіка та матеріальні активи визначають перспективність розвитку суспільства, але не менш важливим стає вплив нематеріальних активів, або, як зазначає О. Тоффлер, багатство Третьої хвилі все більше залежить від знання і економіка стає частиною всеохоплюючої системи, де на перший план виходять культурна ідентичність, релігія і мораль [5, 558–559].

Отже, парадигма «суспільства знань» передбачає пріоритетність інформації та знань, зростання особистої участі громадян в продукуванні різноманітних змін в роботі, стилі життя, власному розвитку. Масовість вищої освіти створює умови для того, щоб кожна людина змогла через освіту бути креативною, готовою до будь-яких змін. В результаті ми отримуємо появу нових соціальних груп – «класу інтелектуалів», «когнітаріату», «меритократії», основними відмінностями яких є доступ до інформації, володіння знаннями, уміння їх застосовувати і перетворювати у матеріальні та нематеріальні активи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За висновками Д. Белла, А. Турена, О. Тоффлера, Р. Дарендорфа, Ф. Фукуями, В. Іноземцева та ін. авторів, які досліджують процеси переходу від індустріального до

постіндустріального суспільства, закінчення трудового суспільства, у якому були чітко структуровані відносини між працею і капіталом, призводить до побудови нових відносин між соціальними групами. В системі сучасного виробництва відбувається трансформація, яка виводить всіх, хто знаходить на своєму робочому місці можливості для самореалізації і внутрішнього вдосконалення, за межі експлуатації. Коло цих людей розширюється, в їх руках знаходяться знання та інформація – найважливіші ресурси, від яких більшою мірою залежить розвиток соціального прогресу, що формує нові соціальні можливості, але призводить і до нових соціальних суперечностей.

Мета статті – проаналізувати розвиток «інтелектуальної економіки» та відповідні зміни соціальної структури суспільства, можливості усунення нових соціальних суперечностей.

Виклад основного матеріалу. Стрімке формування нової еліти постіндустріального суспільства показує, що соціальний організм, який керується старими методами, стає непридатним і ті соціальні закономірності, які були обов'язковими для більшості населення раніше, не відповідають дійсності. Суспільство, залишаючись зовні єдиним, внутрішньо розколюється, і економічно мотивована його частина починає все більш гостро відчувати себе людьми другого сорту. На відміну від них, інтелектуальна еліта отримує більш позитивні результати, керуючись не виключно економічними мотивами, у той час, як дотримання суто економічних мотивів вже не змінює суттєво якість життя і не змінює на краще соціальний статус.

З. Бауман звертає увагу на ту особливість, що головним джерелом прибутку все більше стають ідеї, а не матеріальні предмети. Ідея подається один раз, після чого починає приносити прибутки в залежності від кількості людей, що виступають у якості покупців, клієнтів чи споживачів, а не від тієї кількості, яка зайнята у виробництві прототипу. Коли ставиться задача зробити ідею прибутковою, конкурентна боротьба іде за споживача, а не за виробника. Виходячи з цього, при плануванні і переміщенні капіталу і визначенні місць його розміщення, наявність робочої сили має другорядне значення [1, с. 34].

У міру того, як масове виробництво витісняється на периферію економічного життя, а то й взагалі виноситься за межі розвинених країн, зайняті в ньому працівники стають вигнанцями власного соціуму; їх відторгнення від суспільного виробництва представляється не тимчасовим безробіттям, а вічним відлученням від соціально значимої діяльності. Суспільство, орієнтири і цінності якого у все більшій мірі встановлюються інтелектуальною елітою, визначає, що винагорода за працю цих людей буде все меншою.

З. Бауман наводить (за Р. Райчем) нову класифікацію людей, зайнятих економічною діяльністю:

- символічні маніпулятори, які продукують ідеї та способи їх перетворення у щось корисне, що користується попитом;
- зайняті у відтворенні робочої сили (працівники освіти, державні функціонери);
- зайняті у сфері «приватних послуг»;
- «рутинні працівники», «соціальний субстрат робітничого руху», які прив'язані безпосередньо до виробництва.

Саме остання категорія може бути замінена іншими, оскільки їх робота не вимагає якихось особливих умінь [1, с. 35].

Новий класовий поділ не тільки зводить стіну між тими, хто має доступ до інформаційних технологій і здібності, достатні для їх ефективного використання, і тими, хто позбавлений таких, але призводить також і до все більш непропорційного розподілу суспільного багатства.

Інтенсивне зростання нерівності у розподілі доходів приводить замість «процвітання для всіх» до відмежування багатих від бідних. Як свідчать численні дослідження, у підсумку спостерігаємо, що поляризація прибутків означає зниження економічної активності, зменшення витрат на соціальні потреби, погіршення умов праці, відмову від соціальних гарантій з боку держави. Порушується закон, відкритий ще Т. Фордом: для того, щоб зростала національна економіка, потенційні покупці мають заробляти достатньо грошей, щоб купити товари масового вжитку (на прикладі корпорації Т. Форда, тримісячна зарплата працівника дозволяла купити масову модель автомобілю). На думку Р. Дарендорфа, навіть у високорозвинених країнах зростає проблема не лише бідності, але і значної частини молодих людей, які не знають, куди йти, і тому стають слухняними жертвами всіляких шахраїв, якщо вони самостійно, на свій страх і ризик, не роблять злочинні дії своєю основною професією. Нові нерівності виступають підставою для нових форм соціальних конфліктів [2, с. 18-19]. Це означає, що коли концентрація багатства не узгоджується з соціально справедливими принципами його споживання всіма членами суспільства, то суспільний розвиток починає стримуватися.

В умовах розвитку «інтелектуальної економіки» саме «клас інтелектуалів» перебирає на себе реальний контроль над процесом суспільного виробництва, і все більша частина суспільного надбання починає перерозподілятися на його користь, хоча в системі мотивів діяльності представників цього класу особисте збагачення не грає вирішальної ролі.

У той самий час члени суспільства, що не мають ні здібностей, необхідних у високотехнологічних виробництвах, ні освіти, намагаються вирішувати завдання матеріального виживання. Проте сьогодні частка їхніх доходів у валовому національному продукті не тільки не підвищується, але знижується в міру економічного та науково-технічного прогресу. Таким чином,

виникає напруження між новими соціальними групами, що потребує досягнення компромісу на нових ідеологічних та управлінських засадах.

Ця необхідність обумовлюється також тим, що, за висновками багатьох фахівців, в умовах постіндустріальних змін відбувається ерозія «культури солідарності». Натомість набирають силу тенденції, в основу яких покладено «індивідуалізацію» в найширшому її розумінні. Індивідуалізація означає, що окремі індивіди, суб'єкти економічних відносин намагаються вийти з усталеного соціального і територіального середовища та самостійно визначати свій життєвий шлях і стиль життя. Зростаюча соціальна і просторова мобільність людей та усвідомлення того, що вони є «архітекторами» свого життя, виключають виконання багатьох соціальних зобов'язань. Дедалі меншою стає схильність виконувати зобов'язання як стосовно близьких, рідних, так і стосовно системи державного соціального страхування, соціального захисту і забезпечення. Р. Дарендорф пропонує розрізняти поняття соціального виключення не лише за ознаками зубожіння, виключення з ринку праці, виключення зі сфери надання послуг, виключення із суспільних відносин, але й за ознакою того, що є значна категорія «пропащих» людей, тих, хто не вірить, що для них так само існують супермаркети, політичні вибори, громадянські ініціативи, державні свята. Тобто, це ті, хто живе у суспільстві, але до нього не належить [2, с. 62].

На відміну від соціально виключених громадян, еліта постіндустріального суспільства має якості, не зумовлені зовнішніми чинниками. Сьогодні не суспільство, не соціальні відносини роблять людину представником панівного класу, і не вони дають йому владу над іншими людьми; сама людина формує себе як носія якостей, що роблять її представником вищої соціальної страти. Знання та інформація є найбільш демократичним джерелом влади, бо всі мають до них доступ, а монополія на них неможлива. Однак у той самий час знання та інформація є і найменш демократичним фактором, адже доступ до них аж ніяк не означає володіння ними. Отже, сучасне соціальне протистояння породжується сутнісними відмінностями особистого потенціалу різних членів суспільства.

З цим в умовах побудови К-суспільства тісно пов'язується формування нової культури взаємодії індивіда з навколишнім світом. Знання і здібності, що становлять основний ресурс, який забезпечує зростання добробуту неекономічно мотивованої частини суспільства, не можуть бути ні відчужені, ні перерозподілені. О. Тоффлер, аналізуючи новий характер багатства постіндустріальної епохи, підкреслює, що в міру того, як всі компоненти створення багатства – маркетинг, фінансування, дослідницька діяльність, менеджмент, комунікації, інформаційні технології, відносини з постачальниками і дистриб'юторами, регулярність і надійність, законотворчість та інші складові –

ускладнюються і набувають все більшого значення, робітники, як і сама робота, стають все менше придатними для взаємозаміни і від них постійно вимагається оновлення навичок і умінь [5, с. 109].

При цьому цілком очевидно, що економічна підтримка незахищених верств населення також перестав бути ефективною; зусилля, спрямовані на підвищення освітнього рівня, можуть позначитися в кращому разі через десятиліття, а швидше за все – навіть через кілька поколінь. Тому соціальний поділ, що виникає, і конфлікт, що його супроводжує, можливо, стануть більш складними, ніж соціальні проблеми індустріального суспільства.

Про це пишуть М. Кастельс і П. Хіманен, аналізуючи розвиток інформаційного суспільства в Фінляндії, яке показує, що глобальна тенденція інформаційної економіки – підключення до своєї мережі тих учасників, які є для неї цінними (і додатково збільшення їх вартості), але при цьому – виключення некорисних учасників, що спричиняє збільшення соціальної несправедливості у формі нерівності прибутків, поляризації та бідності. Тих індивідуумів, які є найменш цінними в мережах інформаційного капіталу, – наприклад, через освіту, здоров'я або із соціальної причини, – залишають напризволяще, в позиції, з якої їм дуже важко зійти та змінити свою долю. Тоді найжорстокіший шлях виживання – підключитися до мереж глобальної злочинності [3, с. 7].

Першим кроком на шляху подолання соціального протистояння між постіндустріальною елітою та групами соціально виключених громадян є досягнення соціального консенсусу через забезпечення доходної збалансованості груп населення. Держава має бути готова підвищити рівень життя груп громадян з низькими доходами, але при цьому відповісти на питання - чи здатне це зменшити розрив в соціальній нерівності? Мабуть, доцільніше шукати реальні можливості поєднання інтересів по конкретних параметрах і характеристиках життєдіяльності людини і суспільства.

Тим більше, що у новій соціальній структурі, як вважає Р. Дарендорф, не менш проблемним стає питання про те, що меритократичні фахівці не позбавлені нових напружень, які не сприяють реалізації максимальних життєвих шансів, що виявляється, зокрема, у тому, що ці фахівці працюють багато годин, часто маючи невелику відпустку, однак лише декілька років, доки їх знання не застаріють, а енергія не спаде. Для інших проблема виявляється в тому, що робота часто не приносить їм задоволення (і оплати), яких вони шукають [2, с. 48]. Таким чином, ми можемо говорити про переведення соціальної боротьби на рівень соціальних проблем, розсіювання конфліктів, соціальне домінування в конфліктних ситуаціях, що не призводить до радикальних змін, повстань, а вирішується на рівні відкритості організацій та забезпечення умов для нової соціальної мобільності.

Висновки Отже, розвиток «інтелектуальної економіки», створюючи нові можливості для розвитку виробництва, в соціальному плані ставить питання про зміну характеру соціальних відносин і пошук шляхів соціальної взаємодії, враховуючи появу нових соціальних груп та певні суперечності між ними.

Вважаємо, що подолання розриву між інтелектуальною елітою та іншими соціальними групами значною мірою залежить від:

- трансформації цінностей матеріального багатства громадян до нематеріальних (постматеріальних) цінностей та інтересів, що забезпечують прогрес сучасного суспільства;
- створення робочих місць, де є можливість працівнику мати ініціативу і творчість;
- уникнення мотивації виключно інструментальними цілями і цілями споживання та перехід до такої моделі зайнятості, у якій гарантується гнучкість праці та горизонтально-мережева структура економічної відповідальності за економічні результати.

Прикладом вирішення подібних проблем можна вважати фінську модель, у якій, як зазначають М. Кастельс і П. Хіманен, вплив держави загального добробуту створив громадян – робітників, добре освічених та добре захищених соціально людей. Їх охороняє всеохоплююча система охорони здоров'я, вони мають доступ до житла за помірними цінами, ефективної системи громадського транспорту, системи нагляду за дітьми та широкого діапазону міських зручностей. Їх підтримують суспільні програми в разі безробіття чи хвороби, отже, вони не ризикують, коли країна розпочинає радикальні соціальні та економічні перебудови. Це означає, що опір необхідним змінам є низьким, оскільки особисті та соціальні витрати, які могли б виникнути з подібної зміни, обмежені [3, с. 170].

Додамо, що М. Кастельс і П. Хіманен, як і О. Тоффлер, вважають, що суттєвим компонентом інформаційного суспільства та нового характеру соціальної взаємодії стає культурна ідентичність. Отже, можна вважати, що культурна ідентичність та відповідно соціальна та національна солідарність – зміцнюють соціальні зв'язки в умовах формування «інтелектуальної економіки» і дають можливість, навіть, при суттєвій соціальній диференціації на ґрунті знань та володіння інформацією, зберігати необхідний соціальний консенсус.

На наш погляд, вирішення соціальних суперечностей в умовах «інтелектуальної економіки» лежить також у площині збільшення в цих процесах соціальної відповідальності держави, яка через діяльність органів державного управління та місцевого самоврядування здатна знайти нові ресурси, для того, щоб втручання державного управління в економічне і соціально-політичне життя згладжувало кризи, підвищувало конкуренто-

здатність підприємств і робочих місць, щоб виникав приріст, який можна перерозподіляти, стимулюючи приватних інвесторів, щоб статус найманих працівників нормалізувався за допомогою громадянських і соціальних прав, участі у прибутках, шансах жити при свободі, соціальній справедливості, зростаючому добробуті.

Вважаємо, що саме за державою і державним управлінням як суб'єктом соціального партнерства в умовах постіндустріального розвитку залишається виконання таких соціальних функцій:

- корегування процесів поляризації багатства і недопущення такого рівня диференціації, яке переходить припустимі межі;
- встановлення соціальних стандартів і забезпечення громадян певним комплексом послуг в сфері освіти, охорони здоров'я, безпеки, доступу до культурних надбань;
- створення умов для підвищення якості життя і координація змін, які відбуваються в процесі трансформації.

Зокрема, новий формат суспільства потребує суттєвої інтеграції держави в мережеві громадянські структури, підвищення соціальної відповідальності бізнесу, розвитку нового типу соціальної взаємодії між громадянами, що потребує подальших досліджень та аналізу.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман. : Пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева; Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. «Своб. мысль». – М.:Логос, 2002. – L XIII, 324, [2] с.: порт.; 22 см. – Доп. тит. л. англ. – Библиограф. в прим.
2. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст./ Р.Дарендорф / Пер. з нім. А. Орган – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
3. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель./ / М.Кастельс П.Хіманен [Пер. з англ.]. – К.: Видавництво «Ваклер» у формі ТОВ, 2006. – 256 с.
4. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге ХХІ века / Элвин Тоффлер; [Пер. с англ. В.В.Белокосков и др.]. – М.: АСТ, 2001. – 669, [1] с.; 21 см. – (Phylosophy). – Библиогр.: с. 579–611.
5. Тоффлер Э. Революционное богатство / Элвин Тоффлер, Хейди оффлер. – М.: АСТ МОСКВА: ПРОФИЗДАТ, 2008. – 569 с.

Л. І. Кочурова,

кандидат економічних наук, професор.

О. А. Філімонова,

кандидат економічних наук, професор

завідувач кафедри фінансів і кредиту.

В. В. Конейн,

доктор економічних наук, професор.

Кемеровський інститут (філія) Російського державного

торговельно-економічного Університету.

Російська Федерація.

ГРОШІ І ГРОШОВА ФІЛОСОФІЯ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

*Если общество не понимает того, что
оно должно понимать, ему нужно объяснить.*

(Лидия Кочурова)

Современное общество находится в абсолютной власти денег. Его следует называть обществом абсолютизма, потому как главное производственное отношение сегодня — деньги. Деньги, появившиеся на Земле для обеспечения эквивалентных отношений между людьми в процессе обмена продуктами труда, превратились в орудие эксплуатации, обогащения, дискриминации, терроризма, убийства. Деньги становятся орудием расслоения общества. Они выступают и в качестве средства купить право перейти в более высокое сословие.

Деньгам, как своеобразному инструменту в регулировании отношений между продавцами и покупателями (Т-Д-Т), обязан рынок своим возникновением. На заре цивилизации деньги были самым удобным способом организации обмена между областями, странами и континентами. И именно деньги привели к аномальному рынку, потому что нет науки их адекватного использования в экономике.

Несмотря на более чем 6-тысячеленую историю существования рынка на Земле, человечество не достигло его развитой формы. До настоящего времени «невидимая рука» рынка является загадкой, фундаментального решения проблемы нет. Поэтому вместо развитого рынка страны пришли к бизнес-рынку.

Бизнес-рынок – самая опасная, извращенная и не развитая форма рынка в истории человеческой цивилизации. Национальные образования не смогли ни управлять рыночными процессами, ни предвидеть, ни предупредить аномалии в производственных отношениях. Поэтому периодически или спонтанно возни-

кали новые ниши рынка, которые тут же заполнялись бизнесом. Всеохватывающий характер бизнеса на Планете – следствие того, что наука не видит развитую форму рынка. «Следует признать, что на современном этапе концептуально-типологический слой экономического знания заметно отстал в своем развитии, и это отставание тормозит развитие науки в целом»¹. По всему миру работает бизнес-рынок. Однако бизнес-рынок никогда не станет образцом рационального сотрудничества, никогда не обернется источником потоков общественного богатства, достаточного для социально-экономического обустройства государственных образований.

Рыночные институты несовершенны во всем мире. Они не предназначены для познания, осмысления рынка и регулирования национальной экономики по его законам. Такая цель и не стоит. Рынок как тип производственных отношений не осваивается, поэтому вся активная часть населения Планеты в ущерб экономической культуре, социальным, нравственным принципам и культуре труда занимается бизнесом. Слово «бизнес» сегодня самое употребительное, чуть ли не главное слово современных производственных отношений. Под влиянием бизнеса процессы глобализации повернули ход истории в сторону финансового рынка и господству финансовых денег.

Финансы, которые должны обслуживать торгово-производственную сферу, главенствуют над ней. Преобладает не непосредственно денежный материал, не национальная валюта – бумажный формат реальных денег, а финансовые деньги – облигации, акции, производные ценные бумаги и другие финансовые инструменты. Несмотря на то, что и реальные деньги, и облигации являются платежными обязательствами, реальная денежная масса должна быть обеспечена определенным объемом товаров и непосредственно денежным материалом – золотом. За финансовыми деньгами – финансами нет реальных ценностей. В отличие от стоимости реальных денег, стоимость облигаций меняется в зависимости от рыночной конъюнктуры, их можно выпускать сколько угодно и спекулировать ими беспредельно. Реальными деньгами спекулировать невозможно, за ними должны стоять реальные ценности. Облигации ничем не обеспечены, а главное – на них можно зарабатывать реальные деньги. Поэтому первичными стали финансовые деньги, а торгово-производственная сфера вместе с реальными деньгами уже играют подчиненную, зависимую от финансов роль.

Реальные деньги исчезли в Америке в 1913 году, когда в США была создана Федеральная резервная система (ФРС), воспользовавшаяся правом

---

¹ Ананьин О. Может ли наука быть руководством к действию? // Вопросы экономики. – 2001, № 2. – С. 62.

печатать доллары и давать их американскому правительству в обмен на облигации – финансовые деньги. Впервые в истории появилась возможность оперировать ничем не обеспеченными облигациями, которые впоследствии стали неиссякаемым источником средств обогащения и всемирной власти. Именно оттуда истоки глобального финансового кризиса и логическое обоснование всех повторяющихся с конца XIX века кризисов, которые по своей сути были проявлением общего системного кризиса. Кризис – это реакция на новые масштабные нарушения в обменных процессах – на то, что они проходят не адекватно рынку, не согласованы с его законами. Так реагирует рынок в ответ на противоречащие его природе явления в экономике: на несогласованные с законами рынка действия, на нарушения стоимостного эквивалента в обмене, на диспропорции. То есть реакция на неверное ведение экономики. «И нынешний 2008–2009 гг. – кризис той же самой заправки: это очередной кризис переживающей длительный общий кризис западной цивилизации»¹.

Окончательно реальные деньги перестали быть всеобщим эквивалентом «после развала Бреттон-Вудского соглашения с его золотодевизным стандартом. Кингстонская конференция стран-участниц МВФ (Ямайка, 1976 г.) утвердила многовалютный стандарт, плавающие курсы валют и провозгласила демонетизацию золота»².

Безудержная эмиссия доллара с 1971 года привела к еще большему нарушению эквивалентного обмена и последующему за ним финансовому расслоению общества. Более половины столетия накачивали долларами мировую экономику. Денежные потоки перестали совпадать по стоимости с товарными потоками, и образовался долларовый пузырь, который лопнул в 2008 году.

Современные деньги оторваны не только от золотого содержания, но и от торгово-производственной сферы – от реального хозяйства, а что еще хуже – от национального хозяйства. Бизнес-рынок привел к взаимопроникновению экономик. Страны стали взаимозависимыми. Это позволяет Федеральной резервной системе посредством не обеспеченного реальными ценностями доллара контролировать финансовую жизнь США и почти всего мира.

По сути, ФРС превратилась в мировой финансовый Центр, которым почти весь мир втягивается в опасную ситуацию, чреватую катастрофой. В сравнении с ней нынешний глобальный кризис покажется, выражаясь словами

---

¹ Осипов Ю.М. Современная Россия: бремя перемен – Материалы к международной научной конференции – V Малому университетскому форуму «Российское перестроение: общество, политика, экономика», 2009. – С.16.

² <http://expertcc.ru/content/view/104/64>

профессора Ю.М. Осипова, «чуть ли не легким простудным недомоганием»¹. Мировой Центр оторван от реального сектора, виртуальный и криминальный. Можно только представить, что он может еще натворить в мировой экономике – или со временем рухнет полностью, или человечество ждет новый планетарный передел мира под запросы финансовой олигархии. Уж тогда он будет беспрепятственно водить дирижерской палочкой по всей Планете и в нужный момент нажимать на нужную кнопку. Поэтому никаких радикальных перемен в социально-экономическом устройстве общества не будет – в этом не заинтересована финансовая элита мира.

Человеческое сообщество, конечно, осознает необходимость кардинальных перемен, но пойти на эти перемены не может. И не потому, что не хочет этого делать вопреки мировой олигархии, а потому что не знает, как это делать – нет науки. Надежды руководителей государств на инициативу, предпринимательство, инновации, творчество не оправдаются. Это только отвлекает гражданское общество от того, что грядет в действительности. Идет невидимый экономически невооруженным глазом процесс.

От глобальной рецессии не спасет ни система международного наблюдения, ни контроль над банковской деятельностью (каким бы жестким он не был), ни вывод из банковской системы плохих активов, ни международная ассоциация регуляторов, ни, тем более, призывы к ответственности перед обществом. Любые регуляторы, если они не адекватны рынку изначально, обязательно проиграют борьбу с бизнесом. На нерегулируемом рынке бизнес сильней. Он изнутри подрывает национальную экономику.

К глобальному финансовому кризису привел кризис логики экономического знания. Этот же кризис превратил перестройку 1980-х гг. в жуткую реформу 1990-х гг. Российских реформаторов подвело явное невнимание к национальным проблемам в торговле и в производстве. Главным фактором в процессе «перехода к рынку» стали считаться деньги. В кратчайшие сроки денежные средства были перекачаны из сферы производства в сферу торговли, и она принялась обслуживать производство передовых стран. Этот же самый кризис может превратить финансовую элиту в мировую господствующую элиту, а национальные хозяйственные пространства – в мировое глобализированное пространство, а Россию в объект глобальных интересов.

Нужна новая модель регулирования денежных отношений между странами. Кардинальное перестроение существующего в мировой экономике

---

¹ Осипов Ю.М. Современная Россия: бремя перемен – Материалы к международной научной конференции – V Малому университетскому форуму «Российское перестроение: общество, политика, экономика», 2009. – С.23.

кризисного состояния возможно только через государственное образование – через единое национальное экономическое пространство, в котором формируется стоимость товаров и есть условия для организации обмена на эквивалентной труду основе. Через государственное образование можно выйти на развитую форму рынка. Единый европейский регулятор, который предложил Н. Саркози на встрече лидеров стран Евросоюза 22 февраля 2009 года, может состояться лишь в том случае, если европейские страны соединятся в единое экономическое пространство, подобное тому какое имеет сегодня каждое государство, и управлять в этом экономическом пространстве на принципах развитого рынка. А это значит, европейские страны должны либо поделиться суверенитетом, либо каждая идти к развитой форме рынка через собственное государственное образование. Адекватный рынку наднациональный регулятор создать невозможно.

Не уступит своих позиций и федеральная резервная система США (ФРС). При новом руководстве США снова попытаются решить проблемы за счет всего мира и к этому есть предпосылки – взаимопроникновение экономик различных стран, оффшорный бизнес и оффшорные гавани сделали глобальную экономику абсолютно не прозрачной. Тем более, что мировая финансовая система замкнута на доллар так, что неизвестно, как долго будет продолжаться экспорт кризиса из США в другие страны.

Контроль над хедж-фондами, другими инвестиционными фондами и инвестиционными банками – утопия. Контролировать транснациональные корпорации тоже невозможно. Они вырвались в мировое экономическое пространство для того, чтобы завладеть богатством наций, а не для того, чтобы укреплять их экономики и суверенитет. Именно они опасаются национализации банков.

Руководители «восьмерки» сетуют на то, что в финансовой области нет ни мировых организаций, ни общего плана. Даже если и появится общий план преодоления кризиса, он никогда не будет реализован, потому что виновникам кризиса этот план не нужен. Они научились посредством финансовых игр жить за счет экономик многих стран и вряд ли откажутся от легкого источника доходов. Это предвидел академик Ю.М. Осипов. Со свойственным ему остроумием подчеркивает, что сырьевые ресурсы и производительность труда многих стран «позволяет финансовике не только быть, но даже по-своему развлекаться, применяя немыслимые алгоритмы и устраняя всякие невероятности, как ту же невероятную задолженность США всему миру, которую сам же мир в итоге и оплачивает; или же создавать совершенно поразительный долларовый пузырь, грозящий вот-вот лопнуть, но почему-то не лопающийся,

поскольку наглый доллар старательно поддерживается опять же всем благодарным ему человечеством; или же стряпать любую, правда, уже перевернутую, финансовую пирамиду с неизбежным дефолтом, от чего страдает кто угодно, но только не ее хитроумные устроители».¹

В 2008 году наступил момент, когда иссякли возможности Планеты оплачивать высокий и непомерно растущий уровень жизни мировой финансовой олигархии. От appetитов этих господ пострадали и промышленно развитые страны. Этот кризис не имеет аналогов. Нынешняя ситуация более чем серьезная. Никто не может предложить эффективного рецепта. Страны пытаются справиться с рецессией за счет накопленных резервов. Государства поддерживают банковскую систему и фондовый рынок. Страны ЕС и ЕврАзЭС создают совместные антикризисные резервы. Вместо того чтобы пересмотреть фундаментальные основы ведения рыночного хозяйства в экономическом пространстве государственных образований, сотни миллиардов рублей летят на поддержку самих виновников кризиса. Эти меры – результат отсутствия адекватных знаний о рынке. Их нельзя назвать даже тактическими. Они приведут к тому, что за рецессией придет депрессия, а затем обрушение или передел сфер влияния. А пока перераспределение доходов осуществляется в пользу тех, кто обладает финансовыми деньгами – финансами. Идет неэквивалентный обмен и неадекватное использование ценового механизма. Цена оказалась первопричиной всех трудностей в экономике. Предприятия стремятся выйти на рынок с ценой подороже, хотя общеизвестно, что при формировании стоимости товаров идут в счет только общественно необходимые затраты.

Волю обладателей финансовых денег исполняет конкуренция. Конкуренция возникла от неразвитости рынка, и выполняет свою историческую функцию — приводит производство к равновесному состоянию через диспропорции и неравенства, банкротства и разрушения, инфляцию и кризисы. Пока общество не овладеет законами рынка и не встанет над ситуацией, она будет продолжать выполнять свою работу. С рождением науки о рынке государства уже не будут переуступать ей свою работу, как это делают сегодня.

Сегодня конкуренция работает в пользу финансовых денег. Под ее давлением реальные деньги превратились в символические. Финансовые деньги властвуют над торгово-производственной сферой и управляют ею. Деньги, изначально обслуживающие хозяйственную деятельность, оказались свободными от нее и встали над реальным сектором экономики. «Не деньги ныне для

---

¹ Осипов Ю.М. Пора, пора! (предисловие) // Экономическая теория в XXI веке – 6(13): Деньги / Под ред. Ю.М.Осипова, Е.С.Зотовой. – М.: ТЕИС, 2007. – с. 5

хозяйства, а хозяйство для денег»,¹ – объясняет ситуацию академик Ю.М.Осипов.

Финансовые деньги стали инструментом управления не только экономикой предприятий, но и целых стран, а структуры, осуществляющие финансовое управление и имеющие финансовую власть, извлекают в свою пользу своеобразную финансовую ренту – колоссальный доход от биржевых сделок, спекуляций и перепродаж. Более того, финансовый капитал позволяет обогащать финансовую власть превращением символических денег в реальные деньги. По сути, реальный сектор экономики эксплуатируется финансами нещадно, но эта эксплуатация тщательно скрывается. Миру при этом демонстрируется невероятная сложность управления, соблюдается конспиративность, что позволяет показать финансовые отношения трансцендентными. Таким образом осуществляется преобладание финансовых денег почти во всех странах.

В остальном мире финансовые деньги осуществляют настоящий экономический произвол. Этот произвол академик Ю.М. Осипов называет субъектно-субъективным, потому «как сама экономика, так и управление ею – всего лишь постоянная, замешанная на произвольности, игра»². По сути, финансы – это искусственная власть над обществом. Финансы эксплуатируют реальную экономику. «Обособленная, а то и оторванная исходно от реальной экономики, финансовая система, опять же исходно доминирующая над экономикой, ... гонит вперед экономику, извлекая из нее растущий по норме и расширяющийся по объему доход»³.

Технология регулирования торгово-производственной сферы национальной экономики должна опираться на рыночные принципы, чтобы цены и деньги не были господствующими категориями. Власть денег заканчивается, как только они начинают обеспечивать жизненный уровень населения страны. Деньги должны быть инструментами управления национальным рынком. Координацию действий субъектов экономики следует осуществлять в интересах государства. Частные предприятия нужно ориентировать на выполнение задач, формулируемых государством.

---

¹ Осипов Ю.М. Современная Россия: бремя перемен – Материалы к международной научной конференции – V Малому университетскому форуму «Российское перестроение: общество, политика, экономика», 2009. – С.6.

² Осипов Ю.М. Современная Россия: бремя перемен – Материалы к международной научной конференции – V Малому университетскому форуму «Российское перестроение: общество, политика, экономика», 2009. – С 11.

³ Осипов Ю.М. Современная Россия: бремя перемен – Материалы к международной научной конференции – V Малому университетскому форуму «Российское перестроение: общество, политика, экономика», 2009. – С 11.

Сразу в масштабах мирового хозяйства этого сделать не удастся. Поэтому желание российского руководства принять участие в создании новой мировой финансовой архитектуры успехом не увенчается ни для России, ни для какого-либо другого государства.

Деньги будут служить обществу в соответствии со своим истинным предназначением, когда общество научится предвидеть и предвосхищать события на рынке, чтобы предотвратить диктат экономических законов. Деньги перестанут быть существенным отношением развития общественных производительных сил тогда, когда развитие самих производительных сил выйдет в них предел, когда «в качестве главной основы производства выступает не непосредственный труд, выполняемый самим человеком, а ... развитие общественного индивида»¹. А для этого необходимо знание рынка и адекватные ему эволюционные перестроения национальных экономик.

Анотація

Замість розвинутого ринку, країни прийшли до бізнес-ринку, це найнебезпечніша, спотворена і не розвинена форма. Під впливом бізнесу процеси глобалізації повернули хід історії у бік фінансового ринку і панування фінансових грошей. Фінанси, які повинні обслуговувати торговельно-виробничу сферу, панують над нею, це штучна влада над суспільством. Бізнес-ринок призвів до взаємопроникнення економік, країни стали взаємозалежними. Людське співтовариство, звичайно, усвідомлює необхідність кардинальних змін, але піти на ці зміни не може. Кардинальна перебудова існуючого у світовій економіці кризового стану можлива тільки через державне утворення – через єдиний національний економічний простір. Єдиний європейський регулятор може утворитися лише у тому випадку, якщо європейські країни з'єднаються в єдиний економічний простір, подібний до того який має сьогодні кожна держава, керувати в цьому економічному просторі на принципах розвинутого ринку. А це означає, європейські країни повинні або поділитися суверенітетом, або кожна йти до розвинутої форми ринку через власне державне утворення. Адекватний ринку наднаціональний регулятор створити неможливо. Технологія регулювання торговельно-виробничої сфери національної економіки повинна спиратися на ринкові принципи, щоб ціни і гроші не були панівними категоріями. Гроші мають бути інструментами управління національним ринком. Координацію дій суб'єктів економіки слід здійснювати в інтересах держави. Приватні підприємства треба орієнтувати на виконання завдань, що формулюються державою.

---

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. 2, С. 213-214.

РОЛЬ ФУНКЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО ЧАСУ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Соціальний час визначається у рамках кожної соціокультурної системи в залежності від її внутрішньої структури. Можна погодитись з А. Гуревичем, що соціальний час «повинен розглядатися у вигляді багатьох рядів, де в кожному окремому існує особлива тривалість, яка властива тільки даному рівню розвитку» [1, с. 111]. Отже, у суспільстві існує не якийсь єдиний монолітний час, а цілий спектр соціальних ритмів, що обумовлені закономірностями різних процесів та природою окремих людських колективів, які створюють систему економічних відносин.

Тривалість соціального часу, таким чином, слід розуміти як різну для окремих соціальних структур, систем та суспільств взагалі, оскільки за один і той самий час вони проходять різні шляхи розвитку. Наприклад, різноманітні суспільства використовують суттєво різний час для того, щоб у них ствердились певні соціально-економічні, політичні та культурні відношення. При цьому ускладнюється та змінюється з розвитком суспільства їхній темп, ритм, вони стають більш інтенсивними та насиченими, з більшою глибиною та більшим осягненням. подібно до того, як різні соціальні явища, процеси знаходяться у взаємозв'язку та створюють цілісну систему з певним типом детермінізму, то ритм цих процесів та функціонування соціальних форм створюють ієрархію соціального часу даної системи.

Етнологічні дослідження демонструють приклади різноманітних уявлень про час та знакові системи його вираження: календарів, тижнів, неординарного структурування часу дня та міфологічних образів часу різних племен та народів. Тобто існує велика різноманітність можливих типів уявлень про час та знакових символів самого часу. Це дозволяє говорити про те, що уявлення про час як продукт колективної свідомості не лише соціально, але й культурно обумовлені.

Базові характеристики соціального часу – символічний характер, колективна основа формування уявлень про час та їх культурна обумовленість – були виокремлені на основі етнологічних досліджень суспільств із слабкою диференційованою структурою. У таких суспільствах присутній монолітний

соціальний час, оскільки існують єдині колективні уявлення, що відповідають культурі даного суспільства. У більш складних суспільствах з розвинутою соціальною диференціацією існує не єдиний, а цілий спектр соціальних часів або комплексів уявлень про час. Так чи інакше, це положення відсилає нас до функціональної природи соціального часу.

Для Е. Дюркгейма час – це «соціальний факт», або «колективне уявлення», еманация колективного досвіду та соціальної організації суспільства. Та як таке, воно соціально конструюється» [2, с. 75]. Тобто всі члени суспільства мають спільну часову свідомість, час є соціальною категорією думки, продуктом суспільства. Колективний час є сумою часових процедур, що разом утворюють культурний ритм даного суспільства. Він виокремлює моральну та символічну основу суспільства, в якій соціальна дія структурується у часі завдяки формі морального обов'язку. Таким чином, соціальний час має узгоджувати спільні з моральним порядком позиції. Дана узгодженість має відбуватися у всіх діях: від рутинних до символічних. Тобто, подібно іншим соціальним фактам, час забезпечує нормативну регуляцію соціального життя і тим самим впливає на суспільство, формує своїх власних творців. Як бачимо, тут наявна певна діалектика, а саме: час відображає ритм колективних дій та одночасно сам регулює такі дії.

Отже, соціальний характер часу передбачає, що це не субстанція, і не специфічна форма буття, але ряд зв'язків, які упорядковують послідовність та ритмічність соціальних подій. Завдяки цьому, час набуває різних форм у різноманітних суспільствах, співвідноситься з різними екзистенційними основами. Відповідно, час є історично та культурно відносним феноменом. Е. Дюркгейм стверджує, що «у різні часи живуть різні спільноти (племена, міста, професійні та вікові групи, класи), різні організації забезпечують специфічні часові рамки для своїх членів, а кожному типу людської діяльності (політичної, економічної, релігійної) відповідає власна часова матриця» [2, с. 86]. Дослідник розглядає контексти соціального обміну як макроеlementи, що визначаються мікроеlementами, де кожний часовий момент відображає певний період.

П. Сорокін та Р. Мертон намагалися конкретизувати роль уявлень про час у суспільному житті. За їх думкою оцінка подій залежить від їх часового розташування в тій чи іншій структурі сприйняття часу. Більш того, соціальний час є часовою шкалою, структура якої сама структурує соціальну активність. Суспільство живе за хронологічним часом, де відрізки соціального часу не фіксуються навіть тоді, коли це було б доцільно. Внаслідок цього хронологічний час накладається на більшість формальних людських дій, що

призводить до нав'язування механічного виміру людської діяльності. Так, робота, сон і навіть любов набувають просто запрограмованого вигляду, у системі якого немає місця іншим можливостям.

Соціальний час не лише аналітично відрізняється від хронологічного, але, на відміну від останнього, його не завжди можна виміряти та визначити. Тому автори акцентують саме на об'єктивних якостях та характеристиках соціального часу: 1) час вимірює соціокультурні явища у термінах інших соціокультурних явищ; 2) час триває нерівномірно як в межах однієї групи, так і в різних суспільствах; 3) час не є нескінченно подільним; 4) час має якісний характер; 5) час не порожній, але ефективний, і його плин перетворює суспільство [3, с. 171–172]».

Таким чином, П. Сорокін і Р. Мертон розглядають соціальний час як функціональну передумову упорядкованого, передбачуваного, скоординованого суспільного життя. Оскільки час має соціальні витоки та наповнений культурним змістом, він, у свою чергу, також впливає на суспільство та конститує його життєві ритми.

При дослідженні змісту сприйняття соціального часу окремими епохами, культурами потрібно, перш за все, мати на увазі найбільш суттєві моменти організації життєдіяльності людей. Так, звернення до темпів, ритмів та інших вимірів соціального часу, в якому розгортається практика людей, дозволяє виокремити певну закономірність: чим швидше відбувається процес розвитку суспільства, тим більшу цінність набуває час як показник та критерій цього розвитку.

Розвиваючи ідею про функціональну природу соціального часу У. Мур виокремив три його складові: послідовність, синхронізація й темп (швидкість). Послідовність є важливим елементом структурування суспільства – наприклад, коли встановлюється пріоритетність подій, вона також характеризує соціальну ієрархію та дистанцію (наприклад, хто першим вітається, або хто і після кого заходить у двері). Синхронізація належить до необхідності одночасних дій, координації людської діяльності, тоді як послідовність пов'язана з упорядкуванням даних дій. Відповідно, темп або швидкість описує та задає інтенсивність подій у певному проміжку часу.

Одним із перших ідею про взаємозв'язок соціальної структуризації з різними типами сприйняття висунув Ж. Гурвіч. Він запропонував типологію, що складається з восьми категорій часу для ілюстрації складної організації часу у сучасному суспільстві: тривалий, ілюзорний, нестійкий, циклічний, зворотний, мінливий, той, що йде уперед, вибуховий час. Відповідно, суспільство структуроване за групами, що характеризуються домінуванням

одного з восьми перерахованих типів сприйняття часу. Для кожного суспільства характерна власна конфігурація соціальних часів, та вибір одного з них стає важливим аспектом групової ідентифікації та, відповідно, міжгрупової конкуренції й боротьби. Тобто, суспільства характеризуються сумісністю конфліктуючих один з одним часів та постійним змаганням різних груп за вибір відповідного часу.

Практично одночасно аналогічна ідея була обґрунтована Р. Козером, який виокремив чотири типи соціальної поведінки: індивідуалістична та активна; колективна та активна; колективна та пасивна; індивідуалістична та пасивна. Таким чином, приналежність до певного соціального типу визначає і відповідне відношення до уявлень про час. Дане відношення також формується у чотирьох типах: конформістський; утопічний, орієнтований на майбутнє; холістичний (наприклад дитяче сприйняття часу); гедоністичний. За даною схемою кожний з типів сприйняття часу відповідним чином визначає соціальну активність.

Необхідно наголосити, що теза про безумовний колективний характер уявлення про час суперечить ідеї про індивідуальність людської свідомості. Ця ідея представлена в теоріях символічного інтеракціонізму (Дж. Мід) та феноменологічної соціології (А. Шюц). Але така зовнішня суперечність між інституційним та індивідуальним часом, з функціональної точки зору, вирішується наступним чином. Кожний індивід може розглядатися як учасник не однієї, а багатьох соціальних груп – сім'ї, виробничого колективу, формальної чи неформальної організації тощо. Відповідно індивідуальне сприйняття та бачення часу є сумою різних колективних уявлень, де кінцевий результат такої сумісності залежить від конкретних обставин у тому числі і якостей конкретної особистості та постійно змінюється.

До речі, Ж. Гурвич розрізняє «мікросоціальний час», що характерний для груп та соціальних спільнот, та «макросоціальний час», що характерний для соціальних систем та інститутів. Так, кожний індивід одночасно існує як в мікро-, так і в макросоціальному часі. Це положення вказує на множинність типів соціального часу, та на властиві різним соціальним класам специфічні рівні часу. На макросоціологічному рівні Ж. Гурвич характеризує свої види часу через співвідношення у кожному з них кількісної та якісної складової. При цьому кількісний час розуміється як рівномірний, неперервний, такий, що легко стає дискретним: «Це час – втілення континуальності». Якісний же час нестабільний, перервний це: «якісні та випадкові елементи» [4, с. 54]. Нестійкий час – це час глобальних суспільств, оскільки вони постійно змінюються, стикаючись з перспективами техногенного росту, бюрократії, автоматизації, деперсоналізації, відчуження.

На мікросоціальному рівні час структурує форми безпосередніх міжособистісних взаємодій та комунікацій: відношення до іншого, відношення між «я», «він», «вона», «вони»; конкретні соціальні єдності, що створені у процесі комунікації ідентифікацією – «ми» та близькі у смисловому відношенні до них – «наш» (наприклад, ми – сусіди, ми – однокласники, наша кафедра тощо). Відповідно утворення таких смислових спільностей є багатовимірним процесом, що базується я на восьми критеріях: формальний та неформальний характер спілкування, вид функціонування, що базується на симпатії, солідарності або на антагонізмах, походження – добровільне чи примусове об'єднання. Важливою умовою виникнення таких форм є співпадіння інтересів та поглядів на певні події, явища, процеси.

Дві основні форми взаємодій («відношення до іншого» та «ми») включені у якості елементів до складу груп, соціальних структур з багаторівневою інваріантністю. Конкретних форм «ми» велика кількість, але є три базові утворення: найменш інтенсивний та механічний стан «ми» утворює «маси»; середній стан інтенсивності контактів та самоусвідомлення утворює «спільноту»; вищу форму інтенсивності та усвідомленості утворює «комуни». Дані форми «ми» за Ж. Гурвічем можуть бути монофункціональними, поліфункціональними та суперфункціональними.

Так, наприклад, «ми», що існують у спортивних командах, профспілках тощо є монофункціональними, оскільки пов'язані з визначеним характером діяльності або завданням, що відповідає певній категорії цінностей та підпорядкована досягненню певної мети. У протилежність цьому – існують «ми» в межах, наприклад, одного міста, політичного руху які є поліфункціональними, оскільки кожен з членів пов'язаний з різним видом діяльності та завданням, що відповідають різним цінностям та цілепокладанням. Суперфункціональні активні форми «ми» реалізуються на рівні суспільних класів, націй та інтернаціональних спільнот. Головна їх відмінність від попередніх форм виявляється у тому, що вони зайняті не вирішенням певного кола проблем, а забов'язані мати справу з різними ціннісними сферами.

Таким чином, у функціональному підході соціальний час розглядається, перш за все, як функціональна передумова упорядкованого соціального життя. Так, соціальний час стає для людини ціннісним ресурсом та засобом організації її життєдіяльності. Аналізуючи різні підходи щодо визначення поняття соціального часу, П. Штомпка виокремлює наступні вимоги, що утворюють даний феномен, а саме: синхронізація, координація, послідовність, своєчасність, темп, диференціація.

На відміну від соціальних антропологів, які роблять акцент на соціально-суб'єктивному аспекті часу, функціоналісти підкреслюють значимість його соціально-об'єктивних якостей та характеристик. Вони вважають, що соціальний час може бути залежною або незалежною змінною. В якості першої він є контекстом, у середині якого відбуваються певні соціальні процеси. Наприклад, соціальний час може використовуватись для вимірювання темпів тривалості у різних соціальних системах. У якості другої змінної соціальний час стає стратегією у якості свідомої маніпуляції часом для отримання, наприклад, влади.

До речі, аналіз часу як інструменту соціального контролю вагоме місце посідає у праці М. Фуко «Наглядати та карати». За думкою філософа, влада у першу чергу забезпечує контроль над часом та засобами його використання. Головну ж роль тут відіграє процес дисциплінування, основним елементом якого є формування специфічного сприйняття часу як подільного на задані інтервали. Дисциплінування реалізується двома засобами: 1) у формі розпорядку дня (розклад); 2) у формі заданої послідовності дій. Перші заклади, що почали регулювати розпорядок дня були монастирі, а потім дана система ствердилась в армії, тюрмах, школах тощо. Дисципліна ж послідовності дій вперше почала практикуватися в армії, а звідти поступово розповсюдилась на систему виробництва. Також М. Фуко відстоює думку про те, що влада на сучасному етапі розвитку досягла неймовірної жорстокості, оскільки карає та контролює не людське тіло, а душу. Влада, що використовує різні методи покарання та допитів (відсутність часів, нічні допити, постійно включене світло у камері) позбавляє людину її часової орієнтації, досягаючи, таким чином, своєї мети будь-якими засобами.

Відповідно до цього, можна сказати, що структура соціального часу – це соціальна конструкція, вона визначається вибором точок відліку, які в свою чергу залежать від уявлень «конструкторів» про важливість того чи іншого процесу. Інакше кажучи, конструювання соціального часу відбувається на основі цінностей. Але постає питання: хто саме має виступити в ролі “конструктора” та якими засобами буде побудована система цінностей? Адже у суспільстві йде боротьба суб'єктів за право нав'язати своє уявлення про систему цінностей в структурі соціального часу іншим суб'єктам, суспільству в цілому. І може вийти так, що для людства настане криза “вічного тепер” та заперечення майбутнього як «іншого». Таким чином, людство втратить можливість вибору, оскільки його намагання, дії будуть стримуватись навіть у внутрішній скарбниці його мислення. У даному випадку невдалий експеримент закінчиться передбачено, а саме, «всесвітнім кладовищем». Але для того, щоб

суспільство не перетворилось на руйнівну машину, воно повинно розглядати дійсність з точки зору її соціокультурної інтерпретації, її реалізації відповідно до системи цінностей, естетичного та соціально-психологічного сприйняття.

У цьому випадку необхідно зазначити відмінність «механічного», причинно-наслідкового соціального часу від власне соціального. Останній зазвичай пов'язують з соціальними процесами, інтерсуб'єктивною концептуалізацією соціального життя, але не з механічною функціонально-причинною структурацією соціальних подій. Е. Дюркгейм визнав, що індивідуальне сприйняття часу обумовлено колективними ритмами суспільства. Також сприйняття часу більшістю необхідно для інтерсуб'єктивного спілкування та підтримання соціального порядку. Люди організують повсякденне життя відповідно до «інтерпретаційної схеми» участі індивіда у «обмежених сферах смислу». Таким чином, конкретизуючи ситуації, люди створюють множинність реальностей. Їхнє сприйняття тривалості змінюється в залежності від переходу однієї реальності до іншої. Відповідно, виникає питання: яким чином перехід від одного типу соціальної реальності до іншого визначає індивідуальне сприйняття тривалості, що усвідомлюють індивіди, коли відчувають зміни ритму тривалості.

Формування, як і функціонування такого роду сприйняття є багатоманітним і разом з цим цілісним процесом, оскільки соціальна інтерпретація людьми категорій часу проникає у всі аспекти суспільного та індивідуального життя людини. Це виявляється навіть у тому, що певна культура, епоха тощо характеризується багатоманітністю моделей сприйняття часу, яке разом з тим визначає єдиний належний тільки цій культурі тип сприйняття. Тут йдеться про те, що у кожній культурі присутня ціла сукупність каналів формування часового освоєння дійсності. А оскільки на соціокультурному рівні відбувається взаємотрансформація культур, то це формує цілісність переживання соціального часу. Тут особливу роль відіграє сприйняття соціального часу, яке пов'язане із практично-духовним освоєнням дійсності. Таке відношення до дійсності втілене у певних настановах, нормах, цінностях тощо, визначає спосіб бачення світу, його відчуття, також надає певні функції предметам зовнішнього світу, які набувають соціально-суб'єктивного та соціально-об'єктивного смислу.

Залежністю переживання часу від різних факторів практичного та духовного життя тієї чи іншої культури можна пояснити дивні історичні метаморфози усвідомлення часу у світогляді. Тут маємо на увазі ті випадки, коли загострене сприйняття людьми часу сакральної історії супроводжується байдужістю до реального часу за умов низького рівня соціально-економічного розвитку, коли час переживається, але не сприймається як розвиток.

Е. Дюркгейм пропонує аналізувати часові аномалії, під якими розуміє порушення нормального сприйняття часу. Це відбувається у випадках уповільнення відчуття часу, що характеризується рядом причин, а саме: насильство та його загроза, страждання та сильне емоційне навантаження, очікування та нудьга, а також стан шоку та зацікавленості чимось. Спільна властивість таких ситуацій полягає у різкому розриві з повсякденною рутиною або ж у пошуку смислів спільного існування. Так, М. Флехерті зазначає, що люди завжди намагаються перевести уповільнення часу до прийнятих часових стандартів, таких як, секунди, хвилини, дні, роки, вічність. Таким чином, ми намагаємось поєднати свій досвід з інтерсуб'єктивним досвідом світу.

Так, цю тезу можна підсилити думкою видатного філософа А. Щюца: «життєсвіт з самого початку є інтерсуб'єктивним світом, в якому присутня спільність всіх людей» [5, с. 17]. Звичайно, життєсвіт складається не лише з цієї царини, оскільки окрім визнання спільної природи людей присутній той факт, що їхнє існування обумовлене постійними зв'язками в ситуаціях. «Життєсвіт, зрозумілий у своїй тотальності як природний і соціальний світ, є як сценою, так і цільовою цариною моїх дій і наших взаємодій» [5, с. 20]. Для того, щоб діяти та мати стосунки з іншими людьми, людина має зрозуміти свій життєсвіт, витлумачити його, надати сенсу кожній події так, щоб її намагання стали життєздатними смисловими ситуаціями.

Таким чином, аналіз часу як параметру, що структурує соціальну реальність, не завжди вбачає однозначне трактування соціального лише як продукту колективних уявлень, але дозволяє враховувати і роль індивідуальної темпоральної свідомості. Так, Т. Лукман відштовхуючись від існування «внутрішнього часу» індивіда, вважає, що координація соціальних інтеракцій досягається завдяки двом засобам. По-перше, завдяки синхронізації двох потоків свідомості у взаємодії «face to face». По-друге, завдяки накладанню соціально об'єктивованих темпоральних категорій на конкретні соціальні інтеракції. Можливі також і кординації двох типів координації: «час повсякденного життя є соціалізованим інтерсуб'єктивним часом» [6, с. 157]. Але одночасно темпоральні категорії соціально об'єктивні, вони формуються у процесі соціальних взаємодій та згодом стають їх регулятором та синхронізатором.

Також помітний вклад до аналізу проблеми впливу уявлень про час на соціальну поведінку, привніс Е. Гіденс. Цю проблему він розглядав у контексті співвідношення дискурсивної та практичної свідомості. Так, періоди соціальних зустрічей, в яких досягається ефект співприсутності, чередуються з періодами «мертвого» та «убитого» часу. «Цікаво, що час, який потрібно убити,

зазвичай називають «вільним»; це час, що заповнює проміжки між більш значимими відрізками життя. Якщо у жінки є пів часу між двома побаченнями, вона скоріш вирішить провести цей час за читанням газети або безцільною прогулянкою, аніж використати його «за користю». Убитий час відрізаний від усього життя людини та не має для неї жодного значення» [7, с. 110]. Тим самим, день стає жорстко структурований, поділений на частини, що відповідає різному сприйняттю часу.

Але якщо для Е. Гіденса рутинизація взаємодій обумовлена перш за все внутрішнім сприйняттям часу індивідом, то інші автори підкреслюють зовнішню заданість та соціальну обумовленість взаємодій, що повторюються. Типовим прикладом є дослідження Е. Зерубавеля, який ретельно розглядає роль стійких часових схем у рутинизації соціального життя – чи то робочий тиждень чи то перебування у лікарні з жорсткою часовою схемою режиму.

Зазвичай, людина не відчуває прискорення або уповільнення часу, оскільки у процесі соціалізації відбувається синхронізація соціально-суб'єктивного часу свідомості з інтерсуб'єктивним соціальним часом. Взаємодія соціально-суб'єктивного та соціально-об'єктивного часу характеризується двома послідовностями, що співпадають, а саме: набір стандартних одиниць часу та суб'єктивний досвід кожного. Однорідність стандартних одиниць часу не відповідає однорідності обсягу досвіду, що вони мають. Також об'єм досвіду, що присутній в кожній одиниці часу, не є однаковим для практичних дій та його кількість змінюється у кожний момент. Оволодіння такою процедурою інтерпретації необхідне для інтерсуб'єктивної взаємодії та нормальної повсякденної поведінки.

Але у кожному типі суспільства існує своя культура часу. Так, Е. Еванс-Прічард розрізняє два типи часу у народів Північної Африки. Один тип часу відображає зв'язок людей з навколишнім середовищем – екологічний час. Другий тип – структурний час – відображає взаємні відносини всередині соціальної структури. Домінуючим є структурний час, оскільки екологічний інтерпретується у системі структурного. Тобто, час триває у ритмічній діяльності повторюваних дій, сезонних та життєвих циклів, магічних та релігійних спостережень. Люди усвідомлюють час як такий, але таке усвідомлення є вторинним, оскільки відбувається під натиском повсякденного існування.

У сучасних суспільствах трансформація соціального часу викликана економічними змінами у процесі індустріалізації. Відтак, час перетворюється у центральний регулятор, організатор людської діяльності. Внаслідок цього час перетворюється на самоцінний, визначальний фактор суспільного життя. Домінуючим стає робочий час, що відрізняється від інших вимірів часу

(вільний, сімейний, релігійний). Сучасна людина, що звільнена від богів, залишається сам на сам із часом. Це відбувається внаслідок десакралізації праці. Лише у сучасних суспільствах людина відчуває себе заручником свого життя, оскільки вже не може втекти від часу. Саме з цим пов'язана велика кількість розваг у сучасному суспільстві.

Також організаційну функцію соціального часу помічає Е. Холл та використовує дану категорію для аналізу культури та соціальної організації суспільства. Він розрізняє монохронічний час, в якому події організуються послідовно, та поліхронічний, в якому події відбуваються одночасно. В таких часових системах бюрократичні організації функціонують по-різному. Так, монохронічні культури роблять акцент на стратегіях менеджменту, що засновані на розрахунку та розпорядку. Поліхронічні культури менше залежать від даних факторів та зосереджуються на діяльній стороні лідерства. Відповідно в таких культурах різна адміністративна структура, різні принципи виробництва та різні моделі бюрократичної організації.

Таким чином, дослідження економічних та міжнародних відносин, міжкультурних та міжнаціональних контактів може привести до невірних висновків, якщо не брати до уваги фундаментальну різницю у сприйнятті часу різними суспільствами та культурами.

Можна виокремити дев'ять основних функцій соціального часу. Синхронізація є першою функцією соціального часу, вона забезпечує спільність колективних дій. Друга функція координація – забезпечує одночасність індивідуальних та колективних дій. Упорядкування цих дій у часовій послідовності «раніше, ніж» – є третьою функцією. Своєчасність, як четверта функція, забезпечує здатність орієнтуватися у часі. Диференціація є важливою п'ятою функцією соціального часу, розмежовує та виокремлює відповідні моменти від монотонності та рутинності. Організаційна – шоста функція – регулює відносини всередині соціальної структури, відтак, час перетворюється у центральний регулятор, організатор людської діяльності. Дисциплінування як шоста функція соціального часу реалізується у формі розпорядку дня та формує специфічне сприйняття часу як подільного на задані інтервали. Відповідно, для того, щоб діяти та мати стосунки з іншими людьми, людина має зрозуміти свій життєсвіт, витлумачити його, надати сенсу кожній події так, щоб її наміри стали життєздатними смисловими ситуаціями – це забезпечується завдяки ціннісній, смислотворчій функції соціального часу. І, нарешті, у процесі функціонування соціального часу формується здатність подій до повторення, чим і забезпечується звикання людини до певної поведінки, стосунків з іншими, здатності до створення смислів, тобто виробляється «звичка жити» –

габіталізація – що виокремлюється нами як дев'ята функція соціального часу. Значення всіх наведених функцій змінюється в залежності від сприйняття людиною часу, ускладнення людського суспільства та системи економічних відносин.

Список використаної літератури

1. Гуревич А. Я. Время как проблема культуры / А. Я. Гуревич // Вопросы философии. – 1969. – № 3. – С. 105–116.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. А. Б. Гофман]. – М. : Канон, 1996. – 432с. – (История социологии в памятниках).
3. Pitirim A. Sorokin, Merton K. Robert Social time: A methodological and functional analysis // American Journal of Sociology / Pitirim A. Sorokin, K. Robert Merton. – Volume 42. – Issue 5 (Mar., 1937). – P. 615–629.
4. Gurvitch G. The Spectrum of Social Time / G. Gurvitch. – Dordrecht : Reidel, 1964. – 152 p.
5. Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман ; [пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе]. – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – 560 с.
6. Luckmann T. The Constitution of Human Life in Time // Chronotypes. The Construction of Time / [eds. J. Bender, D. E. Wellbery] The Construction of Time / T. Luckmann. – Stanford : Stanford Univ. Press, 1991. – P. 151–166.
7. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс ; [пер. с. англ. И. Тюрина]. – М. : Академический Проект, 2003. – 525 с. – (Концепции).

НОВІТНЯ ВАЛЮТНА АРХІТЕКТОНІКА СВІТУ: МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ

Глобалізаційні процеси та взаємна інтеграція національних економік в ХХ столітті сприяли розширенню та активному розвитку світового господарства. Перед людством постало питання впорядкування та контролю за новою валютно-фінансовою системою.

Сьогоднішня світова фінансова криза охопила всі країни, зокрема й Україну. Загальні втрати становлять близько 5 трлн. доларів; економіка знаходиться в стані великої рецесії; інфляція у світових масштабах невпинно збільшується.

Теперішня ситуація на міжнародній валютній арені була спровокована занадто тісною взаємодією з американським долларом як національних економік, так і світової валютно-фінансової системи в цілому. А тепер валюта США, яка стала винуватцем міжнародної фінансової дестабілізації, сама знаходиться під загрозою «вимирання». Ямайська фінансова система, що діє сьогодні на світовому ринку вже не в змозі контролювати валютні потоки, зупинити наростаючу інфляцію.

Друга світова війна значно збагатила Сполучені Штати Америки та дала поштовх для їхнього виходу на провідні позиції, зокрема у фінансовій сфері. В руках Штатів опинились дві третини світового золотого запасу.

Зміцненню долара на міжнародній арені посприяла підтримка сорока чотирьох держав у 1944 році системи золотовалютного стандарту (Бреттон-Вудської валютної системи), згідно якої була встановлена офіційна ціна золота в американській валюті, всі країни мали підтримувати курс своєї грошової одиниці до долара та встановити її золотий або доларовий вміст.

В цей же час було створено Міжнародний валютний фонд (МВФ). Угода передбачала встановлення міжнародного співробітництва у сфері валютних відносин, забезпечення стійкості валютних курсів, поступову відміну валютних обмежень і впровадження оборотності валют.

Основні принципи сучасної світової валютної системи були визначені на нараді представників країн-членів Міжнародного валютного фонду, що відбулась в місті Кінгстоні на Ямаїці в січні 1976 року. Кінгстонською угодою було демонетизовано золото у сфері валютних відносин, відмінено його

офіційну ціну, знято обмеження на його приватне використання. Таким чином, золото перетворилось на товар, ціна якого формується кон'юктурою ринку. Метою цієї угоди було загальне впровадження нового міжнародного засобу розрахунків та платежу – спеціальні права запозичення (СДР).

МВФ прагнув замінити Бреттон-Вудський механізм «золото – долар – національна валюта» на новий: «СДР – національна валюта». Теоретично в цьому ланцюжку СДР поставали альтернативою і золоту, і американського долара як міжнародних грошей. Але під прикриттям СДР нарощував свою міць американський долар в якості міжнародного платіжного засобу, нерозмінний на золото.

«Ланцюжок» Кінгстонської системи так і не зміг повною мірою впровадитись в сучасну систему валютних відносин, так як витіснення американської грошової одиниці виявилось занадто важким. Долар США не лише не втратив позицію ключової міжнародної валюти, а й зміцнився за часів адміністрації Рейгана. Зважаючи на це, варто зазначити, що в нині діючій валютній системі американський долар закріпив позиції основи валютно-фінансового механізму. Отже, Ямайська валютна система набула форми паперово-доларового валютного стандарту.

На сьогоднішній день величина Спеціальних прав запозичення розраховується на основі кошика валют провідних країн світу у сфері міжнародної торгівлі. Курс СДР формується Міжнародним валютним фондом раз на день. Питома вага кожної валюти в кошику СДР визначається з урахуванням частки країни в міжнародній торгівлі: долар США 44%, євро 34%, японська ієна 11%, фунт стерлінгів 11% [2].

Основною причиною сьогоднішньої дестабілізації світової економіки є величезний дефіцит торгового балансу США. Збільшення його фінансування призвело до утворення на внутрішньому ринку економічного пузиря, який, лопаючись, втягнув у кризу інші країни, адже більшість світових резервів існує саме в доларах. Так, згідно з офіційними даними, федеральний борг держави перевищує дев'ять трильйонів, а сума, необхідна на його обслуговування і погашення, складає п'ятдесят чотири трильйони [5].

Відмова від золотовалютного стандарту в регулюванні міжнародних торговельних і валютних відносин спричинила вибух кредитування, яке дестабілізувало світову економіку. В останні три десятиліття спостерігалась тенденція, коли кредити зростали швидше за валовий національний продукт і у США, й у світі в цілому. Сполучені Штати за куплені товари почали платити не золотом, а папірцями – випущеними ними самими доларами, які США не в змозі оплачувати. Це було досить вигідним заходом: собівартість друкування

100-доларової купюри складає лише три центи [1]. Нас, пересічних громадян, цікавить доля американського долара як валюти провідної на сьогоднішній день країни, і як резервної валюти світу та засобу міжнародних розрахунків.

У 2009 році світовий фінансовий рівень стабільності значно похитнувся по відношенню до 2008 року. Найбільш відчутного спаду зазнають розвинуті країни. Таким чином, за даними Всесвітнього економічного форуму Сполучені Штати Америки залишили першість та опинились на третьому місці (поступившись Великобританії та Австралії) в рейтингу розвитку фінансових систем серед 55 країн. Щодо України, то у 2009 році з п'ятдесят першого вона опинилась на п'ятдесят третьому місці [3].

МВФ робить значні зусилля для підтримки менш розвинутих країн, зокрема України, які гостро відчувають поштовхи світової фінансової дестабілізації. Величезні вливання фонду в країни, що розвиваються, допомогли зупинити сильне падіння їх валют і врятувати їх економіки від дефолта. Але ці дії мають і негативну сторону. Ще більше роздмухування «фінансової бульбашки» посилить вже існуючі інфляційні ризики, подовжить темпи виходу зі світової кризи.

Найбільш негативного впливу фінансова криза завдала банківським системам США та Великобританії. В рейтингу фінансової стабільності британські та американські банки впали на 37-е та 38-е місця [4]. Проте, можна сказати, що пік кризи вже минув і фінансові структури провідних економік вже стабілізуються, кредитують промислові установи та одне одного. Так, загальний об'єм підтримки банків та кредитних ринків складає близько двох трильйонів доларів [7]. Але, на нашу думку, спроби президента США врятувати більш слабкі банки є погрозливим фактором для всієї американської економічної системи. Криза – це марафон з перешкодами, в якому до фінішу мають дійти лише найсильніші та найвитриваліші гравці. Банки та компанії, що не витримують конкуренцію і тиск за даних умов, мають «зійти з дистанції». Так, відомий американський фінансист, Джордж Сорос вважає, що намагання врятувати «слабкі» банки може стати ведмежою послугою для усієї економіки. Він переконаний, що компанії, які не витримують конкуренції – це заважкий тягар для національного бюджету і витрачати на них гроші платників податків – не варто.

Фінансова криза ставить під сумнів можливості американської гегемонії надалі. Низка несприятливих подій 2008 – 2009 років сильно похитнула довіру до долара США як резервної валюти зі сторони всієї світової спільноти. Про це свідчить стрімке падіння курсу долара по відношенню до інших валют.

Останні події на світовому фінансовому ринку можуть завдати нищівного удару по долару. Проблема полягає в тому, що долар «грає» дві ролі: національної валюти та світового розрахункового еквіваленту. Наразі США варто рятувати свою економіку, адже, створення «доларової влади» на світовому ринку за період Бреттон-Вудської та Кінгстонської валютних систем дозволяло Сполученим Штатам Америки емітувати свої гроші в необхідній кількості, які приймали всі країни світу, а у потрібний момент – «викидати» їхній надлишок за межі країни, отже, перекладати власну інфляцію. Чого коштує долар на сьогоднішній день? На це запитання не в змозі відповісти ні американські посадовці, ні найкращі економісти світу. Для просування власних інтересів Сполучені Штати завжди поширювали свій вплив, у першу чергу, на фінансовий сектор країн. Всі ці «американські ігри» вилились в сьогоднішню важкорозв'язувану проблему. Тепер Штатам варто замислитись про власний порятунок.

Можливим виходом з ситуації, що склалась, ми вбачаємо створення нової регіональної валюти в Америці. Вона має бути реально підкріплена золотим запасом та промисловим і фінансовим розвитком країни. Це ефективний спосіб вивести країну з кризи та запобігти дефолту. Ця стратегія буде корисна не лише для США, адже на сьогоднішній день економіка більш як половини країн залежить від долара. Банкрутство світового економічного лідера, ВВП якого складає 23% світового ВВП (за даними Центрального розвідувального управління станом на 1 січня 2009 року ВВП світу складало 61,07 трлн. дол., ВВП США – 14,26 трлн. дол.) [8].

Ще з 2005 року до ЗМІ почала надходити інформація про відмову США від долара і запровадження єдиної північноамериканської валюти «амеро» (вперше про це заявив член Ради з міжнародних відносин Роберт Пастор). Рада наголосила на необхідності подальшої інтеграції та створення надрегіонального союзу між Сполученими Штатами Америки, Канадою та Мексикою. У травні 2005 року Рада опублікувала доповідь «Побудова північноамериканського суспільства», в якій зокрема йшлося про їх майбутню економічну та політичну інтеграцію [9].

У 2008 році інформація про амеро вперше потрапила до мережі Інтернет. Американський репортер Гарольд Чарльз Тернер на своєму екаунті розмістив статтю про наміри урядів США, Канади та Мексики стосовно введення нової регіональної валюти, а також фотозображення її банкнот (див. Рис.1). Також журналіст повідомив про те, що начебто американський уряд відправив 800 млрд. амеро в Китайський банк розвитку.

Рис.1. Зображення потенційної регіональної валюти Америки «амеро» за даними Гарольда Чарльза.

Сьогодні ми не можемо ані підтвердити, ані спростувати надану Гарольдом Тернером інформацію. Проте ідея створення нового регіонального об'єднання та валюти не є безгрунтовою, адже не слід забувати, що американський долар як грошова одиниця, що не підкріплена ні золотом, ні якими-небудь активами, не вартий нічого, крім паперу.

Наразі жоден високопосадовець офіційно не заперечив можливість введення амеро. Більше того, колишній президент Мексики Вісенте Фокс заявив, що США розробляють план створення нової регіональної валюти. Він наголосив, що поява амеро – це довгострокова перспектива. Якщо нова регіональна валюта буде успішно введена в країни Північної Америки, зону її впливу можуть розширити і на Південну Америку [10]. Ця заява, безумовно, заслуговує на окрему увагу, бо запровадження єдиної валюти у всій Америці – справа не з простих. Через контраст національних економік існує ризик гальмування цього процесу, а також підризу фінансових можливостей більш відсталіх регіонів.

Тим не менш, варто зазначити, що порятунок валютно-фінансової системи Америки не врятує світову економіку від невпинної інфляції, валютного дисбалансу. Навіть введення нової альтернативної валюти в США не має демонетизувати долар на світовому ринку, хоча б не одразу.

У 2008 році заступник директора Центробанку Китаю Су Цзіань заявив, що долар втрачає статус світової валюти [11]. Приблизно таку ж ідею висвітлив Дж. Сорос. Так, американський фінансист під час шостого Ялтинського щорічного саміту (YES – Yalta European Strategy) у вересні 2009 року відмітив,

що долар втратив свої домінуючі позиції в світі, як найбільш бажаної валюти. «Але альтернативи долару не існує», – додав він.

Незадоволення країн валютною дестабілізацією, до якої призвела Кінгстонська угода, посилює необхідність проведення докорінної реформи світової валютної системи. Ті ж самі чинники, що сприяли формуванню світової економіки, тепер потребують створення нової світової валютної системи, яка, на відміну від двох попередніх, не належала б жодній країні.

Говорячи про світову фінансову систему на Ялтинському саміті, Дж. Сорос підкреслив, що залишається великим запитанням, що буде з нею після кризи. Зважаючи на припинення глобальної американської гегемонії, варто зауважити, що на передові світові позиції потроху виходить Китай, вже сьогодні ВВП якого складає більше 7% світового (станом на 1 січня 2009 року ВВП Китаю складав 4,402 трлн. дол.) з невинними темпами росту (11,6% у 2006 році; 13% у 2007 році; 9% у 2008 році) [8]. Експерт зауважив, що Китай буде «рушійною силою світової економіки». Але, зважаючи на те, що Китай по економічним можливостям менший за Сполучені Штати, «двигун цієї рушійної сили буде менш потужним». Через це і світова економіка зростатиме не дуже швидкими темпами.

Варто уваги те, що після закінчення світової фінансової кризи кожна країна матиме нагоду виробити власну стратегію та визначити пріоритетні напрями розвитку національної економіки. На сьогоднішній день Україна відноситься до країн, які найбільше постраждали від кризи 2008-2009 років.

Ми вважаємо, що міжнародному валютному фонду доведеться значно реформувати кошик СДР. До нього варто включити (відповідно до їх внеску у світову торгівлю) китайський юань, японську ієну, фунт стерлінгів, євро, швейцарський франк, американський долар, амеро (якщо буде введено в якості регіональної валюти в Північній Америці), а також золото.

Для того, щоб СДР дійсно «влились» у повному обсязі в нову світову валютно-фінансову систему, вони мають виконувати роль засобу державних заощаджень, а також бути єдиним загальноприйнятим засобом міжнародних розрахунків. Ця нова система буде відображенням Бреттон-Вудської, але з урахуванням похибки на час та динамічність розвитку світового господарства.

Наразі залишається відкритим питання регулювання світової та національних валютних систем. Це доволі важлива проблема, адже Ямайським договором країнам була надана можливість вибору будь-яких режимів валютних курсів, усунення валютних обмежень. Кінгстонською системою також передбачалось формування валютних курсів через кон'юнктуру ринку. Але така лібералізація сьогодні лише посилює валютні спекулятивні дії на

національних рівнях і підриває слаборозвинуті економіки, де зазвичай регулювання відсутнє.

На нашу думку, Міжнародному валютному фонду варто буде при запровадженні нової валютно-фінансової системи встановити та регулювати валютні коридори як для національних ринків, так і для світового. Йдеться про запровадження так званої системи «регульовано плаваючих» валютних курсів. Але це, звичайно, може призвести до певного гальмування розвитку більш відсталих держав, таких як Україна, лобіювання інтересів країн, національні грошові одиниці яких потраплять до «кошику» СДР. Проте, подібні заходи стабілізують міжнародний валютний ринок та зможуть зупинити розвиток світової інфляції.

Світова криза дуже сильно вдарила по світовій економіці. Тим не менш, вона надасть змогу започаткувати нову фінансову систему та запровадити її регулюючі механізми, визначити лідерів та витіснити аутсайдерів світового та національних господарств, отже, підняти рівень конкуренції на шляху до високотехнологічної революції.

Список використаної літератури

1. <http://www.viche.info/journal/1290/> – Журнал Верховної Ради України «Віче».
2. http://www.ufin.com.ua/analit_mat/gkr/004.htm – Україна фінансова: Інформаційно-аналітичний портал Українського агентства фінансового розвитку.
3. <http://www.weforum.org/fdr> – Всесвітній економічний форум.
4. <http://gzt.ru/topnews/economics/265732.html>.
5. www.mekongnet.ru.
6. <http://www.ap.org/> – Associated Press.
7. The New York Times. – business/economy. – 09.10.2009.
8. <https://www.cia.gov/library/publications/> – Центральне розвідувальне управління.
9. http://www.cfr.org/publication/8102/building_a_north_american_community.html – Рада з міжнародних відносин. "Побудова північноамериканського суспільства".
10. http://www.wnd.com/news/article.asp?ARTICLE_ID=58052 – WorldNetDaily.
11. <http://www.epravda.com.ua/publications> – Газета «Економічна правда».
12. <http://en.wikipedia.org/wiki/Amero> – Інформаційний портал Вікіпедія.
13. <http://www.versii.com/news/188553>.
14. http://www.ura-inform.com/economics/2009/09/26/soros_china.
15. <http://ua-banker.com.ua/articles-and-analytics/financial/4038>.

О. В. Романенко,
магістр
Інституту міжнародних відносин
НАУ
м.Київ

ЄВРО: НОВА ФОРМАЦІЯ ГЕНЕЗИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Початок нового тисячоліття у фінансовій сфері ознаменувала визначна подія як для світового співтовариства взагалі, так і для європейського зокрема – введення нової грошової одиниці Європейського Союзу, що повинна була стати в перспективі другою світовою платіжною та резервною валютою. Таких дій потребувало європейське суспільство, що перейшло на наступний етап еволюційної конвергенції. Економічна і валютна інтеграція можуть розглядатися передостаннім етапом на шляху до повної інтеграції країн Європи, однак йому передувала низка послідовних процесів, що були спричинені викликами глобалізації господарського життя і протиборством сил на світових ринках.

Глобалізаційні процеси – продовження тривалої еволюції світової торгівлі, яка набула розмаху ще з відкриттів іспанськими і португальськими мореплавцями невідомих земель у XVI столітті. Бурхливий розвиток економічних систем розпочався із завоюванням швидко відкритих ринків, але це в свою чергу спричинило виникнення нових загроз для економік країн і необхідність об'єднання зусиль для протистояння негативним тенденціям.

Так починається створення прототипів економічних союзів, що допомагають зменшити втрати від валютних коливань та покращити товарообіг між об'єднаннями. Першим виникає Австро-німецький валютний союз (1857-1866 рр.), що запровадив між країнами-членами постійний обмінний курс та єдину одиницю обліку. Однак він мав лише формальний характер. Наступною спробою було створення Латинського монетного союзу (1865-1878 рр.), коли за ініціативи Франції його учасники прийняли французький біметалевий стандарт із фіксованим співвідношенням золота та срібла. Скандинавський союз (1875-1917 рр.) також передбачав запровадження єдиної валюти (золотої крони) та однакових стандартів карбування монет, хоча він і був досить функціональним, але наслідки Першої світової війни внесли свої корективи та інтеграційне угруповання розпалося. Проте жодне із перелічених об'єднань не мало інституційної структури або органу, який би наглядав за дотриманням укладених умов, тому і виникали різні порушення і непорозуміння з обігом,

стандартами карбування, обміном та інші. В основному це і слугувало причиною короткостроковості існування валютних союзів.

Найбільш стабільним і життєздатним виявився Бельгійсько-Люксембурзький економічний союз, який проіснував майже 70 років аж до створення Європейської валютної системи, а після Другої світової війни до нього приєдналися Нідерланди, що послугувало створенню об'єднання Бенілюксу. Вважається, що останнє є прототипом Європейського союзу.

Крім валютної співпраці протягом XVI – XX століть створювались і вільні економічні зони, і митні союзи та інші інтеграційні угруповання. Таким чином, європейське суспільство пройшло довгий і тернистий шлях перед усвідомленням необхідності нового етапу інтеграції і створенням єдиної системи розрахунків, грошової одиниці, наднаціональних координаційних та регулятивних структур, єдиного тарифу та інших умов об'єднання.

Створення безпосередньо валюти євро також наштовхувалось на ряд перешкод. Спуніт, що був грошовою розрахунковою одиницею Європейського платіжного союзу, зазнав поразки через вичерпання джерел кредитування. ЕРЕ (європейська розрахункова одиниця) та екю (європейська валютна одиниця) були наслідком створення Європейської валютної системи, але вони не змогли виконати всі покладені на них функції, хоча й було створено Європейський фонд валютного співробітництва, який регулював міждержавну платіжну взаємодію країн. І лише укладення Маастрихтського договору, який передбачав впровадження інституційного та функціонального методів економічної інтеграції, заклало чіткі орієнтири для введення нової грошової одиниці – євро.

На сьогодні 16 країн Європейського Союзу та 5 країн не-членів ЄС ввели в обіг нову грошову одиницю згідно з правилами Європейського центрального банку, а 6 країн навіть використовують євро неофіційно.

Введення нової валюти має як позитивні, так і негативні аспекти. Однією з найбільших переваг є зниження ризиків курсів обміну валют. У такій ситуації при обміні валют на значній спорідненій території з'являються тенденції до збільшення інвестиційних потоків. Адже раніше інвесторам потрібно було звертатись до хеджування своєї грошової маси, щоб ефект від прибутку не нівелювався коливаннями валютних курсів.

Зменшуються витрати і при здійсненні конверсійних операцій. Таким чином ліквідуються додаткові витрати на комісію при переказі грошей, хоча економія і незначна, але з великою кількістю транзакцій вона стає відчутною.

Після введення єдиної валюти європейські ринки стали більш ліквідними та фінансово стійкішими.

Різниця у рівнях цін між країнами поступово зменшується, а в майбутньому, можливо, взагалі зникне. Цей момент спричинений збільшенням конкуренції і виникненням необхідності консолідації компаній, що, в свою чергу, стримує темпи інфляції.

При конкурентному рефінансуванні також впливає позитивна сторона введення євро, адже цінні папери, номіновані в євро, є більш ліквідними, а процентна ставка не може перевищувати позначку, зазначену у договорі про створення єдиної валютної системи. Це надає можливість більш вільно обирати джерело кредитування і створювати умови конкуренції між банками не лише в країні базування, але і по всій території єврозони.

Що стосується негативних аспектів введення єдиної валюти на території ЄС, то це стосується неможливості здійснення термінових валютних контрактів (форварди, свопи, опіони). Проте найбільшою проблемою є ведення єдиної грошово-кредитної політики, адже правила гри визначаються найвпливовішими країнами ЄС і можуть виникнути такі ж суперечності, як і при укладанні та підписанні Конституції ЄС.

Нині євро є також другою резервною валютою у світі. За даними МВФ, міжнародні накопичення у євро на початок 1999 року становили 17,9%, в той час коли накопичення у доларах сягали 70,9%. Таку значну кількість накопичень у щойно введених в обіг грошовій одиниці можна пояснити спадщиною резервних накопичень у німецькій марці, французькому франку та інших європейських валютах. Це пов'язано з тим, що валюти країн, які увійшли до єврозони, конвертувались у євро за відповідним курсом.

Грудень 2001 року завершився повним адаптуванням свого законодавства країн-членів зони євро умовам валютної системи. І вже у 2002 році міжнародні резерви у євро досягли позначки 24,2% , а доларові зменшились (66,5%), згідно з підрахунками МВФ. У наступних роках спостерігалось лише незначне збільшення цього показника і залишалось практично стабільним аж до 2009 року, коли відбулось наступне зменшення міжнародних валютних резервів у доларах на користь євро.

Нині між країнами зони євро існує багато суперечностей, що виникли внаслідок світової фінансової кризи, яка призвела до ослаблення світових валют та збільшення відцентрових сил всередині Європейського Союзу. Ряд країн зазнали величезного економічного спаду, одними з найбільш постраждалих виявились Ірландія, Угорщина, Іспанія, Португалія та Греція.

За даними статистики Греції, дефіцит бюджету досягнув рівня 12,7% ВВП країни, державний борг 112% ВВП країни (300 млрд. євро) у 2009 році, в той час, коли ВВП зменшився на 1,5% і у 2010 році прогнозується лише невелике

пожвавлення його росту. Члени ЄС проводять політику впливу на Грецію, щоб остання зменшила дефіцит державного бюджету через призупинення росту пенсій, пониження заробітних плат державним службовцям, впровадження жорстокіших дій у боротьбі з уникненням виплати податків та інших дій, які б допомогли вийти із цієї ситуації. Проте такі дії є дуже непопулярними і початок їх реалізації наштотував на вир протестів, що сколихнули всю країну. Європейська Комісія та МВФ погодилися дати довгострокову позику у розмірі 30 та 15 млрд. євро під 5% річних, проте це відбудеться, якщо Греція сама вирішить здійснити офіційну заяву щодо позики.

Греція, звичайно, є не єдиною країною із подібними проблемами, проте на даний момент вся увага прикута до неї і більш за все це пов'язано з політичними, а не з економічними чинниками.

Відомий фінансовий аналітик і біржовий спекулянт Джордж Сорос неодноразово виступав із заявою щодо можливості припинення існування євро, якщо Європейський центральний банк не позбудеться негативних активів. Хоча навряд чи це відбудеться, адже Європейський центральний банк адекватно оцінює ситуацію і може прийняти цілком результативні дії і, тим паче, Джордж Сорос вже передбачував кінець існування долара, проте останній досі міцно тримається на своїх лідерських позиціях.

Як превентивну дію щодо кризових ситуацій міністр фінансів Німеччини Вольфганг Шойбле запропонував ідею створення Європейського валютного фонду, який би акумулював кошти для надання пільгових кредитів країнам, що зазнають рецесійних явищ. Втілення цієї пропозиції в життя буде наступним етапом конвергенції економік країн-членів та їхнім кредитом довіри одна до одної.

Існування єдиної валюти на території Європи має хвилеподібну реакцію на будь-які зміни у всіх країнах, які ввели в обіг євро як національну валюту. Це, звичайно, зближує економіки країн. Проте навіть невелика негативна тенденція в тренді росту євро проєкційно відбивається на економічних показниках інших країн.

На сьогодні лунають заяви щодо можливості виключення деяких членів із валютного та економічного союзів. В першу чергу це стосується країн, які не виконують вимоги членства і таким чином знижують показники росту євро, хоча нисхідний його курс вигідний для експортерів товарів та послуг із країн єврозони. Проте такі дії навряд чи втіляться в життя, адже надто важко розірвати зв'язок, який створювався протягом століть. До того ж у зоні євро проживають понад 500 млн. чоловік, і вони не зможуть легко повернутись до своїх національних валют, тим паче, коли деякі з них взагалі вилучені з обігу.

Такий крок створить хаос у діловому світі країн або взагалі занепад економічної діяльності.

Отже, запровадження єдиної валюти у європейському регіоні було викликано географічними, історичними, економічними та іншими чинниками, а також необхідністю європейського суспільства прийняти дії у відповідь на виклики глобалізації світового господарства.

Список використаної літератури

1. Колесников В. И., Еремін Б. А., Давиденко Л. П., Пухтенкова Е. В. Единая европейская валюта (евро): механизм образования и функционирования. – СПб: Изд. СПбГУЭФ, 1999.
2. Шнирков О. І., Кузнєцов О. В., Кульпінський С. В. Європейський валютний союз: Навч. посіб. – К., ВПЦ Київський університет, 2001. – 214 с.
3. Яковюк І., Трагнюк Л., Медеяєв В. Азбука європейської інтеграції. – Харків: Апекс, 2006. – 168 с.
4. Буторина О. Европейский валютный союз: pro et contra. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.edc.spb.ru>.
5. Довідник із євроінтеграції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu-directory.ea-ua.info>.
6. Останні новини з ЄС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euobserver.com/>.

І. Л. Лучаківська

*кандидат історичних наук, доцент
Львівського інституту банківської справи
Університету банківської справи
Національного банку України
м. Львів*

ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ГРОШОВОЇ ОДИНИЦІ

У Давній Польщі етапи розвитку грошової економіки визначають чотири дати. Близько 1000 року у державі першої династії Пястів виразно домінувало натуральне господарство, що й зумовило маргінальну роль товарного господарства. Обмін товару на товар забезпечував реалізацію більшості трансакцій, це в основному були: сувої полотна, бурштин, сіль, залізні дроти та шкури тварин. Згодом товари обмінювали на срібло, пізніше – на іноземну срібну монету. Національний динар не був основною обіговою монетою, але саме він став початком монетарної системи Польщі. З часів Мешка I до кінця XIII століття панує динарна система. Срібна монета як обігова грошова одиниця зазнає значних змін.

На зламі X – XI століть обмінною монетою був так званий важкий динар, який в середньому містив 1,3 грам цінного металу. Через сто років, на зламі наступних століть, в обігу з'являється легкий динар, у якому приблизно 0,7 г срібла. З другої половини XII століття і до кінця наступного домінує також односторонній брактеат (середньовічний односторонній німецький пфеніг), який містив 0,28 г срібла. Прагнення до збільшення монетного доходу шляхом частої зміни монети (до трьох разів на рік), яка знижувала цінність срібла, спричиняє першу в історії Польщі монетарну кризу. У 1177 р. Мешко III Старий втрачає краківський трон унаслідок бунту заможних феодалів. Його наступник послабив монетну політику, але це не змінило ходу історії.

Нагальна потреба повернення „грубої” монети призводить до виникнення „гроша”. Функціонування гроша як грошової одиниці розпочинається у Польщі з початком XIV століття і триває до кінця XV ст. В обігу з'являються „гроші” з Чехії (празькі). Динар стає незначною частиною гроша: спершу $\frac{1}{12}$, згодом $\frac{1}{16}$, насамкінець – $\frac{1}{18}$ гроша. Невдалою стала спроба емісії польського (краківського) гроша Казимиром Великим. Основною національною монетою стали півгроші. У період динарів, а згодом гроша, монета поступово втрачає свою цінність по відношенню до срібного еквівалента. Поширюються різні

розрахункові одиниці – різновиди гроша, зокрема копа (60 грош), гривня (48 грош), а наприкінці XV століття – польський злотий (30 грош).

Коли у 1370 році завершилося панування останнього Пяста Казимира Великого, обмін, централізація державних фінансів, а також скромні початки банківської системи розширили можливості грошової економіки. Зросла роль грошей та швидкість їхнього обігу. Але поруч з цінними монетами паралельно продовжували функціонувати оплати з використанням срібла, солі та шкір тварин. Кількість монет з розрахунку на особу подвоїлася у порівнянні з початковим етапом державності.

Три наступні століття (XVI – XVIII) стають періодом польського злотого, який спочатку був розрахунковою одиницею і лише згодом став монетою. Наприкінці XV століття, у період надзвичайно дешевого злотого в Польщі, польський злотий прирівнювався до золотого дуката. Зважаючи на поради Коперника, Зигмунт Старий впорядкував грошові відносини у Польському Королівстві та Пруссії. Станом на 1528 рік вартість дуката становила 45 грош. Починаючи з часів Зигмунда Старого, дукат, який до цього часу, переважно, надходив з Угорщини, регулярно емітують також у Польщі. Тоді ж з'являється польський талер, зроблений на зразок монет, карбованих у сусідніх країнах. Така велика срібна монета поруч з дукатом стала основним грошовим знаком вимірювання цінностей та вихідним пунктом наступних монетних законів.

У таблиці № 1 подано характеристику грошової системи.

Періоди	
X – XIII ст. – період динара	
X – XI ст.	1 фунт = від 240 до 540 динарів
XI – XII ст.	1 гривня = $\frac{1}{2}$ фунта, 1 гривня = від 240 до 540 динарів
XII – XIII ст.	1 гривня = від 400 до 1300 динарів (брактеат)
XIV – XV ст. – період гроша	
XIV ст.	1 гривня = 48 грош, 1 грош = 12 (згодом 16) динарів Куяви та Мазовше: 1 гривня = 36 грош, 1 грош = 20 динарів Тевтонська держава: 1 гривня = 60 шилінгів, 1 шилінг = 12 пфенігів
XV ст.	1 кора = 60 грош, 1 гривня = 48 грош, 1 грош = 18 динарів
1496 – 1795 – період польського злотого (злп) = 30 грош з дукатом і талером	
1496	1 дукат = 30 грош = 1 злп
від 1528	1 дукат = 45 грош
від 1533	1 талер = 1 злп
від 1580	1 дукат = 56 грош, 1 талер = 35 грош
від 1616	1 дукат = 75 грош, 1 талер = 42 грош
від 1623	1 дукат = 5 злп, 1 талер = 80 грош

від 1650	1 дукат = 6 злп, 1 талер = 6 злп
від 1676	1 дукат = 12 злп, 1 талер = 6 злп
від 1717	1 дукат = 18 злп, 1 талер = 8 злп, 1 злп = 30 мідних грош
від 1766	1 дукат = 67 срібних грош, 1 талер = 8 злп 1 злп = 4 срібні гроші = 30 мідних грош
від 1787	1 дукат = 18 злп
від 1794	1 талер = 6 злп
1795 – 1918 період розподілів Польщі	
Варшавське князівство (1807 – 1815) 1 дукат = 18 злп, 1 талер = 6 злп, 1 злп = 30 грош Польське королівство (з 1815) до 1832: 1 злп = 30 грош, від 1832: 1 злп = 30 грош = 15 копійок біметалізм – в основі грошового обігу було <u>золото</u> і <u>срібло</u> : до 1873 під Пруссією, до 1892 під Австрією, до 1897 під Росією монometалізм – в основі грошового обігу було золото: 1873 – 1914 під Пруссією, 1892 – 1914, під Австрією, 1897 – 1914 під Росією 1914 – 1918 окупаційні гроші – не вимінювалися на золото	
1918 – 1924 період польської марки	
спочатку формальний паритет 1 польська марка = 1 німецька марка	
З 1924 період злотого = 100 грош	
1924 – 1927	злотий за 1 800 000 польських марок, паритет 1 злп = 1 золотий
1927 – 1939	франк
1940 – 1944	новий паритет 1,72 злп = 1 золотий франк
1944 – 1950	окупаційні гроші – краківський злотий
1950 – 1982	обмін окупаційних грошей, злотий необмінна валюта
1982 – 1989	новий злотий за 100 старих злотих, формальний паритет 4 злп =
від 1990	1 долар
від 1995	відхилення від паритету повернення злотого на економічний ринок новий злотий за 10 000 старих злотих, злотий – обмінна валюта

До кінця XV ст. польська грошова одиниця виразно наслідувала монети міжнародного зразка. Спочатку її параметри були наближені до аналогічних монет в інших країнах, однак згодом вони модифікувалися внаслідок локальних змін. Нумізматичні дослідження дали можливість докладно проаналізувати еволюцію грошей цього періоду.

Стефан Баторій, який 1580 року уніфікував грошову систему в Польському Королівстві та Литовському Князівстві, тобто в усій Речі Посполитій, зіштовхнувся з іншими проблемами. Вартість дуката зросла до 56 грош, а талера – до 35 грош. Монетарна реформа Стефана Баторія, як і інші, які мали на меті поліпшення функціонування грошової системи, стикалися з труднощами, спричиненими впливом чужої, гіршої монети. Згідно із законом

Коперника, гірша монета наповнювала обіг і витісняла ліпшу монету. Масовий наплив іноземних монет найбільше відчувався у період правління Зигмунта III Вази. За наказом короля у 1600 році було опубліковано ілюстровану працю Каспра Риткера, де встановлювалася таксація (оцінка, визначення такси) 144 іноземних монет у польській монеті. З цієї праці випливало, що іноземні монети такого ж номіналу, що й польські, оцінювалися в середньому на рівні 83 % номіналу, у крайньому випадку – 42 % номіналу для уникнення кризи. Однак так і не вдалося запобігти монетарній кризі 1616 – 1623 рр. Масовий наплив гіршої іноземної монети призвів до зниження вартості срібла у роздрібній національній монеті, а також до заборони її карбувати аж до 1650 року. Ціна дуката сягнула 5 злотих, а талера – 80 грош.

Серйозна монетарна криза відбулася у середині XVII століття за панування Яна Казимира. Він намагався покрити величезні борги перед армією емісіями низькопробних монет (метал яких коштував дешевше номіналу монети). З'являлися численні емісії боратинок (мідних шелягів) та тимфів, тобто злотових монет з низькою вартістю срібла. Штучно встановлений курс низькопробної монети коригував ринок, але наприкінці шістдесятих років XVII століття вартість мідної монети по відношенню до дуката і талера значно зросла.

Уже на початку XVIII ст. на 1 дукат припадало 18 злп, а на талер – 8 злп. Масовий наплив фальшивих та нелегально карбованих польських монет Фридериком II призвів до хаосу та економічних втрат, спричинених обігом низькопробних монет у 1740 – 1763 рр. Ситуацію намагався виправити Станіслав Август Понятовський, запровадивши монетарну реформу 1766 року, яку редагували у 1787 та 1794 рр. Польський злотий помітно втрачав вартість срібла, що відображалось у його співвідношенні до талера, який упродовж довгого часу зберігав стабільну ємність цінного металу. У 1794 р. під час повстання Костюшки з'явилися перші паперові гроші, що започаткували новий етап в історії польської грошової системи.

Від початку XVI до кінця XVIII століття випуск монет регулювали писані монетні ординації. Разом з появою паперових грошей наприкінці XVIII століття новостворені емісійні інституції отримали право емісії банкнотів, що значно знижувало роль монет. На сучасному етапі, окрім емісійних інституцій, право випуску грошей отримала також держава, яка випускала банківські банкноти або розмінні монети.

Після трьох поділів Польщі відбулися важливі монетарні зміни у Варшавському князівстві та Польському королівстві. У 1828 році було створено перший емісійний банк – Польський Банк. У державах, у складі яких опинилися

Польща, діяла грошова система, яка прив'язувала гроші до срібла та золота. Наприкінці XIX століття, за зразком Англії, утвердилася система золотого монометалізму, яка функціонувала до початку I Світової війни. Із початком війни було призупинено обмін на золото, таким чином було замінено банкноти на паперові грошові знаки.

У відновленій польській державі функціонувала польська марка. Чисельні емісії, спричинені фінансовою та економічною нестабільністю у державі, призвели до значного зростання цін. Гіперактивну інфляцію зупинила фінансова реформа 1924 року, яка запровадила злотий з паритетом, рівним золотому франку. Це призвело до провалу курсу. Однак після проблем зі стабільністю курсу злотий утвердив свої позиції на фінансовому ринку. Стабільність злого, захищеного валютним резервом, величина якого становила 30 %, призвела до зростання попиту на цю валюту. Велика криза утримала грошову масу номінально, однак дефляція подвоїла її реальну вартість. Зниження резерву, який забезпечував стабільність злого, викликало девізові обмеження. Незважаючи на продовження зниження резерву, злотий утримувався як стабільна валюта завдяки регламентуванню фінансових відносин до початку війни.

Цінним матеріалом для ознайомлення з історією цін у Польщі стали одинадцять праць, опублікованих у 1928 – 1950 рр. Найповніші дослідження краківських цін оброблено у розвідках Й. Пельца (1369 – 1600 рр.), Е. Томашівського (1601 – 1795 рр.) та М. Гуревича (1796 – 1914 рр.). Дещо скромніші дослідження варшавських цін, вміщені в книгах В. Адамчика (XV і XVII ст.) та С. Сєгала (1701 – 1815 рр. та 1816 – 1914 рр.). Вельми важливими є дослідження гданських цін, здійснені Й. Пельцем (XVI і XVII ст.) та Т. Фуртаком (1701 – 1815 рр.). Гданськ упродовж довгого часу залишався економічною столицею Давньої Польщі та центром, який визначав рівень цін на локальних ринках. Не менш вагомими є також дані, зібрані В. Адамчиком про люблінські ціни (кінець XVI – початок XVIII ст.) та С. Гошовським про львівські ціни (XVI і XVII ст., а також 1701 – 1914 рр.)

Згадані автори під час аналізу численних джерел зіштовхувалися з багатьма проблемами. Зокрема їм необхідно було визначити відносну вартісну оцінку грошей, у яких виражалася загально встановлена ціна на товар та реальне зменшення міри і ваги у локальних записах цін.

Роки соціалістичної (неринкової) економіки – це період внутрішніх (необігових) грошей, які функціонували поза світовою грошовою системою та без резервного захисту. Грошова маса зростала номінально, уже у вісімдесяті роки вона сягнула 60 % ВВП. Кількість грошей з розрахунком на одну особу

зростала надзвичайно швидко. У перші повоєнні роки стрибкоподібний зріст кількості грошей було призупинено обміном грошових знаків у 1950 році. Однак згодом грошей знову ставало щораз більше. З кінця вісімдесятих років поляки вдруге стали суспільством зuboжілих мільйонерів.

У 1990 році розпочався процес стабілізації. Грошові ресурси по відношенню до ВВП зменшилися майже вдвічі. Наприкінці 1994 року старі злоті номінально підвищували грошові ресурси з розрахунком на одну особу до 20,1 млн. зл. Це нагадувало ситуацію з періоду гіперінфляції польської марки. Лише 1995 року в результаті деномінації злотий „втратив чотири нулі”, номінально розмір грошових ресурсів різко знизився. На початку дев'яностих років вартість цих ресурсів з розрахунку на одну особу дещо зросла, якщо брати до уваги сучасний злотий. У 1995 році злотий знову став обіговою валютою, захищеною майже на 35 % офіційним резервом.

У наступні роки зростала монетизація економіки, перевищуючи 40 % ВВП. Періодично почав проявлятися значний попит на гроші, спричинений високою нормою відсотка.

Злотий зміцнювався як обмінна валюта, захищена обов'язковим резервом. Оцінку фінансово-економічного стану в 2002 році, який завершував черговий монетарний період в історії Польщі, можна вважати позитивною.

Список використаної літератури

1. Gumowski M. Podręcznik systemu pieniężne. – W., 1952. – S. 40.
2. Z. Ćabicki, Gospodarka pieniężna. – Kraków, 1980. – S. 60.
3. K. Rytkier, Wizerunek i szacunek myślic wszelakich cudzoziemskich. – Kraków 1600. – S. 5–23.
4. Encyklopedia historii. – Kraków. – 1982. – T. I. – S. 620.
5. Ceny w gospodarce narodowej – styczeń 2003. – Warszawa, 2003. – S. 34 – 35.
6. Bernholz P. Monetary Regimes and Inflation. – Cheltenham – Northampton, 2003. – S.8.

ДО ПИТАННЯ ПРО ФІНАНСОВЕ НАСИЛЬСТВО

Проблема насильства у фінансовому аспекті для сучасного суспільства є однією з найбільш запотребуваних і актуальних. В економічному просторі «людський чинник», ймовірно, втрачає свою колишню значущість через новітні фінансові інтеграції, які хоч і декларовані «для людини», проте не сприяють вирішенню «людиновимірних» проблем. Хоча сама проблема економічного насильства була поставлена у філософії ще в теоріях суспільного договору XVII – XVIII століть, зокрема, у Т. Гоббса і Ж.-Ж.Руссо [14, с. 7], багато її аспектів залишаються недостатньо розробленими, змінюються пріоритети її розгляду. Поняття фінансового насильства запотребуване в різних сферах людського знання і діяльності. Виходячи з цього, проблема, поставлена в статті, – це актуальний і перспективний науковий напрям.

Воно націлене на розв'язання завдань глобального, соціального і екзистенційного порядку. Дослідження феномена фінансового насильства набуває особливого значення в умовах сучасної кризи, як економічної, так і ціннісної.

Мета статті: розглянути механізм фінансового насильства в його типологічній специфіці з позицій економіко-філософської думки.

Завдання статті:

1. Проаналізувати суть поняття економічного насильства.
2. Розглянути механізми фінансових аспектів насильства в їх ретроспективі.

Підхід до феномена насильства може здійснюватися двома взаємодоповнювальними методами. З одного боку, можна розглянути саме поняття насильства в широкому сенсі, а з іншого боку, можна виявити його конкретну суб'єкт-об'єктну основу.

У марксистській традиції в широкому сенсі слова під насильством мали на увазі застосування тим або іншим класом різних, аж до збройних дій, форм примусу стосовно інших класів або соціальних груп з метою завоювання або збереження економічного і політичного панування, здобуття тих або інших прав або привілеїв [3].

Проте поняття насильства потребує вужчого і конкретнішого розгляду його проявів щодо всіх різновидів насильницько-вольових відносин у соціумі, одним з яких є грошове або фінансове насильство.

Ставлення держави до насильства можна умовно розділити на два види. У першому випадку держава інститує насильство (легітимє), в другому – замінює насильство непрямыми формами [20]. Економічне насильство є саме таким вузькоспрямованим різновидом владного домінування.

З одного боку, сучасне індустріальне суспільство з його пріоритетом грошей гуманніше, ніж всі попередні форми правління. Але з іншої точки зору – виразно ясно, що панування фізичного насильства, яке всіляко засуджується сучасним суспільством, просто трансформувалося в його економічний аналог.

Під грошовим насильством маємо на увазі пригноблення економічних прав і можливостей індивіда, що чиниться не тільки з боку суспільства і держави в цілому, але і зі спонук самого індивіда. Боротьба за панування збереглася, але знаряддя цієї боротьби трансформувалося з гарматних ядер в кредитні картки.

Існує думка, що історичні процеси ведення воєн і домінування насильницьких методів вирішення проблем у давні часи прямим чином вплинули на етимологію слів, що позначають грошові одиниці [19]. Наприклад, слово «рубель» відбулося від дієслова «рубати». «Копійка» отримала свою назву на честь списа Святого Георгія. І, як відзначає фахівець з історії провінційного дворянства Яків Кротов, в оформленні грошових знаків завжди були символи, що несуть в собі елементи насильства.

Але, з іншого боку, то ж культурна спадщина Київської Русі говорить нам про абсолютно інше, недбале і в деякій мірі зневажливе ставлення до грошей у слов'ян. Це можна аргументувати зображеннями християнських святих, яких ми зазвичай бачимо в простому одязі, у відчуженій покірливій позі. За часів царської Росії гроші вважалися більше втіленням насильства і зла, ніж добра. Це підтверджується в безлічі прислів'їв, таких як «залез в багатство, забул и братство», «денег нет, зато сами золото», «когда деньги говорят, тогда правда молчит».

Етика ненасильства завжди виступає проти принципового застосування сили, але у разі феномена грошового насильства вона стикається з поряд труднощів. По-перше, у багатьох випадках об'єкт і суб'єкт насильства є одним і тим самим індивідом. Людина знаходиться в полоні у своїх же фінансів [1]. По-друге, під економічним насильством часто мають на увазі фінансовий контроль з боку держави, процедури обов'язкових звітів. І боротися з таким контролем неможливо, оскільки він повністю легітимізований [18].

Домінуючим аспектом економічної нерівності є гроші (або, як говорять в народі, їх кількість). Решта ж аспектів, таких, як престиж, влада, рівень життя і репутація, якщо і не впливають прямо з грошей, то тісно з ними пов'язані. Політика в даному випадку сприяє нейтралізації невдоволення громадян їх тяжким становищем і його врегулюванню, створюючи ілюзію рівності за допомогою працевлаштування населення і контролю прожиткового мінімуму.

Матеріальне становище людини сприяє формуванню її образу не тільки в очах тих, що її оточують, але і часто в її власній уяві. Така деструктивна самооцінка дуже часто є неприємною як для самого індивіда, так і для людей, що оточують його. Самоідентифікація за допомогою грошей є насильницьким механізмом стосовно самого себе [16], проте відмовитися від цієї установки в умовах сучасного економічного суспільства практично неможливо. В цьому випадку гроші ставлять людину перед гострою необхідністю критичної оцінки і раціонального обґрунтування своїх дій. Людині доводиться жити під тягарем самої ідеї постійного накопичення капіталу.

Механізм обігу грошей у схемі «індивід-суспільство» своєю суттю вкладається у схему «відчуження – здобування». І якщо приймаються грошові знаки цілком усвідомлено і натхненно, адже людина знає, що отримала їх у вигляді оплати своєї праці, то віддаються вони в рахунок компенсації якогось товару або ж праці сторонньої людини, що теж нерідко сприймається, як особисте насильство над еквівалентом праці індивіда [10].

З іншого боку, у людей, цілком задоволених і своїм заробітком і своєю соціальною спроможністю, виникають наступні два питання: як накопичити гроші і як їх потім, накопичені, зберегти.

Мотиваційні механізми процесу збереження матеріальних благ нерозривно пов'язані із зведенням фундаменту для гідної старості, проте соціологи стверджують, що накопичення грошей веде до ще більших страждань індивіда, пов'язаних зі страхом їх втрати [13].

Особливе місце в самому феномені грошового насильства посідає питання кредитування. Сучасне економічне суспільство настільки блискуче провело інтеграцію кредитних відносин в ментальність індивідів, що переважне їх число на даний момент хоч би раз, але вступало в кредитні зобов'язання. Філософія кредитних відносин найбільш вивчена західними фахівцями, багато хто з яких приходять до висновку, що такий варіант грошових транзакцій між державою і людиною часто є насильницьким по відношенню до індивіда [17]. І ініціатором цього насильства, як не дивно, виявляється сам індивід. Легкість ухвалення рішення про одержання кредиту викликана ілюзорністю боргу, який не доведеться виплачувати безпосередньо зараз. Проте виникає інша проблема.

Борг розтягується на тривалий час і людина постійно перебуває під його тягарем.

Якщо підходити до поняття насильства з матеріалістичних позицій, то неможливо залишити осторонь погляди К. Маркса на феномен грошового насильства. Його «Економічно-філософські рукописи 1844 року» були одною з небагатьох його робіт, в якій філософський аналіз проблеми насильства не тільки тісно переплітався з гуманітарними витоками самого марксизму, але і вводив в механізм насильства поняття відчуження. Тут Маркс, відштовхуючись від фейєрбахівської концепції відчуження, переносить її в економічну площину [11]. Відчуження є суперечність, неадекватність діяльності і суті людини. У цій роботі сама ідея комунізму репрезентується з позиції відчуження індивіда від набутих, історично обумовлених норм поведінки.

Маркс вважає, що трудова діяльність найманого робітника, яка вже сама по собі є фізично невіддільною від його тіла, виявляється відчуженою від нього, насильницькою йому. Це відбувається на тій підставі, що вона (трудова діяльність) не є власністю найманого робітника. Вона надходить у розпорядження власника засобів виробництва [12]. Проте чи можемо ми заявляти, що ставлення людини до праці є антагоністичним? Адже лише в процесі діяльності людина може у всій повноті не тільки розкрити свій потенціал, виробити свої власні механізми захисту від економічного насильства над нею, але і зробити все для того, щоб по можливості запобігти цьому насильству [12].

У площині сучасної економіко-філософської думки фінансове відчуження постає як усунення більшості свідомих громадян від реальних процесів формування влади і контролю над нею, що вважається «природно» властивим авторитарним і тоталітарним режимам. Роботи П. Бурдьє [5] сприяють розповсюдженню цього обрію розуміння політичного відчуження, що починається із здивування з того, що сучасна представницька демократія не лише не згладжує чинники політичного відчуження, але містить такий чинник в самій своїй суті – у представництві [2].

У цьому контексті політичний механізм відчуження є пануванням над індивідами і соціальними групами тих установ і персоналій – партій, парламентів, апаратів і лідерів, які «за визначенням» повинні відображати інтереси своїх громадян або членів, а не володарювати над ними. Такі феномени, як політичний абсентеїзм, девальвація громадянської ідентичності, політичний елітизм, контроль над владою з боку найбільш могутніх економічних гравців, є наслідками і проявами як політичного відчуження, так і економічного насильства [4].

Механізм політичного відчуження породжує і феномен політичного фетишизму – приписування окремим політикам, депутатам, урядовцям і апаратам самостійного, незалежного від соціальних агентів (виборців, народу, соціальних груп) існування і самостійного досягнення дивовижних властивостей у формі харизми або певного шарму. П. Бурдьє вважає, що уявлення ці викликані особливим привілейованим фінансовим положенням вищих чинів [6]. Тому політичний фетишизм приводить до не раціонального, а міфологічно-магічного сприйняття окремих політиків і органів влади. Таке сприйняття політиків не має ніякого відношення ні до діяльності очолюваних ними установ, ні до раціональних аргументів у вигляді цифр зростання або падіння валового доходу або робочих місць і тому подібне.

Відчуження населення від влади виявляється в тому, що влада зовсім не асоціюється у нашого громадянина з собою, своїм оточенням і своїм фінансовим становищем. Влада сприймається індивідом як насильницьким чином нав'язана система фінансових відносин [8].

Висновки.

Сучасна економічна наука має в своєму арсеналі безліч блискучих теорій в галузі розробки методів управління грошовими потоками, але багато питань, що стосуються економічного насильства в суспільстві, поки залишаються без відповіді. Вирішення цих проблем часто покладається на самого індивіда або регулюється адміністративними нормами. Але останнім часом все більше число філософів і економістів переймається вирішенням проблеми фінансового насильства.

Підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що будь-яка діяльність індивіда нерозривно пов'язана з різними формами економічного насильства. Суспільство у всіх своїх проявах у стосунку до людини повинне стати менш фінансово окупованим.

Окрім цього, слід відмітити, що кожен механізм економічного насильства має свою власну динаміку трансформації. Безліч соціокультурних категорій мають в собі латентні детермінанти для майбутніх типів насильства. Зважаючи на непередбачуваність сучасних трансформацій в суспільстві, ми не можемо з упевненістю сказати, що характеристики грошового насильства, розглянуті нами, будуть незмінними через деякий час.

Список використаної літератури

1. Абрамов С. С. Неявная субъективность: Опыт философского исследования / С. С. Абрамов. – Томск : Изд-во ТГУ, 1991. – 206 с.

2. Арендт Х., Становление человека / Х. Арендт. – СПб, 1999. – 323 с
3. Батлер Дж., Психика власти / Дж. Батлер. – СПб, 2002. – 160 с.
4. Бурдые П. Социология политики / Пьер. Бурдые ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
5. Бурдые П. Структура, габитус, практика / П. Бурдые // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том 1. – № 2. – С. 44–59.
6. Бурдые П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера : пер. с фр./ П. Бурдые. – М. : Праксис, 2003. – 269 с.
7. Гоббс Т. Левиафан, или Материя : Форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. – М. : Мысль, 2001. – 478 с.
8. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – Екатеринбург, 2000. – 235 с.
9. Зорькин В. Д. Политическое и правовое учение Томаса Гоббса / В. Д. Зорькин. – М., 1989 – 164 с.
10. Мадди С. Р. Теории личности : Сравнительный анализ : пер. с англ / С. Р. Мадди. – СПб. : Речь, 2002. – 339 с.
11. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // Сочинения. В 50-ти т. Т. 42 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1974. – С. 41–174.
12. Маркс К. Нищета философии / Карл Маркс. – М. : Политиздат, 1987. – 189 с.
13. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М., 1997. – 130 с.
14. Руссо Жан Жак. Об общественном договоре : Трактаты / Жан Жак Руссо ; пер.с фр. А. Д. Хаятина. – М. : КАНОН-пресс-Ц : Кучково поле, 1998. – 416 с.
15. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 431 с.
16. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – СПб., 2002. – 207 с.
17. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – М., 1993. – 121 с.
18. Якоби М. Встреча с аналитиком : Феномен переноса и человеческие взаимоотношения / М. Якоби. – М. : Ин-т общегуманитарн. исслед., 1996. – 178 с.
19. Ярошевский Т. М. Личность и общество : Пер. с польс. / Тадеуш М. Ярошевский. – М. : Прогресс, 1973. – 543 с.
20. Яценко А. И. Целеполагание и идеалы / А. И. Яценко ; АН УССР, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1997. – 275 с.

ЕВОЛЮЦІЯ ГРОШЕЙ В УКРАЇНІ: ВІД НАТУРАЛЬНОЇ ФОРМИ ДО ГРИВНІ

Розвиток людської свідомості завжди спонукав до створення різноманітних еквівалентів. З давніх-давен народ наш над усе цінував віру, честь, хліб і сіль. Хліб – це багатство, добробут, сіль – гостинність і ширість, а віра і честь – то українська гідність.

Сьогодні гроші – це всезагальний еквівалент. Вони виникли з товарного світу, є його продуктом, який відокремився з маси товарів в результаті розвитку товарообміну. Але що означають для нас гроші, що вкладає в це поняття сучасна людина? Це питання вже не є лише економічним або лише філософським. Відповіді варто шукати через осмислення прагнень та бажань сучасного світу – світу інформації та нових технологій.

На різних етапах історичного розвитку суспільства роль грошей виконували різноманітні товари (скот, хутро, зерно, шкіра, мушлі тощо). Так, у давніх греків роль грошей виконувала худоба, у скандинавських народів – хутро і шкури, в Монголії, у Судані й Абіссинії – сіль. На Русі тривалий час загальним еквівалентом було хутро куниць (хутро куниці називали куною, хутро соболя – ногатою). Розвиток товарного виробництва і обміну призвів до того, що роль грошей перейшла до металів, а вже потім – до дорогоцінних металів (золото та срібло).

Перші металеві гроші на території сучасної України з'явилися ще в VII ст. до н.е. Це були грецькі монети (зустрічаються у скарбах і одиничних знахідках на узбережжі Чорного та Азовського морів). У той час територію України заселяли переважно скіфські племена, а на півдні України на узбережжі заснувалися грецькі колонії-поселення.

Поява еквіваленту обміну спричинила революцію у відносинах між людьми: якщо раніше економічні взаємозв'язки відбувались лише в межах родини, то тепер обмін став можливим між общинами, провокуючи зовсім новий розвиток господарської діяльності.

Стихийне закріплення за одним із товарів ролі загального еквівалента означало, власне, появу грошей в їх найпростішому вигляді. Вони вже могли виконувати висхідні, базові грошові функції – засобу вимірювання вартості та

засобу обігу. Ці функції були першими в історії розвитку грошей. Їх одночасне виконання перетворило звичайний товар в якісно інше явище – гроші.

Важливим етапом становлення грошової системи на теренах нашої держави був період Київської Русі XI – XIII ст. У писемних джерелах того періоду згадується п'ять елементів грошової системи: гривня, куна, ногата, резана і вевериця (векша). 1 гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам.

В цей період відбувається зміна просто обмінного еквіваленту на еквівалент багатства, нагромадження, влади. З'явились скарбниці повні золота та срібла. З іншого боку, створення одиниць виміру та відповідності одних грошей до інших (золота, срібла, міді) дало можливість розвивати відносини щодо обміну, розподілу та споживання серед звичайного люду, проводити дрібні торгівельні операції.

В історії українського становлення грошової системи «гривня» має сакральне значення, ототожнюється зі свободою, самобутністю, заможністю. В часи Київської Русі це була вагова, лічильна та монетна міра. Монетні гривні – зливки срібла стандартної форми і ваги – були поширені в XI – XV століттях. Вага монетної гривні залежно від типу (київський, новгородський, чернігівський, татарський чи інший) коливалася від 160 до 205 грамів. Середня вага київської гривні становила 161 – 164 грамів.

Вдруге гривня як грошова одиниця з'являється в Українській Народній Республіці (1918 – 1920 рр.), час, коли українці вперше спробували ідентифікувати себе як націю.

Після розпаду Радянського Союзу та отримання незалежності, гривня (дорівнює 100 копійкам) стає єдиним засобом платежу на всій території України з 2 вересня 1996 року.

Кінець XX століття для українців був періодом перерозподілу капіталу, становлення бізнесу, розвитку зовсім нових на той час для незалежної країни економічних відносин. Українське підприємництво вийшло на зовнішні ринки і стало частиною світових відносин. Ця зміна свідомості радянського українця на українця-підприємця була підкріплена прагненням оволодіти грошима, капіталом, владою, а в решті, і повагою та самовизначеністю. Перший фундаментальний бізнес сучасної незалежної України зародився саме через перерозподіл капіталу та грошових мас. Саме в цей час народилась нова українська свідомість.

Тепер великого значення починає набувати власна економічна визначеність, особистий потенціал, здатність до конкуренції та боротьби. Принципом життя стає: «Гроші роблять гроші». Чи це добре, чи погано, мабуть, відповісти однозначно на дане питання неможливо. Можна сказати одне: це

сучасно. На мою думку, в новій епосі є місце лише для нових людей. Історія не витримує «Донкіхотів».

Опинившись у світі ринкових відносин, українці отримали можливість приєднатись до нового інформаційного суспільства, що формується в світі. Сьогодні, у XXI ст., ми вже не уявляємо свого життя без щоденного використання новітніх інформаційних технологій. Життя стає гіпердинамічним, з'являється конкуренція ідей, ми прагнемо більшого. Якщо в середні віки втілення ідеї у практику могло відбуватись протягом десятків років, в період НТП – кілька років, то сьогодні термін від зародження ідеї до її практичної реалізації може займати пів – півтора роки. За таких умов актуальним є вислів: «час – гроші».

Інформаційне суспільство диктує нові правила у взаємовідносинах. Впровадження неотехнологій є достатньо капіталомістким, але, в свою чергу, приносить великі гроші. Ця взаємозалежність є незмінною. Сучасний бурхливий розвиток робить гроші еквівалентом отримання інформації. Гроші починають виконувати нові для себе функції: управління інформацією; розвиток технологій; інформаційна влада тощо.

Гроші створюють інформацію.

Змінюється і сам вигляд грошової одиниці. Цей еквівалент протягом століть суттєво видозмінився: від хутра, мушель, каміння до металів та благородних металів, згодом набувши паперового вигляду. Тепер з'являються електронні гроші та кредитні картки – певна комбінація чисел, яка визначає наші статки, економічний добробут, здатність купувати продукти інформаційної діяльності.

Низка негативних факторів не дозволили Україні посісти гідне місце на міжнародній арені як інформаційно розвинутій державі. Але сьогоднішня світова фінансова криза, що охопила майже всі національні економіки і дестабілізувала розвиток господарської діяльності, зокрема України, може відіграти роль «санітара». Руїнація старого – це передумова будівництва нового.

Список використаної літератури

1. Александрова М.М. Гроші. Фінанси. Кредит. Навч. посібник для вузів / М.М. Александрова С.О. Маслова. – 2-е вид. переробл. та доп. – К.: ЦУЛ, 2002.
2. Мазараки А.А., Ильин В.В. Философия денег. – К.: КНЭУ, 2004.
3. Бернштейн П. Власть золота. История наваждения. – М.: Олимп-Бизнес, 2004.
4. Рибалкін В.О., Хмелевський М.О. Основи економічної теорії : Навч. посібник для вузів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 352 с. (Альма-матер).
5. <http://www.epravda.com.ua/publications>. – Газета «Економічна правда».

ГРОШІ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР

Сьогодні феномен грошей та економіки все більше стає предметом осмислення не лише в економічній, а й у соціо-культурній, психологічній і навіть філософській площинах. Причому серед запропонованих дослідниками концепцій часто можна зустріти доволі епатажні. Так, популярний письменник А. Ніконов у своїй книзі «Абгрейд мавпи» робить «сенсаційну» заяву про тваринну (мавпячу) природу економіки: світова економіка така саме тому, що її обличчя сформувала наша тваринність, наші природні тваринні реакції. Не гроші зіпсували нас. Ми зіпсували гроші, – пише він, зазначаючи, що у зграї мавп, де з метою експерименту були встановлені грошові стосунки – тваринам пропонували виконувати роботу, за яку вони отримували жетони, які могли обмінювати на їжу, іграшки тощо, – у мавп проявились стереотипи поведінки, в цілому характерні й для людського суспільства (тип нероби, трудоголіка, бандита, накопичувача), з'явилися раніше не відмічені жадібність, жорстокість, агресивність у відстоюванні власних «грошей», підозрілість.

Однак головна відмінність людської спільноти від зграї мавп полягає в тому, що чим вищих щаблів культурного розвитку вона досягає, тим більшою мірою гроші в ній перетворюються із простого еквіваленту товару (предмету) в еквівалент спочатку послуги, а потім і інтелектуальної та мистецької власності, що автоматично включає їх у сферу не просто морально-етичних, а й духовних стосунків між людьми. В сучасному ж світі гроші стають уже невід'ємною складовою тих життєво важливих екзистенційних виборів, які людина вимушена робити у кожную мить свого життя. Причому, якщо за доби раннього капіталізму домінувала експлуатація людської праці заради накопичення грошей, то у сучасних високотехнологічних суспільствах спостерігається багато в чому протилежне явище втрати середнім класом власної індивідуальності саме за умов достойної оплати праці.

Гроші втрачають свій аксіологічний вимір. Світогляд пересічної людини сучасного середнього класу розвинених країн фактично вже не здатний піднятися до рівня неутилітарного використання грошей як засобу задоволення власних естетичних чи творчих потреб. Чого вартий хоча б безперервний шопінг американських домогосподарок як уявний засіб позбутися духовної порожнечі та прихованої депресії, який уже перетворився в США на масову

соціальну хворобу, що характеризується придбанням абсолютно непотрібних речей, більша частина яких за короткий час опиняється на смітнику.

Досвід XX століття показав, що знаменита «піраміда А. Маслоу», в основу якої, як відомо, покладене задоволення матеріальних потреб, що є необхідною умовою виникнення у людини стимулів до духовного розвитку, не просто не спрацьовує, а часто-густо спрацьовує з точністю до навпаки: задоволення первинних матеріальних потреб не тільки не породжує потреб духовних, а навпаки фактично їх нівелює.

Саме тому видатні інтелектуали ще у 30-40 рр. XX ст. починають бити на сполох, застерігаючи від споживацьких тенденцій, що намітилися в сучасному світі, в тому числі й у духовній царині, де масова культура, витісняючи мистецтво, фактично формує тип масової деіндивідуалізованої «людини-маси» (Х. Ортега-і-Гассет), яку Г. Маркузе пізніше назве «одномірною». А. де Сент-Екзюпері, роль якого у становленні французького екзистенціалізму російський дослідник Е. Соловйов вважає основоположною, уже наприкінці другої світової війни відзначав трагічну несвободу і бездуховність мешканців двохмільярдного «мурашника», на який перетворився світ.

Не випадково великі надії на подолання цих негативних орієнтацій покладалися саме на мистецтво як ту сферу людської духовної діяльності, що здатна «не розчинитися» в світі, де все вирішують гроші, і становити гідну опозицію споживацькому способу життя. Адже якщо витвір мистецтва іще можна до певної міри оцінювати в грошовому еквіваленті, то саму творчу обдарованість ні оцінити, ні придбати за гроші неможливо, яскравим підтвердженням чого є виникнення у XX столітті саме в США, що знаходилися на піку свого економічного розвитку, потужної контркультури, що характеризувалися своєю орієнтацією саме на антиспоживацькі цінності, і була представлена у літературі творчістю видатних американських письменників (Дж. Д. Селінджер, К. Кізі, Дж. Хеллер та інші) та кінорежисерів (С. Крамер, С. Поллак та інші).

Філософія екзистенціалізму, що стала однією із магістральних світоглядних течій XX століття, також найтіснішим чином була пов'язана з мистецтвом, і передусім із літературою як полігоном моделювання зіткнень людини із тими межовими ситуаціями її життя, що не можуть бути розв'язані утилітарно-прагматичними методами і вимагають від неї духовних надзусиль. Екзистенціалісти з усією гостротою ставили перед людиною кінцеві смисложиттєві питання, спонукаючи її до пошуків «екзистенції» як істинного буття (Ж.-П. Сартр), яка неспівмірна з грошима. А. Камю на перших сторінках своєї програмної праці «Міф про Сізіфа», змальовуючи нудне стереотипне

життя сучасної людини: підйом, трамвай, чотири години праці в конторі чи на заводі, обід, трамвай, чотири години роботи, вечеря, сон; понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, все в тому ж ритмі – відверто ставить запитання, чи варте подібне життя того, щоб бути прожитим; головний герой раннього екзистенційного роману Ж.-П. Сартра відчуває нудоту від зануреності в аморфне трясовиння пустопорожнього існування.

У тісному взаємозв'язку із екзистенціалізмом розвивається також неофройдистська течія гуманістичного психоаналізу, представники якої (Е. Фром, Р. Мей, В. Франкл) ставили перед собою мету розробити психотерапевтичні методики, які були б ефективними у боротьбі не стільки із різноманітними проявами депресії – цієї хвороби ХХ століття, скільки із масовою втратою людьми ціннісних вимірів власного існування (метод екзистенційної логотерапії В. Франкла), стосовно до якого депресія та нервові розлади здебільшого виступають лише симптомами, вони прагнули в повному сенсі вилікувати «хворе суспільство» (термін Е. Фрома).

Спільними як для атеїстичних екзистенціалістів, так і для гуманістичних психоаналітиків є ідея непокори, внутрішнього духовного спротиву неповторної особистості панівному способу життя як єдино можливого засобу її виживання у сучасному знедуховленому світі, що дістала своє втілення у символах «бунтівної людини» А. Камю, «Великої Відмови» Г. Маркузе, твори яких стали свого роду маніфестами для бунтівної молоді кінця 60-х.

Втім, «цінності», запропоновані молодіжною революцією, на жаль, виявився лише позірно протилежними до буржуазного способу життя, який був головною мішенню її критики. Вільне життя «на лоні природи» у сексуальних комунах, вживання наркотиків для «розширення сприйняття» і захоплення східними медитаціями – все це культивувало по суті паразитичне існування, що насправді іще більше ставило псевдобунтівників у залежність від того фінансового істеблшменту, неприйняття якого вони так яскраво демонстрували. Особливо показовою в цьому сенсі є історія рок-музики як унікального культурного феномену ХХ століття, що була породженням молодіжної революції й одночасно стала її головною духовною силою. Саме в буквальному сенсі слова «купівля» молодих музикантів магнатами шоу-бізнесу фактично призвела спочатку до значного зниження творчого потенціалу, а потім і повного занепаду всіх найталановитіших рок-груп, класичним зразком чого є історія культової англійської рок-групи «Led Zeppelin».

Однак, незважаючи на швидку поразку молодіжної революції як спроби побудувати антиспоживацьку модель життя, ідея створення такої моделі сьогодні як ніколи на часі. До того ж, у світлі використання економічно

успішними державами країн, що розвиваються, в якості глобальних ринків збуту власної низькоякісної як виробничої, так і культурної продукції, сьогодні поруч із розвитком національних ринків надзвичайно актуалізуються і пошуки нових світоглядних засад споживання у національних культурах економічно слаборозвинених країн.

Серед видатних представників української культури В. Винниченко вражає близькістю до вищеописаних світоглядних шукань новітньої доби як своєю творчістю, що дивовижно споріднена із ідеями французького атеїстичного екзистенціалізму та гуманістичного психоаналізу, так і способом життя, в якому органічно поєднувались ідеї максимального зв'язку людини з природою і переосмислення філософії буддизму (що, однак, на відміну від схожих мотивів у філософії хіпі, у житті В. Винниченка були невід'ємною складовою не пасивно-споглядальної, а надзвичайно активної життєвої позиції).

З погляду екзистенційних вимірів філософії грошей, велике поле для роздумів відкриває чи не найвідоміший роман В. Винниченка «Сонячна машина», який уже стало звичним оцінювати як своєрідну романтичну соціалістичну утопію. Головною ідеєю роману є фантастичний винахід – «сонячна машина», яка дозволяє виробляти поживний і дивовижно смачний «сонячний хліб», і таким чином фактично елімінує грошові стосунки між людьми, звільняючи їх від необхідності працювати. Але занадто спрощеним було б трактування «сонячного хліба» як тієї «мани небесної», яка без кривавих революцій дозволяє встановити справедливий соціалістичний лад.

Смислове навантаження, закладене автором в образ сонячної машини, насправді виявляється значно глибшим. Адже цей винахід суперечить не праці взагалі, а лише знеособленим її формам, нескінченній гонитві виробництва, у якій людство потрапляє у зачароване коло, будучи змушеним одночасно продукувати і споживати все більшу і більшу кількість товарів та послуг, ажіотажний попит на які майстерно нав'язується засобами реклами для збагачення невеликого кола монополістів. Натомість використання «сонячної машини» – це символ індивідуальної праці кожного заради задоволення власних не штучно нав'язаних, а передусім життєво важливих потреб. Не випадково, за задумом В. Винниченка, кожна людина могла виробляти «сонячний хліб» за допомогою «сонячної машини» тільки для себе та своїх рідних і тільки особистою важкою працею, буквально «в поті чола», отже кожен справді мав «їсти свій хліб». Таким чином «сонячна машина» стає центром цілої філософії нового способу життя своєрідного антиспоживацького самообмеження (здорового аскетизму), що протистоїть зацикленому на

задоволенні власних потреб існуванню буржуазії, за «фантастичними» описами якого виразно прочитуються реалії сучасного авторової західного суспільства.

Іще цікавішим з точки зору співвідношення грошей із сенсом людського буття є лише нещодавно вперше виданий в Україні роман В. Винниченка «Поклади золота». В основу роману покладено також фантастичний сюжет про поклади золота, нібито розвідані на території України, що обіцяють тому, хто першим приступить до їх розробки, миттєве збагачення. Дія роману розгортається навколо гонитви декількох цілком відмінних за характерами та соціальним становищем людей за документами, в яких вказане точне місцезнаходження покладів золота. Женучись за уявним багатством, герої роману раптом усвідомлюють, що не воно є справжньою мотивацією їхніх вчинків, а ті невід'ємні для людської природи потреби творчості, спілкування, солідарності, любові, що, за Е. Фромом, впливають із умов людського існування і не можуть бути задоволені за допомогою грошей. Саме поклади золота, що постають мов міраж на горизонті життєвого шляху кожного з героїв, відкривають в них риси і можливості, про які вони раніше не підозрювали, і примушують повсякчас замислюватись про сенс власного життя. Тому коли раптом з'ясовується, що ніякого золота насправді не існує, люди, що шукали його, з подивом усвідомлюють, що натомість відкрили духовні «поклади золота» в собі та своїх близьких.

Особливо символічним з погляду формування мотивації, ґрунтованої на почутті національної ідентичності, є повернення головних героїв роману в Україну, яку вони тепер розглядають не як місце, що обіцяє їм збагачення, а як свою неповторну Батьківщину, що стала для них духовно цінною.

ГРОШІ ЯК ФАКТОР КРИМІНАЛЬНОЇ НЕБЕЗПЕКИ ДЛЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Мета даної роботи – дослідити роль грошей як фактора, що загрожує життю та діяльності людини.

Глобальна злочинність – одна гостра соціальна проблема сучасності. Кількість зареєстрованих у світі злочинів у середньому зростає на 5% щороку. Але останнім часом особливо швидко зростає частка тих, що належать до категорії тяжких (убивства, насильства тощо). Як свідчить статистика, злочинність в Україні набула неабиякого поширення. В умовах економічної кризи, нерівномірності суспільного розвитку, різкого спаду рівня життя, значних прогалин у законодавстві та інших негативних чинників збільшується кількість осіб, які схильні до скоєння злочинів заради грошей.

Розглянемо, наприклад, закордонні та вітчизняні кримінальні хроніки за останні кілька місяців. В Німеччині озброєні грабіжники вчинили напад на готель Grand Hyatt у Берліні, де в той час проходив найкрупніший в країні турнір з покеру, і вкрали частину призового фонду, яка складала 800 тис. євро.

У Донецьку у квітні 2010 р. уп'яте пограбовано відділення „Правекс – банку”. Зловмисники вкрали близько 100 тис. гривень. Злочинцям вдалося зникнути [8].

За даними Київського управління статистики, в січні 2010 р. порівняно з січнем минулого року кількість крадіжок у Києві збільшилася на 14,3 %. А якщо співставити в цілому 2008 та 2009 роки, то число злочинів збільшилося на третину, крадіжок на дві третини, а збройних нападів – на 21%.

Тільки за березень 2010 р. з помешкань жителів Київської області було вкрадено 43000 гривень, майже 24000 доларів, 135 євро та 5400 російських рублів. Налякані кризою громадяни вже втратили довіру до банківських установ. Щоб не втратити свої заощадження внаслідок фінансової нестабільності, люди зберігають їх у домівках. У Василькові Київської області троє грабіжників увірвались в будинок 27-літньої жінки, яка доглядала 6-місячну дитину, знущалися з неї, поки не знайшли 750 доларів. В Московському районі Київської області двоє підлітків вбили і підпалили в хаті 81-річну пенсіонерку, щоб забрати в неї 95 грн. В Миколаївській області двоє

грабіжників пограбували квартиру, в якій вкрали 120 доларів США, а потім в іншій квартирі зарубали сокирою жінку, щоб вкрати в неї гроші, але нічого не знайшли. У Харківській області двоє грабіжників зарізали ножем 71-річну жінку в її квартирі, щоб пограбувати, але грошей не знайшли. На Львівщині старша сестра продала молодшу педофілу за 25 гривень. І цей перелік можна продовжувати.

Гроші, як би нас не переконували у протилежному, мають величезне значення. Великий гаманець дуже часто грає вирішальну роль у житті людини і у ставленні до неї інших людей. А іноді стає і причиною нещастя. Наведемо історичний приклад. Є версія, що один з найбагатших людей Російської імперії фабрикант Сава Морозов був вбитий заради грошей [9]. Бувши людиною соціально активною, Морозов займався і покращенням умов праці та побуту робітників: підвищував заробітну плату, будував для них житло, лікарні тощо. Він підтримував настрої інтелігентів, які співчували революціонерам, передавав більшовикам великі суми грошей. Газети „Искра”, „Новая жизнь” і „Борьба” видавалися на його гроші. 13 травня 1905р. на півдні Франції в номері розкішного готелю сталася трагедія – Саву Морозова знайшли мертвим, біля нього лежав пістолет. До нашого часу йдуть суперечки про те, чи це було вбивство, чи самогубство. В якості вбивць підозрювалися революціонери, які довгі роки безбідно жили за рахунок Морозова за кордоном. Незадовго до смерті Морозов застрахував своє життя на 100 тис. рублів – на користь актриси Андрєєвої, активної підпільниці. Гроші дуже скоро опинилися у партії більшовиків.

Російський економіст Кирило Коліков висунув гіпотезу [10], що в основі подій пов'язаних з вбивством Ісуса Христа лежать гроші. Він вважає, що Христа вбили тодішні олігархи за вимоги припинити валютні спекуляції, засновані на інфляції і вкласти капітал в реальний сектор економіки. Свою версію Кирило Коліков базує на детальному аналізі економіки того часу, на прагненні до влади і грошей, але, на нашу думку, на таких цінностях світова релігія не могла б виникнути.

Сучасні шахраї обдурюють людей заради грошей через інтернет і через створення фінансових пірамід та за допомогою багатьох інших способів. Наприклад, нещодавно правоохоронні органи США заарештували шахрая з Великої Британії Роберта Трингхема, який на протязі 30 років успішно грабував, створюючи фінансові піраміди, громадян своєї країни та іноземців. Серед жертв шахрая, який добув шляхом обману 75 млн. доларів, - відомі громадські діячі, зірки шоу-бізнесу, а також благодійний фонд, який допомагав дітям. Згадаємо і Мавроді з його фінансовою пірамідою „МММ”.

У процесі свого розвитку людина створила широкий спектр загроз власному життю і здоров'ю, які не були властиві первісному природному оточенню. З розвитком технологій і техніки спектр негативних чинників, що загрожують безпеці життєдіяльності людини, поступово (а за останнє століття стрімко) розширювався. Нині неможливо підрахувати, скільки людей загинуло від вогню, який наші прашури свого часу приборкали, скільки загинуло від ураження електричним струмом, без якого неможливо уявити сучасне існування людства. Невідома і кількість тих, хто потратив під колесо, яке з моменту винаходу (лише кілька тисячоліть тому) котиться планетою з надшвидкістю. Проте технології розвиваються... зупинити розвиток цивілізації, мабуть, неможливо. Так само і гроші. В багатьох випадках вони є причиною злочинів і навіть загибелі людей. Але в той же час вони є – могутня соціальна сила у нинішньому економічному житті.

Список використаної літератури

1. Осипов Ю. М. Опыт философии хозяйства. Хозяйство как феномен культуры и самоорганизующаяся система. – М.: Изд-во Московского университета, 1990. – 382 с.
2. Смовженко Т., Стеблій Г. Соціальна спрямованість функцій грошей в перехідній економіці України // Регіональна економіка. – 2004. – № 1. – С. 153 – 158.
3. Стельмах В.С., Смовженко Т.С., Скринник З.Е. Гроші – людина – соціум: параметри взаємин. Навчальний посібник / Національний банк України. – Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 188 с.
4. Скринник З.Е. Гроші у вимірах комунікативних практик: соціокультурний аспект. Монографія. – Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 335с.
5. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007. – 528с.
6. Шеншин А.Е. От "теневизации" экономики к криминализации общества: генезис и сущность криминальных экономических процессов // Вестник Московского университета. – 2003. – № 3. – (Серия 18. Социология и политология).
7. Дубкова М. Не в деньгах счастье? // Знамя. – 2003. – № 2. – С. 186.
8. Голос України. – 2010. – № 69 (4819). – С. 11.
9. Николаев В. Савва Морозов: смерть из-за денег // ВВС. – 2010. – № 20 (540). – 18 – 24 марта. – С. 13. (www.B-B-C.com.ua).
10. Коликов К. Кто убил Иисуса Христа? // Огонёк. – 2000. – № 12. – С. 30 – 34

*Д. В. Бодрова,
студентка 3-го курсу економічного
факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

ФІЛОСОФІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛІЗМУ НА ТЛІ ГЛОБАЛЬНОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Світові фінансово-економічні потрясіння 2008-2010 років об'єктивно посилюють необхідність активізації наукового пошуку альтернативних шляхів розвитку суспільства, одним з основних векторів якого за останні десятиріччя пропонується перехід до постіндустріальної системи. За умов багато-варіантності шляхів становлення ефективного ринкового господарства, багатогранності його моделей і типів цілком очевидно, що усвідомлений вибір алгоритму реформ повинен базуватися на глибокому і всебічному дослідженні між народного досвіду еволюції й трансформації різних економічних систем, модернізації ринкової економіки з урахуванням в т.ч. й широко задекларованих імперативів постіндустріальної цивілізації. Водночас глобальна фінансова криза, економічна глобалізація загалом внесли свої корективи у традиційні уявлення про можливості постіндустріальної філософії як інтелектуальної програми розвитку людського суспільства у 21 столітті.

Сучасний стан і тенденції суспільно-політичного життя в Україні, глибока деструкція економічного розвитку, хаотичні пошуки національної самоідентифікації та невдалі спроби створити нові форми власного буття вимагають суттєвого переосмислення теорії і практики ринкових перетворень з огляду на процеси постіндустріальних, постеконімічних трансформацій, що відбуваються сьогодні у найбільш розвинених країнах світу.

Відсутність на початковому етапі господарських реформ обґрунтованої і цілісної програми соціально-економічних трансформацій, втрата відчуття часу, сценарної культури стратегічного мислення, гострий дефіцит відповідних кадрів економістів та управлінців і, як наслідок, захоплення вітчизняних реформаторів неоліберальними концепціями з їх відомою ідеалізацією самодостатності вільної гри ринкових сил на низькому обрії передбачуваності своїх дій – все це значно поглибило і подовжило неминучий при переході до ринку економічний спад в Україні.

Глобальна фінансова криза поставила перед українським суспільством питання руба про проведення глибоко структурованих, адекватних новим реаліям господарського життя економічної і політичної реформ. В основі

наукового обґрунтування таких реформ та відповідної підготовки для їх здійснення висококваліфікованих кадрів в різних секторах економіки і суспільного життя повинні лежати загальноприйняті у світовій практиці уявлення щодо інверсії функцій ринку і державного регулювання в контексті глобальних тенденцій постіндустріального розвитку людської цивілізації. З огляду на зазначені тенденції, необхідно чітко визначитись у питаннях про масштаби, сфери, механізми та інструменти інституалізації ринкової економіки постіндустріального типу, про гармонізацію співвідношення національних і глобальних регуляторів економічних перетворень. В цьому контексті звернення до потенціалу ідей постіндустріалізму є цілком виправданим і нагальним, навіть у випадку, коли не всі із зазначених ідей пройшли випробування світовою фінансовою кризою.

Глибинні зрушення в суспільно-економічному житті світової спільноти, зумовили перехід розвинутих країн на основі науково-технологічної революції кінця XX сторіччя на нову інформаційну, постіндустріальну ступінь цивілізаційного прогресу. Велика група країн, куди відноситься й Україна, перебуває в індустріальній стадії, хоча внаслідок світової фінансової кризи були започатковані небезпечні процеси деіндустріалізації. Значна група країн знаходиться у до індустріальній, аграрній стадії розвитку. При всій відмінності економіки і суспільного життя усі країни охоплені загальним процесом глобалізації, тісним переплетінням закономірних тенденцій економічного, соціального і духовного життя людської цивілізації.

Зрозуміло, зазначені складні проблеми і процеси, що супроводжують драматичний перебіг світової фінансової кризи, потребують відповіді на низку важливих питань стратегічного порядку: яка соціально-економічна природа індустріалізації, деіндустріалізації, неоіндустріалізації і модернізації сучасних господарських систем, яке співвідношення індустріального та інформаційного постіндустріального типів розвитку, яке місце займає перехід постсоціалістичних країн від командно-адміністративної до ринкової економіки у глобалізаційних процесах? Відповіді на ці питання потрібні не лише для розуміння векторів і змісту посткризового розвитку людської цивілізації, а насамперед, для вироблення науково обґрунтованої стратегії суспільних перетворень, дієвої економічної політики, здатної забезпечити високі і сталі темпи зростання, подолання Україною відставання у модернізації своєї соціо-господарської системи.

Актуальність поставлених задач суттєво підсилюється необхідністю невідкладного вирішення гострих проблем, суперечностей внутрішньо- і міжсистемних ринкових трансформацій національної економіки на тлі

глобальної фінансової кризи, яка виявила і досі невідомі суперечності постіндустріального розвитку. Для забезпечення виходу з глибокої внутрішньополітичної і глобальної фінансової кризи на траєкторію стабільного, тривалого економічного зростання, треба знайти оптимальне поєднання державних регуляторів з механізмами ринкового і постринкового регулювання економічного оновлення українського суспільства на засадах неоіндустріалізації і поступового переходу до розбудови інформаційного постіндустріального суспільства. Філософія і теорія постіндустріалізму, генеза яких відбувалася в річищі інституціонального напрямку економічної науки, дають чимало відповідей на поставлені питання і відкривають певні можливості у пошуку економічно і соціально обґрунтованих алгоритмів модернізації господарського життя суспільства в складних реаліях глобальних постринкових трансформацій. Але ще більше сучасне переосмислення ідей постіндустріалізму в контексті наслідків глобальної фінансової кризи породжує нові питання і виклики перед теорією і практикою суспільних дій.

Загальновідомо, що феномен фундаментальних змін та досягнень нового етапу цивілізаційної еволюції людства знайшов відображення у теорії постіндустріального суспільства, обґрунтованій у працях відомих західних дослідників Д.Белла, М.Янга, О.Тофлера, П.Дракера, Р.Сакаїї, Р.Дарендорфа, Г.Кана та інших. На думку відомого російського дослідника В.Л.Іноземцева, витоки терміна «постіндустріальне суспільство» не можна встановити цілком однозначно. Традиційно вважається, що це поняття впровадив в науковий обіг американський соціолог Д.Рісмен, який у 1958р. використав його в назві однієї зі своїх статей [1, с. 393]. Проте ще у 1917 р. один із теоретиків англійського ліберального соціалізму А.Пенті виніс це поняття у заголовок однієї зі своїх книг. Сам А.Пенті віддавав пріоритет у застосуванні зазначеного терміна А.Кумарасвами – автору низки робіт, присвячених проблемам розвитку азійських країн. Водночас автори, які використовували поняття постіндустріалізму на початку ХХ ст., вкладали в нього зміст відмінний від сучасного розуміння. Так, А.Пенті своєю концепцією «постіндустріального стану» відстоював соціалістичний шлях розвитку – у річищі гільдійського соціалізму, оскільки не все сприймав у фабіанській версії [2, с. 50].

У подальшому відомий американський економіст і соціолог Д.Белл, який вважається основоположником сучасної теорії постіндустріального суспільства, підхопив готовий термін у А.Пенті у відриві від будь-якого соціалізму, щоб зразу ж протиставити його в якості альтернативи і самому соціалізові, і капіталізму. Насправді ж, замість проголошеного «третього шляху», відкидання і соціалізму і капіталізму, вийшло не що інше, як ствердження ринкового

господарства капіталістичного типу під новим іменем, у вигляді лубочно-картинного, ілюзорного, позбавленого соціальних антагонізмів. На цьому запозичення не скінчилися. Якщо у А.Пенті «постіндустріальний стан» означав підпорядкування не людини машині, а підпорядкування машини людині на основі подолання відчуження праці від засобів виробництва і, головне, припинення виробництва заради прибутку, то Д.Белл вочевидь уводить від корінного питання епохи. Натомість всіляко обстоюється ідея К.Кларка про поділ економіки на три сектори – видобувний, обробний і послуг, а також про «марш по секторам», тобто про зростання питомої ваги сектора послуг. У підсумку постіндустріальне суспільство у вигляді суспільства послуг виступає начебто незалежним від індустріальної праці і реального сектора економіки. Фактично мала місце спрощена схема: якщо визначення виділяє в окрему частку індустрію, а така помітно знизилася, то суспільство вийшло за межі індустріальної системи [2, с. 50].

Проте сам Д.Белл наприкінці 1970-х років під впливом «консервативної хвилі», що прийшла на зміну кейнсіанству під прапором монетаристських ідей дерегуляції і лібералізації економіки відкинув тези про технократію як новий клас і суспільне планування, у свою чергу також запозичені з «Нового індустріального суспільства» Дж.К.Гелбрейта [3, с. 54,74]. Реставруючи футуристичну картину, що явно випадала із постійно змінюваної економіко-ідеологічної кон'юнктури, Д.Белл звернувся до японських авторів, у яких постіндустріальне суспільство прирівнюється до інформаційного, а технократія і суспільне планування зникли зовсім [4].

Не дивлячись на доволі складну, суперечливу й еkleктичну генезу, теорія постіндустріального суспільства постійно оновлюється, доповнюється новими напрямками наукових досліджень і продовжує претендувати на сценарій магістрального розвитку людської цивілізації. На сьогодні загальноновизнано, що наприкінці 20-го - початку 21-го ст. чітко виокремились три етапи історичного розвитку людства:

1. Доіндустріальне суспільство, започатковане аграрною революцією і переходом до осілого землеробства, в якому економічна діяльність спрямована на задоволення життєво необхідних потреб на основі взаємодії людини з природою.

2. Індустріальне суспільство, початок якому поклали промислова революція останньої третини XVIII – початку XIX ст. і перехід від ремісничої до машинної праці. Характерною ознакою цього суспільства є спрямування економічної діяльності в першу чергу на задоволення матеріальних потреб на основі взаємодії людини з перетвореною нею природою.

3. Постіндустріальне суспільство, започатковане у другій половині ХХ ст. пов'язане з інтелектуалізацією усіх сфер суспільного життя і особливо роллю знань та інформації як визначальних чинників розвитку економіки на основі взаємодії між людьми [5, с.13-14].

Особливості історико-культурного розвитку капіталізму у різних країнах обумовили формування різних варіантів концепції постіндустріального суспільства, серед яких можна виділити два основних: ліберальний та радикальний. Ліберальний варіант спирається на американську модель капіталістичного розвитку, серед його представників – Д.Белл, Дж.Гелбрейт, Е.Тофлер, К.Боулдінг та ін. Радикальний варіант базується на європейській моделі і найяскравіше представлений у концепціях Р.Арона, А.Турена.

Трактуючи перехід до постіндустріального суспільства як наймасштабніший, глибинний поворот в історії людства, порівняний лише з першим розривом історичного континууму - переходом від варварства до цивілізації, сучасні дослідники акцентують увагу на перетворенні науки на безпосередньо продуктивну силу суспільства, зміні характеру праці, трансформації сутності та масштабів економічної діяльності, створенні умов для всебічного самовдосконалення людини як творчої особистості, приході на зміну людині «економічній» людини «багатовимірної» тощо. Постіндустріальне суспільство припускає виникнення інтелектуального класу як носія і власника інформаційного фактору виробництва. Таким чином, перехід до постіндустріального суспільства посилює роль творчих сил особистості, перетворюючи інтелектуально-творчий потенціал та інформаційні ресурси на провідні чинники соціально-економічного розвитку [1, с.394].

Наприкінці ХХ ст. був започаткований підхід, прихильники якого намагаються визначити новий етап розвитку людства через аналіз його окремих ознак, явищ і процесів. Прикладом такого підходу є започаткована Ф.Махлупом (США) і Т.Умесао (Японія) концепція «інформаційного суспільства», розвинена в подальшому М.Поратом, И.Масудою, Т.Стоуньером та ін. у річичі наукової традиції аналізу еволюції людства крізь призму прогресу знань. До цього напряму приєднуються також концепції, які акцентують увагу на провідній ролі знань: «the knowledgeable society», «knowledge society», «knowledgevalue society».

Важливо зазначити, що в сучасній економічній літературі є два підходи щодо застосування терміна «постіндустріальне суспільство»:

- заперечення доцільності вживання цього терміна, оскільки поняття «постіндустріальне суспільство» характеризує хронологічний підхід до вивчення еволюції людської спільноти, не визначає сутності нового устрою, а лише

вказує на його місце в історичному процесі (суспільство, що йде на зміну індустріальному, так само як індустріальне суспільство є постаграрним). Відтак висувається завдання пошуку більш адекватного терміна, здатного розкрити специфіку нового устрою та його глибинні якісні характеристики (інформаційне, інтелектуальне суспільство, суспільство знань, нова економіка тощо);

- визнання доцільності вживання що цього терміна як такого, що позначає теоретико-методологічну основу широкого спектра сучасних наукових пошуків, спрямованих на виявлення принципових відмінностей нового устрою від попередніх етапів розвитку суспільства. Прихильники цієї думки виходять з того, що визначальні риси нового устрою не можна достовірно описати поки сам цей устрій не досягне певної зрілості. На їхню думку, термін «постіндустріальне суспільство» є містким та багатоплановим і дає змогу дослідити новітні зміни, що відбуваються сьогодні в розвинених країнах світу [5, с. 20-21].

Набула поширення думка, що розвиток сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій надав потужний імпульс до прискорення процесу запозичення культурних та інституціональних надбань, і на цій основі призвів до певної універсалізації форм суспільного життя. По суті йдеться про повсюдне запровадження базових суспільних цінностей, інституційних механізмів і культурних зразків, властивих країнам Заходу, насамперед США. Таким чином, здійснюється певна абсолютизація техніко-інфраструктурних можливостей сучасних інформаційних і телекомунікаційних систем, в першу чергу всесвітньої інформаційної мережі Інтернет, однак їх вплив на суспільно-політичні процеси має далеко неоднозначні наслідки.

Нині провідні країни світу і транснаціональні корпорації широко використовують нові можливості у зазначеній сфері задля реалізації власних політичних, економічних, соціально-культурних інтересів. Поряд з цим через потужні інформаційні канали, що створені на основі новітніх технологій, на різноманітні країни та культурні спільноти обрушується потужний некерований потік інформації (інформаційна хвиля), що несе відповідні символи, культурні зразки тощо. Внаслідок такої експансії відбувається руйнація традиційних соціокультурних форм та інститутів.

Початок нового століття – це період інтенсивного інформаційного розвитку, принципово важливих масових, позитивних змін у сферах, які визначаються як інфраструктура життєдіяльності людини і трансформаційного суспільства. Тому концепція майбутнього інформаційного суспільства передбачає проникнення інформатизації в широкому розумінні слова – від

побуту до державних структур, до того ж левова частка прогнозується у сфері економіки.

Україна прагне не знаходитись осторонь інформаційних процесів, які проходять у світі. Виходячи із принципів міжнародного інформаційного співробітництва, конституційних прав громадян на свободу слова, вільний доступ до інформації, перед країною виникає проблема побудови інформаційного суспільства, в якому б мали місце розвиток і впровадження новітніх інформаційних технологій і інтелектуальних ресурсів, захищались національні моральні і культурні цінності. Незважаючи на високі темпи розвитку інформаційних технологій в останні роки, Україна все ще не в змозі забезпечити скорочення розриву з промислово розвиненими країнами за рівнем інформатизації економіки і суспільства. Поряд з об'єктивними причинами (тривала криза в економіці, низький рівень матеріального благополуччя більшості населення і т. ін.), на недостатній розвиток інформаційних комп'ютерних технологій в країні впливала ціла низка негативних факторів, які штучно перешкождали прискоренню інформатизації для широкого впровадження в державний та недержавний сектори економіки. До таких факторів слід віднести наступні:

- 1) непослідовна політика регулювання галузі зв'язку та інформаційних технологій;
- 2) державна політика не створює стимулів та умов для інвестування в розвиток галузі;
- 3) в уряді не вироблено спільного бачення цілей розвитку сектора;
- 4) за умов прискореного розвитку технологій затримується процес ухвалення державних рішень [6, с.337].

В межах економічної політики, спрямованої на інтенсивне економічне зростання, фахівці виділяють короткострокову політику зростання і середньострокову політику постіндустріалізації. Політика зростання має на меті забезпечити суттєве збільшення ВВП за рахунок нарощування інвестицій. Використовуючи наявні механізми непрямого і прямого регулювання господарської діяльності, необхідно забезпечити швидке інвестиційно-інноваційне зростання національної економіки.

Політика зростання передбачає такі традиційні напрямки:

1. Податкова політика має стимулювати інвестиції й інновації у високотехнологічні галузі. Це передбачає застосування великої кількості заходів, але основний принцип – перехід на систему оподаткування, яка стимулює розвиток економіки постіндустріального типу, наприклад, за рахунок:

- встановлення податкових пільг для компаній, що впроваджують технічні інновації;

- встановлення податкових пільг для нових компаній, що діють у високотехнологічному секторі споживчого ринку;

2. Монетарна політика повинна бути спрямована на істотне розширення ринку «довгих грошей».

3. Інноваційна політика. Завдання «інноваційних коридорів» для галузей, де можливе використання ресурсозберігаючих технологій, насамперед видобуток і переробка сировини, будівництво, транспорт і транспортна інфраструктура, енергетика, житлово-комунальний сектор.

4. Територіальна політика. Цільове формування територіальних кластерів промисловості з активним імпортом капіталу, технологій.

5. Експортно-імпортна політика передбачає розширення імпорту високих технологій у галузі машинобудування, що обслуговують сировинні, енергетичні, транспортні сектори господарства, тому що саме на них робиться ставка в інноваційному ресурсозберігаючому розвитку.

Однак зазначених заходів економічної політики зростання недостатньо для активізації і швидкого розвитку проривних стратегічних галузей національної економіки. Глобальна фінансова криза, подолання її наслідків, забезпечення нової якості економічного зростання вимагає паралельного застосування і політику постіндустріальної модернізації або постіндустріалізації, що принесе суттєві позитивні результати у середньостроковій і довгостроковій перспективі.

Постіндустріалізацію визначають як процес суспільно-економічного розвитку, в ході якого наявний комплекс гравців (корпорацій, дослідних, освітньо-дослідницьких інститутів, органів державної влади) здатний ставити і вирішувати наступні завдання :

- створення і масове впровадження принципово нових технологій, матеріалів, товарів і послуг;
- проектування і реалізація великих інноваційних проектів;
- проведення довгострокових програм, що знаходяться на стику фундаментальної науки й економічно перспективних технологій і проектів.

У рамках окремих стратегічно важливих проектів така політика, окрім завдання різкого підвищення рівня інноваційності вітчизняної економіки, повинна також сприяти всебічному територіальному розвитку України, забезпечувати стирання економічних диспропорцій між західними і східними регіонами, сприяти розвитку стратегічно важливих для нової господарської парадигми галузей, таких, як енергозбереження, новий транспорт, нові технології видобутку сировини і т. д. (див. табл. 1).

Таблиця 1. Напрями політики постіндустріалізації

Напрями політики постіндустріалізації	Розвиток низки інноваційних національних проєктів
	Симулювання більш активного залучення до господарської діяльності фінансово сильних галузей великих інноваційних центрів, вже сьогодні здатних на рівні конкурувати з провідними світовими корпораціями
	Сприяння в інтересах розробки науково-технологічної проблематики інтеграції та взаємодії великого капіталу та малих фірм
	Розробка та використання системи податкових пільг щодо високотехнологічних сегментів, впровадження видачі довгострокових кредитів під
	Створення та впровадження системи підтримки експорту високих технологій та наукоміської продукції, сприяння заміщенню імпорتنих компонентів, що є необхідними для створення
	Розвиток нової системи освіти й активна пропаганда цієї системи закордоном

Для цього пропонується здійснити низку конкретних національних проєктів, що дозволять продемонструвати всім зацікавленим сторонам, як сучасні технології можуть бути використані в найбільш традиційних і «примітивних» галузях, створити еталонні продукти, продемонструвати підходи, що потім будуть тиражуватися бізнесом в економічній практиці [6, с. 476-478]. Підсумовуючи викладене вище можна зробити наступні висновки:

1. Постіндустріальне суспільство – це якісно нова економіка, що базується на інформаційно-інтелектуальній технології. Постіндустріальне суспільство створює якісно нові умови праці і життя людей, що забезпечують всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей, інтелектуальний потенціал людини, її знання і вміння, які стають головним ресурсом. Постіндустріальне суспільство являє собою вищу стадію цивілізаційного процесу, коли утверджується вільна індивідуальність, вільна особистість.

2. Водночас практика переходу розвинених країн світу до постіндустріального суспільства свідчить про обмеженість спрощених уявлень стосовно зазначеного процесу. Глобальна фінансово-економічна криза з усією наочністю виявила суттєве ускладнення взаємозв'язку сфери матеріального і нематеріального виробництва. Те, що називається нематеріальними активами, інтелектуальний капітал, знання, якщо вони справді корисні, матеріалізуються у цілком конкретні уречевлені продукти, технології, блага.

3. Перехід до стадії постіндустріального суспільства, як показала глобальна фінансово-економічна криза, зовсім не означає занепад реального сектора економіки, насамперед, промислового виробництва. Навпаки, цей перехід істотно змінює структуру індустріальної системи у напрямку забезпечення виробництва високоякісних послуг, спрямованих на задоволення всезростаючих і різноманітних потреб людини як духовного, так і матеріального порядку.

4. Тільки успішно функціонуючий реальний сектор економіки є підґрунтям гармонійного переходу до постіндустріальної системи, хоча цей перехід і може супроводжуватися такими негативними побічними наслідками як віртуалізація економіки, зростання фіктивного капіталу, фінансових бульбашок тощо.

Філософія і теорія постіндустріалізму розкривають можливості формування якісно нового суспільства, його основні цінності, принципи і умови функціонування. Однак вони ніколи не замінять креативну, перетворюючу суспільно-політичну практику з реалізації поставлених цілей. Глобальна фінансово-економічна криза, попри всі негативні наслідки, надає потужного імпульсу для оновлення суспільного організму в річищі постіндустріальної парадигми, спонукає до розроблення і здійснення модернізаційного проекту України саме на засадах інтелектуального, стійкого і всеохоплюючого зростання.

Список використаної літератури:

1. Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. – К.: Знання, 2008. – 687 с.
2. Губанов С.С. Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция (о формуле развития России) // Проблемы переходной экономики. Сборник научных трудов / под науч. ред. С.А. Пельха: Академия при Президенте Республики Беларусь. – Минск: Право и экономика, 2010. -147 с.
3. Гэлбрейт Джон Кеннет. Новое индустриальное общество.Избранное / Дж.К.Гэлбрейт.- М.: Экспо, 2008.- 1200 с.
4. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. – Washington, DC: World Future Society, 1981; Bell D. The Social Framework of Information Society. The Computer Age: A Twenty Year View / Ed. Michael L. Dertouzos and Joel Moses. – Cambridge: MIT Press, 1979. - PP.163-212.
5. Базилевич В.Д. Інтелектуальна власність: Підручник. – 2- ге вид. – К.:Знання, 2008.- 431 с.
6. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т./ Т.2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки/ За ред. акад. НАН України В.М.Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – 564 с.

УВАГА!

**Українське філософсько-економічне наукове товариство
Університет банківської справи Національного банку України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Львівський національний університет імені Івана Франка
Московський державний університет імені М. В. Ломоносова
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка**

IV Міжнародні філософсько-економічні читання

Філософія фінансової цивілізації:

людина у світі грошей

Львів, травень 2011 р.

Мета міжнародних філософсько-економічних читань:

- Об'єднання зусиль провідних представників вітчизняної філософської думки та економічної науки для спільного дослідження проблем, що перебувають на перетині філософського та економічного знання, зокрема це багатовимірні проблеми соціальної природи грошей та сутності «фінансової цивілізації»
- Розвиток міжнародної наукової співпраці у дослідженні соціальної природи грошей.
- Аналіз гуманітарних проблем, викликаних зростанням ролі грошей у соціальному житті України в пострадянський період.
- Оцінка загроз тоталізації інструментально-раціоналізованих монетарних відносин у життєвому світі сучасної людини, вироблення та презентацію суспільству можливих сценаріїв узгодження принципів морального та економічного вибору.

Тематика читань:

- Історична еволюція грошей як феномена культури, її вплив на зміст ментальних парадигм.
- Зміни соціальної структури та системи соціальних дій за умов різкого розширення сфери монетарних відносин.
- Проблема суспільних фінансів, ефективність державної бюджетної політики.
- Соціальна природа грошей в контекстах фінансової діяльності держави.
- Характеристика ролі глобально-фінансових процесів у сучасному цивілізаційному розвитку.
- Образ грошей як соціального зла: чи існують альтернативи?
- “Людина економічна” та “людина етична”: чи можливий синтез?
- Економічне знання та філософія: зустріч на полі інструментальної раціональності грошей.
- Світоглядні передумови перетворення людини із об'єкта всевладдя грошей на свідомого суб'єкта грошових відносин.
- Буденна, монетарна, прагматична свідомість, їх тотожність, відмінність, точки перетину.

Контакти:

адреса:

Кафедра суспільних дисциплін
Львівський інститут банківської справи Університету банківської справи
Національного банку України
проспект Т. Шевченка, № 9, м. Львів, 79005, Україна
e-mail: kgd@lbi.wubn.net

телефони:

(032) 2 97 72 20 – кафедра суспільних дисциплін ЛІБС УБС НБУ
(044) 544 54 32 Ільїн Володимир Васильович
097 4 49 42 38 Скринник Зоя Едуардівна

Програмний комітет:

ГОЛОВА:

Т. С. Смовженко, доктор економічних наук, професор, ректор Університету банківської справи Національного банку України.

СПІВГОЛОВА:

Ю. М. Осипов, доктор економічних наук, професор, віце-президент Академії гуманітарних наук, дійсний член Російської академії природничих наук, керівник центру суспільних наук Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, завідувач лабораторії філософії господарства МДУ, голова Філософсько-економічного ученого зібрання (Російська Федерація).

ЧЛЕНИ ОРГКОМІТЕТУ:

А. А. Гриценко, член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор, заступник директора Інституту економіки и прогнозування НАН України

С. В. Пролесв, доктор філософських наук, професор, Президент Українського філософського фонду

В. Д. Базилевич, доктор економічних наук, професор, проректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

В. Г. Бодров, доктор економічних наук, професор, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та історії економіки Національної академії державного управління при Президентові України

В. Г. Скотний, доктор філософських наук, професор, ректор Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка.

А. Я. Дутка, доктор педагогічних наук, доцент, директор Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України.

В. П. Мельник, доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

В. В. Ільїн, доктор філософських наук, професор кафедри економічної теорії Національного університету імені Тараса Шевченка, президент Українського філософсько-економічного наукового товариства

О. С. Зотова, кандидат філософських наук, член-кореспондент Академії гуманітарних наук, заступник директора центру суспільних наук економічного факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова, провідний науковий співробітник економічного факультету МДУ, учений секретар Філософсько-економічного ученого зібрання (Російська Федерація).

О. О. Другов, кандидат економічних наук, заступник директора Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України, м. Львів

СЕКРЕТАР ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ:

З. Е. Скринник, доктор філософських наук, завідувач кафедри суспільних дисциплін ЛІБС УБС НБУ, учений секретар Українського філософсько-економічного наукового товариства

Львівський інститут банківської справи
Університету банківської справи Національного банку України.
79005 м. Львів, просп. Т. Г. Шевченка, 9.

Виготовлено ТЗОВ "Простір-М".
79005 м. Львів, вул. Чайковського, 27.

Підписано до друку 11.05.2010. Формат $60 \times 84 \frac{1}{16}$.
Папір офсетний № 1. Друк різнограф. Тираж 300.
Облік. вид. арк. 29,16. Умовн. друк. арк. 32,55. Зам. № 903.